KLASiK

Abdülhamid'in Valileri

Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908

ABDULHAMİT KIRMIZI

KLASİK

KLASİK
37. Kitap

Osmanlı Araştırmaları 2

Abdülhamid'in Valileri
Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908

Abdulhamit Kırmızı

© Klasik, 2016

Yayın Hazırlık **Bilge Özel**

Birinci Basım Mayıs 2007
Üçüncü Basım Ekim 2016

ISBN 978-975-8740-43-7
TC Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika no: 15813

Tasarım/Kapak **Salih Pulcu**
Tasarım Uygulama **Sibel Yalçın**

Baskı/Cilt Şenyıldız Matbaacılık
Sertifika No: 11964
Gümüşsuyu Cad. Işık San. Sit.
No: 19/C 102
Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 91

KLASİK

Vefa Cad. No: 48 34134 Fatih İstanbul
Tel 0212 520 66 41-42 Faks 0212 520 74 00
www.klasikyayinlari.com
klasik@klasikyayinlari.com
facebook.com/klasikyayinlari
twitter.com/klasikyayinlari

ABDULHAMİT KIRMIZI
İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Ankara Üniversitesi SBF Kamu Yönetimi bölümünden mezun oldu. Hacettepe Üniversitesi Tarih bölümünde yüksek lisansını, Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünde doktorasını tamamladı. SOAS, Londra Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulundu. TALİD (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi) kurucu yayın kurulu üyesidir. Yayınladığı kitaplar: *Avlonyalı Ferid Paşa: Bir Ömür Devlet* (2014), *Otur Baştan Yaz Beni: Oto/Biyografiye Taze Bakışlar* (2013), *Osmanlı Sonrası Arnavutluk, Avlonyalı Süreyya Bey* (2009), *Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi, 1895-1908* (2007).

Babam Arslan Bey'e ve Annem Naciye Hanım'a
minnet ve şükran duygularımla…

TAKDİM

Osmanlı taşrasının tarihi yazılmamıştır; garip bir tezat burada ortaya çıkar. Bazı eserler -özellikle tapu tahrir defterleri- üzerindeki tetkikler, üniversite dışında kalmış bazı değerli tarihçiler, Balkan ve Orta Avrupa ülkelerinin Osmanistleri sayesinde on beşinci ve on sekizinci asır Osmanlı taşrası, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı vilayetlerinden neredeyse daha iyi tanınmaktadır.

Asıl önemlisi, dış devlet raporları, seyahatnameleri ve yazışmaları kadar, çektirdiği ve tertiplettirdiği fotoğraf albümleri ile kendisi de neredeyse devasa bir tam kaynak yaratan Sultan Abdülhamid dönemi taşrası yakın otuz üç yıla layık bir biçimde incelenmemiştir. Oysa Hamidiye dönemi, taşradaki değişiklik demektir. Sir Mark Sykes Suriye sakinlerinin bu dönemde geçirdiği değişiklikten bahsediyor. Anadolu halkı Hamidiye dönemindeki uzun barış, alt yapısal yatırımlar ve zenginlikler dolayısıyla II. Abdülhamid'e merbutturlar.

II. Abdülhamid dönemi üzerinde umumi tetkiklere ve giderek taşra hayatına eğilenler gene Avrupalı ve Amerikalı şarkiyatçılar oldular. Derken, İsrail ve Arap Ortadoğusu Osmanlı tarihçileri onları izledi. Çok uzun yıllar II. Abdülhamid devri slogan kavgası halinde Türk tarihçiliğine konu oldu. Oysa bu yakın bir dönemdi.

Bizim kuşak II. Abdülhamid dönemi ile, yani onun hikayelerini dinleyerek büyüdü. Bulunduğumuz kasabalardaki resmi binaların çoğu o devre aitti. Anadolu'yu kat eden Afyon-Konya, Bilecik-Ankara demiryolu hatları o döneme aitti. 1293 (1877-78) Rus Harbi'nde yıkılan Rumeli'nin Anadolu'ya attığı perişan kitleler o dönemde yerleştirilmişti ve bunlar Anadolu'nun ziraatını ve küçük zanaatlarının niteliğini değiştirmeye başlamışlardı. Yakın zamanlara kadar Türkiye'ye seçkin insan yetiştiren lise-

lerin birçoğu onun devrinde irfan vermeye başlamıştı. Vakıa, Osmanlı modernleşmesi daha evvel kurulan yüksek mekteplerle hız kazanmıştır. Ama üniversite, Şam, Selanik ve Konya'daki tıbbiye ve hukuk mektepleri de Hamidiye dönemine aittir.

Osmanlı taşrasının modernleşmesi *Geç Tanzimat* diyebileceğimiz on dokuzuncu asrın son çeyreğine ait bir vakıadır. Onu iyi incelemek zorundayız. Önümüzdeki doktora çalışması değerli ve gayretli öğrencim Abdulhamit Kırmızı'ya aittir. Osmanlı ve Avrupa kaynaklarını kullanarak Sultan Abdülhamid devri taşra bürokrasisi üzerine bize önemli bilgiler getiriyor. Önemli bir katkı olduğuna kuşku yoktur; bu dönem araştırmalarında itici rolü olacağına inanıyorum.

Prof. Dr. İlber ORTAYLI

ÖNSÖZ

Asr-ı Hamidî ya da *Hamidiye devri* dediğimiz Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemi yakın tarihimizin üzerinde çok konuşulan, ideolojik cepheleşmelerde sık sık anekdotlarına başvurulan bir zaman dilimidir. On dokuzuncu yüzyılımızı uzatan bu dönem, kendisi için değil, sağ-sol, ilerici-gerici, gelenekçi-modernist dikotomileri bağlamında çarpışan fikirlerin zamandışı bir aracı olarak tartışmalara konu olagelmiştir. Söz konusu tartışmaların belki de en büyük faydası, bu döneme ilgi duyan tarihçileri, ideologların kördöğüşünü daha bilinçli düzeylere çekme gayretine adanmış sağlam arşiv çalışmalarına itmek olmuştur. Elbette tarih kitapları gündelik siyaset polemiklerine malzeme desteği için üretilen bilgi yığınları değildir. Ancak sağduyu sahibi her insan, tarihe ilişen tartışmalarda zekanın bilgiyle yönlendirilmesini isteyecektir.

Böyle bir boşluğu doldurması temennisiyle vücuda getirilen bu eserin hazırlık çalışmalarında desteklerini gördüğüm saygıdeğer hocalarım Prof. Dr. Zafer Toprak, Selim Deringil, Ali Birinci, Ali Akyıldız, Gökhan Çetinsaya ve Nadir Özbek'e arz-ı teşekkür ederim. Beni tarihle tanıştıran ve *historia est magistra vitae* düsturunu öğreten, kitabımın mukaddimi sevgili hocam Prof. Dr. İlber Ortaylı'ya ayrıca şükranlarımı sunarım. Tarih disiplinindeki yol arkadaşlarım Ebubekir Ceylan, Yunus Uğur, Haşim Koç ve Gülçin Tunalı'ya değerli eleştirileri ve tecessürleri için, Bilge Özel'e de yayın aşamasındaki titiz gayretleriyle metni daha okunur hale getirdiği için müteşekkirim. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve İSAM Kütüphanesi çalışanlarının yardımları genç araştırmacıları gayrete getirmektedir; bu kurumların banilerine ve hamilerine dahi medyun-ı şükranız. Gasb-ı zamana uğrayan aileme sabırları ve hoşgörüleri için bilhassa teşekkür ederim.

Bu mütevazı çalışmadaki bütün eksikler, hatalar ve sürçmeler elbette yalnızca bana aittir.

Dr. Abdulhamit Kırmızı

Ankara, Nisan 2007

İÇİNDEKİLER

Giriş *1*

Birinci Bölüm

Tanzimattan Sonra Osmanlı Vilayet İdaresi *21*

Taşra İdaresinde Tanzimat *22*
1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri *25*
Birinci Meşrutiyet Döneminde Vilayet İdaresi *34*

İkinci Bölüm

Valilerin Tayin ve Azilleri *45*

Vali Değiştirmenin Prosedürü *47*
Vali Tercihini Etkileyen Şartlar *58*
Valilerin Görev Süreleri *66*
Osmanlı Valilerinin Sosyal Kökenleri *69*
Valilerin Eğitimi *70*
Dahiliye'den Yetişen Valiler *80*
Dahiliye Kökenli Olmayan Valiler *82*

Üçüncü Bölüm

Vali ve Merkez *99*

Muhaberatın Merkezi Yıldız Sarayı *99*
Padişahı Kandırmak *105*
Vilayet Raporları *109*
Sultan'ın Taşradaki Gözleri: Valilerle İlgili Jurnaller *111*
Nezaretlerle İlişkiler *113*

Dördüncü Bölüm

Vilayeti Yönetmek *123*

Valinin Vilayete İntikali *123*
Vilayet Memurları ve Organları *126*
Vilayetlerde Yetersiz Kadrolar Sorunu *130*
Vilayet Meclisi *136*
Vilayet Mahkemeleri *140*
Valilerin Muavinleriyle İlişkileri *143*
Valilerin Görevleri *151*
Vilayetin Devir ve Teftişi *155*
Taşrada Merasim *160*

Beşinci Bölüm

Vilayet İdaresinin Sorunları *171*

Taşrada Taşkınlıklar ve Kriz Yönetimi *171*
Zor Kullanımı ve Kolluk Kuvvetleri *177*
Komşu Valilerle Yaşanan Sorunlar *179*
Seleflerini Şikayet Eden Valiler *181*
Müfettişlerle Yaşanan Sorunlar *182*
Askeri-Sivil Otoriteler Arasında Yaşanan Sorunlar *185*
Ordu Kumandanlarıyla Yaşanan Sorunlar *186*
Vilayet Kumandanları (Alaybeyleri) ile Yaşanan Sorunlar *191*
Mahalli Eşraf ve Ulema ile Yaşanan Sorunlar *193*
Valiler ve İttihat-Terakki Cemiyeti *196*
Konsoloslarla İlişkiler *198*
Valilerin Özel Sorunları *207*
Vilayete Veda *213*

Sonsöz *221*

Ek I: 1895-1908 Yıllarında Valilik Yapan Devlet Adamları *227*

Ek II: Konya Valisi Ferid Paşa'nın Valilerin Vazifelerine Dair Layihası *231*

Ek III: Vilayetlerde Kaçakçılar Yüzünden Tütün Gelirlerinin Düştüğünü Belirten Bir Muhtıra *238*

Kaynakça *243*

Lügatçe *255*

Dizin *257*

TABLOLAR

Tablo 1: 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi Muhteviyatı ***26***
Tablo 2: 1871 İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi Muhteviyatı ***30***
Tablo 3: Vilayet Nizamnamelerinde Hiyerarşik Organizasyon ***31***
Table 4: Vilayet Nizamnamelerinde Görevler ve Görevliler ***32***
Tablo 5: 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat'ın Muhtevası ***34***
Tablo 6: Vilayetler ve Atanan Vali Sayısı, 1895-1908 ***68***
Tablo 7: Valilerin Eğitim Durumu ***72***
Tablo 8: Mâbeyn Kökenli Valiler ***83***
Tablo 9: 1895 ile Temmuz 1908 Arası Vali Atamaları ***89***
Tablo 10a: Vilayet Kadroları Karşılaştırması (Sivas, Kastamonu, Ankara, Bursa) ***128***
Tablo 10b: Vilayet Kadroları Karşılaştırması (Bağdat ve Beyrut) ***129***
Tablo 11: Valiliklerin Maaş Sınıfları ***209***

HARİTALAR

Harita 1: Aydın Vilayeti
Harita 2: Cezayiribahrisefid Vilayeti
Harita 3: Erzurum Vilayeti

KISALTMALAR

A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubî-i Mühimme Kalemi Evrakı
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.İD.	Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı
DH.MUİ.	Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi
DH.TMIK.	Tesrî-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Evrakı
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
FO	Foreign Office
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
İ.DAH.	İrade-i Dahiliye
İ.HUS.	İrade-i Hususiyye
MM	Mekteb-i Mülkiye
MV	Meclis-i Vükelâ
SA	Sicill-i Ahvâl Defterleri
TFR.1.MKM.	Rumeli Müfettişliği Makâmât
TTK	Türk Tarih Kurumu
YA.RES.	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat
YA.HUS.	Yıldız Sadaret Hususî Maruzat
YEE	Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.A.	Yıldız Sadaret Maruzatı
Y.PRK.AZN.	Yıldız Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitabeti
Y.PRK.DH.	Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye

Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
Y.PRK.HH.	Yıldız Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı
Y.PRK.HR.	Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.KOM.	Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.ML.	Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat
Y.PRK.TKM.	Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı

HİCRİ AYLAR

M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rebiülevvel
R	Rebiülahir
Ca	Cemaziyelevvel
C	Cemaziyelahir
B	Receb
Ş	Şaban
N	Ramazan
L	Şevval
Za	Zilkade
Z	Zilhicce

Giriş

On dokuzuncu yüzyıl başlarken halâ dünyanın en makbul siyasal organizasyonu sayılan geleneksel imparatorluklar, aynı yüzyıl boyunca topraklarında ulus-devletlerin doğumlarına şahit olmuşlar ve Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte tarihten silinmişlerdir. Bu heyecan veren tarihsel dönüşümü incelemenin onlarca yolundan biri idari organizasyonun evrimine odaklanmaktır.

On dokuzuncu yüzyılda toplum-devlet ilişkileri büyük bir değişime uğradığı gibi, toplum da devlet de mahiyet değiştirmiştir. İkincisinin değişiminde özellikle kanunlaşma ve bürokratikleşme gibi devletin işleyişine dokunan modern süreçler etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti de on dokuzuncu yüzyıldaki bütün türdeşleri gibi bu büyük dönüşümden nasibini almış ve yönetim aygıtını esaslı değişimlerden geçirmiştir. Bir kere, en önemlisi, idari ve mali olarak daha etkin olmak isteyen devlet 1830'lardan sonra bakanlık sistemi ve nezaretler hükumetiyle tanışmıştır. Nezaretlerin kurulması bürokratik cihazın kurumsal çizgide genişlemesine yol açan hayati bir gelişmedir. Merkezileşme eğilimiyle beraber yürüyen bu bürokratik genişleme süreci aynı zamanda işlevsel uzmanlaşmayı da artıran bir gelişme olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern bir merkezi devlete dönüşmesi iyi eğitilmiş ve güvenilir memurlardan oluşan bir bürokrasiye olan ihtiyacı artırmıştır. Sultan II. Mahmud (1808-1839) merkezdeki idareyi nezaretlere bölüp kabine kurduktan sonra hem memurların standartlarını yükseltmek, hem de halka zulüm yollarını kapatmak üzere düzenli maaş uygulamasını getirmiş, memurların hayatlarını ve mallarını emniyetsiz kılan kurumlara ve uygulamalara son vermiştir. Son yüzyılın meşhur devlet adamlarına ocak olacak *tercüme odası* ve ardından kalemlerde çıraklıkla, yani bürolarda stajyerlikle işe başlayacak memur adaylarının altya-

pısını güçlendirecek *Mekteb-i Maarif-i Adliye* ve *Mekteb-i Ulum-ı Edebiye* bu dönemde kurulmuştur.[1]

Bu gayretler Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında da sürmüş, genç padişah *Gülhane Hatt-ı Hümayunu* ile rüşveti telin etmiş ve memurların düzenli maaş almalarını öngörmüştür. Sonradan *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* ve *Şura-yı Devlet*i bağrından çıkaracak olan *Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*[2] bu dönemin en önemli kurumsal yeniliklerindendir. Merkezde ve taşrada çeşitli kalıcı istişare organlarının kurulması da,[3] paşa vezirlerin padişahtan daha etkin olduğu bu dönemin eseridir. Aralık 1839'da, devlet memurlarının muayyen maaşa bağlandığı ve ancak ehliyet esasına göre terfi edileceği teyiden ilan edilmiş; memurların rüşvet almamayı da içeren bir yeminle memuriyete başlamaları zorunlu kılınmıştır.[4] 1856 *Islahat Fermanı* ile düzenli maaş esası tekrar vurgulanmıştır.

Vilayetlerin idare sistemini kanunlaştırarak yenilemek ve devlet dairelerinin mali denetimini sağlamak üzere bugünkü Sayıştay'ın atası *divan-ı muhasebat*ı kurmak, Sultan Abdülaziz (1861-1876) devrine nasip olmuştur. Bu devir de, küçük yaşta saltanata erişen Sultan Abdülmecid'in devri gibi, Bâbıâlî'nin vesayeti altında geçmiştir. Padişahın *vekil-i mutlak*ı olan sadrazamın ve onun atadığı nazırların bulunduğu hükumet binasının adı olan ve "yüce kapı" anlamına gelen Bâbıâlî, Sultan II. Mahmud'un 1839'da ölmesinden itibaren kırk yıla yakın bir süre Osmanlı idaresinin fiili merkezi olmuştur. İlber Ortaylı'nın *Bâbıâlî Asrı* olarak adlandırdığı bu dönem[5] Tanzimat'ın babası Mustafa Reşid Paşa'nın hakimiyetinde başlamış, onun yetiştirmelerinden Âli Paşa'nın 1871'de vefatıyla darbe almış ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'in saltanatıyla son bulmuştur. *Tempus edax rerum.* Tanzimat döneminde vilayetlerdeki memur hiyerarşisi merkezileşme ve adem-i merkezileşme esaslarının birlikte tatbikinden mürekkep senkretik bir yapıdadır. Küçük birkaç memuriyetin yerli nüfustan sağlanması dışında, bütün istihdam kanalları doğruca Bâbıâlî'ye çıkmaktadır.[6]

II. Abdülhamid dönemi Tanzimat'tan beri sözü verilen resmi memuriyetle ilgili düzenlemelerin önemli ölçüde kanunlaştığı bir zamandır. Bu dönemde yerleşen mevzuatın çoğu İttihat ve Terakki Dönemi'nde de yürürlükte kalmış, kısmen tadilata uğramıştır. Carter V. Findley'in sivil bürokrasi alanındaki düzenlemeleri ele alan, personel sicillerinin tutulmasını ve meslekte yükselmenin, mazuliyetin ve emekliliğin nizama bağlanmasını kapsayan çalışmasında, Hamidiye döneminin modern bir bürokratik geleneğin gelişmesindeki katkısı açıkça ortaya konmuştur.[7]

Memuriyet mevzuatıyla ilgili en önemli gelişmeler II. Abdülhamid devrinde vücut bulmuş, bürokratik reformlar 1880'lerin başından itibaren memuriyet fonksiyonlarını yazılı kurallara rabtetmiştir. Memurların

tayin, terfi, azil, transfer ve emeklilik işlemlerinin kurumsallaşması idari sistemin insan kaynaklarını geliştirme yolunda atılan büyük adımlardır. 1881 tarihli *Memurîn-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Nizamnamesi*, kesintilerle finanse edilen emekli aylığı uygulamasından başka, yolsuzlukla suçlanan memurlarla ilgili soruşturma ve kovuşturmalara yazılı kurallar getirmiştir. Hem personel kayıt sistemini, hem de mülki ve mali memurların tayinlerini denetlemek üzere kurulan *memurîn-i mülkiye komisyonu*, nezaretler, yani o dönemin bakanlıkları tarafından aday gösterilen memurları sicil incelemesine tabi tuttuktan sonra saraya tavsiye etmekle, yani atanmayı uygun bulan irade-i seniyyenin altyapısını hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu komisyonun nezaretler seviyesindeki karşılığı olarak çeşitli devlet organlarında memur alımları ve tayinleriyle ilgilenmek üzere *intihab-ı memurîn komisyonları* kurulmuştur. 1847-1918 arası yayınlanan devlet salnameleri, ancak II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra farklı kurumların kadroları arasında belirgin bir ayrımı sağlayacak tarzda düzenlenmeye başlamıştır. [8]

Eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve padişahın memurları *Mekteb-i Mülkiye* gibi yüksek okulları bitirenlerden devşirme tercihi, bu dönemde bürokrasinin niteliğini zenginleştirmiştir. Tanzimat adamları yüzyıl boyunca biteviye gelişen ve dönüşen birçok eğitim kurumu ihdas etmiş olsalar da, okulların tüm imparatorluk sathına yatay yayılması da II. Abdülhamid devrinin bir kazanımıdır. Modern ihtiyaçlara cevaben yetişen profesyonel eğitimli memurlar bürokratik reformların hazırlanmasını ve yürütülmesini mümkün kıldı. İşte bu özel tecrübe sayesinde Osmanlı bürokratları Avrupa'daki meslektaşları gibi "modern" idare şekillerini icat, kabul ve müzakere ettiler. Personelin ve kurumların çoğalması bürokratik büyümenin hem enstrümanı, hem de sonucu olmuştur. Büyüyen bürokrasi artık hiyerarşik düzende kuralları belirlenmiş prosedürlerle ve resmi kayıt tutma teknikleriyle tam gün çalışan maaşlı ve profesyonel memurların olduğu bir idaredir.

Weber'in Bürokrasi Teorisi ve Yanılsamalar

Bürokratik dönüşüm, istihdamda aile bağlarının, himaye ve intisap gibi patronaj şekillerinin, çıraklık usulü eğitimin, karışık sivil ve askeri kariyerlerin geleneksel önemini kaybedip yerini "objektif" kriterlerin almasıdır. Mesela, artık işe başlamadan önce memur adayının belirli formel eğitimlerden geçmiş olması beklenir oldu; askerlik geçmişi olan sivil memurlar azalmaya başladı.

Geleneksel idareler çeşitli sınıfları veraset usulüyle görevlerine bağlayarak *kaht-ı rical* yaşanan dönemler için mükemmel bir çözüm geliştir-

mişlerdir. Fakat sonraları, idari görevler sosyal mobilite için önemli bir kanal oluşturmaya başlamış ve imparatorluktaki çeşitli gruplar ve yapılar arasında irtibatlar sağlamıştır. Memuriyet, kendi muayyen giriş koşulları olan ve hayat boyu süren bir kariyere dönüşmüştür. Patronaj atamaları, meslek veraseti, yabancı eğitimli ya da yurtdışında doğmuş kariyer memurları, sivil idari görevlerde asker istihdamı ve birbirine rakip saray çevrelerinin varlığı, gelişmemiş bir bürokrasinin göstergeleri sayılmaya başlanmıştır. Bürokrasi konusundaki öncü çalışmaların sahibi Alman sosyolog Max Weber (1864-1920)'in terimleriyle ifade edecek olursak, artık memurlar bireysel olarak özgür, nitelikleri dolayısıyla istihdam edilmiş ve maaşlı kimseler olmalıdırlar. Memurlar makamlarıyla ilişkili bir mülkiyet hakkına sahip olmamalı, görevlerini ifa ederken yeknesak bir disiplin/kontrol sisteminin de parçası olmalıdırlar. Memuriyetleri yegane ya da en azından birincil meslekleri olmalıdır. Memurun yükümlülükleri, tanımlanmış sınırlara sahip olmalıdır. Kıdem ve ehliyetle yükselinen muayyen bir kariyer yolu bulunmalıdır. Kalemler hiyerarşik olarak düzenlenmiş olmalı, her ofisin ayrı ve belirli işlevleri olmalıdır. Weber'e göre özel bağlantılar resmi amaçların aleyhine iş görür ve işlevsizliğe yol açar.[9]

Weber'in bürokrasi teorisi son zamanlarda ciddi eleştirilere uğramıştır. Mesela, resmi yapılar işlerin verimli yürümesine yeterince elverişli değildir ve bir takım özel bağlantılar resmi idari kurumların işlemesine yardımcı olur. Anthony Cohen'in toplumu ortak bir değerler ve normlar sisteminin sembolik konstrüksiyonu olarak tanımlaması,[10] şahsi ilişkilerin objektif strüktürlere nazaran idarelerin daha verimli çalışmalarını sağladığı fikrini destekler. Bürokrasi üzerine yapılan başka bir çalışmada, kişisel çevre ve bağlantıların insanlar arasında işbirliğine temel olacak bir güven duygusu geliştirdiği, bu temelin aynı ahlakı ve değerleri paylaşan kimselerin aşinalığına dayandığı ifade edilmiştir. Şahsi bağlantılar bürokrasinin formel operasyonlarını kolaylaştırabilir veya zorlaştırabilir.[11]

Weber arketipini kafasındaki belli bir bürokrasi modeline göre şekillendirmiştir. Bu modelin Osmanlı modeli olmadığı bellidir. Bu bürokrasi teorisi ne kadar ilgi ve kabul görmüş olursa olsun, tarafsız değildir. Osmanlı tarih idrakinin en sıkı ayakbağlarından biri, Avrupa bağlamında üretilen tanımların ve kategorilerin Osmanlı gerçeklerine giydirilme kolaylığına kaçılmasıdır. Osmanlı tarih yazımında tercih edilen görüntüye göre, bürokratik tayinlere bir iltimas ve himaye sistemi hakimdir ve güya bu, "Avrupalı" çağdaş sistemlerle benzerlik göstermemektedir. Adayların siyasal kanaatleri makamlara atanmalarını sağlamaktadır. Yazılı belgelerin geciktiği, yok sayılabildiği ve kaybolabildiği bir bürokrasidir bu. Bu sistemin kişisel zaaflara, görevi ihmale ve hatta suistimale nasıl tepki verdiği de ayrı bir meseledir. Osmanlı reformları üzerinde ilk modern

akademik çalışmaları yapanlardan biri olan Roderic Davison'a bakılırsa, toplumsal ve idari zaaflar bürokratik azgelişmişlikle birleşince kurumların idaresi şahsiyetlere ve tarzlara bağımlı kalmakta; saray bağlantıları ya da önemli kişilerle tanışıklık tayinleri belirlemektedir. İmparatorluk idaresinde çalışma kriterlerinin açık ve belirgin olmaması, bürokratların yeteneklerine bakılmadan seçildiklerini ve gayriresmi prosedürlerin tayin kararlarında çok önemli olduğunu düşündürmektedir. Hamiler, aileler ya da dostlar tarafından yazılan destek mektupları tayinleri etkilemektedir. Ayrıca belirli kademelerin bir sınıf içerisinden seçilmesini kurallara bağlayan bir aristokrasi de yoktur; sosyal kökenler birincil belirleyici değildir. Davison'a göre, *"Tanzimat'ın yönetici sınıfı kana değil, makama dayalı bir aristokrasidir. Oğulların, babalarının çağrısına kulak vermeleri eğilimi arttıysa da, doğum resmi bir atamanın bizatihi garantisi değildi; yönetici kesim alttan yeni katılımlarla ikmal yapıyordu."*[12]

Hamidiye dönemi için serdedilen görüşler daha problemlidir.[13] Dönem hakkında yazan birçok kişi, Batı'da idealleştirilmiş Weber bürokrasisini "standart" kabul edip Osmanlı "noksanlarını" bu ölçüye vurmuştur. Mesela, Metin Heper klasik dönemden sonra *intisab* uygulamasının yoğunlaştığını savunur. Önemli bir makama gelen kimse, kritik mevkileri müntesipleriyle ve himaye ettikleriyle doldurup bu tür ilişki çevrelerinin varlığını kuvvetlendiriyor. Heper'e göre bu uygulama II. Abdülhamid döneminde doruğuna ulaşmıştır. Padişahın bizzat kendisi bu uygulamaya başvurmuştur, hem de *"sistemi tamamen debürokratize ederek kendi idaresine karşı koyan kurumsallaşmış son kalıntıları sökmek üzere*".[14] Heper böylece II. Abdülhamid döneminde yapılan bütün bürokratik reformları ve kurumsallaşma çabalarını toptan reddetmekte ve bunu "debürokratizasyon" dediği sürece örnek vermeden yapmaktadır.

Son dönem Osmanlı bürokrasisi üzerine çalışan değerli bir tarihçinin 1830'lar *"kıta Avrupasının merkezileşmiş devletlerinin, resmi idari doktrin ve yasaları uygulamaları beklenen profesyonel memurlara geniş ölçüde sahip olduklarını*" yazarken referans olarak tarihi bir malzeme yerine Max Weber'i kullanması üzücüdür.[15] Tarihçi delil olarak 1853'te hazırlanan Northcote-Trevelyan Raporu'nu anmaktaysa da, İngiliz bürokrasisinin belgelerden öte pratikteki halini, bu raporun ne zaman ve ne kadar uygulanabildiğini tasvir edememektedir. Northcote-Trevelyan Raporu'nda yer alan, patronaja son verilmesi ve herkese açık imtihan usulünün ihdası gibi ayrıntılı tavsiyeler 1870'lerdeki Gladstone reformlarına kadar ve hatta o zaman dahi gerçekleşememiştir.[16] Resmi belgelere bakılacak olursa, Osmanlı bürokrasisinde memuriyete giriş için daha 1838'de açık imtihan esası getirilirken,[17] İngiltere'de bu uygulama ancak 1870'den sonra söz konusudur.[18] Osmanlı kanunlaştırmalarının ve kurumsallaşmasının

tarihini yazanlar da genellikle resmi belgelerin ilan edilmesini gelişmeleri değerlendirmenin standardı sayar, ilan edilen ve yayınlanan kanun ve benzeri belgelerin başarısını ya da başarısızlığını nadiren sorgularlar.

Tarih yazımında Osmanlı bürokrasisi eğitim, iş ahlakı ve verimlilik açısından klasik Weberyen normlardan bir sapma olarak değerlendirilmekte ve bu değerlendirmeye göre yargılanmaktadır. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekleri, yukarıda zikredilen görüşlerde basitleştirildiğinden daha karmaşıktır ve farklı işlemektedir. "Modern" problemlerin tecrübe edilmesi bu insanları "modern" yapmıştır. "Çoklu moderniteler" ve "batı-dışı moderniteler" kuramlarında önerildiği gibi, modernitenin tarihi, modernitenin bir çok kültür modelinin ve kültür programının tekrar tekrar kurulmasının hikayesidir. Modernleşme ve batılılaşma özdeş değildir; hiç bir modernleşme basit bir batılılaşma değildir. Batılı modernite örnekleri tarihsel öncelliklerine ve halen referans olarak kullanılmalarına rağmen tek otantik modeller değildir.[19] Batı modernliğinin bir ürünü olan sosyal teori, tarih, kültür ve medeniyet bağlamlarının bir ülkede modernleşmenin alacağı şekil üzerindeki belirleyici etkilerini görmezden gelmiştir. Oysa modernlik varyasyonlara sahip açık uçlu bir insanlık durumu olarak yorumlanabilir. Modernlik bir defada ve herkes için aynı formda tamamlanabilecek bir proje değildir.[20] Her toplum, modernleşme denilen ve radikal kurumsal dönüşümleri de kapsayan süreci kendi şartları dahilinde tecrübe etmiştir. Bu tecrübe yaşanırken Osmanlı bürokratlarının karşılaştığı problemler de, mesela Prusyalı bürokratlarınkinden farklıdır; bu nedenle önerilen çözümlerin de aynı olmaması tabiidir. Bir bürokratikleşme sürecinin illa bir Avusturyalı, Prusyalı ya da İngiliz modele ihtiyacı var mıdır? Ya da tersinden soracak olursak, yerli kökleri olmayan ve yalnızca kapalı bir çevrenin Batı Avrupa'dan kurumlar ithal etmesinden ibaret bir süreç mümkün müdür? Yirminci yüzyılda Osmanlı tarihçiliği Avrupa-merkezci bu batılılaşma şablonunu kıracak paradigmatik bir değişimi yaşayamamıştır.

Isa Blumi'nin Yemen meselesini anlatırken dile getirdiği gibi, modernleşmenin tarihini yazanlar İslam toplumlarının moderniteyi Avrupa tesiriyle tecrübe ettiklerini ileri sürmekten zevk almaktadırlar. İslam toplumlarının idealize edilmesi insan topluluklarının doğasında olan karmaşıklıkları yok saymaya yol açmaktadır.[21] Wickwar, Osmanlı idari modernleşmesinin büyük bir oranda dış müdahaleyle sağlanmadığını, fakat ağırlıklı olarak yöneticiler tarafından günün meydan okumalarına karşı apaçık bir cevap ve dünya çapındaki gelişmelere katılmalarının bir vechesi olarak tercih edildiğini savunmaktadır.[22] Jens Hanssen, on dokuzuncu yüzyıl reform süreçlerini meydana getiren idari uygulamalar silsilesini in-

celedikten sonra Osmanlı reformlarının "mahalli menfaat gruplarıyla ve onların temsilcileriyle yapılan pazarlıklar"ın sonuçları olduğu, modernleştirici bir elitin dayatmaları olmadığı fikrine varmıştır. Bu reformlar, eski Osmanlı adetlerine dönmek ya da Batılı modelleri toptan ithal etmek yerine, pazarlık sürecinde doğan çözümleri içine alabilen pragmatik bir yaklaşıma sahiptir. Osmanlılaştırma projesi ve taşra çıkarları birbirini dışlamamıştır, aksine birlikte yürümüştür.[23]

Osmanlı tarihçileri modernleşme, laikleşme, millliyetçilik gibi modern sosyolojik kavramları hoyratça kullanagelmiştir. Ebru Boyar, önyargılı bir kavramsal çerçeveyi tarihe zorla giydirmenin tehlikelerine dikkat çekmiş ve Osmanlı tarihçilerinin kavramsal şaşkınlıklarından şikayet etmiştir:

> Son dönem Osmanlı tarih yazıcılığı giderek 20. yüzyılda sivrilen Batılı kavramların ve teorilerin dikte ettiği araştırma çerçevelerinin arenası haline gelmiştir. Daha da ötesi, araştırmacıların içinden bakarak Osmanlı İmparatorluğu'nu algıladıkları prizmalar olan bu kavramsal çerçeveler bu araştırmaların muhtevasını belirlemeye başlamıştır. Bu durum sadece tarihsel bilgilerin kavramsal çerçevelerle uyumsuzluğuna değil, kavram karmaşasına da yol açmıştır. Çünkü kavramlar zamanla ya da, mesela milliyetçilik teorilerinde olduğu gibi, onları kullanan teorisyenler yüzünden farklı anlamlar edinir.[24]

Engin Deniz Akarlı Osmanlı idari, siyasi ve düşünce hayatından herhangi bir perspektifi batılılaşma eğilimine olan katkısıyla ilişkilendirerek değerlendirmeyi, modernleşme teorisi/paradigması tarafından önerilen teleolojik izah çerçevesinin gizli bir tuzağı olarak göstermiştir.[25] Kurumsallaşma hakkındaki teleolojik, pozitivist ve devletçi varsayımlar tarihsel analizlerde tarihin birincil amili olarak devletin görülmesine, modernleşme ve gelişmeye dayanan normatif yorumların basitleşmesine, toplumun ve sosyal örgütlenmelerin resmi kurumların sınırlarına hapsedilmesine yol açmıştır. Osmanlı Devleti hakkındaki analizlerde doğum, yaşlanma ve ölüm gibi büyümenin organik metaforlarının kullanılması, modern kurumların tesisi bahsinde yine başka bir problemli yaklaşımdır. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı çalışmaları, Tanzimat'ı devlet-toplum ilişkilerinde esaslı dönüşümlerin başlangıç zamanı olarak vasfedip onun asrın sonlarındaki izdüşümüne, yani reformların sonuçlarına bakmayı ihmal etmektedir. Bu sorun hikayeyi teleolojik olarak ulus-devletten geriye doğru okumaktan kaynaklanmaktadır.

Bu kitap, Osmanlı idaresi hakkında şimdiye kadar zikredilen izlenimleri daha geniş bir tarihi malzeme üzerinden teyit etme isteğinden doğmuştur. Son dönem Osmanlı bürokratlarının sosyal kökenleri, eğitim

durumları ve kariyer çizgilerinin tesbiti bizim bu problemleri daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Memur tayinlerinde ve memur seçme siyasasının evrimindeki sürekliliklerin ve kırılmaların tesbiti, bizi kaynaklarını ve yönünü kaybetmiş standart alıntıların tekrarlanmasından daha anlamlı bir yaklaşımla donatacaktır. Osmanlı devlet mekanizmasının *doğal olarak*, Avrupalı bürokrasi modelinde olduğu gibi verimli ve dürüst çalıştırılmadığını, bazı memurlar yarı-batılılaşmış olsa da, bunun illa idarenin geliştiği anlamına gelmediğini yazan Davison[26] gibi yazarların klasikleşmiş kanaatlerini sigaya çekmek gerekiyor.

Osmanlı tarih yazımında "Avrupa modeli" ile karşılaştırmaların çağdaş İngiliz, Fransız, Alman ya da Avusturya bürokrasileri hakkında ikinci el kaynaklara bile bakılmadan, ezbere ön kabullerle yapılması vahim bir durumdur. Daniel Orlovsky, Disraeli'nin Tory demokrasisinin, III. Napolyon'un liberal imparatorluğunun, Bismarck Prusyasının ve Almanyasının, 1867'de *Ausgleich*'e giden yıllardaki Avusturya'nın, T'ung Chih restorasyonu sırasındaki Çin'in, Meiji Japonyasının, II. Alexander Rusyası'nın ve Tanzimat Osmanlısının -kültürel farklılıklarını ve ekonomik durumlarını aşan- tecrübe benzerliğine dikkat çekmektedir.[27] Orlovsky on dokuzuncu yüzyıl Rus Çarlığı'nın Dahiliye Nezaretini konu alan kitabında beş bakanın ve seksen yedi kişilik bir memur grubunun biyografik karakteristiklerini ve kariyer yollarını incelemiştir. Osmanlı idare tarihçiliğinin gelişme ya da batılılaşma hakkında sofistike sosyolojik izahlara kalkışmadan önce benzer çalışmalara ihtiyacı vardır. Osmanlı araştırmalarını kemale erdirecek tarihsel malzeme henüz hakkıyla elimizde değildir. Belge koleksiyonları, transkripsiyonlar, tıpkıbasımlar yeterince yayınlanmadan, işin hamallığı yapılmadan sofistike teoriler üretmenin cezası, yazılanların sonraki yıllarda kadük olmasıdır.

II. Abdülhamid İdaresinin Yüzyıl Dönemeci: 1895-1908

Taşra idaresinde Tanzimat'la gelen değişimi inceleyen bu kitap, Birinci Meşrutiyet devrinin son on üç yılındaki vilayet idaresine valiler perspektifinden yoğunlaşmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu son dönem kesitindeki idare modeli, önceki dönemlerin reformlarına atıfla kesif bir incelemeye tabi tutulmuştur. Osmanlı vilayetleri Tanzimat'ın bu uzaktan akraba yıllarında kimlerce ve nasıl idare edilmiştir? Valiler bulundukları pozisyonlara nasıl gelmişler ve tayin koşulları zaman içinde nasıl bir değişim geçirmiştir? Valilerin yerel şartlara uyum kabiliyetleri ne düzeydedir? Taşrada karar alma mekanizmaları nasıl çalışmaktadır? Valilerin kimler

olduğu ve nasıl iş gördüğünü anlayarak, onların yazdıkları ve haklarında yazılanlar analiz edilerek bu gibi sorulara cevaplar aranmıştır. Kitapta valiler, güncel olaylar ışığı altında, bir sürü sorunla başa çıkmaya çalışırken, emperyal ve yerel düzeyde çeşitli kurumlarla, gruplarla ve kişilerle boğuşurken resmedilmiştir. Daha yetkin idarecilerin iş başında olmasını amaçlayan bürokratik reformların başarısı, valilerin toplumsal ve eğitsel geçmişleriyle kariyer çizgileri arasındaki ilişkilerde aranmıştır. Son dönem Osmanlı vilayet idaresinin doğasını ve işleyiş tarzını tasvir yeteneğinde olay demetleri seçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yüksek idarecilerinin zihniyetine, Batı dillerinde *fin de siécle* denilen iki yüzyıl arasındaki geçiş zamanının ruhuna, merkezle vilayetler arasındaki güç mücadelelerine ışık tutulmuştur. Devlet işleyişini taşra perspektifinden konu alan bu çalışma, vilayetlerle merkezin karşılıklı bağımlılığını devlet merkezileşmesi bağlamında tespit etme gayretindedir. Öte yandan, taşra idaresi üzerinde yoğunlaşmak sadece Hamidiye otokrasisinin bir idare sistemi olarak doğasını değil, uzun bir tarihi olan Türk bürokrasi kültürünü de daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Tarihin çarklarının hızlandığı bir çağda böylesine güçlü bir gelenek değişimine nasıl tepki verilmiştir ve bu değişim nasıl yönetilmiştir? Geleneksel bir siyasal kültür içinde yeni kurumlar nasıl oluşturulmuş ve bu kurumlar siyasal kültürü nasıl dönüştürmüştür? Galiba bu mütevazı çalışmanın parçası olmak istediği büyük cevaplar nihayette bu sorularınkilerdir.

1895-1908 yılları çeşitli sebeplerden dolayı seçilmiştir. 1895 yılı Ermeni meselesi için bir dönüm noktasıdır. *Iacta est alea.* Bir önceki yıl meydana gelen Sason ayaklanmasından sonra, 1895 yılı Eylül sonundan Aralık başına kadar Anadolu sathında yirminin üzerinde Ermeni ayaklanması olmuştur. Ermeni meselesi bu dönemde iyice uluslararasılaşmış, İngiltere, Fransa ve Rusya reformlar için Osmanlı Devleti'ni daha da sıkıştırmaya başlamıştır. Bu olaylardan birkaç ay önce *Anadolu Islahatı Umumî Müfettişliği* kurulmuş ve 27 Haziran 1895'te bu makama Müşir Ahmed Şakir Paşa atanmıştır.[28]

Diğer bir açıdan bakıldığında, 1895 yılı müttefik bir Jön Türk muhalefetinin de başlangıç tarihidir. Bu konuda birçok çalışması bulunan Şükrü Hanioğlu'na göre, 1895'ten önceki muhalefet faaliyetleri nisbeten önemsizdir ve 1908'de ihtilalle iktidara gelecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin[29] etkinlikleri olarak adlandırılamaz. Cemiyetin bilinen ilk eylemi 5 Ekim 1895'te, Ermeniler'in Bâbıâlî önündeki gösterilerinden hemen sonra bir bildiri hazırlamaları ve bunu Yıldız çevresi dahil her yere asmalarıdır. Çalışmalarını, bu dönemde yaşamış zevatın biyografileri üzerine yoğunlaştırmış olan Ali Birinci daha da ileri giderek, İttihat ve Terakki'nin, hatırat literatürüne dayanılarak iddia edildiği gibi 1889'da değil, 1895 yılında kurulduğunu savunmuştur.[30]

Tanzimat kurumlarının titiz tarihçisi Ali Akyıldız iki hatırata atıfta bulunarak bu dönem hakkında benzer hükümlere varmıştır. Mâbeyn katibi Ali Cevad Bey, hatıralarında Tahsin Paşa'nın 26 Kasım 1894 tarihinde Mâbeyn başkatibi olarak tayin edilmesine kadar bu ofisin temel görevinin saray ile Bâbıâlî arasındaki iletişimi sağlamak olduğunu yazar. Tahsin Paşa'dan sonra ise, Mâbeyn'in, elçiliklerle yazışmalar dahil olmak üzere bütün devlet işlerinin merkezi durumuna geldiğini ilave eder. Sultanın ikinci musahibi Nadir Ağa, Tahsin Paşa gibiler atandıktan sonra ağırlık merkezinin saraya kaydığını söylemiştir.[31] Akyıldız, kitabında padişah ile Bâbıâlî arasında geçen, ilişkileri tayin edici mahiyette ilginç bir tartışmayı da zikreder: Padişah bir konsolos tayin etmiş ve Bâbıâlî buna itiraz etmiştir. 10 Ocak 1895'teki iradede padişah, konsolos atamalarında kendisinin yetkili olduğunu, bu itirazın herhalde bir katibin hatasından kaynaklanmış olabileceğini, padişahın hukukuna karşı böyle bir hatanın tekrarlanmamasını umduğunu Bâbıâlî'ye açıkça yazmıştır.[32]

Padişahla ilgili mükemmel biyografi çalışmasında François Georgeon, iktidarın Sultan Abdülhamid'in şahsı etrafında yoğunlaşma sürecinin onun saltanatının ilk yıllarında başladığını ve yaklaşık on beş yıl sonra, "1890'ların ortalarında" fiilen tamamlandığını yazar.[33]

Taşra idaresi açısından bakıldığında, özellikle Ermeni vukuatı dolayısıyla birçok valinin görevden alınmış ya da yer değiştirmiş olduğu görülür. Zabtiye Müşiri Hüseyin Nazım Paşa'nın görevden alınması ve daha sonra Beyrut ve Suriye'ye vali olarak gönderilmesi de Eylül 1895-Ağustos 1896 arasında İstanbul'da meydana gelen Ermeni olaylarıyla ilgilidir.[34] Yetkilerinin artırılmasını ve kabinenin kendisi tarafından atanmasını isteyen Kamil Paşa'nın[35] 9 Kasım 1895'te ikinci sadaretinden azledilip merkezi İzmir'e kaymış olan Aydın valiliğine tayin edilmesi Bâbıâlî'nin gücünün nihai olarak kırıldığının resmidir. Artık yeni bir dönem başlamış, padişah sarayı fiilen hükumetin yegane merkezi haline getirme sürecini tamamlamıştır. Altı yıldan fazla sadrazamlık yapan (Eylül 1885-Eylül 1891 ve Ekim-Kasım 1895) Kamil Paşa meslek olarak bir kariyer valisidir, taşra idaresinden gelmedir.

1908'de neden bir dönemin kapandığı ise herkese malumdur. 3 Temmuz 1908 Cuma günü, İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Kolağası Resneli Niyazi Bey iki yüz kişilik bir kuvvetle isyan bayrağını açarak dağa çıkmış ve saraya çektiği telgrafla Kanun-ı Esasî'nin iadesini, yani meşrutiyet rejiminin yeniden kurulmasını istemiştir. Aynı gün saray, Metroviçe'de bulunan Ferik Şemsi Paşa'nın Manastır'a giderek isyan hareketini bastırmasını emretmiştir. 7 Temmuzda iki tabur askerle Manastır'a gelen Şemsi Paşa bir teğmen tarafından şehirde öldürüldükten ve birçok başka vukuat

yaşandıktan sonra, Manastır Valisi Hıfzı Paşa 18 Temmuzda acil tedbirler tavsiye eden bir telgrafla Rumeli'deki acı vaziyeti Sadaret'e bildirmiş, fakat ertesi gün de Debre Mutasarrıfı Hüsnü Bey öldürülmüştür. Ayaklanmanın bir türlü durdurulamaması üzerine, padişah 22 Temmuzda Sadrazam Ferid Paşa ve Serasker Rıza Paşa'nın istifalarını kabul etmiştir. Ertesi gün Manastır'da meşrutiyet idaresi resmen ilan edilmiştir. Kanun-ı Esasî'de teşkil sureti açıklandığı şekliyle *Meclis-i Mebusan*'ın oturum için davet olunmasını içeren irade vilayetlere telgrafla tebliğ edilmiş, intihabın yapılması emredilmiştir. 24 Temmuz 1908'de İstanbul'da ve vilayetlerde Kanun-ı Esasî'nin yürürlüğe konulmasından dolayı gösteriler ve törenler yapılmıştır. 25 Temmuzda bütün vilayetlere artık Bâbıâlî ile haberleşme lüzumunun tebliği ve hafiyeliğin ilgasıyla hafiye tahsisatının kesilmesi hakkında emir verilmesi, Yıldız merkeziyet idaresini sona erdirmiştir. Sonraki gün vilayetlere siyasi mücrimler hakkındaki umumi af ilanı bildirilmiştir. 28 Temmuzda Sultan II. Abdülhamid Kanun-ı Esasî'ye sadık kalacağına dair yemin etmiştir. 2 Ağustosta Selanik Valisi Rauf Paşa İstanbul şehreminliğine tayin edilmiş, 5 Ağustosta *istibdat erkanı* denilen ve II. Abdülhamid'in gözde ricali olan, aralarında Dahiliye Nazırı Mehmed Memduh Paşa'nın da bulunduğu bazı devlet adamları Harbiye Nezaretinde tevkif edilmiştir. Ertesi gün Kamil Paşa sadaretinde yeni kabine ilan edildikten hemen sonra Adana, Erzurum, Hicaz, Kastamonu ve Trabzon valileri azledilmiştir. Sonraki hafta Trablusgarp Valisi Recep Paşa Harbiye nazırı olarak İstanbul'a gelmiş, fakat bir gün sonra vazife başında aniden vefat etmiştir. Meşrutiyet'ten sonra kurulan kısa ömürlü kabinelerde, mutlakiyetin son yıllarında valilik yapmış olan Hasan Fehmi, Reşid Akif, Nazım ve Hüseyin Hilmi Paşa gibi şahsiyetler de yer almıştır.

Bu olaylarla biten on üç yılın bir başka özelliği de, kağıt üzerinde vilayet idaresinin mercii olan Dahiliye Nezaretinin tek bir nazırın hükmü altında bulunmuş olmasıdır. 1887'den beri Konya, Sivas ve Ankara'da başarılı bir vali olan Mehmed Faik Memduh Paşa, Kasım 1895'ten Temmuz 1908'e kadar, Türk tarihinde en uzun süre Dahiliye nazırı, yani bugünkü adıyla içişleri bakanı olmuş kişidir. Kendisinden sonraki on üç yılda otuz üç kişinin bu görevde bulunmuş olduğunu belirtmek herhalde bu sürenin uzunluğunu anlamaya yardımcı olacaktır.

Memduh Paşa'nın Dahiliye nazırı olduğu bu dönem birçok yönden emsalsizdir. Bir kere artık *Hamidiye ricali* tabir edilebilecek, II. Abdülhamid devrinin yaklaşık ilk yirmi yılında yetişmiş ve asıl büyük görevlerine bu yıllarda atanmış devlet adamları vardır ve merkezi olsun, taşra olsun artık Osmanlı idaresinde bunlar etkindirler. Abdülhamid'in adamları eğitimlerini ve bürokrasiye dehaletlerini onun yaşadığı dönemde sağlamış, sadakatin onun yönettiği döneme özgün parametreleri dahilinde hareket

etmeye alışmışlardır. Bu sadakatin parametrelerini belirleyen en önemli faktör, merkezkaç siyasal kuvvetlerin yoğun varlığıdır.

1876'da tahta geçen II. Abdülhamid'in saltanattaki ilk yirmi yılından sonra, artık bürokratik elitin sivrildiği o olağanüstü Tanzimat devrini yaşamış devlet adamları ya ölmüş, ya emekli ya da bir şekilde pasifize edilmiş durumdadır. Rüstem Paşa (d. 1810), Ahmed Cevdet Paşa (d. 1823), Yusuf Rıza Paşa (d. 1826), Tatar Safvet Paşa (d. ?), Ahmed Arifî Paşa (d. 1830), Eğinli/İngiliz Mehmed Said Paşa (d. 1830), Mahmud Esad Paşa (d.1837), İsmail Hakkı Paşa (d. 1842) ve Giritli Selim Sırrı Paşa (d. 1844) gibi Tanzimat döneminde yetişen birçok büyük devlet adamının tam da 1895 yılında vefat ettiğini hatırlatmak yeterli olacaktır. Dolayısıyla, Hamidiye ricalinden kasıt, ilk etkili makamlarına atanma beratlarını II. Abdülhamid'in elinden, onun ihsanıyla almış olan *fin de siécle* tanıklarıdır.

1890'lı ve 1900'lü yıllar yalnızca Memduh Paşa'nın uzun süre aynı görevde kalmasına şahit olmamıştır. Bu dönem, belki de Osmanlı tarihinde üst düzey devlet adamlarının görev süreleri bakımından en istikrarlı zamandır: Şeyhülislam Mehmed Cemaleddin Efendi (1891-1909), Orman ve Maadin Nazırı Selim Melhame Paşa (1893-1908), Adliye Nazırı Abdurrahman Nureddin Paşa (1895-1908), Posta ve Telgraf Nazırı Hüseyin Hasib Efendi (1895-1908), Zabtiye Müşiri Ahmed Şefik Paşa (1896-1908), Şura-yı Devlet Reisi Mehmed Said Paşa (1895-1908), Serkurena Hacı Ali Paşa (1891-1908), Şehremini Rıdvan Paşa (1890-1906), Sadaret Müsteşarı Mehmed Tevfik Paşa (1890-1906), Mâbeyn Başkatibi Tahsin Paşa (1894-1908); hepsi bulundukları makamları en uzun süreyle işgal etmiş kişilerdir. Askeriyede de aynı istikrar görülmektedir: Rıza Paşa 1890'dan 1908'e kadar Harbiye nazırıdır. Edhem Paşa 1880'den 1905'teki ölümüne kadar Erkan-ı Harb reisidir. Zeki Paşa 1891'den 1908'e kadar Tophane müşiri ve Harbiye Mektepleri müdürüdür. Aynı durum, II. Abdülhamid dönemindeki askeri düzenlemeler üzerine çalışan Albert Griffiths'in de tespit ettiği gibi, sürekli askeri komisyonlar ve taşradaki ordu komutanlıkları için de geçerlidir.[36]

Bu kitap açısından daha da önemlisi, taşra imparatorluğunu yöneten valilerin çok uzun süre görev yapmış olmalarıdır. Bahri Paşa (Adana, 1898-1908), Kamil Paşa (Aydın, 1895-1907), Abidin Paşa (Cezayiribahrisefid, 1893-1906), Arif Paşa (Edirne, 1895-1907), Ahmed Ratib Paşa (Hicaz, 1893-1908), Enis Paşa (Kastamonu, 1897-1906), Rauf Bey (Mamuretülaziz, 1895-1903), Nazım Paşa (Suriye, 1897-1906), Kadri Bey (Trabzon, 1892-1907), Tahir Paşa (Van, 1898-1906), Osman Feyzi Paşa (Yanya, 1897-1906) bu tespite verilebilecek başlıca örneklerdir. Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi'nin, eskiden valilerin çok kısa süre görev yaptıklarından şikayet etmesini ve mesela 1874 yılında neredeyse bütün valilerin ayda iki defa

yer değiştirdiğini zikretmesini hatırlatmak, bu dönemle karşılaştırmak bakımından yeterli olacaktır.[37]

Son olarak, bu on üç yıllık dönemde yalnızca üç sadrazamın görev yaptığı kaydedilmelidir: Eski bir vali olan Halil Rifat Paşa (Kasım 1895-Kasım 1901); altıncı sadaretinde bulunan Mehmed (Küçük) Said Paşa (Kasım 1901-Ocak 1903) ve yine eski bir vali olan Mehmed Ferid Paşa (Ocak 1903-Temmuz 1908).

Vilayetler

Başlangıçta Osmanlı mülkü iki büyük eyaletten ibaret idi: Rumeli ve Anadolu. Kanuni Sultan Süleyman (1529-1566) dönemine kadar altı geniş eyalet ve doğrudan merkezden yönetilen kimi otonom olan bazı bölgeler vardır. Kanuni döneminde ilk defa eyaletleri teşkilata tabi kılma teşebbüsleri tecrübe edilmiş, eyalet ya da vilayet denilen en büyük taşra idare birimleri sancaklara bölünmüş, her iki birim askeri olarak teşkilatlandırılmıştır. Daha küçük üçüncü birim olan kaza ise dini-hukuki teşkilat açısından oluşturulmuştur. 1600 yılı civarında 51 eyalet, 1670 yılında 43 eyalet vardır. Tanzimat'tan önceki yıllarda eyalet sayısı 29'dur.[38] Sonraki yıllarda bu rakam ve eyaletlerin sınırları her defasında reform ihtiyacı öne sürülerek değişip durmuştur. İlk devlet salnamesine göre 1846'da 39 eyalet ve bunlara tabi 76 liva vardır. Belgrad eyaleti ve Varna livası muhafızlık adı altında idare edilirken, Cezayiribahrisefid (Akdeniz Adaları) kapudan-ı deryaya bağlıdır. Eflak, Boğdan ve Sırbistan voyvodalıktır. Mısır valisi, sadrazam ile aynı rütbededir. Sonraki salnameler eyaletlerin oluşturulmasında sürekli bir değişime, bitmek bilmeyen düzenlemelere ve istikrarsız teşkilatlanma denemelerine işaret eder. Bu kitapta ağırlıklı olarak işlenen 1895-1908 yılları arasında önce otuz, Girit'in 1898'de kaybından sonra[39] ise yirmi dokuz vilayet vardır: Adana, Ankara, Aydın, Bağdat, Basra, Beyrut, Bitlis, Cezayiribahrisefid, Diyarbekir, Edirne, Erzurum, Halep, Hicaz, Hüdavendigar (Bursa), İşkodra, Kastamonu, Konya, Kosova, Mamuretülaziz, Manastır, Musul, Selanik, Sivas, Suriye, Trablusgarp, Trabzon, Van, Yanya ve Yemen. Yirmi dokuz vilayetin on üçü Anadolu, altısı Rumeli, dokuzu Arap topraklarında; adalardan oluşan Cezayiribahrisefid vilayeti ise Akdeniz üzerinde yer almaktadır.

Mekke Hicaz vilayetinin bir parçasıysa da, Mekke Şerifi'ne idareyle ilgili istisnai haklar verilmiştir.[40] Şarki Rumeli vilayeti özel şartlar altında kurulmuş ve fazla devam etmemiştir.[41] Bingazi, Kudüs ve 1864 Konferansı'ndan sonra özel bir statüde yönetilmeye başlanan Cebel-i Lübnan doğrudan merkeze bağlı sancaklardır. Beyrut da bu şekilde yönetilen bir sancak iken

1887'de vilayet olmuştur. Sisam 1832'den beri otonom bir beyliktir; Hristiyan tebaadan olması gereken Sisam Beyi'ni yine de padişah tayin eder. Selanik, Manastır ve Kosova, Aralık 1902'den itibaren altı yıl boyunca Rumeli Vilâyâtı Umum Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel koordinatörlüğünde *vilâyât-ı selâse* adı altında yönetilmiştir.[42]

Özel bir statüye sahip Girit bu kitaba dahil edilmemiştir. 1897 Girit Ayaklanması Osmanlı Devleti'nin adaya asker çıkaran Yunanistan'a ilan-ı harb etmesine yol açmıştır. İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın Osmanlı'nın Girit'i daha fazla kontrol edemeyeceği üzerinde uzlaşıp krize müdahil olması üzerine Yunan Prensi Yorgi idaresinde bir Girit Cumhuriyeti kurulmuştur. Osmanlı kuvvetleri 1898'de adadan çıkartılmış ve bir yıl sonra Girit'e has bir anayasa ilan edilmiştir (*1899 Girit Kanun-ı Esasîsi*). 1908'de Girit mebusları, beklendiği üzere Yunanistan'la birleşme kararı almışlardır. Osmanlı vilayet kanunlarını kaale almayan *1868 Girit Nizamnamesi* ve 1878 *Halepa Misakı* dolayısıyla, Girit'in Osmanlı vilayeti sayıldığı yıllar çalışmaya dahil edilmemiştir. Zaten 1895-1898 arasında atanan toplam beş Osmanlı valisinin üçü Rum bürokratlardır. Böylesine istisnai bir durum diğer Osmanlı vilayetlerinde görülmüş değildir.

Vilayetlerin yeniden yapılanma süreci Osmanlı Devleti'nin son nefesine kadar bitmemiştir. Bir vilayetin organizasyon hikayesini örnek vermek gerekirse, Beyrut'un Suriye'den tefriki dikkat çekicidir: Aralık 1887'de Bâbıâlî Latakya, Trablusşam, Beyrut, Akra ve Nablus'tan ibaret beş sancağı Suriye'den ayırıp Beyrut vilayetini kurma kararı alır. 1888'de Safad, Tiberya, Nasıra, Akra ve Hayfa kazalarını içeren Akra sancağı Beyrut vilayetinin bir parçası haline gelir.[43] Vilayet strüktüründe ince ayar değişiklikleri Osmanlı Devleti sona erinceye kadar sürmüştür.

Vilayetlerin kendi içlerindeki hiyerarşi II. Abdülhamid döneminde önemli bir değişime uğramıştır. Önceleri Avrupa kıtasında yer alan Rumeli vilayetleri resmi tasniflerde ilk sıraları teşkil ederken, artık Arap vilayetleri başa geçmiştir. Karpat ve Georgeon'un da tespit ettiği gibi, vilayetler arası hiyerarşi değişikliği salnamelerden takip edilebilmektedir: II. Abdülhamid tahta geçtiğinde yayınlanan ilk devlet salnamesinde Edirne ile başlayan vilayet sıralamasını diğer Rumeli vilayetleri izlemekte ve Hicaz vilayeti en alt sırada yer almaktayken, mesela 1886 salnamesinde Suriye ile başlayan sıralamayı Hicaz ve diğer Arap vilayetleri, sonra Rumeli ve en son Anadolu vilayetleri takip etmektedir. 1905 salnamesinde artık ilk sıralarda Hicaz'ı takiben diğer Arap vilayetleri, sonra Anadolu vilayetleri, en altta ise Rumeli vilayetleri yer alır. Georgeon, Jön-Türk Devrimi'nin resmi vilayet sıralamasında en sonuncu sırada yer alan Manastır'da çıkmış olmasına özellikle dikkat çeker.[44] II. Bölüm'ün sonunda yer alan tabloda II.

Abdülhamid döneminin ikinci yarısında ortaya çıkan son sıralama kullanılmıştır (Bkz. Tablo 9: 1895-1908 Arası Vali Atamaları).

Söz konusu dönemde toplam 94 vali tarafından yönetilmiş olan 29 Osmanlı vilayetini kapsayan bir inceleme olağanüstü bir materyalin tetkikini gerektireceğinden, bu kitapta titiz bir seçicilikle konunun özüne inen arşiv malzemesine başvurulmuştur. *Natura in minimis maxima.*

Usul ve Kaynaklar

Adını II. Abdülhamid'in imparatorluğu yönettiği Beşiktaş'taki Yıldız Sarayı'ndan alan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Yıldız Evrakı bu çalışmanın ana kaynağıdır. Özellikle Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM.) valilerin merkezle yazışmalarını içeren zengin bir tasniftir. Taşra ahvaliyle ilgili kullanılan diğer bir arşiv kaynağı da İngiliz konsoloslarının yayınlanmış raporlarıdır.[45]

Biyografi kaynakları da bu çalışmada yoğun bir şekilde kullanılmıştır. II. Abdülhamid döneminde tutulan personel kayıtlarını içeren *Sicill-i Ahvâl Defterleri* (SA), Osmanlı tarihinin önceki dönemlerinde örneği bulunmayan ve 1909'dan sonra gereği gibi güncellenmemiş olan çok önemli biyografik kayıtlar içermektedir. Bu kayıtlar 196 kalın ciltte tutulmuştur ve sadece içindekileri alfabetik olarak sıralayan 17 cilt vardır. Her kayıt memurun ve babasının ismini, baba mesleğini, aile namını, memurun doğum tarihini, gittiği okulları, bildiği dilleri ve bunları ne kadar bildiğini, varsa yazmış olduğu kitap ve risaleleri, amirinin kanaatini, memuriyetlerinin kronolojik tutanaklarını, maaş ve rütbe değişikliklerini ve mazuliyet durumlarını içermektedir.[46] On binlerce kaydı havi bu koleksiyon iyice incelenmeden Osmanlı bürokrasisi hakkında serdedilecek kanaatler her zaman kesinlikten yoksun ve yanılgıya açık olacaktır.

Matbu biyografi kaynaklarına gelince, ilk zikredilebilecek olanlar İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın sadrazamlar ve şairler,[47] Yılmaz Öztuna'nın hanedanlar,[48] Mehmed Zeki Pakalın'ın maliyeciler[49] ve Ali Çankaya'nın Mekteb-i Mülkiye mezunları[50] üzerine yazdıkları eserlerdir. Sinan Kuneralp'ın *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*,[51] hatalarıyla sevaplarıyla ayrıntılı bir el kitabı olarak kullanım kolaylığı sağlayan büyük bir emek ürünüdür. Heidborn'un *Manuel de Droit Public et Administratif de L'Empire Ottoman* başlıklı eskimeyen eseri Osmanlı müesseseleri üzerinde çalışanlar için bir başka el kitabıdır.[52]

Hatırat ve şahsi evrak eksikliği Osmanlı tarih yazıcılığının zayıf karnı olarak düşünülse de, iyice sıkıldığında keçiboynuzundan epeyce bal akıtılabiliyor. Bu kitapta, -hiçbiri Mehmed Tevfik Bey'inki[53] kadar ayrıntılı

olmayan- otobiyografik kaynaklar olabildiğince kullanılmıştır. Memduh Paşa'nın kendi hatırat eserleri de bu dönem için önemli bilgiler içermektedir.[54] Ali Birinci ile İsmail Kara'nın bu alandaki yayın gayretleri bu çalışmayı zenginleştirmiştir.

Geleneksel kurumların yenileşmesi ya da modernleşmesi bağlamında Tanzimat sonrası Osmanlı tarihiyle ilgili birçok yayın yapılmıştır. İlber Ortaylı'nın eserleri Türk idare tarihi için öncü metinlerdir. Ali Akyıldız modern bürokratik reformlarla ilgili emsali olmayan yetkin çalışmalarda bulunmuştur; halen bu konularla ilgili en isabetli ve ayrıntılı bilgileri ondan öğrenmekteyiz. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Teşkilatında Reform, 1836-1856* (İstanbul: Eren, 1993) kitabı Akyıldız'ın maharet ve rikkatinin sadece ilk eseridir. Stanford J. Shaw, III. Selim (1789-1807)'in getirdiği yenilikleri,[55] Roderic Davison ise daha önce andığımız eserinde Tanzimat reformlarını incelemiştir. Carter Findley *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* başlıklı kitabında on dokuzuncu yüzyılda Bâbıâlî ve kalemiyenin nasıl ön plana çıktığını analiz etmiştir. Findley, *Ottoman Civil Officialdom* adını taşıyan başka bir eserinde kalemiyeden mülkiyeye geçiş sürecini bazı Hariciye memurlarının sicil dosyaları üzerinden incelemiştir. *Bureaucratic Reform* kitabı dönüşümün kurumsal boyutunu ele alırken, *Ottoman Civil Officialdom* Osmanlı katiplerinin ve memurlarının sosyal tarihini vermektedir. Findley toplam personel kayıtları içerisinde yüzde biri teşkil eden *Hariciye Sicill-i Ahvâl Defterleri*'ni kullanmış olmanın, vardığı sonuçları sınırladığının farkındadır.[56] Selim Deringil'in II. Abdülhamid dönemiyle ilgili *The Well-Protected Domains* kitabı içeride meşruiyet politikaları ve dışarıda imaj çalışmalarını inceleyerek Osmanlı iktidar elitinin kafa yapısını çözümlemeyi denemiştir.[57] Gökhan Çetinsaya bu dönem -özellikle Arap vilayetleri- üzerinde uzmanlaşmış önemli bir tarihçidir.[58] Konuyla ilgili diğer değerli çalışmalara kitapta yeri geldikçe değinilecektir.

Kitabın I. Bölümü Tanzimat'tan sonra vilayet idaresiyle ilgili yapılan bütün düzenlemeleri, özellikle 1864 *Tuna Vilayet Nizamnamesi*'ni, 1871 *İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi*'ni ve 1876 *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat*'ı incelemektedir. II. Abdülhamid döneminde, özellikle de 1895'teki olağanüstü şartlardan sonra yapılan değişiklikler bu bölümde özetlenmiştir. II. Bölüm valilerin tayin ve azil prosedürlerini, bu işlemlerde padişahın, sadrazamın, nazırların, saray mensuplarının ve yabancı elçiliklerin etkilerini ele almaktadır. Valilerin sosyal kökenleri, eğitimleri ve kariyer çizgileri hakkındaki analizler de bu bölümdedir.

III. Bölüm valinin sarayla, Bâbıâlî'yle ve merkezdeki diğer kurumlarla ilişkilerini ve yazışmalarını konu alıyor. Bazen valiler saraydan çok önemli

bilgileri saklayabilmekte, hatta yanlış bilgilendirmeyle yönlendirebilmektedirler. Valiler merkeze sadece mektup ve telgraf değil, hediyeler de göndermiştir. Valilerin teftiş için çıktıkları devir turlarından sonra taşra hakkında hazırladıkları ayrıntılı raporlar da merkeze ulaştırılmaktadır. Valiler hiyerarşi gözetmeyerek, yani bağlı oldukları nezareti ya da Sadaret'i atlayarak doğrudan sarayla iletişim kurmayı tercih ve nezaretlerle aralarında doğan sorunlar için padişahın tavassutuna müracaat etmektedirler. IV. Bölüm valinin vilayete varışından itibaren oradan ayrılıncaya kadarki taşra faaliyetlerini konu edinmiştir. Valilerin görevleri, personel problemleri ve astlarıyla ilişkileri bu bölümde zikredilmiştir. Vilayet meclisleri ve mahkemeleri ve taşradaki merasimler hakkında bilgiler de burada bulunmaktadır. V. Bölüm'de Hamidiye valilerinin yerel halkla, mahalli eşrafla, komşu valilerle, selefleriyle, bölgelerine gelen teftiş heyetleriyle, askeri komutanlarla ve muhaliflerle ilişkileri masaya yatırılmıştır.

Notlar

1 Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338, s. 25–26; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939, c. I, s. 56–60 ve c. II, s. 324–341.

2 Mehmed Seyitdanlıoğlu,"Tanzimatın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-i Adliye'nin Kuruluşu 1838-1840", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, Bildiriler*, İstanbul: 1990, s. 107-112; A.g.y, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: TTK, 1994.

3 Stanford J. Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876", *Near Eastern Round Table, 1967-68*, R. Bayly Winder (ed.), New York: New York University, 1968, s. 53-142.

4 M. Münir Aktepe (haz.), *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1984, c. IX, s. 17.

5 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yay., 1983, s. 64.

6 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press, 1963, s. 147.

7 Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980, s. 270-271.

8 Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 262-273; Stanford J. Shaw & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform, Revolution and Republic, 1808-1975*, Londra: Cambridge University Press, 1977, cilt II, s. 215; Gülden Sarıyıldız, *Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun Kuruluşu ve İşleyişi (1879-1909)*, İstanbul: Der Yayınları, 2004.

9 Max Weber, *Economy and Society*, New York: Bedminster Press, 1968, c. I, s. 220–21.

10 Anthony Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, Londra: Routledge, 1998.

11 Catherine Alexander, *Personal States: Making Connections between People and Bureaucracy in Turkey*, New York: Oxford University Press, 2002, s. 93.

12 Davison, *Reform*, s. 32.
13 Dönemin historiyografik bir analizi için bkz. Nadir Özbek, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: İkinci Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2004, c. II, sy. 1, s. 71-90.
14 Metin Heper, "Ataturk and the Civil Bureaucracy", *Ataturk and the Modernization of Turkey*, M. Jacob Landau (ed.), Leiden: Brill, 1984.
15 Findley, *Ottoman Civil Officialdom:* A Social History, Princeton: Princeton University Press, 1989, s. 3.
16 Thomas Osborne, "Bureaucracy as a Vocation: Governmentality and Administration in Nineteenth-century Britain", *Journal of Historical Sociology*, Eylül 1994, c. 7, sy. 3, s. 293.
17 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yay., 1993, s. 54.
18 Jill Pellew, *The Home Office 1848-1914: from Clerks to Bureaucrats*, Londra: Heinemann, 1982, s. 21.
19 Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. Shmuel N. Eisenstadt (ed.), *Multiple Modernities*, New Brunswick: Transaction, 2002, (orijinali *Daedalus*, Kış 2000, sy. 129); Dominic Sachsenmaier, Jens Riedel and Shmuel N. Eisenstadt (ed.), *Reflections on Multiple Modernities: European, Chinese and Other Interpretations*, Leiden: Brill, 2002; Mike Featherstone, Scott Lash and Roland Robertson (ed.), *Global Modernities*, Londra: Sage, 1995). Yerel süreçlere dikkat çekmek açısından faydası müsellem olan çoklu moderniteler ve Batı-dışı moderniteler gibi teorilerin, modernlik düzeylerinin yetersizliğini meşrulaştırma işlevine ya da Batı örneğiyle karşılaştırma konusunda paradigmatik bir boşluğa neden olma potansiyeline dikkat etmek gerekmektedir.
20 Johann Arnason'un medeniyetlerin çoğulluğu bağlamında yaptığı analizler çerçevesinde böyle bir yorumu Türkiye üzerinden geliştirmeye çalışan öncü bir eser için bkz. İbrahim Kaya, *Sosyal Teori ve Geç Modernlikler: Türk Deneyimi*, İstanbul: İmge, 2006.
21 Isa Blumi, "All was not quiet on the Southern Front: Yemen's Social Hierarchies and the Role of the Ottoman State, 1911-1918", *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878-1918*, İstanbul: Isis, s. 66.
22 W. Hardy Wickwar, *The Modernization of Administration in the Near East*, Beyrut/Londra: Khayats, 1963, s. 1.
23 Jens Hanssen, Thomas Philipp ve Stefan Weber (ed.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Beiruter Texte und Studien, Würzburg: Ergon in Kommission, 2002, s. 74.
24 Ebru Boyar, "Concepts, Constructs and Confusion: Modern Historians and the Late Ottoman Empire", *Eurasian Studies*, 2004, c. III, sy. I, s. 135.
25 Engin Deniz Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions", Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1976, s. 1.
26 Davison, *Reform*, s. 140.
27 Daniel Orlovsky, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia, 1801-1881*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981, s. 202.
28 Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 55.
29 Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: the Young Turks, 1902- 1908*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 75, 93 ve 138. 1908 İhtilali için bkz.

Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey,* Leiden: Brill, 1997; Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden: Brill, 1984.

30 Ali Birinci, "Leskovikli Mehmed Rauf", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, sy. 100, s. 57- 60.

31 Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Ankara 1985, s. 4 ve Hasan Ferit Ertuğ (haz.), "Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyârî Nadir Ağa'nın Hatıratı I", *Toplumsal Tarih*, Ocak 1998, sy. 49, s. 15'e atfen Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim, 2004, s. 168.

32 Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 169.

33 François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İstanbul: Homer, 2006, s. 171.

34 Max L. Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909", Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979, s. 460; Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının İçyüzü*, İstanbul: Selis Yayınları, 2003.

35 "[M]akam-ı vekaletde bulunacak olan kimseye mesuliyeti nisbetinde mezuniyet i'tâsıyla ve bunun tarafından dahi birlikde işleyecek zevâtın intihabıyla bir heyet-i vükelâ teşkil [o]lunub", Kamil Paşa, *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa, Cild-i Evvel*, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1329, s. 190–194. Hilmi Kamil Bayur'un *Sadrazam Kamil Paşa: Siyasi Hayatı*, Ankara: Sanat Basımevi, 1954 adlı eseri, Paşa'nın kendi hatıralarına ve resmi yazışmalarına dayanan bir biyografi çalışmasıdır.

36 M. Albert Griffiths, "The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II, 1880-1897", Doktora Tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1966, s. 109.

37 "Lede'l-hisab ayda iki defa vali tebeddülü vuku bulmuşdur", M. Münir Aktepe (haz.), *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Ankara: TTK, 1993, c. XV, s. 39. Ahmed Lütfi Efendi Girit isyanının en önemli sebebi olarak valilerin sık sık değişmesini göstermektedir (c. IX, s. 61).

38 Bu eyaletler Rumeli, Anadolu, Karaman, Bosna, Silistre, Cezayiribahrisefid, Maraş, Diyarbekir, Sivas/Rum, Adana, Erzurum, Şam, Trablusşam, Sayda, Halep, Rakka, Kars, Çıldır, Trabzon, Van, Habeş, Kandiye, Şehrizor, Musul, Bağdat, Basra, Mısır, Trablusgarp ve Tunus'tur; Fazıla Akbal, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten*, 1951, c. XV, sy. 60, s. 617–28. Andreas Birken'in *Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orient Reihe B Nr. 13*, Wiesbaden: Reichert, 1976 adlı eseri eyalet bazında yapısal değişiklikleri incelemiştir. Klasik dönem eyalet yapısı için ayrıca bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988; Şerafettin Turan, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara 1963; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı, 1717-1730*, Ankara: TTK, 1997; Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997. 1890'daki Osmanlı idari yapısı (vilayet, sancak, kaza) için bkz. A. Uğur Peker, *Osmanlı İmparatorluğu İdari Taksimat ve Posta Şubeleri Hicri 1306, Miladi 1890*, İstanbul: Berkmen Philatelics, 1984.

39 Osmanlı Giriti'nin son zamanları için bkz. Ayşe Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara: TTK, 2000. Girit Vilayet Ni-

zamnamesi için bkz. *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872, c. I, s. 652-687 (25 Ramazan 1284 / 20 Ocak 1868).

40 Vali-emir ilişkileri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara: TTK, 1972; Saleh Muhammad Al-Amr, *The Hijaz Under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyad 1974; David George Hogarth, *Hejaz before World War I*, Cambridge: 1917; 2. baskı, R. L. Bidwell (ed.) Newyork: Oleander Press, 1978.

41 Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara: TTK, 1992.

42 Bu üç vilayetin valileri Rumeli'deki idari reformları yürütmekle görevli umum müfettişe karşı sorumludur. Bkz. Fikret Adanır, *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag,1979; Mehmet Hacısalihoğlu, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage, 1890–1918*, Münih: R. Oldenbourg, 2003.

43 Abd Al-Aziz Awad, *al-Idara al-Uthmaniyya fi Wilayet Suriyya 1864-1914*, Kahire, 1969, s. 70-72.

44 Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 211; Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *IJMES* 3 (1972), s. 275.

45 Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri, 1896-1918*, Ankara: Yeni TürkiyeYayınları, 2002 (bundan sonra *EHİB* olarak geçecektir); Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877-1897*, Ankara: TTK, 2000.

46 *Sicill-i Ahvâl Defterleri*, 17 ciltlik envantere göre ilk bakışta 92.137 memur sicili içermektedir. Fakat yakından tetkik edildiğinde envanterde birçok ismin mükerrer olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, "Salih Hamdi"yi "Hamdi Salih" olarak da bulmak mümkündür. Üç isimli şahısların üç defa kaydedildiği bile vakidir. Bu durumda defterlerin yukarıdaki rakamın ancak yarısı kadar zevatı ihtiva ettiği düşünülebilir. Bu gibi problemler için bkz. Abdulhamit Kırmızı, "Die Sicill-i Ahvâl Hefte", *Istanbuler Almanach*, 2000, sy. 4, s. 104–105.

47 *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif, 1965; *Son Asır Türk Şairleri*, 2. baskı, 12 Fasikül, İstanbul, 1969-1971.

48 *Devletler ve Hânedanlar, II: Türkiye (1074-1990)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.

49 *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurumu Yayını, 1977.

50 *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

51 *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922)*, İstanbul: Isis, 1999.

52 C. I, Vienne-Leipzig: Imprimerie Gustav Röttig et fils, 1909; c. II, *Les Finances Ottomanes*, Vienne-Leipzig: Imprimerie Gustav Röttig et fils, 1912.

53 F. Rezan Hürmen (ed.), *Mehmet Tevfik Bey'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

54 Mehmed Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr* (İzmir, 1328); Mehmed Memduh Paşa'ya ait *Kuvvet-i İkbal Alamet-i Zeval, Tasvir-i Ahvâl Tenvir-i İstikbal, Feveran-ı Ezman* ve *Mirat-ı Şuunat* adlı eserler, *Tanzimattan Meşrutiyete*, II cilt, İstanbul: Nehir Yayınları, 1995 içinde yer almaktadır.

55 *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

56 Findley, *Osmanlı Civil Officialdom*, s. 111.

57 *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, New York: I. B. Tauris, 1998.

58 *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Londra: Routledge, 2006.

1. Bölüm

Tanzimattan Sonra Osmanlı Vilayet İdaresi

Halil İnalcık valiler ile merkez arasındaki mücadeleyi on yedinci yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli sorunu olarak değerlendirmiştir. Valilerin giderek artan otonomilerinin sınırlandırılması ve suistimallerinin önlenmesi için kullanılan taktik, onları dengeleyecek kuvvetler ihdas etmek olmuştur. Bu politikanın bir icabı olarak kadı, defterdar ve muhassıl gibi taşranın diğer aktörleri güçlendirilmişse de sonraki yüzyıl, *âyân* tabir edilen mahalli güç odaklarının adem-i merkeziyete müsait yapıyı lehlerine kullanıp öne çıkmayı başardıklarına şahit olmuştur.[1]

Ayanın taşrada kamusal işlerde oynadığı rol, özerkliğe yatkın mahalli yapılara yol açmış, bu durum merkezi hükumeti endişelendirmiş ve on sekizinci yüzyılın son çeyreğinde âyân nüfuzuna son vermeyi amaçlayan önlemler almaya sevk etmiştir. Bu gelişmeler dünyadaki diğer devletlerin merkeziyetçi politikalarıyla, daha doğru bir ifadeyle modern merkezi devlet oluşumlarıyla uyum içindedir. Bugünkü anlamda ve genel olarak hep öyle varolduğunu düşündüğümüz Osmanlı Devleti'nin son versiyonu, bu merkeziyetçi restorasyon sürecinde ortaya çıkmıştır.

Merkezi devlet projesinin en önemli mimarı on dokuzuncu yüzyıl başında hüküm sürmüş olan Sultan II. Mahmud'dur (1785-1839). 1808'de tahta çıkan bu genç padişah geniş topraklarda hanedanlık kuran âyân nüfuzunu kırmayı başarmıştır.[2] II. Mahmud bunlara karşı ilmiyeyi ve yeni kurulan *Sekban-ı Cedid* ordusunu yanına almış, yenilikçi düşünceleriyle bağdaşamayan Yeniçeri ordusunu ortadan kaldırmış, *Asâkir-i Mansure-i Muhammediye* adında yeni bir ordu kurmuştur. Bu orduların ilga ve ihda-

sı Sırbistan, Yunanistan ve Arabistan'da yoğunlaşan isyanlarda ve Ruslarla yapılan savaşlarda yaşanan zaaflarla da yakından ilgilidir. II. Mahmud 1836'da, âyânla mücadelesinin son aşamasında, *müşir valiler* sistemini kurarak yerel âyândan olan valileri iyice zayıflatmayı başarmıştır.[3] Taşra idaresinin geçici olarak askerileşmesi merkezi hükumetin güçlenmesinde çok önemli bir adımdır. II. Mahmud merkezileşme sarkacını Mart 1838'de Sadaret'i lağvedip başvekalet sistemini getirdiğinde en üst noktaya ulaştırmışsa da, Temmuz 1839'da ölümünden sonra sadaret usulüne geri dönülmüştür.[4] Bundan sonra merkeziyetçi politikalar -ironik bir şekilde- tam da bu sadaretin bulunduğu Bâbıâlî tarafından yürütülecektir. Zira artık çocuk yaşta deneyimsiz bir hükümdar, Sultan Abdülmecid vardır.

Karen Barkey Osmanlı Devleti'ne en büyük tehdidin neden köylü ya da elit ayaklanmalarından değil de yöresel eşkıya hareketlerinden geldiğini anlatan kitabında *elitlerin rotasyonu*ndan bahseder. Buna göre, eşkıyanın ortaya çıkışı anlaşma, pazarlık ve patronaj yöntemleriyle devlet kaynaklarının bölüşümüne ortak olmak amacıyladır. Devletin bu araçları kullanarak eşkıyayı denetleme ve yönlendirme yeteneği onun zayıflığını değil gücünü gösterir. Eşkıya da aslında kaba bir asi değil, sistemden pay koparmaya çalışan hilekar bir müşteridir.[5] On altıncı ve on yedinci yüzyıllar için geliştirilen bu teoriden sonraki yüzyıllar için de faydalanmak mümkündür. Devlet bir güç dengeleri alanı olarak görüldüğünde, âyânın on sekizinci yüzyılda güçlenmesine merkeziyet ve adem-i merkeziyet ikilemini kullanmaya gerek duymadan Osmanlı Devleti'nin tarihsel bir evresi olarak yaklaşmak mümkün olur. Bu dönemde oyuna dahil olan farklı bir güç odağı, yeni bir yönetim şeklini doğurmuştur. Tanzimat döneminde II. Mahmud gibi güçlü bir hükümdardan sonra çocuk bir padişahın (Abdülmecid'in) tahta çıkması bu sefer bürokratik elitin elini güçlendirmiş ve II. Abdülhamid dönemine kadar geçecek zamana Bâbıâlî ricali damgasını vurmuştur. Devletin merkezileşmesinin Tanzimat döneminde bu adamlar eliyle gerçekleştirilmiş olmasının bu denli açıklığı, padişah ve devlet algımızı bütün Osmanlı tarihi için yeniden gözden geçirmemizi sağlamalıdır.

Taşra İdaresinde Tanzimat

Taşra idaresini yeniden yapılandırmak, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı devlet idaresinin reorganizasyon çalışmalarının en hassas konusudur. II. Mahmud'un eyaletler ve valiler üzerinde merkezi kontrolü sağlaması taşradaki reform sürecinin ilk adımıdır.[6] Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılab*'ında, reformlardan önceki zamanları anlatmak için valilerin "adeta

mükemmel bir ordu demek olan kendi kapusu halkıyla bir eyalete giderek orasını bildiği gibi müstakillen idare et"tiğinden bahsederek, "biraz daha evvellerde valiler payitahtı hiç tanımazlar idi" demiştir.[7]

Osmanlı Devleti'nin dönüşümüne işaret eden en önemli olay, II. Mahmud'un emriyle hazırlandığı halde kendisinin göremediği Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun, ölümünden dört ay sonra, 3 Kasım 1839'da ilan edilmesidir.[8] Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı halkının ilk defa vergi mükellefi reaya[9] olmasından öte haklarla tanıştırıldığı söylense de, aslında bu ferman Osmanlı adaletname geleneği[10] içerisinde değerlendirilmesi gereken bir belgedir. Bütün padişahlar taşra yöneticilerinin suistimallerini engellemek üzere ve tebaanın gözetilmesine yönelik adaleti emreden manifestolar yayınlamışlardır.

Taşra büyük ölçüde merkeze rabt edildikten sonra, idarede mahalli halkın sesine yer vermek ve onları valilerin otoritelerine şerik koşmak isteyen devlet yöneticileri yerel meclisler oluşturulmasına yönelik adımlar atmışlardır. Bu yeni politika taşradan merkeze delegeler davet edilmesi, merkezden taşraya yetkili hükumet görevlilerinin gönderilmesi ve nihayet taşradaki her mülki amire yöre halkının temsilcilerinden mürekkep bir meclisin rabt edilmesi gibi uygulamalarla yürütülmüştür.[11] 1840 tarihli bir fermandan sonra kurulmaya başlanan eyalet meclisleri küçük oligarşileri temsil etmiş olsa da, mahalli teşebbüsler bu cesaretlendirici yolla hayat bulmuş, yerel sorunların ve ihtiyaçların dile getirilmesi kolaylaşmıştır.[12] Bu meclislerde özellikle gayrimüslimlerin idari sorumluluk almaları teşvik edilmiştir ki, bu Osmanlı tarihi içinde Tanzimat devrinin en ayırt edici özelliklerindendir.[13]

Tanzimat Fermanı'nda padişah temel amacının "*imar-ı memâlik ve enha ve terfih-i ahali ve fukara kaziyye-i nafiasına münhasır*" olduğunu belirtir, "*memâlik-i devlet-i aliyyemizin mevki-i coğrafîsine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve isti'datlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş-on sene zarfında bi-tevfîkihî teâlâ suver-i matluba hasıl olacağı*" şeklinde iyimser bir acelecilikle işlerin düzeleceğini açıklar. Buna yönelik, "*bundan böyle devlet-i aliyye ve memâlik-i mahrusamızın hüsn-i idaresi zımnında bazı kavânîn-i cedîde vaz u tesisi lazım ve mühim*" olduğunu ilan eden ferman, bunun "*usul-i atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd demek olacağı*"nın farkındadır.[14] Beş-on senenin böylesine büyük bir dönüşüme yetmeyeceği, imparatorluklara acımasız davranmaya başlayan zamanla anlaşılmıştır. On altı sene sonra, 28 Şubat 1856'da, yani İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın Rusya'ya karşı Osmanlı'ya yardım ettiği Kırım Harbi'nden hemen sonra Tanzimat'ı teyiden ilan edilen Islahat Fermanı da yine taşra idare sistemini geliştirmeye söz vermiştir: "*Memâlik-i şahanemizin ma'muriyyetini*

müstelzim olacak esbâb u mesâilin an-be-an ilerlemesi"ni murad eden padişah, bunun için, mesela, "*eyâlât u bilâd u kurâda umûr-ı zabtiyenin tanzîmi*", "*eyâlât ve elviye meclislerinde*"ki seçim usullerinin düzeltilmesi, "*mahsulât-ı memâlik-i şahanemin nakli içün icab eden turuk u cedâvilin küşadı*" gibi daha somut işler bile emretmiştir.[15]

Eyaletler Tekrar Güçlendiriliyor

Vali yetkilerinin merkeziyetçi politikalarla sınırlandırılmasında ölçünün kaçtığı sonradan yaşanan tecrübelerle ortaya çıkmıştır. Taşradaki ast memurların, sorumlu oldukları İstanbul'daki nezaretlerden onay almadan iş görmemeleri valilerin ellerini kollarını bağlamıştır. Valilerin her sorunu İstanbul'a taşımamaları için otorite alanlarının genişletilmesi gerektiği görülmüş ve biraz da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın etkisiyle 1852 yılında bu yolda bir ferman çıkarılmıştır. Bu ferman valiye, nezaretlerin eyalette bulunan taşra memurları üzerinde tam bir hakimiyet sağlamış ve taşradaki yetkileri önemli ölçüde onun elinde temerküz ettirmiştir.[16] Vali, ast memurların kısmen kendisince atanabilmesi hakkını elde etmiştir. Merkezin idari otoritesindeki bu zorunlu geriye dönüş süreci 1856 Islahat Fermanı ve 1858 Talimatı ile devam etmiştir. 22 Eylül 1858 tarihinde ilan edilen talimat, valiyi merkezi hükumetin bütün yetkili kalemlerinin mahalli temsilcisi haline getirmiştir ki, artık altındaki bütün memurların devlete karşı sorumluluğu valinin aracılığıyla ve onun üzerindendir. On dokuz maddelik bu metinle vali ilk defa hükumetin taşradaki yegane vekili ve ana aktörü olarak tescil edilmiştir.[17] Birkaç sene sonra vaz edilecek vilayet nizamnamesinin adeta habercisi olan 1858 Talimatı'nda valilerin tanımını yapan iki madde şöyle der: "*Bir eyalette vuku bulacak her türlü mesâlihin mercii ve nazırı ve taraf-ı devlet-i aliyye'nin vekil-i mahsusu ve muhatabı vali olup, eyaletin nîk u bed ve kâffe-i hususâtından vali mesuldür*" (7. madde); "*Her eyalette ale'l-umum hükumet-i icraiyye, vali bulunan zata mufavvaz olarak, kâffe-i kavânîn ve nizâmât ve evâmir ve tenbihâtın icrası bizzat vulât-ı izâmın vazifeleridir*" (8. madde).

Valilik kurumunun güçlenme eğilimine uygun bir gelişme olarak 1859 yılı sonunda vilayet sayısının azaltıldığını, bazı vilayetlerin mutasarrıflığa tahvil olunduğunu ve sancağa dönüştürüldüğünü görmekteyiz. 19 Aralık 1859 (14 Cemaziyelevvel 1276) tarihli düzenlemeye göre, "*umûr-ı mülkiyye ve maliyyenin derdest bulunan ıslahatı cümlesinden olmak üzere, ehemmiyeti olmayan ve inzıbatı mevcud olarak idaresi kâbil olan bazı eyaletler valiliklerinin mutasarrıflığa tahvili*" kararlaştırılmış, "*iktiza-yı halden görülerek Cezayir-i Bahr-i Sefid, Adana, Edirne, Sivas, Ankara,*

Bursa, Harput, Hakkari vilayetleri mutasarrıflıklarına tayinler yapılmışdır."[18] Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi bu değişikliklerden memnun olmadığını şöyle dile getirmiştir: *"Bu tasarrufdan husule gelen menfaat ayn-ı mazarrât olduğu rehîn-i rütbe-i bedâhetdir. Çünki vilâyâtı küçültmek maddi manevi mazarrâtı müeddîdir."*[19] Vilayet sayısının azalması valilerin prestijinin artması demektir. Fakat bazı yörelerin coğrafi durumu ve siyasal önemi mutasarrıflığa tenzil ile yönetilmelerine imkan vermemiş ve mesela Edirne "*ehemmiyet ve cesametine nazaran mutasarrıflık ile idaresi mütenasib olmadığından*" bir yıl sonra tekrar vilayet olmuştur.[20]

1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri

Taşra idaresinde yenileşme yolunda asıl hayati düzenlemeler 1860'larda yapılmıştır. 1860 yılında mahalli bir isyandan sonra padişah sadrazam başkanlığında bir heyeti Niş eyaletine göndermiştir. Bu teftiş sırasında Midhat Paşa, bu Balkan vilayetinin valiliğine getirilmiştir. Bir müddet sonra *Meclis-i Vâlâ*, Vali Mithat Paşa'nın başarılı idaresinin uygulamalarını örnek alacak bir genel nizamname üzerinde çalışmaya başlamıştır.[21]

Hukuki düzenlemelere yol açan başka bir etken, milletler mozaiği Lübnan'da -Osmanlı'daki sancak adıyla Cebel-i Lübnan'da- meydana gelen çatışmalardır. Osmanlı'nın, idaresini daha önce yerel Dürzi derebeylere ve Katolik Maruni köylülere bıraktığı Cebel-i Lübnan sancağına yönelik merkezileştirme çabaları buradaki cemaatler arasında çatışmalara yol açmıştır. 1860'da katliamlar Fransa'nın müdahalesine neden olacak şekilde Şam'a sıçrayınca, III. Napolyon Beyrut'u işgal etmek üzere bir ordu göndermiştir. Beş büyük Avrupa devletinin (Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Rusya) konferansından, Bâbıâlî'nin kabul etmek zorunda kaldığı, Lübnan'ı yönetecek yeni bir usul teklifi çıktı. Cebel-i Lübnan Şam eyaletinden ayrılarak doğrudan merkeze bağlı mümtaz bir sancak oldu. 1861 *Cebel-i Lübnan Nizamnamesi*'ne göre burası Bâbıâlî'nin atadığı Hristiyan bir mutasarrıf tarafından idare edilecektir. Cebel-i Lübnan idari olarak yedi kazaya bölünecek ve mutasarrıf bu kazaların kaymakamlarını kendisi atayacaktır. Her kaza kaymakamca atanacak bir müdür tarafından yönetilmek üzere müdiriyetlere ayrılacaktır. En küçük idari birim ise ahalinin seçeceği bir muhtarın idaresine verilecek olan karyedir. Her birimin başındaki kişi bir üstteki mülki amire karşı sorumlu olacaktır.[22]

Cebel-i Lübnan'ın yeni idare şekli klasik Osmanlı eyalet organizasyonunda açılan ilk büyük gediktir ve taşra idaresindeki en büyük değişikliğin gerçekleşmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Bu değişiklik, eyaletlerin ve valilerin görevlerinin reorganizasyonunun önünü açan bir kanunun

neşredilmesidir. Sultan Abdülaziz Ağustos 1864'te Bâbıâlî'yi bizzat ziyaret etmiş ve "*ma'muriyyet ve medeniyyet-i mülk ü milletin ikmali ve asayiş ü istirahat-ı hâzıranın istikmali hakkında*" valilere ve mutasarrıflara özel emirler gönderilmesini irade buyurmuştur.[23]

7 Kasım 1864'te ilan edilen *Tuna Vilayeti Nizamnamesi*[24] taşra idaresi hakkındaki kanunlaştırmaların ilk önemli adımı olmuştur. Bu düzenleme öncelikle pilot bölge olarak seçilen Niş, Silistre ve Vidin'den oluşan ve Midhat Paşa idaresinde bulunan Tuna vilayetinde uygulamaya konulmuştur. "Vilayet" terimi resmi idare lügatında "eyalet" teriminin yerini nihai olarak bu tarihte almıştır; nizamnamenin başında "*memleketin kıt'aât-ı müteaddidesi livaların münasebetine göre devâir-i müte'addideye taksîm ile her daire 'vilayet' ismiyle yad olunacağı*" yazılıdır. Bu isim değişikliği eyalet sisteminde büyük bir dönüşümün habercisidir.

Tablo 1: 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi Muhteviyatı

BAB I	**İDARE-İ UMUMİYYE-İ MERKEZİYYE**
Fasıl 1	İdare-i Mülkiyye
Fasıl 2	Umûr-ı Hukukiyye, Meclis-i Temyiz-i Hukuk, Meclis-i Cinayet, Meclis-i Ticaret
Fasıl 3	Vilayetin Umûr-ı Hususiyyesi
BAB II	**İDARE-İ UMÛR-I LİVAİYYE**
Fasıl 1	Umûr-ı Mülkiyye
Fasıl 2	İdare-i Livanın Umûr-ı Hukukiyyesi
BAB III	**İDARE-İ UMÛR-I KAZA**
Fasıl 1	Umûr-ı Mülkiyye
Fasıl 2	Kazanın Umûr-ı Hukukiyyesi
BAB IV	**İDARE-İ UMÛR-I KURÂ**
BAB V	
Fasıl 1	Kurada Cereyan Eden Usul-i İntihabiyye
Fasıl 2	Kazada Olan Usul-i İntihabiyye
Fasıl 3	Livada Olan Usul-i İntihabiyye
Fasıl 4	Merkez-i Vilayet İçin Olan Usul-i İntihabiyye
Madde-i Mahsusa	

Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin ilk beş maddesi vilayetin sınırlarını ve idari yetkililerini tanımlamış ve vilayetin livalara, livaların kazalara, kazaların da kuraya, yani köylere taksim edildiğini belirtmiştir. Bu alt birimler liva kaymakamı, kaza müdürü ve köy muhtarı tarafından idare edilecektir.

Vilayet sınırlarının, Edirne eyaleti hariç tutulmak üzere, II. Ordu-yı Hümayun'un sınırlarıyla örtüştüğünü görmek ilginçtir. Nizamname'nin kalan yetmiş altı maddesi beş ana bölümden oluşmaktadır: İlk dördü her bir vilayet biriminin idaresini, sonuncusu da bu birimlerle ilgili seçimlerin usulünü tayin etmektedir. Her birimin bütün aktörleri ayrı ayrı paragraflarla ele alınmıştır.

Valiye yardım etmek üzere tayin edilen bir memurlar hiyerarşisi ve vilayet idare meclisi nizamnamede güzelce tanımlanmıştır. İdare meclisleri sadece vilayetlerde değil, diğer alt birimlerde de vardır. Ayrıca her sancaktan gönderilecek ikisi müslim, ikisi gayrimüslim olmak üzere dört temsilcinin yılda bir kere valinin riyaseti altında en fazla kırk günlüğüne toplanması, vilayet işlerinin istişareyle müzakeresi için katılımcı bir ortam sağlamıştır. Her düzeyde artırılan meclisler ve komisyonlardaki azalıklarla, mahalli eşrafın resmi idari yapılanmada yerlerini almaları sağlanmıştır. Karmaşık bir seçim usulünün kabulüyle de, mütegallibenin meclislere hakim olmasının önü nisbeten kesilmeye çalışılmıştır. Mesela, dolaylı seçimlerden sonra meclis üyelerinin nihai intihabı, bir üst idare biriminin mülki amirine bırakılmıştır. Vali ile meclis arasında ihtilafa sebebiyet vermemek için sorumluluk alanları dikkatlice tanımlanmıştır. İlaveten, idare meclislerinin her yıl toplanan genel vilayet meclisince denetlenmesi öngörülmüştür.

Vilayetlere dağılım ve efradın disiplini gibi konularda son merci Zabtiye Nezareti olmasına rağmen, kolluk kuvvetleri bu nizamnameyle sivil idarecilere bırakılmıştır. Hariciye Nezaretinin tayin edeceği ve yabancı uyrukluların hukuki ve bürokratik işlemleriyle uğraşan bir memurun vilayetlerde bulunması öngörülmüştür. Tahrir, nüfus sayımı ve mülkiyet kayıtları üzerinde çalışacak memurlar da taşra idare hiyerarşisi dahilinde tanımlanmıştır. Bu nizamnamede, kadıların hükmüne dahil olmayacak konulara bakacak mahkemelerin her düzeyde yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Ayrıca şeyhülislamın atadığı *müfettiş-i hükkâm-ı şer'iyye*, kadıları denetleyecektir.[25]

Valilerin otoritesini genişleten bu hukuki metin genel olarak adem-i merkeziyetçi bir nitelikte ise de, aslında otoritenin merkezi niteliğini vilayet düzeyinde güçlendirmiş, gücü vilayette teksif etmiştir. 1864 Nizamnamesi "*merkezi denetim ile mahalli otoriteyi uzlaştırmayı, kamusal işlerin idaresini vilayet merkezine sevkederek kolaylaştırmayı ve yerel meclislerin temsil kabiliyetini geliştirmeyi amaçlamıştır.*"[26] Hiyerarşi bakımından he-

men altlarındaki mevkilere tayinlerin padişah tarafından yapılması öngörülmüş olmasına rağmen, valiler geniş yetkilere sahip olmuştur.[27] Valilerin böyle genişletilmiş yetkilerle devasa vilayetlere hakim kılınmaları, aslında Bâbıâlî kontrolünün yayılması şeklinde de okunabilir.

1864 Nizamnamesi Tuna'dan sonra her kıtadan birer pilot vilayette daha uygulanmıştır. 11 Haziran 1865 (16 Muharrem 1282) tarihli bir *Meclis-i Vâlâ* mazbatasında 1864'te alınan ıslah tedbirlerinin genel idarenin dayandığı kanuni yapıyı tahkim ettiği ve tebanın saadetini arttırdığı, "*kıtaat-ı memâlik-i mahruse-i şahaneden mevki ve maslahatca mühim olan bazı eyâlât ve elviyenin hutût-ı idare ve vazâif-i müteferrikaları ciheti vahdete rabt u tevsîk edilmek ve 'vilayet' nam ve itibarı verilmekle tensîk ve tanzîm-i ahvâl maddesi*"nin devlete ve ahaliye fayda sağladığı ifade edilmiştir. Rumeli, Anadolu ve Arabistan'da "*mevkien ve maslahaten böyle birer idare-i cedîdeye müsta'it*" görülen Bosna, Erzurum ve Şam vilayetleri yeniden düzenlenerek Tuna Nizamnamesi uygulamasına dahil edilmişlerdir. Bu uygulamanın dayandığı kaideyi de izah eden mazbatada, valilerin yetkilerini bir genişletip bir daraltan kurumsal düzenlemelerin nasıl sentezlendiği çok öz biçimde ifade edilmiştir:

> Usul-i kadîme-i devlet iktizasınca taşralarda her nev mesâlih, vulâtın eyâdî-i iktidarına bırakılmış ve bu ise bir takım sû-i isti'mâlâtı intac etmiş olduğundan, sonraları bi'z-zarure vulâtın daire-i iktidarları hasr u kasr olunmuş ise de, bu dahi bütün mesâlihin merkeze dökülmesini ve o cihetle çaresiz işlerin tehirâta dûçâr olmasını müstelzim olduğuna ve halbuki her yerde karargîr olan usul-i adile-i mülkiye iktizasınca, işleri bütün bütün merkeze alacak esbâb ve mütala'ât ber-taraf olmuş idüğüne binaen, şu suretle birer daire-i mülkiyye teşkili ile her birinde bir idare-i kaviyye ve muntazama tesisi ile, yine merkezin nezaret-i umumiyyesi altında hareket eylemek üzere, hükumet-i mahalliyye takviye ve iktidar edilmesi.[28]

Bosna, Erzurum ve Şam vilayetlerindeki pilot uygulamanın başarısından sonra, diğer vilayetlere de tatbik edilmek üzere metinde bir takım değişiklikler yapılmış ve 1867'de *Vilayet Nizamnamesi* adı altında bütün vilayetleri şamil bir metin ilan edilmiştir.[29] Sırbistan, Eflak ve Boğdan, Tunus, Mısır, Karadağ, Sisam ve Lübnan gibi mümtaz statüleri olan memleketler bu tatbikattan hariç tutulurken, on üç yeni vilayet kurularak sisteme dahil edilmiştir.[30]

25 Temmuz 1867'de vilayet idaresiyle ilgili 21 adet talimat ve nizamname içeren 274 sayfalık bir el kitabı basılıp taşra idarecilerine gönderilmiştir. Bu kitapta *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizâmâtının Suver-i İcraiyyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyye* (s. 2–18), *1867 Vilayet*

Nizamnamesi (s. 19–43), *umûr-ı maliyeye dair nizamname-i mahsus* (s. 44–70) ve *vilayetlerin havi olduğu mutasarrıflıklar maiyyetinde bulunan memurîn ve mecâlis ve aklâm vesaireden başka olarak merkez-i idare olan daire-i vilayetde mecâlis ve aklâm vesair memurîn-i mahalleriyle her birinin vazâif ve kavâid ve mu'âmelâtını icmalen beyan eder tarifname* (s. 71–121) gibi taşra yöneticilerine rehber olacak metinler yer almaktadır.[31] İlk metinde, saltanat mülki idaresindeki ıslahatın tamamlanması, tanzim usullerinin güçlendirilmesi ve uyrukların daha fazla adalete ve rahatlığa kavuşmaları amacıyla kurulan pilot vilayetlerdeki uygulamalardan fayda elde edildiği, bundan dolayı yeni vilayet usulünün genelleştirileceği belirtilmiştir. Nizamnamenin uygulanma usulüyle ilgili açıklamalar ve yorumlar içeren *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizâmâtının Suver-i İcraiyyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyye* şöyle başlamaktadır:

> Saye-i mehâsinvâye-i hazret-i padişâhîde idare-i mülkiye-i saltanat-ı seniyyenin istikmal-i ıslahatıyla usul-i tanzîmiyyenin teşdîd ve teyîdi, ve umum teba'anın nail oldukları nimet-i ma'delet ve istirahatın tevfîr ve tezyîdi murad-ı mu'tâdıyla memâlik-i şahanenin bazı mahallerinde teşkil olunan vilayetlerden müşahade olunmakda olan fevâid ve muhassenâtdan dolayı, bu usulün ta'mîmen icrasına müsaade-i seniyye-i hazret-i tacdarî şayan buyrulmş ve müceddeden vilayet olması lazım gelen mahallerin mülhakât ve muzâkâtıyla devâir-i mülkiyyesi teşkil ve tertib olunmuş olduğundan, *bi-tevfîkihî teâlâ* şu idare-i cedîde semeresiyle ma'muriyyet ve servet-i mülkiyyenin esbâb ve vesâili an-be-an mevki-i icraya konulmak ve o cihetle asr-ı mesud-ı hazret-i hilafetpenâhînin mehâsin-i âsârı tahkîm ve ibraz olunmak için, memurînin derece derece vezâif ve harekâtını tevsî' eden ve vilayetlerce kanun-ı umumî olan nizam-ı aslînin teferruatından bulunan bir takım usul u kavaid ile, idare işlerince en ziyade mütehattem olan mevâdd-ı mühimmenin müfredatını tayin ve tebliğ eylemek lazım gelüb, ol babda ittihaz olunacak vezâif u harekât ve vulât-ı izam taraflarından bazı mevâdd-ı mahsusa hakkında vuku bulacak evâmir u icraatın derecâtı ber-vech-i âtî beyan olunur.

Ancak, vilayet mevzuatına temel teşkil edecek kanun 1867'deki bu düzenlemelerle nihai şekline kavuşmamıştır. Özellikle 1868'deki Girit Nizamnamesi ile sonuçlanan Girit İsyanı'ndan sonra, 1867 Nizamnamesi'nde değişiklik ihtiyacı hasıl olmuştur. Nihayet, gerekli görülen değişiklikler ve eksik kalan konular ilave edilerek, 22 Ocak 1871'de *İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi* yayınlanmıştır.[32] Özel memurların adalet fermanlarıyla beraber valilere ve yabancı elçilere ulaştırdığı bu nizamnamenin getirdiği yenilikler konusundaki uygulamayı denetlemek üzere bir de *meclis-i icraat* kurulmuştur.[33]

Tablo 2: 1871 İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi Muhteviyatı

MUKADDİME

BAB I VİLAYETLERİN AKSÂM-I İDARESİ

BAB II MERKEZ-İ VİLAYETTE BULUNAN HEYET-İ HÜKUMET-İ İCRAİYYENİN VAZAİF-İ MEMURESİ

Fasıl 1 Valilerin Vazâifi
- Kısım 1 Valilerin Umûr-ı Mülkiyede Olan Vazâifi
- Kısım 2 Valilerin Umûr-ı Maliyede Vazâifi
- Kısım 3 Umûr-ı Maarif ve Mevâdd-ı Nafiada Vazâifi
- Kısım 4 Valilerin Umûr-ı Zabıtada Vazâifi
- Kısım 5 Valilerin Umûr-ı Cezaiyye ve Hukukiyye İcraatında Vazâifi

Fasıl 2 Vali Muavinlerinin Vazâifi
Fasıl 3 Defterdarların Vazâifi
Fasıl 4 Mektubcuların Vazâifi
Fasıl 5 Umûr-ı Ecnebiyye Müdürlerinin Vazâifi
Fasıl 6 Ziraat ve Ticaret Müdürlerinin Vazâifi
Fasıl 7 Maarif Müdürünün Vazâifi
Fasıl 8 Tarik Eminlerinin Vazâifi
Fasıl 9 Vilayet Defter-i Hakanî Müdürlerinin Vazâifi
Fasıl 10 Emlak ve Nüfus İdareleri Memurlarının Vazâifi
Fasıl 11 Evkaf Müdürlerinin Vazâifi
Fasıl 12 Alaybeylerinin Vazâifi

BAB III İDARE-İ MÜLHAKAT
Fasıl 1 Liva İdaresi
Fasıl 2 Kaza İdaresi
Fasıl 3 İdare-i Nevâhî
- Nevâhî Müdürlerinin Vazâifi

Fasıl 4 İdare-i Karye
- Muhtarların Vazâifi

BAB IV MECALİS-İ İDARE
Fasıl 1 Mecâlis-i Umumiyyenin Vazâifi
Fasıl 2 Vilayet İdare Meclislerinin Vazâifi
- Kısım 1 Umûr-ı İdare
- Kısım 2 Daâvî-i İdare
- Kısım 3 Ahkâm ve Kavâid-i Umumiyye

Fasıl 3 Liva İdare Meclisi
Fasıl 4 Kaza Meclis-i İdaresi
Fasıl 5 Nahiye Meclisi
Fasıl 6 Kura İhtiyar Meclisleri
Fasıl 7 Şehir ve Kasabalar Devâir-i Belediye Mecâlisi
- Kısım 1 Meclis-i Beledî ve Müteferri'âtı
- Kısım 2 Meclis-i Beledînin Vazâifi ile Müteferr'iâtı
- **Madde-i Mahsusa**

Giriş kısmından sonra gelen 130 maddeden mürekkep yeni kanunda vilayetler yukarıdan aşağıya doğru *liva*, *kaza*, *nahiye* ve *karye* şeklinde organize edilmiştir. Livayı artık kaymakam değil, *mutasarrıf* denilen mülki amir idare edecektir. Liva ve kazaların idari organizasyonu vilayetinkiyle aynı tarzdadır; bunlar vilayetlerin küçük ölçekli kopyaları gibidir. *Mutasarrıf* livanın, *kaymakam* da kazanın en büyük mülki amiridir. Seçilmiş şefleri *muhtar* olan köylerin hiyerarşik olarak ilk bağlı oldukları idari merkezler, bir müdür tarafından yönetilen *nahiye*lerdir. Merkezi idarenin otoritesi artık kaza seviyesine kadar uzanmıştır; kaymakam İstanbul'dan, Dahiliye Nezaretinin anonim taşra teşkilatı mensupları içinden atanan profesyonel bir memurdur. *Kaza* ile *karye* arasında oluşturulan *nahiye*, 1871 Nizamnamesi'nin getirdiği yeni bir birimdir; yerli eşrafın bu idarede etkinlik göstermesi merkezi idare tarafından önemseniyordu.

Tablo 3: Vilayet Nizamnamelerinde Hiyerarşik Organizasyon

1864 Nizamnamesi	1871 Nizamnamesi
Vilayet/Vali	Vilayet/Vali
Liva/Kaymakam	Liva/Mutasarrıf
Kaza/Müdür	Kaza/Kaymakam
-	Nahiye/Müdür
Karye/Muhtar	Karye/Muhtar

Yeni nizamname öncekinde yer alan bazı memurların adını değiştirmiştir. *Vilayet muhasebecisi defterdar*, *umûr-ı hariciye memuru umûr-ı ecnebiyye müdürü*, *umûr-ı nafia memuru tarîk emîni* olmuştur. Bu yeni isimler memurların görevlerini daha doğru yansıtmaktadır; *umûr-ı hariciye* ifadesi diplomatik bir iş izlenimi verirken, *umûr-ı ecnebiyye* vilayetteki ecnebilerin sorunlarıyla uğraşan bir görevliyi daha iyi çağrıştırmaktadır. Yol yapım çalışmaları o kadar önemli hale gelmiştir ki, daha genel bir anlamı olan *umûr-ı nafia memuru* terkedilmiş ve *tarîk emîni* gelmiştir. Bunlardan başka, önceki nizamnamede bulunmayan *maarif müdürü*, *defter-i hâkânî müdürü* ve *evkaf müdürü*[34] taşra hiyerarşisine ilave edilmiştir. Bu arada bazı memurların valiye ve nezaretlerine olan çifte sorumluluğu meselesi ve bu ikiliğin doğurduğu sorunlar, hem 1864 hem de 1871'deki düzenlemelerde atlanmış, görmezden gelinmiştir.

Tablo 4: Vilayet Nizamnamelerinde Görevler ve Görevliler

1864 Nizamnamesi	1871 Nizamnamesi
-	*Vali Muavini*
Vilayet Muhasebecisi	*Defterdar*
Muhasebe Kalemi	-
Vilayet Mektubcusu	*Mektubcu*
Umûr-ı Hariciye Memuru	*Umûr-ı Ecnebiyye Müdürü*
Umûr-ı Nafia Memuru	*Tarîk emîni*
Ziraat ve Ticaret Memuru	*Ziraat ve Ticaret Müdürü*
-	*Maarif Müdürü*
İdare Meclisi	*İdare Meclisi*
-	*Defter-i Hakânî Müdürü*
Alaybeyi	*Alaybeyi*
Müfettiş-i Hükkâm-ı Şeriyye	-
-	*Emlak ve Nüfus Memuru*
-	*Evkaf Müdürü*

Daha evvel de ifade edildiği gibi, bu ikiz kanunlar birçok saikin etkisiyle doğmuştur. Bu etkenlerin başlıcası teftiş heyetlerinin, mesela Kıbrıslı Mehmed Paşa başkanlığındaki heyetin, 1860'da taşraya yaptığı teftiş gezileridir.[35] Mutasarrıfın elini güçlendiren, Cebel-i Lübnan sancağı statüsündeki değişiklik diğer bir saiktir.[36] Niş Valisi Midhat Paşa'nın faaliyetlerinden etkilenen Sadrazam Fuad Paşa'nın ilk nizamnamenin yürürlüğe girmesinde büyük emeği geçmiştir.[37] III. Napolyon'un Fransası vilayet idaresinin organizasyonunda model alınmış ise de, uygulamada birçok değişiklik yapılmıştır. *Département (préfet), arrondissement (sous-préfet), canton (juge de paix), commune (maire)* ve *section de commune*'den oluşan beş katlı idare sistemi *vilayet (vali), liva/sancak (mutasarrıf), kaza (kaymakam), nahiye (müdürü)* ve *karye (muhtar)* olarak çevrilmiştir. Fakat Fransa ile Osmanlı'daki bu iki tasnif coğrafya ve nüfus olarak biribirilerine tekabül etmemektedir. Osmanlı Devleti'ndeki alt birimler coğrafi olarak daha geniştir ve devlet etkisi en alt düzeylere kadar nüfuz edememektedir.[38]

Fransız bölge sisteminin 1864 ve 1871 Nizamnameleri üzerindeki etkisine kuşkuyla yaklaşmak gerektiğini düşünen Carter V. Findley, dört katlı Osmanlı sisteminin klasik tımar sistemine kadar giden bir geçmişi bulunduğunu hatırlatır. Findley ayrıca Osmanlıların bu merkeziyetçi projesinin o dönemin Fransasına ne kadar hamledilebileceğini de sorgulamaktadır:

> Aslında Fransızlar, Osmanlı siyasetçileri üzerindeki etkilerinin çok güçlü olduğu İkinci İmparatorluk döneminde mahalli idare sistemlerini adem-i merkeziyet yönünde revize etmişlerdir. Osmanlı reformcularının Fransa'dan ödünç aldıklarıyla tam tersi bir sonuca varmalarına gelince, herhalde bunun sebebi kısmen Osmanlı devlet adamlarının niyetlerinde, kısmen de Osmanlı şartlarının farklılığında yatmaktadır. Merkezi sivil bürokrasi tarafından personel sağlanan bir mahalli idare altyapısı fikri, Fransızlar için artık öyle olmadığı halde, Osmanlılar için halâ bir yenilikti.[39]

Bu nizamname, Butros Abu-Manneh'in belirttiği gibi, doğrudan idareyi köy düzeyine kadar indirerek, vilayetin çeşitli bölgelerinin bir ünitede bütünleştirilmesinin temelini atmayı amaçlamıştır.[40] Merkezileşmenin artması vilayet kanunlarının arzulanan sonucu idiyse de, valinin sadece çok önemli sorunlarda İstanbul'a müracaat etmesi bekleniyordu.[41] Bundan dolayı Sadrazam Ali Paşa'nın 1871'deki ölümünden hemen sonra nizamname "*küçük mutlakiyetçi devletler*" ihdas etmekle suçlanmıştır.[42] Hatta Rus monarşisine yakınlığıyla ve dolayısıyla muhafazakar eğilimleriyle tanınan Mahmud Nedim Paşa sadrazam olur olmaz yeni vilayet sistemini, herhalde barındırdığı bazı adem-i merkeziyetçi özellikler dolayısıyla, 1872'de lağvetmiş; yeni sistem ancak Midhat Paşa'nın sadarete gelmesiyle tekrar yürürlüğe girmiştir.[43]

Valinin yargı sürecindeki rolünün sınırlandırılması, idari Tanzimat reformlarının bir başka önemli sonucudur. Mahkemelerin ıslahıyla ilgili vilayet teşkilatıyla gelen değişikliklerin, maksadı bir dereceye kadar hasıl edebildiğini yazan Ahmed Midhat Efendi, asıl maksada ancak "*mahkemelerin istiklal-ı tâm ile müstakil olmaları*"yla ulaşılabileceğini yazmış, "*şeriat-ı şerife-i Ahmediyye'nin iktizası mehâkimin istiklal-ı tâmmı cihetinde iken, vilayet usûlü iktizasınca mehâkimin vali ve mutasarrıf gibi memurîn-i mülkiyenin nezaret ve nüfuzu altına verilmiş olması*"nı sorgulanmaya muhtaç bulmuştur.[44]

1868'de idare ve yargı yetkelerinin ayrıştırılması,[45] bu sorgulamanın Ahmed Midhat Efendi'den önce de yapıldığına delalet eden büyük bir adımdır. Dört yıl sonra valinin mahkemelerle ilişkisi, Adliye Nezaretinin bir genelgesiyle genel bir gözetmen görevine indirgenmiştir. 1876'da valinin mahkeme davalarına herhangi bir şekilde müdahalesi ya da kararları etkilemeye çalışması yasaklanmıştır. Her vilayete bir adliye müfettişinin tayiniyle muhtemel bir etkinin önü tamamen kesilmiştir zaten. Adliye müfettişi vilayetteki yargı sorunlarını valiye danışmadan doğrudan doğruya Adliye Nezaretine bildirmektedir.

1864, 1867 ve 1871 düzenlemelerinden sonra bir de 21 Şubat 1876 (25 Muharram 1293) tarihinde kırk maddelik bir metin *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat* adıyla vilayetlere gönderilmiştir. [46] Bu talimatname valinin, mutasarrıfların, kaymakamların, hakimlerin ve meclislerin şimdiye dek genel ve muğlak ifadelerle geçiştirilen vazifelerini tek tek saymıştır. Talimat, valinin *vazife-i asliye*sini, tebaanın haklarını sağlamak ve onları zulümden korumak olarak tarif ettikten sonra[47] diğer görevlerini *vazâif-i ıslahiyye* ve *vazâif-i dâime* olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Birinci kategori vilayet idaresinin yenilenme sürecine müteallik iken, diğeri mukimlerin refahı ve vilayetin korunması ile ilgili sürekli görevlerdir.[48] Bu düzenleme adeta valilerin gücünün sınırlarını çizmek üzere yapılmıştır. Valilere otuz iki madde ayrılırken, diğer görevlilerin tamamı için sadece sekiz madde vardır.

Tablo 5: 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat'ın Muhtevası

Fasıl 1	Vilâyâtın Vazâif-i Asliyyesi [Madde 1-5]
Fasıl 2	Vazâif-i Islahiyye [Madde 6-14]
Fasıl 3	Vulâtın Vazâif-i Dâimesi [Madde 15-32]
Fasıl 4	Mutasarrıf ve Kaimmakamların Suret-i Harekâtı [Madde 33-36]
Fasıl 5	Mehâkim ve Mecâlisin Vazâifi [Madde 37-40]
Hâtime	

Birinci Meşrutiyet Döneminde Vilayet İdaresi

23 Aralık 1876 tarihinde, kardeşi Sultan V. Murad'ın tahttan indirilip yerine kendisinin oturmasından tam dört ay sonra otuz üçüncü padişah Sultan II. Abdülhamid ilk Osmanlı anayasasını, Kanun-ı Esasî'yi ilan etmiştir. Yeni padişah daha cülus-ı hümayun hattında "*taşralarca vilâyâtın usul-i mülkiyye ve maliyye ve inzıbatiyyesi sahihen bir hal-i intizama konulmak için merkezce ittihaz olunacak kaideye mütenasib olmak üzere bunlar dahi heman tanzimat ve ıslahatına başlanılması*" gerektiğini dile getirmiştir. Hemen birkaç ay sonra da felaketle bitecek olan Rus savaşı başlayacak, padişah parlamentoyu Şubat 1878'den sonra bir daha toplamayacak ve Kanun-ı Esasî'yi askıya alacaktır. Kanun-ı Esasî'nin 108. maddesi vilayet idaresini yetki genişliği (*tevsî'-i mezuniyet*) ve görevler ayrımı (*tefrîk-i vazâif*) esaslarına dayandırmıştır: "*İdare-i vilâyâtca hukuk-ı merkeziyyeyi muhafaza ile beraber, tevsî'-i mezuniyet usulünün ittihazına*

müteallik bulunduğu" belirtildikten sonra "*vilâyâtın usul-ı idaresi tevsî'-i mezuniyet ve tefrîk-i vezâif kaidesi üzerine müesses olup derecâtı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacakdır*" denmiştir. 23 Aralık 1876 tarihinde, Bâbıâlî meydanında Kanun-ı Esasî ilan edilirken okunan hatt-ı hümayun "*dahilen idare-i umûrda tarîk-i müstakîmden inhiraf olunmasından*" dolayı devletin kuvvet kaybettiğini belirtmiş, bu gidişi durdurmak üzere kaleme alınan Kanun-ı Esasî'nin "*idare-i vilâyâtca hukuk-ı merkeziyyeti muhafaza ile beraber tevsî'-i mezuniyet usulünün ittihazına müteallik olup, bunlar ise ahkâm-ı şerîfe ve mülk ü milletin bugünkü kâbiliyyet ve ihtiyâcâtına mutabık ve ehass-ı âmâlimiz olan saadet ve terakkiyât-ı âmme fikr-i hayrına müsait ve muvafık bulun*"duğu ifade edilmiştir.

Birinci Meşrutiyet meclisinin ilk adımlarından biri yeni bir vilayet idare kanunu çıkarmaya teşebbüs etmek olmuştur. Zaten bu kanun Kanun-ı Esasî'nin 108. maddesinde vad edilmiş ve padişah adına verilen nutukta böyle bir düzenlemenin hemen ilk yılda, yani 1877'de tamamlanacağı müjdelenmiştir. Kanun *Meclis-i Vükelâ*'nın, yani bakanlar kurulunun ilk oturumunda geçmiş, fakat tekrar müzakeresi için padişah tarafından iade edilmiştir. Hükumet daha sonra 101 maddelik bu *Teşkil-i Vilâyât Kanunu*'nu oylanmak üzere parlamentoya göndermişse de, kanunlaştırma süreci tamamlanmadan meclis kapatılmıştır.[49]

1878 Berlin Kongresi'nin yirmi üçüncü maddesine göre, Osmanlı memurlarından ve yabancı memurlardan mürekkep bir karma komisyon 1880'de sadece devletin Avrupa kıtasındaki vilayetlerinde geçerli olacak yeni bir vilayet kanunu taslağı hazırlayacaktır. 23 Ağustos 1880'de ilan edilen 449 maddelik bu kanun *Düstur*'da yayınlanmadan önce sadece Edirne'de fiiliyata geçirilmek istenmiş, fakat uygulama gerçekleşmemiştir.[50]

1890'ların siyasi atmosferi Osmanlı Devleti'nin vilayet idaresini derinden etkilemiştir. Ermeni isyanları bu yılların en önemli dahili sorunudur. Bunların ilki 1890'da Erzurum'da gerçekleştikten sonra, İstanbul'da Kumkapı gösterisi olmuş, bunu da Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon'da, 1892-93 yıllarında meydana gelen isyanlar takip etmiştir. 1894'te Sason ve Talori isyanları, 1895'te Anadolu'daki onlarca yerin yanısıra Bâbıâlî önünde büyük bir gösteri ve meşhur Zeytun isyanı düzenlenmiştir. 1896'da ayrılıkçı Ermeniler tarafından İstanbul'da Osmanlı Bankası işgal edilmiş ve Van şehri yağmalanmıştır. Bundan sonra nisbeten durulan ortamı 1903'te ikinci Sason isyanı bozmuştur. Ermeni komitacılar 1905'te padişaha başarısızlıkla sonuçlanan bir suikast düzenlemişlerdir.

Aralık 1894'te Sason ve Talori olaylarından sonra padişahın fikrini sorduğu Sadrazam Cevad Paşa'nın (4.9.1891-8.6.1895)[51] layihasındaki konulardan biri vilayet idaresinin sorunlarıdır. Önce taşra idarecileriyle merkezi hükumetin ilişkisinin resmi niteliğini tarif eden sadrazam, Da-

hiliye Nezaretinin bütün vilayetlerin birinci yetkili başvuru mercii olduğunu, vilayetlerden gelecek bütün muhaberatın önce burada tetkik edildikten sonra sadrazama gönderilmesi gerektiğini ve ancak Sadaret'te bir daha değerlendirildikten sonra Mâbeyn'e gitmesinin uygun olacağını belirtmiştir. Olması gereken sistemi betimledikten sonra Cevad Paşa fiili durumu açıkça eleştirmiş, "*kimse kimsenin yaptığından haberdar olmadığından ve kimse merciini tanımadığından bir tezebzüb-i idare mevcud olduğu ve valiler ne kadar kusurlu olsa muaheze olunamayacaklarını bildiklerinden mercilerini ve makam-ı sadareti hiç dinlemediklerini*" yazmaktan çekinmemiştir. Bu konuyu gündeme getirmesinin, müracaatların Mâbeyn'e yapılmasından rahatsızlık duyduğu için olmadığını izah etme gereğini duyan Cevad Paşa, asıl meselenin padişahın zaman sıkıntısı olduğunu belirtir: "*Valiler ve sairler tarafından doğrudan doğruya arz olunan husûsâtın tedkikine şevketmeâb efendimiz hazretlerinin elbet vakitleri olamayacağından, husûsât-ı mezkûrenin mecra-yı tabiisinden tedkik olunarak geçmesi lazım.*"[52]

11 Mayıs 1895 tarihinde İngiltere, Fransa ve Rusya padişaha bir nota göndermişler, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin derhal yürürlüğe konulmasını istemişlerdir.[53] Bu maddeye göre, Bâbıâlî Ermenilerin oturdukları vilayetlerin muhtaç oldukları mahalli düzenlemeleri gecikmeden yapmayı, Kürtlerle Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı ve bu minvalde alınacak tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ etmeyi taahhüd etmiş, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bu tedbirlerin tatbikine nezaret edeceklerini kabul etmiştir. Notada, teklifin "*Düstur'da münderic olub da icrasız kalan ve idare-i merkeziyyeye aid olmayan kavânîn ve nizâmâtın temin-i icraatına münhasır olacağı*" belirtilmişse de, Doğu vilayetlerinde görev yapan valilerin büyük devletlerin istekleri istikametinde değiştirilmesi ve Ermenilerden müteşekkil jandarma birlikleri kurulması gibi şartlar getirilmiştir. Notayı kabul ettirmek için tehdidini ileri götüren İngiltere, donanmasını Çanakkale Boğazı önlerine getirmiş, Fransa benzer bir eylemi Ekim ayında planlamıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yeni Hariciye Nazırı Graf Goluchowski (1895-1906) ülkeye müdahale girişimlerini teşvik etmiştir. Hatta Hanioğlu'na göre Alman Kaiser II. Wilhelm (1888-1918), bir saray darbesi yapılmasını dilemiş ve İngiliz başvekilini Osmanlı iç işlerine doğrudan müdahale etmeye cesaretlendirmiştir.[54] Osmanlı Devleti Ermeni krizinin ortasında Avrupa güçlerinin bu tarz müdahaleci politikalarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

30 Mayısta bu nota hakkındaki görüşü sorulan Hariciye Nazırı Said Paşa padişaha sadece altı vilayetin değil, Anadolu'daki bütün vilayetlerin sınırlarının genişletilerek yüksek rütbeli memurlar tarafından yönetilmesini teklif etmiş,

> süferâ-yı selâsenin tebligatından evvel, onların şimdi mevzu-i bahis ettikleri vilâyât-ı sitte değil, Anadolu'da vaki umum vilâyâtın şimdiki daireleri tevsî' edilerek ve teşekkül edecek devâir-i cedîde-i mülkiyye, sınıf-ı askerî veya mülkîden birer zî-rütbe büyük memurun taht-ı nezaretlerine verilerek, ol suretle bir tarz-ı idare-i mülkiye tesisi yolunda da atebe-i seniyyeye bazı ma'ruzât vuku bulduğunu[55]

belirtmiştir. Şakir Paşa'nın Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişliği (1895-1899) bu teklif doğrultusunda hayat bulmuştur.

11 Temmuz 1895'te üç devletin tekliflerini değerlendiren komisyon padişaha kararını arz etmiştir. Bu raporun birinci paragrafı valilerle ilgilidir: Valiler devletin yüksek rütbeli kimselerinden olmalı, dinleri ne olursa olsun zeki, ehil ve dürüst olmalıdır. Halk arasında ya da siyasal arenada geniş tepkilere yol açacak kimseler vali olarak atanmamalıdır. Mevcut kanunlar valilerin seçilmesi, atanması, azli, vekaleti ve yargılanması gibi prosedürleri havidir. Valilik gibi yüksek makamlara mutlaka idari hiyerarşinin her kademesinde tecrübe kazanmış kimseler getirilmelidir. Söz konusu vilayetlerdeki ahali arasındaki farklılıklar ve son nüfus sayımına nazaran Müslümanların buralarda her halükarda çoğunluğu oluşturduğu göz önünde bulundurulduğunda, yürürlükteki vali tayin sisteminde yapılacak herhangi bir değişiklik, idareyi geliştirmek bir yana, toplum huzurunu bozacak sonuçlara yol açacaktır. Bu şartlarda tavsiye edilebilecek olan, yerel ihtiyaçları da göz önünde bulundurarak, her vilayette valilere sayıca en fazla bulunan gayrimüslim cemaate mensup memurlardan muavinler tayin etmektir.[56]

Yabancı devletlerin notası valilerin yargılandıktan sonra görevden alınmalarını ve beş yıllığına atanmalarını da talep etmekteydi. Komisyon, o an sekiz-on senedir aynı görevde olan valilerin ve başka memurların bulunduğunu ve kanuni bir gerekçe olmadan kimsenin görevden alınamayacağını hatırlatarak, vali tayinlerini zamanla sınırlamayı uygun görmemiştir.[57] Padişah, komisyonun sefirlerin notası üzerinde istediği değişikliklerle ilgili görüşlerini 29 Temmuz 1895'te açıklamıştır:

> Valilik ve mutasarrıflıklara tayin olunacak zevâtın edyân ve mezâhibin cümlesini siyyan ve müsavi addeden ve ifrat derecede serbest fikirde bulunan ve Avrupalılarca popularite kazanmak için herşeyi feda edebilecek olan adamlardan intihab olunmamasına fevkalade dikkat olunarak, hidemât-ı devlete ehl-i namus ve devlet-i metbu'asına sadık memurlar tayin olunmasına pek ziyade dikkat edilmesi.[58]

Mart 1896'da Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa Erzurum'dan gönderdiği bir raporunda valilerin ellerini güçlendirmek gereğinden bahsetmiştir. Paşa padişaha, Kürt aşiretlerinin saldırı ve yağmalarını durdurmanın tek yolunun valilerin yetkilerinin, sorumluluklarıyla uyumlu olarak genişletilmesi olduğunu belirtmiştir:

> Kuvve-i icraiyye ve kanuniyyede eser-i faaliyet gösterebilmek içün şu aralık ber-muceb-i arz vulât-ı izamın mesuliyetleriyle mütenasib olmak üzere mezuniyetlerinin tevsî'i hususuna müsaade buyrulması lüzumu lâyih-i hâtır-ı kâsır-ı ubeydânem olmağla arzına müsâra'at kılındı.[59]

Şakir Paşa'ya göre valiler acil durumlarda İstanbul'dan gelecek müsadeyi beklemeden ve yalnızca ordu kumandanını bilgilendirerek askeri güç kullanma hakkına sahip olmalıydılar:

> Vilayet tarafından vuku bulacak ihtar üzerine Merkez-i Ordu-yı Hümayun'a malumat verilmekle beraber, heman bi-la-tereddüd harekât-ı askeriyye icrası lüzumunun kumandanlarına kati suretde tebliği ve vilayete dahi bu makule tahrir-i iş'ârdan dolayı vakanın neticesinde terettüb edecek mesuliyeti deruhde etmiş olacakları cihetle bu mezuniyeti sû-i isti'mâl etmemeleri[nin...] suret-i mahsusada tavsiyesi ferâiz-i umûrdan görünüyor.[60]

Sivas Valisi İbrahim Halil Bey de, Ermeni olaylarından dolayı taşrada yaşanan sorunlara dikkat çekerek, benzer bir şeklide yetkilerinin genişletilmesi talebinde bulunur ve bu genişleyen yetkileri kötüye kullanacak kişilerin vali tayin edilmemesiyle suistimal korkusunun aşılabileceğini ifade eder:

> Vilayetlerin suver-i ma'ruza vechile tevsî'-i daire-i salahiyet ve mezuniyetleri maddesi fevâid ve muhassenât-ı azîmeyi müntec olacağı memul-i kavîdir. Vilayetlere bu yolda mezuniyetler itası bazı valilerin sû-i isti'mâlâtta bulunacaklarına dair devâir-i aidesince öteden beri beyan-ı rey u efkâr edilmekde olub, halbuki bu mahzurun def u ref'i valiler kullarının vecâib-i ubudiyetle muttasıf ve her hal u kârda ancak rıza-yı (...) padişâhîyi tahsile sâ'î olmalarına vâbeste[dir].[61]

Bir layihasında Konya Valisi Ferid Paşa valilerin murakabe haklarının artırılmasına yönelik tavsiyelerde bulunmuş ve bunu daha vazıh bir şekilde, doğrudan vilayet nizamnamesine madde madde atıfla mevzuat içi uyumsuzlukları dile getirerek yapmıştır. Vilayet Nizamnamesi'nin sonra-

dan çıkan çeşitli kanun metinleriyle çelişen maddelerini dile getiren Ferid Paşa, valilere geniş bir murakabe iktidarı veren beşinci maddeyi zikrettikten sonra, "*muahharen ittihaz edilen mukarrerât*[ın] *bu maddenin ekser cihâtını ta'tîl ve tağyîr eyle*"diğini yazmıştır. Vilayet Nizamnamesi'nin ikinci maddesi vilayet sınırlarındaki her memurun mesuliyetinin müteselsilen valiye müntehi olacağını ve kanun ve nizamların icraatına valinin nezaret edeceğini belirttiği halde, "*adliye, maarif, maliye, defter-i hakanî ve ziraat bankaları memurları ile idareleri birer idare-i müstakille şeklini almışdır.*" Bu dairelere mensup memurların "*istihsal eyledikleri istiklalin derecâtı* [ve] *mukabeleten vulâtın kasr edilen iktidarı*"na örnekler veren Ferid Paşa, *Usul-i Muhâkemât Kanunu, Muhakeme-i Memurîn Nizamnamesi* ve *Sicill-i Nüfus Nizamnamesi* gibi bazı hukuki mevzuatın, valilerin vazifelerini belirleyen vilayet nizamnamelerinin hükümleriyle uyum içinde olmadığını göstermiştir:

> İşte İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 2. maddesi vilâyâtın şu'ûbât-ı idaresinden vulâta müteselsilen tevcih-i mesuliyet etmekte ve 5. maddesinin fıkra-i ulâsı dahi kavânîn ve nizâmât-ı müessesenin icraatına bir hakk-ı murakabe bahş eylemekte olup, işbu mevâdd-ı nizamiyyenin vulâta tevcih eylediği mesuliyet ve hakk-ı murakabe ile ahvâl ve mu'âmelât-ı ma'ruza hiçbir suretle tevâzun hâsıl etmemekte olduğu gibi, zat-ı akdes-i hazret-i padişâhînin intizar ve ferman buyurdukları inzibatın istihsalinde dahi müşkilât görünmekte idüğünden, mezkur 5. maddenin bahş eylediği hakk-ı murakabenin tayin ve tavzîh-i derecâtına vucuh-ı adîde ile mecburiyet-i mutlaka görülmekte bulunmuştur.[62]

Artan saray müdahalesinden dolayı Dahiliye Nezaretinin vilayet idarecileri üzerindeki otoritesi artık yarım yamalaktır.[63] Avrupa devletleri Osmanlı iç işlerine giderek daha fazla karışmaya çalıştıkça Sultan II. Abdülhamid de valiler üzerindeki doğrudan kontrolünü arttırdı. Dış güçlerin müdahalesini gerektirecek her konuyu erkenden haber alması gerektiğini düşünen padişah, Dahiliye Nezaretini aradan çıkaracak şekilde valilerle doğrudan iletişim kanalları kurdu. Padişahın Mâbeyn sekreteryası adeta paralel bir Dahiliye Nezareti gibi iş görmeye başladı. Saray memurları nezaretleri atlayarak doğrudan vilayet otoriteleriyle ilişki kurup sorunlara birinci elden müdahale etmeye başladı.[64] Diğer yandan Dahiliye de valiler üzerinde sıkı bir denetim kurmaya, kanunlara uygun idareden taviz verilmemesini sağlamaya çalışmıştır. Önemli konularda merkezden emir beklemek zorunda kalan taşra idarecileri, bazen küçücük mevzular için bile İstanbul'dan gelecek mütalaayı gözlemeye baş-

lamışlardır.[65] Van Konsolosu Albay Ponsonby 1896 sonlarında Kürtlerin talanlarını durdurmak için sunduğu bir öneride, "*padişahın, her medeni ülkede olduğu gibi, sivil otoriteye, kolluk güçlerine yardım etmek üzere en yakın askeri birliklere el koyma konusunda tam yetki vermesi gerektiği*"ni yazmıştır.[66] *Adem-i merkeziyet-i idarî* ve *tevsî'-i mezuniyet* yönündeki talepler yoğun olarak 1908 sonrasında, özellikle de Prens Sabahaddin (1877-1948) öncülüğünde görülebilecektir.

Notlar

1 Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff ve Roger Owen (ed.), Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977, s. 28-31. *Ayân* hakkında bkz. H. Bowen, "A'yan", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, c. I, s. 778; Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, H. İnalcık ve D. Quatert (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 658-679. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara: TTK, 1994; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar*, Ankara: TTK, 1997.

2 İnalcık, *Centralization*, s. 51. Ayrıca bkz. A. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," ve M. Maóz, "The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, W. R. Polk ve R. Chambers (ed.), Chicago: University of Chicago Press, 1968, s. 41-68 ve s. 333-49. Bu dönüşümle ilgili mahalli tecrübeler için bkz. Linda Schilcher, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985; R. Roded, "Social Patterns among the Urban Elite of Syria during the Late Ottoman Period," *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, D. Kushner (ed.), Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 146-71.

3 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK, 1991, s. 16-17.

4 Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 26-29.

5 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, New York: Columbia University Press, 1997.

6 II. Mahmud devrinde vilayet düzeyinde idarenin geçirdiği dönüşümün iyi belgelenmiş bir örneği için bkz. Michael Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat: Reformen der Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II (1808-39)*, Berlin: Klaus-Schwarz-Verlag, 1982. Modern devletin merkezileşme sürecinin genel bir anlatısı için bkz. Wolfgang Reinhard, "Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Class and the Growth of State Power", *Power Elites and State Building* Reinhard W. (ed.), New York: Oxford University Press, 1996, s. 1-18

7 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılab, Kırım Muharebesinden Cülûs-i Hümayuna Kadar*, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1294 /1878, c. I, s. 98-101.

8 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları, 1996, s. 343-359.

9 Klasik dönem temelde askeri ve reaya ayrımına dayanır. Askeri terimi vergi ödemeyen sivil ve askeri görevlilerden oluşan yöneticiler için kullanılır. Reaya ise vergi mükellefi yönetilenleri ifade eder. 'Reaya'nın literal karşılığı olan sürü kelimesi daha İncil'de (79:13; 95:7; 100:3) bile cemaat anlamında kullanılmış ve İslam Peygamberi de kelimeye yüklenen bu anlamı hadislerinde sürdürmüştür. Mesela, Muhammed bin İsmail el-Buhari, *Es-Sahîh*, Mustafa Dîb al-Buga (ed.), Beyrut: Darü'l-Mektebi'l-İlmiyye, 1990, c. VI, s. 2614. 'Reaya'nın Osmanlı resmi dilindeki kullanımı için bkz. Halil İnalcık, "The Ottoman Decline and its Effect Upon the Reaya", *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis, Jr. (ed.), The Hague: Mouton, 1972, s. 338-354.

10 Halil İnalcık, "Adaletnameler", *Belgeler*, 1967, c. 11, sy. 34.

11 Davison, *Reform*, s. 46.

12 Shaw, "The Origins" ve "Local Administrations in the Tanzimat", *150. Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (ed.), Ankara: TTK, 1993, s. 33-49.

13 Bkz. Wickwar, s. 22; Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 1954, c. 59, sy. 4, s. 844-864 ve "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", Polk ve Chambers, s. 93-108. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, 2 cilt, New York, 1982. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: TTK, 2000, s. 74-78.

14 *Düstur, Birinci Tertip*, c. 1, s. 7. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 31-58.

15 "Gülhane'de Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayunun Suretidir" ve "Islahata Dair Taraf-ı Vekalet-i Mutlaka'ya Hitaben Bâlâsı Hatt-ı Hümayun ile Müveşşih Şerefsadır Olan Ferman-ı Âlînin Suretidir", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872, c. I, s. 4-7 ve 7-14.

16 Wickwar, s. 21. Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdari Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 1945, s. 112-115; Ed[ouard Philippe] Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyye-nin Tarih-i Islâhâtı, 1826-1882*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328 [1912], s. 98-101.

17 "Vulât-ı İzam ve Mutasarrıfîn-i Kiram ile Kaymakamların ve Müdirlerin Vezâifine Şamil Talimat", *Düstur*, İstanbul, 1282/1865, s. 559-572; Sıddık Sami Onar, *İdare Hukuku*, İstanbul, 1942, c. I, s. 657; Tönük, s. 116-128; Davison, *Reform*, s. 137 ve 165. Shaw, "The Origins", s. 208.

18 *Takvim-i Vekayi*, Defa 576, 15 Cemaziyelevvel 1276.

19 M. Münir Aktepe (haz.), *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1984, c. IX, s. 155.

20 *Age.*, s. 164.

21 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılab, Cülûs* c. I, s. 103. *Meclis-i Vâlâ* için bkz. Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları".

22 Shaw, "The Origins", s. 172-173. Cebel-i Lübnan için bkz. Tayyib Gökbilgin, "1840'dan 1861'e kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, 1946, c. X, s. 641-703; Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The İmpact of the Tanzimat on the Politics and Society*, Oxford, Londra: Clarendon, 1968; A. J. Abraham, *Lebanon at Mid-century: Maronite-Druze Relations in Lebanon 1840-1860: A Prelude to Arab Nationalism*, Lanham, MD Uni-

versity Press of America, 1981; Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon 1861-1920*, Berkeley: University of California Press, 1993; Leila Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus, 1860*, Berkeley: University of California Press, 1995; Ussama Maqdisi, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon*, Berkeley: University of California Press, 2000; Caesar Farah, *The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon 1830-1861*, Oxford & Londra: Centre for Lebanese Studies and I. B. Tauris & Co. Ltd., 2000; Bruce Masters, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: the Birth of Sectarianism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

23 M. Münir Aktepe (haz.), *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, 1988, c. X, s. 119.

24 "Tuna Vilayeti Namıyla Bu Kerre Teşkil Olunan Dairenin İdare-i Umumiyye ve Hususiyyesine ve Tayin Olunacak Memurlarının Suver-i İntihabiyeleriyle Vazâif-i Daimesine Dair Nizamnamedir", 7 Cemaziyelahir 1281 (7 Kasım 1864), *Düstur*, Def'a-i Sânîye, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1282, s. 517-536.

25 *Age.*, s. 520.

26 Davison, *Reform*, s. 142. Benzer bir yaklaşım için bkz. Richard L. Chambers, "Civil Bureaucracy", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Robert E. Ward ve Dankward A. Rustow (ed.), Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966, s. 314.

27 Butrus Abu-Manneh, "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", *Problems of the Modern Middle East in the Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, John Spagnolo (ed.), Beyrut: Ithaca Press, 1992, s. 7-26.

28 *Takvim-i Vekayi*, Defa 804, 21 Muharrem 1282.

29 Bkz. Selda Kılıç, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi", Ankara Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995.

30 Shaw, *Local Administration*, s. 281-282. Vilayetlerin reorganizasyonu daimi bir hal almıştır.

31 İstanbul'daki İSAM (Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) kütüphanesinde bulunan bu el kitabının kalan kısmı mali, hukuki ve beledi işlerle ilgili metinlerdir (353 VİL.İ, 038700). Bu derlemeye işaret eden tek eser şudur: Hans-Jürgen Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europaeischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1976, s. 24.

32 29 Şevval 1287 (9 Kanunısâni 1286) tarihli "İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizâmnâmesidir", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872, c. I, s. 625-651.

33 İsmail Hakkı Göreli, *İl İdaresi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1952, s. 8.

34 "Evkaf Müdirlerine Dair Talimat" 1 Aralık 1863'te ilan edilmiştir, bkz. *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872, c. II, s. 146-169.

35 Davison, *Reform*, s. 105-108, 142.

36 *Age.*, s. 143.

37 Age., s. 144.

38 Wickwar, s. 20.

39 Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (ed.), Kudüs: Yod Izhak Ben, Zui, 1986, s. 8-9.

40 Abu-Manneh, s. 8.

41 Ahmed Cevdet, *Maruzat*, Yusuf Halaçoğlu (haz.), İstanbul: Çağrı, 1980, s. 110.
42 Davison, *Reform*, s. 168.
43 "Sadr-ı sabık Mahmud Paşa'nın icraat-ı âcilesinden biri de vilayât usulünün lağviydi", M. Münir Aktepe (haz.), *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Ankara: TTK, 1991, c. XIV, s. 28-29. Davison'un (s. 168) Abdolnyme Ubicini (S. de Courteille, *Etat present de l'Empire Ottoman*, Paris: Librairie Militaire, 1876, s. 90)'ye referansla Mahmud Nedim Paşa'nın vilayet sistemini kısa süreliğine lağvettiğini ve Midhat Paşa'nın sistemi restore ettiğini yazmakla yanıldığını iddia eden Kornrumpf (s. 26) hataya düşmüştür.
44 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılab*, s. 108.
45 Stanford Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876", *International Journal of Middle East Studies*, 1970, sy. 1, s. 73 v.d.
46 *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi,* M. Münir Aktepe (haz.), Ankara: TTK, 1993, c. XV, s. 74.
47 "Valilerin en mühim vazifeleri ale'l-umum ve ale'l-infirâd sunûf-ı teb'anın hukukunu temin ve himaye ve herkesi zulm u ta'addîden vikâye etmektir", *Düstur*, c. III, s. 24.
48 *Düstur*, c. III, s. 24-37. Bkz. Aşağıda "Valilerin Görevleri" bölümü.
49 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara: TTK, 1977, c. VIII, s. 323 ve Göreli, s. 9.
50 Göreli, s. 9; Findley, *Bureaucratic Reform,* s. 252.
51 Cevat Paşa için bkz. Mehmet Ercan, "Sadrazam Ahmed Cevad Paşa", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.
52 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi*, c. 2, İstanbul, 1989, s. 137.
53 *Age.*, s. 143.
54 M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford: Oxford University Press, 1995 , s. 62.
55 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi*, s. 157.
56 *Age.*, s. 201-263.
57 *Age.*, s. 241.
58 *Age.*, s. 279.
59 BOA, A.MKT.MHM. 676/18, 1313 L 9.
60 Aynı belge
61 BOA, YEE 13/10, 1314 Za 27.
62 BOA, YEE 80/19, 1316 N 25. Tamamı için bkz. Ek II.
63 Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 251.
64 Bu konu saray ile Bâbıâlî, padişah ile sadrazam arasında yaşanan en büyük sorunlardandır ve üçüncü bölümde müzakere edilecektir. Bkz. Engin Deniz Akarlı, "The Problems of External Pressures", s. 104-142.
65 Shaw & Shaw, c. II, s. 243; Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar, 1870-1914*, New York: Columbia University Press, 1997, s. 5 ve 170-171.
66 Colonel Ponsonby'den Sir S. Currie'ye, 29 Kasım 1896, FO, 424/189, No 229, s. 278-279, Muammer Demirel, *EHİB (1896-1918)*, s. 266.

2. Bölüm

Valilerin Tayin ve Azilleri

Sultan II. Abdülhamid'in otoriter idaresine yöneltilen eleştirilerden biri, valilerin doğrudan saray tarafından belirleniyor olmasıdır. Bu eleştirilere göre Dahiliye Nezaretinin valilerin tayininde etkinliği yoktur.[1] Bu kurumun yaptığı, muhtemel vali adaylarını padişaha sunmaktan, önerilenler arasından birini padişah onayladıktan sonra ilgili prosedür işlemlerini tamamlamaktan ibarettir. Enver Ziya Karal, bir Dahiliye Nezaretinin varlığına rağmen, padişahın, valileri doğrudan kendisi ya da katiplerinin tavsiyelerine göre atamakla merkezileşmeyi olmaması gereken noktaya getirdiğini iddia etmiştir.[2] Bu eleştirilerde anakronizme düşmemek için sorulması gereken şudur: Dönemin kanunlarında valileri tayin yetkisi kime verilmiştir? Valilik atamalarında aranan şartlar nelerdir? Dönemin mevzuatı valilerin tayini ve görevden alınmaları konularında neler söylemektedir?

Tuna Vilayeti Nizamnamesi (1864) ilk beş giriş maddesinden hemen sonra, "*vilayetin umûr-ı mülkiye ve maliye ve zabtiye ve politikiyesinin nezareti ve ahkâm-ı hukukiyyenin icraatı taraf-ı eşref-i padişâhîden mansub bir valiye muhavvel*" olduğunu açıkça belirtmektedir. İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi (1871) "*vilâyâtın teşkilat-ı esasiyesi*[nin] *bin iki yüz seksen bir senesi şehr-i cemadelahiresinin yedisi tarihiyle müverrahen ilan kılınan nizamname ile tayin kılınmış*" olduğunu ifade etmiş ve yukarıdaki maddenin geçerliliğine halel getirmemiştir.

Tayin kararlarında idarecilerin eğitimlerinin ve uzmanlıklarının gözetilmesi yönünde kaygılar Tanzimat'la başlamışsa da, bu ideallerin hayata geçirilmesi biraz daha sonradır. Mektep eğitimi bir göreve layık görülmenin asli kriterleri arasına girmişse de, şahsi bağlantıların ve ilişkilerin öne-

mi devam edegelmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına dönüldüğünde memurların kariyer yollarının istikrarsız olduğu görülür. Kişilerin yükselmeleri şahsi ilişkiler ve özel müdahalelerin çokça etkisindedir; Bâbıâlî ve saray "*bir müzikli koltuk kapmaca oyununu idare eder gibidir: Koltukların sayısı değişmemekte, fakat memurlar amaçsız görünen bir şekilde dönüşümlü olarak yer değiştirmektedir*".[3] Davison, Tanzimat dönemindeki vilayet idaresinde yaşanan bozuklukların sebebini valilerin tayin ve değiştirilme şekline bağlamaktadır: "*Tayin meziyetten ziyade, bir entrikanın, nüfuzun ve rüşvetin bir sonucudur; bazen sadece siyaseten etkili bir adamı Bâbıâlî'den çok ırak bir yere, şerefli bir sürgün makamına uzaklaştırmanın bir aracıdır. Vali çoğu zaman hakkında hiçbir şey bilmediği ve muhtemelen çok kısa kalacağı bir vilayete gönderilmektedir.*"[4]

Taşra idarecilerinin eğitimindeki iyileşme, özellikle Mekteb-i Mülkiye'nin durumuyla el ele giden bir süreçtir. Bir yıllık programıyla 1859'da açılan, sonra iki yıllık öğretim vermeye başlayan bu okul II. Abdülhamid idaresinde, 1877'de yeniden düzenlenmiş ve talebe altyapısı da dikkate alınarak dört yıllık olmuştur. 1908 İhtilali'nden önce 1236 mezun veren Mülkiye Mektebi üst düzey bürokratik makamlara gelmenin en önemli yolu olmuştur. Bu okul sadece son dönem Osmanlı Devleti'ne ve Türkiye Cumhuriyeti'ne değil, Osmanlı'dan kopan ülkelere lider devlet adamları kazandırmıştır.[5]

Mülkiye gibi yeni okullar, Tanzimat'tan kalma eski tarz idare adamlarının kalelerini tek tek ele geçiren modern kariyer bürokratları yetiştirmiştir. Aslında eski tarz eğitim görmüş rical de dahil olmak üzere herkes bürokraside ayakta kalmak için modern okul eğitiminin yükselen önemine vâkıftır. Konya Valisi Ferid Paşa, ki sonra II. Abdülhamid'in 1908 İhtilali'nden önceki son sadrazamı olacaktır, mektep görmemiş valilerden olduğu halde zamanın değiştiğinin farkında bir devlet adamı olarak bir gün topladığı müderrislere ve medrese eğitmenlerine, kendilerini zamana uyduramadıklarını açıkça söyleyebilmiştir: Fırsat varken medreseler ıslah edilmelidir. Yoksa bir gün medreseler yıkılacak ve müderrisler de bu yıkıntıların altında kalacaktır.[6]

Modern mektep eğitimi elbette tayinlerde tek kriter olmamıştır; bugün bile değildir. Gayriresmi prosedürlerin tayin kararlarında azımsanmayacak bir önemi vardır. Yüksek memuriyetlere atanmada tecrübe önemli bir kriterdir. Valiler ve yardımcıları bilhassa taşra işlerinde deneyimli, mahalli sorunlardan haberdar kimselerden seçilmektedir. Adayların siyasal zihniyeti ve aile geçmişi de önemlidir. Fakat bu *kaht-ı rical* döneminde, bürokrasi büyürken eğitilmiş yetkin insan sıkıntısı çekilen bir zamanda, Jön-Türk muhalefetine ilgi duyan, hatta onlara destek veren taşra idarecileri

bile istihdam edilmiştir. *Colligit auxilii radios.* II. Abdülhamid'in önündeki en büyük dilemmalardan biri, üzerine titrediği modern okulların kendi idaresine muhalif akımların arka bahçesi haline gelmeleridir. Vali tayin süreçlerindeki etkenleri kimi örneklerle tespit etmek, bu yorumları daha sağlıklı temeller üzerinde inşa etmeye yarayacaktır.

Vali Değiştirmenin Prosedürü

Padişah bir valiyi değiştirmek istediğinde Mâbeyn-i Hümayun, yani sultanın katiplerinin bulunduğu özel kalemi, sadrazama "*müşarünileyhin yerine bir münasibin arzı muktezâ-yı emr u ferman-ı hümayun-ı hazretleri hilafetpenâhîlerinden bulunduğu*"nu belirten bir *tezkire-i hususiyye* gönderir. Bu değişiklik talebindeki sebepler çok farklı olabilir. Mesela, Trabzon Valisi Kadri Bey'den "*şikayet edilmekde ve kendisinin orasınca âsâr-ı tekasül ve rehavet görülmekde olmasına mebni*" yer değiştirmesi isteniyordu. *Meclis-i Vükelâ*'da okunduktan sonra yapılan müzakerelerin sonucu bir mazbata olarak kaleme alınır ve padişaha arz edilir. Vükelâ Meclisi'nin Kadri Bey ile ilgili mütalaası şöyledir:

> Müşarünileyhin orasınca meşhud olan âsâr-ı rehavete nazaran tebdîli lazım gelüb münasibi lede't-teemmül vilayet-i mezkure valiliği içün varid-i havâtır olanlar içinde Zabtiye Nazırı sabık Nazım Paşa ve Hicaz Valisi sabık Hacı Hasan Paşa ve Diyarbekir Valisi esbak Aziz Paşa ve Şura-yı Devlet *mülkiye dairesi* azasından Enis Paşa evsâf-ı lazimeyi haiz ve münasib görünmüş olduğundan, müşarünileyhimden nezd-i âlîde tensib buyurulacak zatın valiliğe icra-yı memuriyeti babında ve kâtıbe-i ahvâlde emr u ferman hazret-i veliyyülemrindir.

Değiştirilmesi düşünülen Trabzon valisinin yerine eski zabtiye nazırı, eski Hicaz valisi ve eski Diyarbekir valisi arasından padişahın birini seçmesinin önerildiği bu mütalaa sadrazam, şeyhülislam, Adliye nazırı, serasker, Bahriye nazırı, Hariciye nazırı, Dahiliye nazırı, Tophane müşiri, Maliye nazırı, Evkaf nazırı, Maarif nazırı, Ticaret ve Nafia nazırı ve Sadaret müsteşarı tarafından hiyerarşik olarak soldan sağa sıralanacak şekilde imzalanmıştır.[7]

Tayinlerde *Vech-i Rüchan*

Padişah genellikle sadrazamdan usulünce gelen, "*arz ve istîzan buyurulan*" adayı ya da adaylar arasından seçtiği birini valiliğe münasip bulmaktadır.[8] Uygulama bu bakımdan hukukun ve kanunların icabıyla

uyumlu görünmektedir. Ankara Valisi Tevfik Paşa yaşlılığından dolayı değiştirilmek istendiğinde,[9] padişah onun yerine "*ehil ve muktedir ve sadık bir zatın intihabını"* ister.[10] *Meclis-i Vükelâ* Ankara'da "*umûr-ı vilayetin bir müddetden beri mecra-yı matlubede cereyan etmemekde olması, valiyi müşarünileyhin şeyhuhatı ve maluliyeti cihetiyle, mu'âmelât-ı cariyeyi bi'z-zarure tamamiyle rü'yet edememekde olmasından neşet eylediğine*" hükmeder ve yerine iki ismi sultana arz eder. Bunlardan biri Musul valiliğinden önemsiz sebeplerle alınmış olan ("*infisali esbâb-ı mühimmeye mebni olmayan"*) Ebubekir Hazım Efendi, diğeri Van valiliğinden azledilmiş, "*dirayet ve reviyyeti görülen"* Ahmed Nazım Paşa'dır. Bu iki isim "*intihablarında vech-i rüchan göründüğü*", yani Ankara'ya vali olarak seçilmelerinde öncelik hakkı bulunduğu için arz edilmiştir. Gerçekten de tayinlerle ilgili başka arzlarda da önceliğin boşta bulunan sabık valilere verildiği görülmektedir. Fakat burada sorun neden sadece bu iki mazul valinin arz edildiği, kendileriyle aynı durumda olanların arz edilmediğidir. Bu durum *Meclis-i Vükelâ* mazbatasında şu şekilde meşrulaştırılmaktadır: "*Ma'zulîn-i vulâtdan bir kısmı sinn u alîl ve bir takımının ahvâli vilayet-i mezkurenin ehemmiyet-i asliyye ve haliyesiyle gayr-i mütenasib*"tir; yani boşta bulunan diğer valiler yaşlıdır, hastadır ya da Ankara'ya layık değildir. Hazım Efendi arz edilirken infisalinin önemli sebeplere dayanmadığının belirtilmesi ise Osmanlı bürokratik dili açısından başka bir açık vermektedir. Demek ki, bu terkibin mefhum-ı muhalifine göre, valiler önemli sebeplere dayanmadan da görevden alınabilmektedir.

Kamil Paşa'nın Aydın valiliğinden azli ve yerine başkasının tayini ile ilgili yazışmalar başka bir güzel örnektir. Yaşlı Kamil Paşa idaresindeki vilayetin asayiş ve emniyetinden şüphe duymaya başlayan padişah hükumetten bu meseleyi masaya yatırmasını, gerekirse valinin görevden alınıp Midilli'de ikamete zolanmasını talep etmiştir. Sadrazam padişahın bu yöndeki iradesini övdükten sonra Kamil Paşa'nın Midilli'de başka sürgünlerle birlikte yaşamasının mahzurlarını belirtir ve onun Cezayiribahrisefid valisi ile becayişini önerir. Sadrazam yine de ihtiyaten, padişahın valiyi görevden alıp Midilli'ye sürmesi halinde yerine atanmak üzere alternatif bir aday ismi de verir.[11] Bu arada, daha dört ay önce, padişahın İzmir'e bir araştırma heyeti gönderilmesini ve heyetin Kamil Paşa'nın istikbaline yönelik öneriler içeren bir rapor hazırlamasını irade ettiğini de hatırlatmak gerekir. Bu heyetin hazırladığı rapora göre, vilayette yaşanan asayiş sorunlarında valiye gösterilecek en küçük bir müsamaha yabancı devletlerin müdahalesine yol açabilirdi; bu nedenle en uygun çözüm Kamil Paşa'nın Akdeniz adalarından birinde zorunlu ikamete tabi tutulmasıydı. Raporda, "*bunun neticesi -maazallahu teâlâ- müdahalât-ı ecnebiyyeyi ve devletce müşkilatı dâ'î olabileceğinden ve o takdirce valiliğe münasib birinin tayiniyle müşarünileyh Kamil Paşa hazretlerinin adala-*

rın birinde istirahat etmesi lazım geleceğinden" dem vurulmuştur.[12] Heyet, sonuçta valiyi idareye muktedir olamayacak derecede yaşlı olmakla ve akrabalarının devlet işlerine karışmalarına göz yummakla suçlamıştır. Özellikle oğlu Said Paşa ve damadı Faik Paşa, valinin pasifliğinden maddeten istifade etmektedirler. Bu uygunsuzluklara bir dur denmesiyle ilgili talimatlar işe yaramamış, aksine bunların idareyi suistimalleri artmıştır. Bölgedeki eşkiyalık hareketlerini önleyememesi Kamil Paşa'nın kötü yönetimine başka bir örnek olarak sunulmuş,

> [Ş]imdiye kadar kendisine icra olunan tebliğat-ı resmiye ve vasâyâ-yı mahsusanın hiçbir tesiri görülemeyerek müdahalât-ı ma'ruza bilakis gittikce artmakda olmasına ve bir vakitten beri tevali ve tezayüd etmekde olan eşkıya vukuâtının vilayet müsamahasından ileri geldiği [ne]

işaret edilmiştir.[13] Heyet raporunu arz ederken sadrazam, dört ay sonraki yazısında olduğu gibi, valinin Cezayiribahrisefid valisi ile yer değiştirmesini ya da Kamil Paşa'nın Midilli'ye sürülmesi durumunda önerilen iki adaydan birinin Aydın valiliğine atanmasını önermiştir.[14] Her iki tezkirede de önerilen kişi eski Askeri Techizat Nazırı Raif Paşa'dır. Lakin sadrazamın bu tercihli önerilerinden hiç biri gerçekleşmemiştir. Heyetin bu raporundan iki yıl önce Kamil Paşa oğlu için padişahtan af dilemiş ve işlerinde yardımcı olması için İzmir'e dönmesine müsaade edilmesini arz etmiştir.

> Muavin-i vilayet evvelce arz olunduğu vechile arıza-i vücudiyyesinden dolayı bî-mecal olduğu gibi, bu esnada mektubî-i vilayet dahi hastalanub taht-ı tedavide bulunduğu cihetle, bu cesîm vilayetin muamele ve muhaberece bizzat îfâ etmek mecburiyetiyle kesret-i iştiğalden acizleri pek yorgun düştüğümden, muavenetine muhtac olduğum mahdum-ı acizîlerinin avdeti içün istihsal-ı müsaade

isteyen Kamil Paşa'nın ifadesine göre, oğlunun desteğine olan ihtiyacı hem vali muavininin hem de mektupçunun hasta olmasından ve tek başına devlet işleriyle uğraşmaya mecali olmamasından kaynaklanmaktadır.[15]

Yaşlılık ve Hastalık Mazeretleri

Yaşlılığından dolayı işlere bakamamaktan şikayet eden Selanik valisi Mayıs 1901'de görevinden afvedilip kendisinin İstanbul'a gelmesine müsaade edildiğinde, sadrazam, Mâbeyn Başkatibi Tahsin Paşa'dan bu vilayete aday isimleri ve bu isimlerle ilgili yorumları içeren bir irade alır:

> Malum-ı âlî olduğu üzere Hasan Paşa hazretleri hastalığı cihetiyle Selanik valiliğinden afvını mükerreren arz u istida etmiş ve şayan buyrulan müsaade-i seniyye-i hazret-i padişâhî üzerine Dersaadet'e gelmiş olub, fakat Selanik vilayetinin ehemmiyetine binaen validen hulüvvü caiz olamayacağından ve orası içün mesela Hasan Fehmi Paşa hazretleri tahattur olunabilür ise de, müşarünileyhin evvelce vilayet-i mezkureye azimeti taraf-ı eşref-i hazret-i padişâhîden şerefvaki olan emr u irade üzerine olub yoksa esasen kendisi kabul etmek istememiş olduğu gibi, Râif Paşa hazretlerinin dahi meslek-i politikası şu aralık orada bulunmasına elverişli görülmemekde bulunduğu ve taşrada elyevm valiliklerde bulunanlardan Hüdavendigar Valisi Halil Bey'in Brusa'dan infikakı caiz olamayacağı gibi, Erzurum Valisi Rauf Paşa hazretleri dahi hastalığından bahsetmekde bulunduğu sebebiyle, mutasarrıflar içinde münasibi arandıkda, Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey Efendi hazretleri bidayet-i memuriyetinden beri gayet hakîmane ve sükûnperverâne idare-i umûr eylemiş olması ve iffet u istikameti münasebetiyle müşarünileyh tahattur buyrulmasıyla, bu babda olan mütalaa-i sâmiye-i sadaretpenâhîlerinin arz u iş'ârı şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhî iktiza-yı âlîsinden olmakla, olbabda emr u ferman hazret-i veliyyülemrindir.[16]

Buna göre adaylardan Hasan Fehmi Paşa Selanik'e gitmek istememekte, Raif Paşa'nın siyasi durumu oraya atanmasını mahzurlu kılmaktadır. Boşta bulunan valilerden sonra muhtemel becayiş imkanlarına da değinilmekte, fakat buna en uygun olanlardan Bursa ve Erzurum valileri de muğlak ifadelerle geçiştirilmektedir. Biri "*infikakı caiz olmayacağından*", diğeri "*hastalığından bahsetmekte bulunduğu sebebiyle*" Selanik'e atanmaya uygun görülmemektedir. Başkatip, bu yazıda padişaha göre tek muhtemel adayın Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey olduğunu ima etmekte ve *mütalaa-i sâmiye*yi, yani sadrazamın bu konudaki fikrini sormaktadır. Bu belgede adayların sunuluş şekli, özellikle de daha sonra meydana gelecek gelişmeler göz önüne getirildiğinde, birçok bakımdan dikkat çekmektedir.

Tecrübesiz Tevfik Bey'in bir yıllık başarısız valiliğinden sonra Selanik'e atanan kişi, bu başkatibin yazısında adı geçen Hasan Fehmi Paşa'dır. Bu defa isteksizliğinin ciddi bir sorun olarak görülmemiş olması dikkat çekicidir. Yazıda adı geçen bir diğer adayın, Rauf Paşa'nın hastalık şikayetleri ise zaten Erzurum'da olmasından kaynaklanmaktadır, bu nedenle uzun zamandır oradan alınmasını talep etmektedir; [17] demek ki sahiden teklif edilse Selanik'i seve seve kabul edecektir. Gerçekten de Hasan Fehmi Paşa'dan sonra Selanik'e vali olarak tayin edilecek ve orada Eylül 1904 ila Ağustos 1908 arasında dört yıl görev yapacak kişi Rauf Paşa olacaktır. Yazıda Bursa valiliğinden ayrılması uygun görülmeyen Halil Bey ise Eylül

1903'ten itibaren beş yıl Beyrut'a vali olacaktır. Görüldüğü üzere, tayinleri imkansız görülen kişilerle ilgili olarak zikredilen sebepler hafiften öte, neredeyse saçmadır. Bütün amaç daha önce yıllarca Mâbeyn katipliği yapmış olan Kudüs Mutasarrıfı Tevfik Bey'in ilk defa olarak vali tayin edilmesinin yolunu açmak, Selanik'e vali olarak onu göndermektir. Bunun için gönderilen yazıda muhtemel diğer adayları devre dışı bırakacak yorumlar yapılmış ve adeta tarifte nokta atışı yapılarak Tevfik Bey'den başkasının atanması imkansız kılınmıştır.

Yaşlılıktan ve hastalıktan muzdarip olup görevden afvını isteyen başka valiler de olmuştur. 17 Haziran 1896 tarihli sicil kaydından, Ahmed Rasim Paşa'nın böyle bir talebi kabul gördüğünde yetmiş yaşında olduğu anlaşılmaktadır:

> Müşarünileyhin hastalığı teşeddüd etmesinden dolayı idare-i umûr-ı vilayete adîmü'l-iktidar olduğunu beyan ile afvını istirham etmekde olduğuna ve vilayet-i mezkurun ehemmiyet ve nezaket-i mevkiisi ve umûr-ı mühimmesinin dahi tanzim ve ıslahı cihetle idare-i mahalliyyenin bir [sahib-i] iktidara tevdii lazım geldiğine mebni (…) yerine diğeri tayin buyrulmuşdur.

Ahmed Rasim Paşa'ya önce 15.000 kuruş mazuliyet maaşı bağlanmış, fakat birkaç ay sonra *Şura-yı Devlet* azalığı uygun görülmüştür. Paşa çok geçmeden, 16 Kasım 1897'de vefat edecektir.[18]

Edirne Mirlivası Ahmed Paşa tarafından saraya yazılan telgrafta, Edirne Valisi Mehmed Reşad Bey'in vilayete

> [g]eleliden beru hastalığından naşi yalnız bir gün iki saatden ziyade makamda bulunamamış ve hiçbir konsolos ve reis-i ruhani vesairenin ziyaretlerini kabul edememiş olduğu gibi, pençşenbe günü etibba tarafından edilen konsolatoda rahatsızlığın birkaç gün daha imtidad edeceği anlaşılmış ve ferman-ı hümayun kıraati dahi tehir edilmiş olduğu

yazılmıştır.[19] Valinin görevine iki hafta sonra bile halâ gelmemiş olması üzerine, Mirliva Ahmed Paşa bizzat evine giderek durumu yerinde müşahade etmiştir. Bu kontrolün, durumdan şüphelenen saraydan gelen emre mebni olduğu anlaşılmaktadır:

> Ber-mantuk-ı emr u ferman-ı hümayun-ı cenâb-ı hilafetpenâhî, Vali Beyefendi'nin rahatsızlığı hakkında ma'ruzât-ı sahîha-i kâmilede bulunmak içün bizzat nezdine azimet ederek müşarünileyhi harem dairesindeki yatak odalarında ziyaret etdiğim ve kendilerini rahatsız bir halde gördüğüm ma'ruzdur.[20]

Adaylar Hiyerarşisi

Bir valilik makamı tayine uygun hale geldiğinde gözetilen bir adaylar hiyerarşisi bulunmaktadır. İlk düşünülenler mazul valiler, yani merkezde görev bekleyen boştaki valilerdir. Merkezde başka bir görevde bulunan eski valiler de buraya dahildir. Padişah bu durumda olanları bazen özellikle Bâbıâlî'ye hatırlatmaktadır. Mesela, "*Selanik vali-yi sabıkı Tevfik Beyefendi hazretlerinin açıkda bırakılmayarak açılacak münasib bir memuriyete intihab ve arzı, şerefsudur buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhî iktiza-yı âlîsinden*" olmuştur.[21] Yukarıdaki tayin muamele örneklerinde geçtiği üzere, taşrada görevde olan valiler adaylık hiyerarşisinde yer alan bir sonraki kategoridir.

Uygun bir mazul vali bulunamadığında becayiş yoluna başvurulmaktadır. *Becayiş* iki valinin yerlerini birbiriyle değiştirmek suretiyle yapılan tayin şeklidir. Bu özellikle bir vali hakkında şikayetler yoğunlaştığında başvurulan bir yöntemdir. Mamuretülaziz Valisi Fehmi Efendi hakkında 1905 başından itibaren başlayan şikayetler Ağustos 1906'da Diyarbekir valisiyle becayiş edilmesini gerektirmiştir.[22] Fehmi Efendi'nin personel sicilinde bu durum şöyle ifade edilmiştir:

> Müşarünileyhin bir müddetden beri hakkında devam etmekde olan şikayât sebebiyle tebdîl-i memuriyeti lazım gelmesine mebni Diyarbekir vilayeti valisi ile becayiş-i memuriyeti, Dahiliye nazırı ile bi'l-müzakere tensib kılınarak bi'l-istîzân şerefsadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenâhî mucebince bin üç yüz yirmi dört senesi Receb-i şerifi ğurresinde (8 Ağustos 1322) maaş-ı hâlîsi ve becayiş suretiyle vilayet-i müşarünileyha valiliğine nakil buyrulmuşdur.

Açılan valilik makamı yukarıda zikredilen iki havuzdan da doldurulamadığında başvurulan üçüncü kategori sancak mutasarrıfları ya da rütbeleri onlara denk olan merkez bürokratlarıdır.

Hangisi Ferman Buyrulursa

Bir valinin ani ölümü ile makamın boşalması durumunda sadrazam padişaha bir *tezkire-i hususiyye* yazıp yeni atama için adayları arz eder. Bu özel yazışmadan sonra belirlenen isim için resmi yazışma bilahare yapılacaktır. Mesela, Bitlis valisinin ölümünden sonra isimlerin arz edildiği tezkirede, padişah hangisini seçecek olursa resmi prosedürün ona göre işletileceği açıkca belirtilmektedir:

> Bitlis Valisi Hüsni Bey'in vuku-ı vefatına mebni yerine tayini içün tahattur olunan zevâtın esamîsini mübeyyin pusula arz u takdim olunmuş olmakla,

> zevât-ı müşarünileyhimden kangısını tensib ve ferman buyrulur ise arz u istîzân olunacağı derkâr bulunmuşdur efendim.[23]

Söz konusu pusulada Hariciye Muhasebecisi Fehmi Efendi, Canik Mutasarrıfı Hamdi Efendi ve Prizren sabık Mutasarrıfı Refet Paşa'nın isimleri bulunmakta; her ismin üstünde kişiyle ilgili özel kanaatler sırasıyla şöyle yer almaktadır: "*Müşarünileyh faal ve gayyur ve usul-i idareye vâkıfdır*", "*Müşarünileyh sekiz-on senedir Samsun'da bulunub bazı yerlerde Ermeni iğtişaşı zuhur etdiği halde Samsun'da bir hadise zuhur etmemiş*", ve "*Müşarünileyh şimdiye kadar bulunduğu mutasarrıflıklarda kat'an leke almamış ve birçok zaman umûr-ı adliyede bulunarak isbat-ı liyakat eylemişdir.*"[24]

Musul Valisi Arif Paşa öldüğünde Dahiliye nazırı en önemli mevkii boşalan bu sorunlu vilayete Sadaret'ten acil bir tayin istemiştir. Sadrazam, "*validen hâlî bulunan Musul vilayetine münasib bir zatın tayini lüzumunu havi nezaret-i müşarünileyhanın tezkiresi"*ni hiç ekleme yapmaksızın Mâbeyn'e iletmiştir.[25] Sultan II. Abdülhamid dönemindeki vali tayinlerinin asıl mekanizması bu son belgelerde açığa çıkmaktadır. Bütün tayinler resmi bir prosedürden, bürokratik ve siyasal kademelerden geçmekle beraber, bu prosedür daha başlamadan sonucu çoğu zaman belirleyen padişahın önceden alınan gayriresmi iradesidir. Bu mekanizmanın tesbiti için hususi yazışmaların dikkate alınması gerekmektedir.

Padişah ile Sadrazam Çeliştiğinde

Vali değişikliği konusunda sadrazam her zaman padişahla aynı fikirde değildir. Bir keresinde, padişah yetersiz bulduğu Yanya Valisi Seyfullah Paşa'nın usulüne uygun bir şekilde görevden alınıp yerine bir önceki Yanya Valisi Osman Paşa'nın tekrar getirilmesini dilemiştir:

> Yanya Valisi Seyfullah Paşa'nın idaresizliği anlaşıldığı cihetle devam-ı memuriyeti caiz olamayacağından azliyle, yerine vali-yi sabık Ferik Osman Paşa'nın iadeten tayini hususının taraf-ı acizanemden ale'l-usûl bâtezkire-i resmiye arz u istîzân edilmesi emr u ferman buyrulmuşdur.

Bu değişiklik konusunda aynı düşüncede olmayan sadrazam itiraz cümlelerini kurmadan önce şahsen Yanya valisini tanımadığını, onunla herhangi bir bağının bulunmadığını belirtir. Sadrazam bu konuda söyleyeceklerinin "*şaibe-i tarafgîrî ve sahabetden azade olduğunu arz-ı temin*" edip, "*şimdiye kadar tayin-i madde edilmek suretiyle hakkında haklı ve şâyân-ı nazar bir şikayet vuku bulduğuna dair Bâbıâlîce malumat yokdur*" dedikten sonra, vali hakkında şikayette bulunanların Yunanlılar olmasının valinin lehinde bir durum olduğunu hatırlatır:

> Yunanîlerin öteden beru bu vilayeti adeta benimsemiş olmak derecesinde bir sû-i fikr u nazar beslemekde oldukları malum ve orada maksad ve emellerine muvafık görmedikleri bir tarz-ı idareden hoşnud kalamayacakları meczum olmasına göre, şikayet-i vâkı'a hükumet-i seniye nazarında ve nefsü'l-emirde vali-yi müşarünileyh içün mucib-i muaheze olmak şöyle dursun, bilakis dolayısıyla şayan-ı takdir bir hüsn-i şehadet suretinde telakki edilmek lazım.

Seyfullah Paşa'nın yerine getirilmek istenen eski vali Osman Paşa hakkındaki itirazlarını sıralamaya başlayan sadrazam, onu Bâbıâlî'nin sözünü dinlememekle ve Yunan siyasi emelleri doğrultusunda hareket etmekle suçlar. Ayrıca Osman Paşa'nın "*evvelce Yanya'dan azli, dahil-i vilayetde bulunan teba'aları hakkındaki mu'âmelât-ı hod-serânesinden dolayı İtalya ve Romanya hükumetleri tarafından ol vakit serdolunan şikayât-ı adîde üzerine vuku bulmuş*"tur. "*İcâbât-ı maslahata müstenid vesâyâ-yı vâkıayı ta'lîl ve tezyîf ile Bâbıâlî'yi istihfaf etmek saygısızlığını meziyet addetmekde*" olan ve Yanya'ya tekrar atanırsa yine söz dinlemeyecek olan bu valinin tayinini önlemek sadrazam için artık bir onur meselesidir. Sadrazama göre Seyfullah Paşa'nın illa görevinden alınması gerekiyorsa, yerine Osman Paşa değil, hükumetin şerefini ayağa düşürmeyecek biri getirilmelidir:

> Evvel ve âhir pek çok tezyifât ve tahkirâtına uğramış olan Bâbıâlî'nin hiç bir ehemmiyeti ve bu abd-i acizin de şahsen bir kadr u meziyyeti olmasa bile, elyevm velinimet-i a'zam efendimizin şerefgerânbehâ-yı vekaletini haiz bulunduğum cihetle semere-i lütf u ihsan-ı hümayun-ı hilafetpenâhî olan mevki ve haysiyet-i bendegânemin muhafazası yine lutf u inayet-i mülûkâneye aid bir keyfiyet[tir].[26]

Sadrazam belirli bir vilayette kötü idareden şikayet ederek yeni bir atamanın altyapısını hazırlayabiliyordu. Bir keresinde Edirne valisinin hastalıktan dolayı idareye muktedir olmadığını, vilayet işlerinin *naib* ve diğer bazı yüksek memurlarca yürütüldüğünü, bunun tabii olarak *mesâlih-i umumiyye*yi etkilediğini saraya bildirmiştir.[27]

Padişah, hükumetin bir valinin değişmesi yönündeki talebini elbette reddedebilirdi. Bir keresinde saraydan sadrazama Kosova valiliği için düşünülen Trabzon ve Bursa valilerinin yerlerinden alınmasının yanlış olacağı, her ikisinin de bulundukları vilayetlerde "*hüsn-i idare etmekde olmasıyla oradan kaldırılması caiz olamayacağı*" hatırlatılmıştır. Dahası, "*ahvâl-i mahalliyye hakkında vukuf ve tecrübe hasıl eylemiş olmasına nazaran*" mevcut Kosova valisinin değiştirilmesinin doğru olmayacağı, Sadaret tarafından uyarılmasının yeterli olacağı bildirilmiştir.[28] Sara-

yın bazen bir ismin valiliğe uygun olup olmayacağını Sadaret'e sorarak yönlendirme yaptığı da vakidir. Mevcut vali Enis Paşa hakkındaki şikayetlerin artması üzerine, bölgeyi bilen Mecid Efendi'nin Halep'e tayini hakkında sadrazamın "*mütalaa-i sâmiye-i fehimanelerinin*" sorulması bu babdandır:

> Havran ıslahatı müfettiş-i sabıkı Mecid Efendi hazretlerinin, gerek evvelce Bitlis valiliğinde bulunduğu sırada, gerek tahkik memuriyetiyle Sason'da bulunduğu esnada hidemât-ı hasene ve sadıkânesi görülmüş olmasıyla, müşarünileyhin Haleb valiliğine memuriyeti münasib olub olmayacağı hakkındaki mütalaa-i sâmiye-i fehimanelerinin arz ve inbâsı şerefvârid buyrulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhî icab-ı âlîsinden olmağla ol bâbda emr u ferman hazret-i veliyyülemrindir.[29]

II. Abdülhamid döneminin son yıllarında artık sadrazamdan doğrudan isim tavsiyesi istendiği görülebilmektedir:

> Basra vilayetinin derkâr olan ehemmiyeti cihetiyle, oraya muktedir ve faal bir valinin sür'at-ı tayini muktezî bulunmasına mebni vilayet-i-mezkure valiliğine tayini münasib görünenler hakkındaki mütalaa-i senâverînin arzı şerefsadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenâhî iktiza-yı âlîsinden bulunduğunu mübelleğ tezkire-i hususi-i devletleri alındı.[30]

Meclis-i Vükelâ onayının sorulmadığı bu durumlarda Sadrazam Mehmed Ferid Paşa'ya olan güvenin önemli bir rol oynadığı düşünülebilir. Basra vilayeti için padişahın münasib birini sorması üzerine Ferid Paşa Muş eski mutasarrıfı Hüsni Bey ya da Mamuretülaziz eski valisi Hasan Bey'den birinin tayinini önermiştir: "*Muş mutasarrıf-ı sabıkı Hüsni Bey'in faaliyeti cihetiyle mezkur valiliğe tayini münasib olduğu gibi, Şura-yı Devlet mülkiye dairesi azasından Mamuretülaziz vali-yi sabıkı Hasan Beyefendi hazretleri dahi sıfat-ı matlubeyi haiz olarak oraya azimete muvafakat edeceği derkâr bulunmuş olmağla…*". Bu isim tavsiyelerinin dikkatle arzı sırasında yazılan son cümle, tabii ki son kararı padişaha bırakan bir üslupla, "*bunlardan birinin ve yahud nezd-i ilham-vefd-i hazret-i mülûkânede tensib buyurulacak zatın icra-yı memuriyeti menût-ı re'y-i âlî idüğünün südde-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhîye arzı mütemennâdır efendim*" olacaktır.[31]

Tayin ve azillerde yüksek rütbeli askeri kumandanların fikirlerinin sorulduğu da vakidir. Suriye Valisi Hasan Refik Paşa Jön-Türklere yüz verdiği için görevden alındığında, padişahın emriyle sadrazam V. Ordu ko-

mutanına danışmıştır: "*Beyrut Valisi Nazım Paşa hazretlerinin Suriye'ye tahvil-i memuriyeti veya iki vilayetin tevhidiyle müşarünileyh Nazım Paşa hazretlerinin tayini münasib ve husul-ı maksadı kâfil olub olamayacağı*", yani Beyrut valisinin Suriye'ye nakli mi, yoksa Beyrut ile Suriye vilayetlerinin Nazım Paşa'nın güçlü idaresi altında birleştirilmesi mi daha uygun olacağı sorulmuştur.[32]

Yeni atanan valiler atama işleminin gerçekleştiği sırada İstanbul dışındaysalar, minnetlerini mektupla iletirlerdi. Hacı Reşid Paşa Musul'a tayin edildiğini, Bosna muhacirlerini Ankara köylerine yerleştirmekle uğraşırken, Çubukabad (bugünkü Çubuk) kazasının bir karyesinde öğrenmiş[33] ve vilayet merkezine varır varmaz teşekkürlerini arz etmiştir:

> Velinimet-i a'zam efendimiz hazretlerinin çırağ-ı hâssı ve kemal-i sadakatle mübahî bir kulu olduğum cihetle, neyr-i teveccühât-ı celîle-i hilafetpenâhîlerine mazhariyetle haiz-i nisab-ı feyz-i at[û]fi olduğumdan dolayı atebe-i sipehr-i'tila-yı şevketpenâhîleriyle cibînsay-ı memlukiyye olarak takdim-i teşekkürât-ı ubudiyyetkârâne ve sadakat-şi'arâneye mübaşeret eylediğim ma'ruzdur.[34]

Şark Hizmeti Korkusu

Valiler hangi vilayetlere tayin edilmek isterler ve hangilerine gitmekten kaçınırlardı? Anlaşılan o ki, vilayet İstanbul'dan ne kadar uzaksa oraya gitme isteği de o oranda azalmaktadır. Yemen en istenmedik yerdir; sadece uzaklığından dolayı değil, bu dönemde İmam Yahya önderliğindeki başkaldırı, İngiliz ve İtalyan güçlerinin güneyde ve Kızıldeniz'de artan etkinlikleri, güçlü ve serkeş kabileler vasıtasıyla dağlarda yapılan silah kaçakçılığı gibi zorlu sebeplerin etkisi de önemlidir.[35] Tevfik Bey, Selanik'ten alındıktan sonra padişahın kendisini Yemen'e vali olarak göndermek istediğini Haziran 1904'te öğrendiğinde, hastalığını mazeret olarak beyan etmişti. Ancak Mart 1906'da Konya valiliği sona erdiğinde tekrarlanan böyle bir teklifi yine reddettiğinde padişahın gazabına uğrayabileceği için, hiç olmazsa Trablusgarp valiliğini tercih edebileceğini arz eden Tevfik Bey Yemen'e gönderilmiştir. Tevfik Bey Yemen vilayetine ailesini götürmemeyi tercih etmiştir.[36]

Trablusgarp gözden de, gönülden de ırak olan başka bir vilayettir. Merkezi hükumetin buraya uzun zaman tayin yapamadığı vakidir. Mesela, Hüseyin Hüsnü Efendi'nin 13 Mayıs 1904'te vefatından yıl sonunda Receb Paşa'nın atanmasına kadar, aylarca vali vekaletine defterdar bakmıştır.[37] Bu zaman zarfında Ahmed Nazım Paşa vali olarak atandığı halde vilayete gitmemiş ve bu durum siciline "*memuriyeti tehir edildiği*" şeklin-

de geçmiştir. Bu tehir hiç bitmemiş ve Ahmed Nazım Paşa Trablusgarp'a asla gitmemiştir.[38] Aynı şekilde İsmail Kemal Bey buraya vali olarak atandığını öğrendiğinde Avrupa'ya kaçmayı tercih etmiştir.[39] Vali adayı mazeretini kabul ettirip tayin edildiği yere gitmediğinde kullanılan resmi ifade "*mazeretine mebni kable'l-azîme tahvil*" şeklindedir. Hasan Fehmi Paşa, atandığı Halep'e gitmeyip İstanbul'da *rüsûmât emini* olarak kaldığında kendisi için bu cümle kullanılmıştır.[40] Hatta bu durum o sene basılan Halep vilayeti salnamesinde "*esâmî-i vulât*" (valilerin isimleri) kısmında "*teşriflerinden evvel tahvil-i memuriyet buyurmuşlardır*" şeklinde yer almıştır.[41]

Erzurum[42] ve Sivas[43] valileri sıkça soğuk hava koşullarından kaynaklanan hastalıklarını öne sürerek değiştirilmeyi talep etmişlerdir. Bitlis'te ise bütün valiler soğuk hava koşullarından şikayet etmişlerdir. Vali Mecid Bey (1898-1900)

> Bitlis'e muvâsalatımdan beri mevkiin rutubet ve havanın burûdetinden romatizma ve basur gibi ilel-i kadîme nüks ederek (...) bir aydan beri umûr-ı vilayeti hane derûnunda rü'yete mecbur olduğum halde, bir haftadır etibbâ tarafından bi'l-cümle umûr ve iştigalden men olunmakla (...) Dersaadetce münasib bir memuriyete ve şimdilik mümkün değil ise dar-ı şevket-ârâya ya da civar ve havası mutedil vilâyâtdan birine tahvil-i memuriyeti (...) şiddetle vakf-ı intizar-ı rakiyyet

eylediğini yazmıştır.[44] Mecid Bey'i takiben vilayete gelen Hüsnü Bey (1900-1904) şiddetli hastalığından dem vurarak kış şartlarından müşteki olmuş ve başka bir yere tayinini istemiştir.

> Bitlis valiliğinde cansiperâne uğraşmak neticesi olarak uğranılan avarız-ı vücudiyenin tesirât-ı elîmesiyle geçende afvimi istida etdiğim halde, şerefyâb-ı telhis olduğum irade-i seniyye-i şehinşah-ı a'zamî ve hastalığın dahi gösterdiği müsaade üzerine takibsiz bırakılmışdı. Halbuki hastalık o zamandan beri zâil olmayarak, elyevm bazı günlerim halet-i nez' derecesinde vahim mürûr etmekde olduğundan ve mevsim hali nezd-i âlîde malum idüğünden…[45]

Sonra gelen Bitlis Valisi Ferid Bey (1904-1907) "*Bir aya kadar şitası başlayacak olan bu vilayetden rahm ve re'fet-i şehinşâhîleriyle biraz daha havası mutedil bir tarafla becayiş*"ini, "*yahud münhal olan Diyarbekir'e tahvil*"ini istemiştir.[46]

Sorumlu oldukları bölgeleri kendilerine sevimli ya da sevimsiz kılan sadece iklim ya da coğrafya şartları değildir. Sadarette bulunduğu gün-

lerin İstanbul'unu özleyen, eski itibarına kavuşup merkezde etkili olma hevesinde olan Aydın Valisi Kamil Paşa, İzmir'den alınmasını istemiş, "*bu acizlerinin dahi bu bargiran vilayetden halasım hususuna merhamet*" talebinde bulunmuştur.[47]

Hüdavendigar (Bursa) en çok istenen vilayettir. Akdeniz adaları Vali Abidin Paşa için yaşanacak yerler değildir. Bir keresinde Bursa valiliği, *Şura-yı Devlet* azalığı, ya da emekli edilip İstanbul'da yaşamak tercihlerinden birini padişahın emir buyurmasını arz etmiştir:

> Ya Hüdavendigar valiliğine, ya *Şura-yı Devlet* azalığına tayin-i acizanemin veya evlad u ahfadımla beraber Der-aliyyede bulunub de'avât-ı hayriyyet-âyât-ı hazret-i padişâhî ile meşgul olmak üzere teka'üdlüğümün icrası zımnında, bugün Mâbeyn-i Hümayun başkitabet-i celîlesiyle Bâbıâlî'ye takdim eylediğim telgrafname-i acizanemin is'âfını merhamet-i bî-nihayet-i hilafetpenâhîden hâssaten tazarru eylerim.[48]

Abidin Paşa tekaüdlük talebini beş yıl sonra saraya kibarca tekrar hatırlatacaktır.[49]

Vali Tercihini Etkileyen Şartlar

Osmanlı taşrasını hangi türden devlet adamlarının yönetmesi düşünülürdü? Formel şartlar dışında, padişahın belli bir kişiyi bir vilayete göndermesinin etik kriterleri nelerdi? Sultan II. Abdülhamid kimleri, hangi özelliklere sahip bürokratları vali olarak seçmiştir? Bu soruların cevabı arandığında, mesela, bazen padişahın bir devlet görevlisini belirli bir sadakat eyleminden sonra tayin etmiş olduğu görülür. Ömer Sabri Bey'in Bitlis valiliğine gönderilmesi Emniyet Sandığı müdürü iken gösterdiği bir tavırdan sonra olmuştur: Bir takım saray mensubu, hanım sultan ve şehzadenin, rehin mücevherat ve başka eşya için özel muamele taleplerini Ömer Sabri Bey geri çevirmiş, *"ben sultanlara halktan ayrı muamele yapamam*" diyebilmiştir. Bu adilane yaklaşımından hemen sonra Ömer Sabri Bey valilik ile ödüllendirilmiştir.[50]

Saray, her şeyden önce, idari vazifelerin dirayetli bir şekilde ifasını ve valinin mesuliyet üstlenmesini önemsemektedir. Vilayete bağlı yerlerde meydana gelen asayiş ihlalleri konusunda gösterilecek en ufak bir sorumsuzluk cezasız kalmayacaktır. Musul valisinin Kerkük mutasarrıfı ile beraber Nisan 1896'da görevden alınmasının sebebi Kerkük'e musallat olan bir grup eşkıyanın yakalanamamasıdır. *"Vali-yi vilayetin mesuliyetden teberri eder suretde keşide eylediği telgrafname*" üzerine saray, Diyarbekir

Kumandanı Ferik Abdullah Paşa'ya "*suret-i fevkalade ile Musul'a azimetle idare-i umûr-ı vilayeti deruhde etmesi*"ni emretmiş; sadrazama da "*Musul vilayeti valiliğine dahi muktedir ve müstakim bir zat düşünülerek arz ve istîzân olunması*" talimatını vermiştir.[51]

Bir vilayetin sorunlarıyla ilgili vukuf ve tecrübe sahibi olmak,[52] devlete iyi ve sadık hizmetlerde bulunmuş olmak,[53] daha önce zikredilen örneklerde de satır aralarında geçen valilik meziyetlerindendir. Sadrazam, Bitlis vilayetine atanabilecek vali adaylarını tanıtırken "*faal ve gayyur ve usul-i idareye vâkıf*" sıfatlarını kullanmıştır. Bunlardan biri hakkında, yukarıda geçtiği üzere, "*şimdiye kadar bulunduğu mutasarrıflıklarda kat'an leke almamış ve birçok zaman umûr-ı adliyede bulunarak isbat-ı liyakat eylemişdir*" der.[54]

Vali değişiklikleri ya da tayinleri söz konusu olduğunda vilayetin, konumundan kaynaklanan önemi, "*ehemmiyet-i mevkî'aya nazaran*" denilerek sıkça dile getirilir.[55] Valiliği beğenilmeyen kişilere tembellik ve rehavet isnat edilir.[56] Ama azillerde söz konusu edilebilecek asıl büyük suçlama, tabii ki, kötü idaredir; "*umûr-ı vilayeti hüsn-i idare ve tahşiyet edememekde olduğu*" anlaşılan valiler görevden alınır.[57]

Padişaha yakın olmak da tayinlerde önemli bir etkendir. Mâbeyn-i Hümayun, padişahın diğer devlet kurumlarıyla irtibatını sağlayan özel kalemi, valilik makamının insan kaynaklarından biridir. Valilik yapan eski Mâbeyn mensuplarına ileride değinilecektir. Burada belirtilmesi gereken, padişahın, uygun gördüğü bir Mâbeyn bürokratını her zaman kendi inisiyatifiyle doğrudan vali yapmadığıdır. Tersine, bir valiliğin boşalacağını ilk öğrenen kişilerden olmanın avantajını kullanarak valilik taleplerini padişaha arz edenler Mâbeyncilerdir ve bu talepleri geri çeviremeyen de onlarla yüz-göz olmuş padişahtır.[58]

Abdülkerim Paşa padişahın gözünden düşmüş olmasını, bir zamanlar görev gereği *"mel'un"* Hüseyin Avni Paşa'nın çevresinde bulunmuşluğuna bağlamaktadır. Sultan II. Abdülhamid'in, amcası Abdülaziz'in halline ve vefatına sebep olan ekibin başını çeken bu zata müntesip zevatı tasfiye ettiği bilinmektedir. Abdülkerim Paşa Seccadecibaşı İzzet Bey'i referans gösterir; padişahtan kendisinin sadakatini ondan sormasını arz ederek kadrinin bilinmesini ister, "*mücerred makam-ı hilafet-i kübrânın nân u nimeti ile perverde olarak kundakdan yetişmiş sahih sadık kullarından olduğu*"nu hatırlatır.[59]

Yanya Valisi Seyfullah Paşa'nın saraya gönderdiği bir yazı incelendiğinde, padişahın tayinlerde gözettiği etmenler daha iyi anlaşılmaktadır. Kendisini mahalli işlerde tarafgir olmakla suçlayan *mütegallibe*, yani mahalli zorba takımı aleyhinde konuşmakla itham edilmiş bulunan vali,

bir *muhacir evladı* olduğunu ve yerel siyasette tarafsız kalmaya özen gösterdiğini vurgular: "*Hazret-i şehryârîden gayri kimsenin himayet ve siyanetine ihtiyacım olmayacağı ve hiçbir tarafı iltizam etmeyeceğim aşikardır.*" Seyfullah Paşa ikinci nokta olarak "*konsolosları hüsn-i idare*" ettiğinden bahseder. Mütegallibenin elinde biriken vergileri devlet kasasına aktarmadaki başarısıyla övünen vali, vilayete muzır evrak sokan kötü niyetli kişilerle işbirliğinde bulunan birçok kaçağı teslim aldığını; tehditlerine aldırış etmeden birçoğunu mahpus ve mahkum ettirdiğini hatırlatmaktadır. Son olarak zikrettiği başarısı ise, "*Yunanistan menfaatine hizmet eden Rum erbab-ı fesadı*"na karşı verdiği mücadeledir.[60] Seyfullah Paşa'nın padişahın dikkatine sunduğu bu kurnazca mektup, vali olarak Yanya'da kalmasına yetmemiş ise de, en azından komşu vilayet İşkodra'ya transfer edilmesine katkıda bulunmuş olmalıdır. Diğer bir katkı ise, sadrazamın kendisine verdiği destektir. Sadrazama göre, hakkındaki şikayetlerin Yunan sefirinden gelmesi Seyfullah Paşa'nın iyi işler yaptığına delil sayılmalıdır.[61]

Müslüman olmayanların bürokraside çoğaldığı ve ilk defa hükumette nazır olarak bile görevlendirildikleri II. Abdülhamid döneminde[62] hiçbir gayrimüslim valinin bulunmaması dikkat çekmektedir.[63] Sason ve Ermeni olaylarından sonra sunduğu bir layihada Ahmed Cevdet Paşa, bu konuyu açan yabancılara karşı Büyük Britanya İmparatorluğu'nun uygulamasına dayalı bir argüman sunmuş; İngilizler'in de sömürgelerinde yerli ahaliden üst düzey idareci istihdam etmemesini Osmanlı'daki durumla karşılaştırmak için örnek olarak vermiştir: "*Şu kadar seneden beri Hindistan'ın fethi; vali ve kaymakam Hindistan'da müslümandan var mıdır?*"[64]

Tayin edilecek valinin şahsiyetinin ne kadar önemli olduğu Trablusgarp'ta bulunan bir sürgünün padişaha gönderdiği mektubunda cesurca dile getirilmiştir. İdari uygulamaların valinin şahsiyetine, zekasına ve ehliyetine göre değiştiğini, her vali değişiminden sonra bütün vilayet işlerinin değiştiğini, bundan dolayı hiçbir işin sonuca götürülemediğini yazan bu zata göre, herhangi bir vilayette birbirini takiben gelip giden son dört-beş valinin dönemleri incelendiğinde, her valiyle vilayet işlerinin nasıl yön değiştirdiği görülecektir.[65]

Saray Entrikaları

Farklı patronaj ve sadakat ilişkilerine sahip saray mensuplarının entrikaları, Osmanlı bürokratlarının performanslarının merkezde algılanış şeklini etkileyen önemli bir unsurdur. Konsoloslar bile saray entrikaları yüzünden valilerin yaşadıkları zorlukları müşahade edebilmekteydiler. Van'daki İngiliz konsolos vekili, bir keresinde valinin Ermeni ve Kürt so-

runlarıyla baş edemeyebileceğinden korktuğunu yazarken, sebep olarak bütün valilerin saray entrikaları karşısında zor durumlara düşebildiklerinin akılda tutulması gerektiğini söylemiştir.[66] Tahir Paşa bu tarz ayak oyunları hakkındaki düşüncelerini İstanbul'a iletmekten çekinmemiştir: "*Hakkari mutasarrıflığına tayin buyurulan Ziya Bey, Erciş'den keşide eylediği telgrafnamesine nazaran, iki güne kadar Van'a gelecekdir. Kendisinin Dersaadet'den gönderdiği haberlere göre, kulunuzla uğraşmak içün intihab edilmiş imiş.*"[67]

Ancak bu klişede dikkat edilmesi gereken bir tuzak vardır. Memurların saray entrikaları ya da padişahın keyfi iradesiyle görevden alındıklarını ifade etmeleri, bazen başarısızlıklarını saklamak için kullandıkları bir bahanedir. Arşiv belgelerinin ve hatıratların mukayeseli ve titiz okunması bu klişenin siyasal karakterine ışık tutabilmektedir. Bu hususa bir örnek, Mâbeyn orijinli vali Mehmed Tevfik Bey'in Selanik'ten azli meselesidir. Kendisi söz konusu klişeyi hatıratında defaten kullanmaktan çekinmemiştir.[68] Selanik'teki memurlardan Fazlı Necib Bey, oraya *Paşa* olmadan tayin edilen ilk vali Mehmed Tevfik Bey'in verimsiz çalıştığını, netice alamadığını, çekimser ve kararsız bir tabiata sahip olduğunu, padişahtan da çok korktuğunu yazmıştır. Valinin yaklaşımları hep teoriktir, pratikte hiçbir şey yapmamıştır ve işleri resmiyete dökerek yokuşa sürmeyi tercih ettiğinden vilayeti yönetememiştir.[69] Aynı vali hakkında bir kaymakamı, Tahsin (Uzer) Bey, benzer şekilde olumsuz görüşlerini kaydetmiş, valinin Bulgarlar ve Yunanlılarla ilgili kendisinin verdiği bilgilendirmeleri anlayamadığını, meselelere nüfuz edemediğini, genç olmasına rağmen devlet ve millet işlerini yürütecek kabiliyette olmadığını ifade etmiştir. Tahsin Bey'e göre, Tevfik Bey sürekli yorgun ve fikri sürekli meşgul olduğu için Makedonya sorununu dinleyemiyor ve anlayamıyordu. Başkalarına danışmadığı gibi, yaptığı iş de teoriden öteye gitmiyordu.[70] Bursa valisi iken Mehmed Tevfik Bey hakkındaki iddiaları ciddiye alan hükumet, vilayete teftişen bir *Şura-yı Devlet* üyesi göndermiş ve kendisini savunması için İstanbul'a davet etmiştir.[71] Başka bir vakada, Ankara valisi iken rüşvet talep etmekle suçlanmıştır. Hacı Bektaş-ı Veli Vakfı'nın iki mütevellisinden rüşvet istediği gibi, bu vukuatla ilgili Kırşehri kaymakamlığından gelen muhaberatı engellediği ve hatta gelen yazıları değiştirdiği, evrakta sahtecilik yaptığı iddia edilmiştir. Bizzat Dahiliye nazırı, "*vali-yi müşarüniley-hin rüşvet taleb etdiğine dair delâili mevcud olub, bu bâbda mukaddema tahkikat dahi icra kılınarak Kırşehri mutasarrıflığından vilayete gönderilen evrak-ı tahkikiyyeyi müddet-i medîdeden beri tevkif ve tahrif eylemiş olduğu*"nu yazmıştır.[72] Alt düzey memurluklarda bulunan akrabalarının maaşlarının artırılması yönünde taleplerle, o çok eleştirdiği patronaj ilişkilerine kendisinin de tevessül ettiği belgelerle sabittir.[73]

Tabii ki, böyle örnekler saray bağlantılarının önemini küçümsemeye sebep olmamalıdır. Sarayda nüfuz sahibi birine mensup olmak, böyle biriyle ahbaplık ya da akrabalık ilişkisine sahip olmak elbette atamaları etkileyebilmekteydi. Max L. Gross, Hüseyin Nazım Paşa'nın Suriye valiliğini (Temmuz 1897-Mart 1906), Reşid Mümtaz Paşa (Temmuz 1897-Aralık 1903) ve İbrahim Halil Paşa'nın (1908'e kadar) Beyrut valiliklerini Mâbeyn'in güçlü adamı Arap İzzet Paşa'nın etkisine bağlamaktadır. Gross, İzzet Paşa'nın kardeşi Mustafa Nuri Bey'in kısa bir müddet Şam *meclis-i idare*sinde hizmet ettikten sonra Kerek mutasarrıfı ve ardından Musul valisi olduğunu da hatırlatmaktadır.[74]

Siyasi Mülahazalar ve Sürgün Tayinleri

Devlet adamlarının en büyük korkusu sadakatsizlikle itham edilmek olmuştur, zira Sultan II. Abdülhamid'in bu suça verdiği en büyük ceza sürgündür. Eski nazırlar ve hatta sadrazamlar bile, İstanbul'dan ırak tutulmak üzere uzak vilayetlere vali olarak gönderilebilmekteydi. Uzaklara gönderilmek ihtimali valileri diken üstünde tutan tüyler ürpertici bir korkudur. Hüdavendigar gibi yakın bir vilayete gönderilen Maarif eski Nazırı Münir Paşa bile İstanbul dışındaki bu *taşra* makamına alışamadığından şikayet edebilmiştir.[75] Ağustos 1896'da, İstanbul'daki Birinci Ordu Kumandanı Müşir Kazım Paşa önderliğinde komplocu bir grubun ihtilal hazırlığının padişahın kulağına gitmesiyle, bütün grubun kendisini bir anda farklı taşra vilayetlerinde bulması bir olmuştur. Müşir Kazım Paşa'nın İşkodra'ya vali olarak gönderilmesi İstanbul'dan uzaklaştırılma olarak bakıldığında ceza ise de, makam-mevki olarak ödüllendirme gibidir ve yorumcularını şaşırtan bir durumdur.[76]

Mayıs 1901'de Selanik valisi görevden alındığında yerine düşünülen kişiler hakkında yazılan bir mütalaada sadrazam, Râif Paşa hakkında "*meslek-i politikası şu aralık orada bulunmasına elverişli görülmemekde bulunduğu*"nu, belgelerde nadiren rastlanacak şekilde açıkça yazmıştır.[77]

Hamidiye bürokratlarının sadece kendileri değil, etrafındaki insanlar ve akrabaları bile sosyal hayatlarında çok dikkatli olmak zorundaydılar. Abdurrahman Hasan Bey'in kızıyla nişanlanan genç bir subay, hatıratında, siyasal faaliyetlerini sırf bu nişanlılıktan dolayı askıya almak durumunda kaldığını belirtmiştir. Sadece kendisi için değil, kayınpederinin istikbali için de bunu yapmak zorundaydı. Bu Jön-Türk, ancak bu kızla olan nişanı bozulduktan sonra Avrupa ile muhavereye tekrar başlayabilmiştir.[78]

Mutasarrıf olarak atandığı Kudüs'e giderken gemisi İzmir'de durduğunda, Mehmed Tevfik Bey İzmir'e inmemiştir. Adının dedikodularda, gözden düşüp İstanbul'dan uzaklaştırılan eski sadrazam ve zamanın

İzmir'de mukim Aydın Valisi Kamil Paşa ile irtibatlandırılmasından korkmuştur.[79]

Beyrut Valisi İstanbul'a birçok defa Suriye ve Adana valilerine İngiliz postası vasıtasıyla Avrupa'dan gönderilen muzır yayınlara el koyduğunu yazmıştır.[80] Ankara valisi padişah tarafından Bâbıâlî'nin arz ettiği aday listesi arasından seçilirken, bu göreve talip olan Reşid Akif Paşa, diğer namzetlerden Ebubekir Hazım Bey ve Nazım Paşa hakkında bir jurnal göndermiştir. Reşid Akif Paşa, Hazım Bey'in Midhat Paşa'nın yetiştirmelerinden Abdurrahman Paşa'ya yakın bir isim olduğunu jurnallemiştir. Nazım Paşa'yı da İngiliz Konsolosluğu'na sığınan eski sadrazam Said Paşa'nın casusu ve bunak olarak nitelemiştir.[81]

İsmail Kemal Bey, Nisan 1900'de Trablusgarp valisi olarak atanmasının arkasındaki gizli amaçları hatıratında şöyle açığa çıkarmaya çabalamıştır:

> Benim bilmek istediğim asıl nokta, padişahın amacının, bu imparatorluğun bu uzak parçasına sürgün ederek sadece benden kurtulmak, burada en basitinden her türlü taciz ve tezlile ma'ruz kalmam mı, yoksa gerçekten hizmetimden devletin iyiliği için istifade edilmesini mi istediğidir? Bu sonuncu önerme doğru çıkarsa, padişah İstanbul'daki varlığımı desteklemek zorunda kalmamasından memnun kalacak olsa da, bu görevi kabul etmekten hoşnutsuz olmamalıyım. Fakat zaman geçtikçe, atanmamın amacının beni gerçekten memnun etmek için ya da ülkenin reorganizasyonuna yönelik samimi bir hevesten olmadığını gösteren birden çok delilim vardı.[82]

İsmail Kemal Bey asla Trablusgarp'a gitmedi. İngiliz sefirine kaçtığında evsahipliği talebinde bulunan mahrem bir mektup gönderdi. Gerçekten de bir İngiliz gemisine iltica ederek birkaç gün içinde ülkeyi terk etti.[83]

Atamalarda Yabancı Parmağı

On dokuzuncu yüzyılda Avrupalı tüccarların menfaatlerini korumak üzere, Batı mallarıyla beraber konsolosların da Osmanlı taşrasına hızla sızdıklarına şahit olunmuştur. Tanzimat'ın önde gelen ricalinden Âli Paşa İngiliz sefiri Canning'in devlet işlerine müdahalelerinden şöyle şikayet etmiştir: "*[B]izzat kendisi hükumet-i merkeziyyede hemen aşikar bir surette vasilik mevkiine geçtiği gibi, vilayetlerde valiler nezdinde vasiler (konsoloslar) kaim etmiştir. Kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilayet valisi mahvolmuş demektir.*"[84] Akarlı, konsolosların taşra işlerine karış-

malarının valilerin otoritelerini sarsan önemli bir süreç olduğunu belirtir. Konsoloslar mahalli sorunları İstanbul'daki sefirlerin, onlar da merkezi hükumetin önüne koymaya ve vali salahiyetlerinin tanzim edilmesini talep etmeye başladılar. Buna mukabil, valiler de konsolosların baskılarına karşı İstanbul'dan yardım diler oldular: "Destek, valilerin yetkilerini maliye memurları, zabtiye amirleri, ordu kumandanları ve mahalli eşrafın resmi meclisleriyle paylaşmalarını gerektiren kanunlar ve talimatnameler şeklinde geldi."[85]

Tayin ve azillerde yabancı müdahalesi Osmanlı Devleti'nin sadece diplomatik arenada değil, Avrupa'daki basın-yayın dünyasındaki imajını etkileyecek politikalardaki zayıflığından da kaynaklanan bir durumdur. Avrupa gazeteleri Osmanlı valilerinin ehliyetsizliklerini ve iktidarsızlıklarını konu edinip iç işlerinin işleyişine etki edebilmektedir. Temmuz 1896'da Viyana'daki Osmanlı sefareti *Correspondance Politique* gazetesinde çıkan böyle bir makaleyi saraya ulaştırmıştır.[86] Bu makale bazı valileri, astlarına müphem emirler vererek Müslüman dimağları heyecana sevketmekle ve başta Ermeniler olmak üzere, bütün Hristiyanların zarar görmesine yol açmakla suçlamaktadır. Muhabir Osmanlı hükumetine bu gibi valileri görevden almayı önerebilmekteydi. Bu azillerin diplomatik yollarla defaten talep edilmiş olduğunu belirten makalede özellikle Vali Enis Paşa'nın Diyarbekir'den alınması tavsiye edilmektedir.[87] Gazeteyle eşzamanlı olarak Fransız sefiri Ermeni olayları sırasındaki kötü idaresinden dolayı Diyarbekir valisinin değiştirilmesini talep etmiştir.[88] Bölgedeki İngiliz konsolos vekili dört ay önce aynı istekte bulunmuştur.[89] Ancak vali Ekim ayına kadar görevde kalmıştır. Sonraki yıl, Temmuz 1897'de İngiliz sefiri Sivas, Harput (Mamuretülaziz) ve Diyarbekir'de valilerin Bâbıâlî'ye yapılan baskılarla değiştirildiğini ve bu tebeddüllerin oralarda idareyi iyileştirdiğini rapor etmiştir. Sefir, bu durumdan dolayı yeni valilerin konsolosluk görevlileriyle işbirliğine daha istekli hale geldiklerini zikretmeyi de ihmal etmemiştir.[90]

Anadolu'daki konsoloslar vilayet idaresiyle ilgili düşüncelerini üstlerine gönderdikleri raporlarda iletmişlerdir. 16 Haziran 1880 tarihinde gönderdiği bir muhtırada Yarbay Wilson vilayet kanununun yeniden tanzimini, valiliklere iyi adamların atanmasını, valilerin gücünün ve adem-i merkeziyetin arttırılmasını tavsiye etmiştir.[91]

İngiltere sempatizanı ve padişah muhalifi İsmail Kemal Bey Trablusgarp'a atandığında, İngiliz sefiri Sir Philip Currie, "*İsmail Kemal'in İngilizlere meyli yüzünden padişahın bu kararı aldığını*" belirtmiştir. Fakat, Hanioğlu'nun belirttiğine göre, Fransızlar'ın bu atamaya karşı gösterdikleri güçlü muhalefet, padişahı, yeni atadığı valiyi oraya gönder-

mekten alıkoymuştur.[92] Başka örneklerde de görülebileceği gibi, padişah kaçınılmaz olarak vali atamalarında yabancı elçilerin ve meclislerin düşüncelerini gözetmiştir.[93] İsmail Kemal Bey, kendisinin Trablusgarp valisi atanmasını padişahın gösterişli bir mizanseni olarak nitelemiştir. Padişah "İngiltere'nin Doğu politikasının hararetli bir taraftarı sayılan" bu kişinin vali atanmasını "İngiltere'ye karşı iyi niyetinin bir teminatı olarak takdim etmeyi ümit etmiştir."[94]

Kosova'nın otoriter valisi Hafız Paşa, Rus sefirinin bitmek bilmeyen baskıları sonucunda Trablusgarp'a gönderilmiştir.[95] Rumeli vilayetlerindeki her atama yabancı sefirler tarafından ciddiyetle ele alınmıştır.[96]

Tavsiye ve Destek Mektupları

Bazen valilerin tayini ve azli konusunda tavsiye yerel eşraftan ve mahalli idare mensuplarından gelebilmektedir. Priştine Müftüsü Mehmed Mustafa Efendi, sancakta bulunduğu üç yıl zarfında başarılarına şahit olduğu Mutasarrıf Bahri Paşa'nın Kosova vilayetine vali olarak atanmaya layık bir idareci olduğunu İstanbul'a yazmıştır: Priştine'de okulların sayısı artmış, muallimler temin edilmiş, talebe kıyafetleri yenilenmiş, gaz lambası kullanımı belediye gelirlerini artırmış, Gureba Hastanesi açılmış, bir kışla inşasına başlanmış ve demiryolu bir hayli uzatılmıştır.[97]

Vilayet meclisleri de valilerini destekleyen mektuplar kaleme almışlardır.[98] Padişahın hacca giden özel hizmetkarlarından biri, Mekke'den dönerken uğradığı Basra'da tanıma fırsatı bulduğu Vali Hamdi Paşa'yı övmüş, onu sadık, iffetli ve dindar olarak tavsif etmiş, tüm işlerinde padişahın rızasını gözettiğini belirtmiştir:

> Müşarünileyh hakikaten sadık, afif, mütedeyyin olub, kâffe-i teşebbüsât ve icraatı efkâr-ı mekârim-âsâr-ı hazret-i mülûkânelerine tatbik-i hareketle vilayetin tezyid-i ümranına, ahalinin istihsal-i refahatine, asayişin devam-ı muhafazasına bezl-i vücud etmekde ve elsine-i umumiyyeden velinimet-i a'zamîye bir kat daha de'âvât-ı hayriyye isticlabına muvaffak olduğundan bilhassa arz-ı teşekkürâta ictisar eylerim, fi Temmuz 1311, ed-dâ'î Serhademe es-Seyyid Salih.[99]

Diyarbekir'in Hristiyan ruhbanı, Enis Paşa'nın oraya vali olarak gönderilmiş olmasından dolayı padişaha şükran telgrafları çekmiştir.[100]

Padişah kendi reklamlarını yapan muhtemel adayları hoş karşılamayarak göz ardı etmeyi tercih etmiştir. Mesela, Manisa mutasarrıfı Kastamonu valiliğini istemiş ve bu terfi mümkün kılındığında vilayet gelirlerini

300.000 liradan 1.000.000 liraya yükselteceğini vadetmiştir.[101] Başka bir makam avcısı, Reşid Akif Paşa, Ankara valiliği peşindeyken rakipleri aleyhinde tezviratta bulunmaktan geri kalmamıştır: "*Ben padişaha hizmet ve sadakat sebebi selamet ve saadettir i'tikadında bulunduğum için hakkı sarihimdir diye bu Ankara valiliğini niyaz etmiştim,* (...) *bu valiliği bu defa da efendimizden istirham ederim.*"[102]

Tophane-i Amire müşiri ve Umum Mekatib-i Askeriye nazırı, Ali Kemali Paşa'dan boşalacak Konya valiliğine kayınpederi eski Mamuretülaziz Valisi Enis Paşa'nın getirilmesini arz ederken, onun kendisi yüzünden boşta kaldığını, sadrazamın kendisinden hoşlanmadığı için kayınpederini yeni bir valiliğe atamadığını ifade etmiştir:

> Bu kullarının atebe-i seniyye-i hazret-i şehriyârîlerine olan fart-ı ubudiyet ve intisab-ı ahkarânemi sadrazam paşalar kulları çekemedikleri cihetle, ekser bu kullarına aid mesâlihde külfet göstermekdedirler. Kaimpeder-i ubeydânem esbak Mamuretülaziz Valisi Enis Paşa kulları zaten bu kullarına rağmen feda olunarak azl edildiği gibi, her yerde dilhâh-ı me'âlî-iktinâh-ı hazret-i şehriyârî vechile, ifa-yı hüsn-i hizmetinde hiçbir mahalde lekelenmediği halde, iki seneye karîb mücerred bu kulları sebebine açıkda bırakılmakdadır. Bu vechile bu kullarından lutfen ve ihsanen tebdîli icab etdiği mesmû'-ı ubeydânem olan Konya Valisi Paşa kullarından münhal kalacak vilayet-i celîle-i mezkure valiliğine tayin buyrulması istirhamında bulunduğumdan, olbabda ve kâtıbe-i ahvâlde emr u ferman hazret-i veliyy'ül-emr ve'l-ihsan efendimiz hazretlerinindir.[103]

Valilerin Görev Süreleri

On yedinci yüzyıl ortalarından itibaren valiler eyaletlere bir yıllığına tayin edilmeye başlanmıştır. Sürenin uzatılması (*ibka*) mümkün idiyse de, bir valinin o dönemde üç yıl aynı eyalette kaldığı nadiren görülmüştür.[104] Görev süresindeki bu kısıtlamanın dezavantajları III. Selim devrinde ortaya çıkmaya başladığından, bu dönemin bir ürünü olan *Vüzera Kanunnamesi* valilerin üç yıl görev yapmadan azledilmemesini emretmiştir. Bu kanunname valilik müddetini beş yıl ile sınırlamayı da ihmal etmemiştir.[105]

II. Abdülhamid (1876-1909) devrinde görülen bürokratik reformların, 1880'lerin başından itibaren memuriyetin fonksiyonlarını yazılı kurallara rabtettiği giriş kısmında açıklanmıştı. *Memurîn-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Nizamnamesi, memurîn-i mülkiye komisyonu* ve nezaretlerdeki

*intihab-ı memurîn komisyonları*nın kurulmasıyla bu dönemde bir personel kayıt sistemi oluşturulmuş, memurların yükselmeleri ve emeklilikleri gibi konular kanunla düzenlenmeye başlamış, modern tarzda bir emeklilik fonu kurulmuştur. Merkezi bir personel kayıt sistemi haricinde nezaretlerde de ayrı ayrı *sicill-i ahvâl komisyonları* kurulmuş olması, nazırlıkların kurumsal kimliklerinin gelişmesi kadar memurların kariyerlerinde de göreceli bir istikrara yol açmıştır. Ancak yine de merkezdeki görevli yüksek memurlarla taşra görevlileri arasında belirgin bir uzmanlaşma ayrımı yerleşmiş değildir.[106]

İlk yılların çalkantılı niteliğinden kaynaklanan gelgitler hariç tutulacak olursa, Sultan II. Abdülhamid döneminde devlet adamlarının sık görev değiştirmediği, hatta tam tersine yüzyılın en uzun görev sürelerine sahip oldukları görülür. Said, Kamil, Cevad, Halil Rifat ve Ferid Paşalar sadrazam; Cemaleddin Efendi şeyhülislam; Ali Saib ve Rıza Paşalar serasker; Hüseyin Hüsnü Paşa Bahriye nazırı; Kürd Said ve Tevfik Paşalar Hariciye nazırı; Münir ve Memduh Paşalar Dahiliye nazırı; Cevdet, Rıza ve Abdurrahman Paşalar Adliye nazırı; Mustafa, Münif ve Zühdü Paşalar Maarif nazırı; Selim Melhame Orman-Maadin-Ziraat nazırı ve Zeki Paşa Tophane müşiri olarak çok uzun yıllar, hatta birçoğu ölünceye kadar aynı görevde hizmet ederek bu döneme damgalarını vurmuşlardır.[107] II. Abdülhamid'den hemen önceki yıllarda ve onun da henüz dizginleri eline almadığı ilk zamanlarında yer değiştirmeler o kadar hızlı olmuştur ki, devlet adamları neredeyse bavullarını boşaltamadan yeni bir atamaya tabi tutulmuştur. 1870'li yıllarda yaşanan hızlı vali değişimleri, taşrada reformların uygulanmasını ve yerleşmesini imkansız kılmıştır. İşkodra 1873 yılında dört valiyle tanışmış bir vilayettir. Halep 1874, Aydın ve Manastır 1875, Hüdavendigar 1875 ve 1878, Edirne 1877, Kastamonu 1879 yılında üç vali görmüştür. Vilayet idaresindeki bu istikrarsızlık doğrudan İstanbul'daki merkezi güçlerin iktidar çatışmalarıyla, dolayısıyla hükumetlerin değişip durmasıyla ilgilidir. Rus Savaşı gailesinde, sadece 1878 yılında altı sadrazam (üçü başvekil) değişmiştir ve o yıl dahiliye nazırları da sadrazam kadar değişmiştir.

Rotasyondaki bu yüksek hızın, valilerin eşrafla ve diğer yerel baskı gruplarıyla samimi bağlar kurmalarını ve aralarındaki güç ilişkilerinde taraf olmalarını sağlayacak özdeşleşmelere gitmelerini önleyen bir fonksiyonu vardır. Fakat bu tayin politikasının daha esaslı bir sebebi 60'lı ve 70'li yıllarda Tanzimat taraftarlarıyla muhafazakar karşı-devrimcilerin aralarındaki iktidar ve nüfuz mücadelesidir. Politikaları yönlendirecek kudretteki şahısların vilayetlere gönderilerek İstanbul'daki merkezi güç mücadelesinden uzaklaştırılması ve sadaretin sık sık el değiştirmesiyle

bunların tekrar merkeze dönmeleri tarafların işine gelmiş olsa da, zarar gören devletin kendisi olmuştur. Bir vilayetteki mahalli şartlara ve sorunlara nüfuz etmek, bölgeyi anlamak için valinin belirli bir zamana ihtiyacı vardır. Aksi takdirde kendini vilayetle ilgili uzun soluklu projelere adaması mümkün değildir.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin eleştirilen bir başka bürokratik uygulaması olan hızlı terfiler, *kaht-ı rical* diye adlandırılan ehil yönetici eksikliğinin bir sonucudur. Bunun arkasındaki birinci sebep, on dokuzuncu yüzyılda devlet aygıtının merkezileşme eğilimi kadar hızlı büyüyor olmasıdır. Vilayet nizamnameleri ve taşrayla ilgili diğer kanunlaştırmalar imparatorluğun bütün köşelerindeki istihdam ihtiyaçlarını kurallara bağlamakta, memurlar için yeni çalışma alanları açmakta ve kadroları tekdüzeleştirmektedir. Bu süreç yeni eğitim kurumlarıyla karşılanamayacak bir talep baskısına neden olmuştur. Hızlı terfileri gerektiren kaht-ı rical durumunun ikinci sebebi ise savaşlar, ayaklanmalar ve benzeri çatışmalardır. Sisteme yeni eğitim kurumlarından gelen insan kaynağı girişi, yetişmiş insanları yiyip yutan bu olayların açlığını doyuracak durumda değildir.

Bu kitabın incelediği zaman aralığında valiliklerin ortalama süresi beş yıl civarındadır. Yirmi dokuz vilayete yapılan toplam 132 tayin söz konusudur ki, her vilayete ortalama dört ila beş atama düşmektedir. Bütün bu on üç yıllık periyod boyunca Hicaz vilayeti tek bir vali (Ahmed Ratib Paşa) tarafından, Aydın (Kamil Paşa ve İbrahim Faik Bey) ile Cezayiribahrisefid (Abidin Paşa ve Hüseyin Nazım Paşa) vilayetleri de sadece ikişer vali tarafından idare edilmişlerdir.

Tablo 6: Vilayetler ve Atanan Vali Sayısı, 1895-1908

Vilayet Vali	Atanan Sayısı
Hicaz	1
Aydın, Cezayiribahrisefid	2
Beyrut, Adana, Sivas, Edirne, Kosova, Yanya	3
Yemen, Suriye, Ankara, Kastamonu, Trabzon	4
Basra, Trablusgarp, Hüdavendigar, Konya, Bitlis, Erzurum, Selanik	5
Halep, Mamuretülaziz, Van, Manastır	6
Bağdat	7
İşkodra	8
Diyarbekir	9
Musul	10

Osmanlı Valilerinin Sosyal Kökenleri

Valiler çok çeşitli bir sosyal terkibe sahiptir. Bu terkip incelendiğinde Osmanlı Devleti'nde sınıflar arasındaki sosyal hareketliliğin ne kadar zengin bir harman görünümünde olduğu açığa çıkmaktadır. Kimileri Abdurrahman Hasan Paşa (b. Abdurrahman Sami Paşa), Hıfzı Paşa (b. Eğribozi Ömer Paşa), Kadri Bey (b. Hacı Edhem Paşa) ve Reşid Akif Paşa (b. Kalkandelenli Akif Paşa) gibi nazır çocuğudur; babaları çeşitli nezaretlerin başında bulunmuş kıdemli devlet adamlarıdır. Kazım Paşa Sadrazam Esad Paşa'nın yeğenidir. Mustafa Bey sarayın nüfuzlu Arabı İzzet Holo Paşa'nın kardeşidir. Mustafa Ziver Bey saray çevresinde etkili olan bir başka adamın, Dergâh-ı Ali Kapıcıbaşısı Süleyman Ağa'nın oğludur.

Epeyce bir valinin babası rütbeli askerdir: Kölemen Abdullah Paşa (b. Mısır Ordusu Süvari Miralayı Rüstem Bey), Ahmed Fevzi Paşa (b. Trablusgarp Vilayeti Kumandanı Müşir Aydınoğlu Arif Paşa), Ali Rıza Paşa (Jandarma Binbaşı Tahir Bey), Ahmed Münir Paşa (Yeniçeri zabitlerinden Hacı Ahmed Ağa), Hasan Refik Bey (Mirliva İsmail İsmet Paşa), İbrahim Şükrü Paşa (Mirliva Süleyman Paşa), Kamil Paşa (Topçu Yüzbaşı Salih Bey) ve Osman Nuri Paşa (Miralay Ahmed Şükrü Bey).

Birçok vali mahalli eşraf çocuğudur: Abdülvahhab Paşa (Çamlık/Dino, Yanya), Ali Kemali Paşa (Söylemezzâde, Erzurum), Halil Halid Bey (Babanzade, Bağdat), Hüseyin Rıza Paşa (Ramazanoğulları, Adana), Mehmed Cevad Bey (b. Ahmet Necati Bey, Servi/Edirne), Mehmed Ferid Paşa (Tepedelenli Ali sülalesi, Avlonya), Mustafa Nazım Bey (b. Yenişehir-i fenar eşrafından ve Haremeyn payeli Ali Tayfur Bey), Seyfullah Paşa (b. Dağıstan beylerinden Mehmed Hasib Han) ve Süleyman Bahri Paşa (b. Muş ümerasından Alaaddin Paşa sülalesinden Hacı Hurşit Bey).

Ahmed Rasim Paşa, Mehmed Hafız Paşa, Hüseyin Hilmi Efendi, Mehmed Enis Paşa ve Mehmed Raif Paşa tüccar çocuklarıdır. İki hariciyeci baba tespit edilmiştir: Abdülhalik Nasuhi Bey'in babası Hayrullah Efendi Tahran sefiridir. Ahmed Ratib Paşa'nınki Hariciye Veznedarı Hüseyin Hüsnü Efendi'dir.

Valiler arasında başka bir grup da ulema çocuğudur. Abdurrahman Fehmi Efendi'nin babası müderris, Mehmed Ata Bey'inki *Mahrec mevalisi*nden eski Beyrut naibi ve Mehmed Faik Paşa'nınki de Kafkasya Şirvan ulemasındandır. Mehmed Ataullah Paşa *sudurdan* Kevâkibîzâde el-Hâc Mehmed Said Efendi'nin oğludur. Mustafa Haşim Bey ve Necmeddin Bey Molla Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi'nin çocuklarıdır.

Babaları valilik yapmış olanlar da vardır. Halil Halid Bey Bağdat asıllı Babanzadelerden sabık Adana Valisi Ahmed Paşa'nın oğludur. Hüseyin Rıza Paşa'nın babası çeşitli valiliklerde bulunmuş olan Ramazanoğlu Necibbeyzâde İsmet Paşa'dır. Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın babası Topal Osman Şerif Paşa 1861-1869 arasında Bosna valiliği yapmıştır; dedesi ise İzmirli bir çiftçidir. 1902-1905 yıllarının Musul Valisi Mustafa Nuri Bey, 1893-1906 yıllarında Cezayiribahrisefid valisi olan Abidin Paşa'nın damadıdır. Sicil kaydına göre, Mamuretülaziz ve Kastamonu valiliklerinde bulunmuş olan Mehmed Enis Paşa'nın kayınpederi Şam, Trabzon ve Erzurum'da vali olarak görev yapmış olan meşhur devlet adamı Emin Muhlis Paşa'dır.

Daha düşük rütbeli taşra idarecilerinin çocukları da az değildir: Ahmed Reşid Bey, İsmail Fuad Bey, Mahmut Şevket Paşa ve Mehmed Reşad Bey'in babaları sancak mutasarrıflıklarında bulunmuş kıdemli taşra yöneticileridir ve sırasıyla son olarak Kengiri, Burdur, Muntefik ve Musul'da görev yapmışlardır. Şerif Ahmed Reşid Paşa Konya defterdarının, Ebubekir Hazım Bey Niğde Tahrirat müdürünün oğludur. Mustafa Zihni Paşa'nın babası muhassıl, Mehmed Nazım Paşa'nınki kaymakam, Tahir Paşa'nınki de hakimdir. Bazı valiler merkezde bulunan daha düşük rütbeli memurların çocuklarıdır. Ali Refik Bey'in babası Bez Fabrika-yı Hümayunu başkatibi, Hüseyin Nazım Paşa'nınki Harbiye Nezareti *nüfus kalemi* katiplerindendir. İbrahim Faik Bey'in babası Bahriye yoklama reisi, Ferid Paşa'nınki Hastane-i Askeri başkatibi imiş.

Valilerin Eğitimi

Modern bir eğitim görme fırsatı bulamayan yaşlı valiler nesli, *mülâzemet* denilen ve işin maaş almadan, usta katiplere yardım edilerek öğrenildiği geleneksel bir çıraklık eğitiminden geçmişlerdir.[108] Osmanlı idaresi, yeni okul sistemi modern eğitimli memurlar yetiştirinceye kadar, taze açılan bürokratik sahalarda eldeki insan kaynağıyla yetinip eğreti bir personelle iş görmek durumunda kalmıştır.[109] Yeni eğitim sistemi, bürokraside yüksek mevkiler hayal eden herkes için giderek daha çok arzulanır hale gelmiştir.

Eğitimi özellikle tayinlerle irtibatlandırma girişiminde bulunan ilk padişah Sultan I. Abdülhamid'dir (1774 - 1789). 1781'de Hamidiye Sıbyan Mektebi'ne Arapça ve Farsça öğretmek üzere bir *muallim-i küttab* atayan odur. Bu mektep 1847'de işlemeye başlayacak sivil ilköğretimin öncü modern okulları olan *rüşdiye*lerin ilk nüvesidir.[110] 1838'de *Mekteb-i Maarif-i*

Adliye ve *Mekteb-i Ulum-i Edebiyye*'nin kurulması, tamamen katip yetiştirmek içindir,[111] tıpkı 1862'de kurulan *Mahrec-i Aklâm* gibi.[112] Bu kurumların mezunları önce okulda, sonra da devlet dairelerinde yapılan sınavlardan sonra bürokrasiye girmekteydi.[113] *Galatasaray Mekteb-i Sultanîsi* 1868'de lise seviyesinde Fransızca öğretim veren bir kurum olarak açılmıştır. Modernleştirilmiş bir kamu eğitim sistemi 1869'da *Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi*'nin yürürlüğe girmesinden sonra başlamıştır. İlk ve orta öğretim ağı *idadi*lerin 1875'te açılmasından sonra genişlemiştir.[114] Eğitim ağı dört yıl ilk öğretim veren *sıbyan/ibtidaiye* okulları, dört yıl orta öğretim sağlayan *rüşdiye* okulları, üç yıl lise öğrenimi görülen *idadiye*, üç yıl lise üstü eğitim veren *sultaniye* ve son olarak *aliye* denilen yüksek okullar ile eğitim ağı yeni bir sisteme kavuşmuştur. Askeri okulların örgütlenmesi de benzer bir şekilde sistematize olmuştur. Genç memurlar nesli modern bir ortaöğrenim gördükten sonra, hassaten memur yetiştirmek üzere kurulan *Mekteb-i Mülkiye*'de okuma imkanı bulmuştur.

Tespit edilebildiği kadarıyla Ahmed Reşid, Mehmed Cevad, Mehmed Şemseddin, Mehmed Tevfik ve Ömer Sabri Beyler; Mahmud Arif, Mehmed Salih Paşalar, *Mekteb-i Mülkiye* mezunu valilerdir. Şerif Ahmed Reşid ve Mustafa Nazım Paşalar ve Molla Necmeddin Bey Mekteb-i Hukuk'u bitirmişlerdir. Abdurrahman Fehmi Paşa'nın bir Mekteb-i Tıbbiye mezunu olarak valiliğe yükselmiş olması ilginçtir. Bir tüccar çocuğu olup on beş yıl (1881-1896) Trablusgarp vilayetini yöneten Vali Ahmed Rasim Paşa, Yunanistan'da on iki yıl matematik ve fizik okumuştur. Abdülhalik Nasuhi Bey ve Şerif M. Rauf Paşa Paris'te yüksek öğrenim görebilmiş nadir valilerdir. On dokuzuncu yüzyıldaki göç hareketlerinden dolayı, ilk ve orta öğrenimlerini Osmanlı toprakları dışında görmüş olanlar da bu dönem valileri arasında mevcuttur. Mehmed Enis ve Seyfullah Paşalar hem ilk, hem de orta öğrenimlerini Rus okullarında almışken, Mehmed Şakir Paşa ilkokulu Kafkasya'da bitirmiştir. Kıbrıslı Mehmed Kamil Paşa Kahire'deki harb ve lisan okullarında yetişmiştir.

Birçok valinin okulu taşrada bitirmiş olması, bizlere mütevazı sosyal kökenleri hakkında ilave bilgiler sağlayabilmektedir. Abdurrahman Fehmi idadiyi Manastır'da, Mehmed Ferid Yanya'daki Rum idadisinde okumuştur. Ahmed Fevzi (Şemez), Ahmed Reşid (Edirne), Ebubekir Hazım (Isparta, Antalya, Niğde), Hıfzı (Selanik), İbrahim Halil (Trabzon), Mahmud Şevket (Bağdat), Mehmed Ata (İstanbul'dan sonra Tekfurdağı ve Beyrut), Ataullah (Servi/Edirne), Ferid (Kıbrıs) ve Mustafa Nuri (Kandiye) ilk ve orta eğitimlerini taşrada görmüştür.

Tablo 7: Valilerin Eğitim Durumu

Vali	Sıbyan	İbtidai	Rüşdiye	İdadi	Medrese	Harbiye	Muallim-i Mahsus	Yüksek Okul
Abdülhalik Nasuhi Bey			+			+	+	Paris'te
Abdülkerim Paşa						+		
Abdullah Paşa						+		
Abdullah Reşid Paşa						+		
Abdulvahhab Paşa	+						+	
Abdurrahman Fehmi Ef.		+		+	+		+	Mekteb-i Tıbbiye
Abdurrahman Hasan P.			+				+	
Abidin Paşa					+		+	
Ahmed Feyzi Paşa	+		+	+		+		
Ahmed Hıfzı Paşa								
Ahmed Münir Paşa								
Ahmed Nazım Paşa		+					+	
Ahmed Rasim Paşa							+	Yunanistan'da
Ahmed Ratib Paşa								Mühendishane
Ahmed Reşid Bey		+	+					Mekteb-i Mülkiye
Ahmed Tevfik Paşa						+	+	
Âli Bey								
Ali Kemali Paşa	+				+		+	
Ali Refik Bey			Darülmaarif	Mahrec-i Aklam				
Ali Rıza Bey								
Ali Rıza Paşa				+		+		
Ebubekir Hazım Bey	+		+				+	
Enis Paşa								

Vali	Sıbyan	İbtidai	Rüşdiye	İdadi	Medrese	Harbiye	Muallim-i Mahsus	Yüksek Okul
Ferid Paşa								
Halil Halid Bey			+			+		
Hasan Edib Paşa						+		
Hasan Fehmi Paşa	+						+	
Hasan Hilmi Paşa								
Hasan Refik Paşa	+				+			
Haydar Paşa						+		
Hıfzı Paşa			+					
Hilmi Paşa						+		
Hüseyin Efendi								
Hüseyin Hilmi Paşa	+				+		+	
Hüseyin Nazım Paşa			+	Mahrec-i Aklam				
Hüseyin Rıza Paşa			+				+	
Hüsnü Bey								
İbrahim Faik Bey			+				+	
İbrahim Halil Paşa		+	+				+	
İbrahim Şükrü Paşa		+	+				+	
İsmail Fuad Bey		+	+				+	
Kazım Paşa				+		+		
Mahmud Arif Paşa	+		+		+			Mekteb-i Mülkiye
Mahmud Hamdi Paşa			+	+		+		
Mahmud Şevket Paşa	+					+		
Mecid Efendi			+					
Mehmed Arif Paşa						+		

Vali	Sıbyan	İbtidai	Rüşdiye	İdadi	Medrese	Harbiye	Muallim-i Mahsus	Yüksek Okul
Mehmed Ata Bey	+	+						
Mehmed Ataullah Paşa		+	+	+				
Mehmed Cevad Bey	+						+	Mekteb-i Mülkiye
Mehmed Enis Paşa		+	+	+		+		
Mehmed Faik Paşa	+		+	+			+	
Mehmed Ferid Paşa	+						+	
Mehmed Halid Bey							+	
Mehmed Hafız Paşa						+		
Mehmed Kadri Bey	+						+	
Mehmed Kamil Paşa	Kıbrıs'ta					Kahire'de		Kahire Elsine Medresesi
Mehmed Nazım Paşa			+					
Mehmed Raif Paşa			Mekteb-i İrfaniye					Muzıka-i Hüm.
Mehmed Reşad Bey	+		+				+	
Mehmed Şakir Paşa								
Mehmed Şemseddin Bey	+		+	GS / M. Aklam			+	Mekteb-i Mülkiye
Mehmed Tevfik Bey						+	+	Mekteb-i Mülkiye
Muhlis Paşa						+		
Muhsin Paşa						+		
Mustafa Faik Paşa		+					+	
Mustafa Haşim Paşa		+	+		+			
Mustafa Nazım Paşa		+	+				+	Mekteb-i Hukuk
Mustafa Nuri Bey			+				+	
Mustafa Nuri Paşa			MMA					
Mustafa Yümni Bey								
Mustafa Zihni Paşa			MMA				+	

Vali	Sıbyan	İbtidai	Rüşdiye	İdadi	Medrese	Harbiye	Muallim-i Mahsus	Yüksek Okul
Mustafa Ziver Bey			+				+	
Necmeddin Bey Molla			+	+	+			Mekteb-i Hukuk
Osman Fevzi Paşa						+		
Osman Kazım Bey	+			+				
Osman Nuri Paşa			+	Mahrec-i Aklam		+		
Ömer Sabri Bey				Mahrec-i Aklam				Mekteb-i Mülkiye
Rauf Bey								
Receb Paşa				+		+		
Reşid Akif Paşa				GS			+	
Reşid Mümtaz Paşa								
Salih Paşa							+	Mekteb-i Mülkiye
Salih Hamdi Paşa						+		
Salih Zeki Paşa						+		
Seyfullah Paşa						+		Tiflis'te Gymnasium
Süleyman Bahri Paşa	+						+	
Süleyman Namık Paşa			+					
Şakir Paşa						+		
Şerif Ahmed Reşid Paşa	+		+		+		+	Mekteb-i Hukuk
Şerif Mehmed Rauf Paşa							+	Paris
Tahir Paşa	+				+			
Zühdü Bey								

Kaynaklar: *Sicill-i Ahvâl Defterleri* (BOA, SA), Öztuna, Gövsa, İnal.

Kısaltmalar: GS=Galatasaray Sultanisi, MMA=Mekteb-i Maarif-i Adliye. Bazı haneler bilgi yetersizliğinden boş kalmıştır.

Valilerin Lisan Bilgileri

Türkçe dışında lisan bilmek muhakkak modern bir eğitimin sonucu değildir. Etnik veya coğrafi kökenler ya da özel bağlantılar sayesinde birkaç dile hakim olan valiler vardır. Fransızca da bilen İbrahim Faik, Arap ve Fars edebiyatını şair Nevres'ten öğrenmiştir.[115] Altı lisana hakim valiler vardır: Abidin Paşa, Abdülvahhab Paşa, Ahmed Rasim Paşa (ki hepsi Arnavutça, Arapça, Farsça, Fransızca, İtalyanca ve Rumca bilmektedir) ve Halil Halid Bey (Arapça, Farsça, Fransızca, Kürtçe, İngilizce ve Almanca). Mehmed Ferid Paşa (Arnavutça, Arapça, Fransızca, İtalyanca ve Rumca) ve Çerkes Mehmed Şemseddin Bey (Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca ve Çerkezce) beş lisana vâkıf valilerdir. Dört dil bilen valiler şunlardır: Abdülhalik Nasuhi Bey (Arapça, Fransızca, İtalyanca, Almanca), Ahmed Fevzi Paşa (Arapça, Farsça, Fransızca, Rusça, Sırpça), bir mollanın oğlu olan Mehmed Ata Bey (Arapça, Farsça, Fransızca, İtalyanca) ve İsmail Fuad Bey (Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca). Üç dil bilenler daha kalabalıktır: Abdurrahman Hasan, Abdurrahman Fehmi, Mustafa Nazım, Ebubekir Hazım Bey (Arapça, Farsça ve Fransızca), Ömer Sabri Bey (Arnavutça, Fransızca ve Rumca), Ermeni nüfusun yoğun bulunduğu Muş asıllı bir Kürt olan Süleyman Bahri Paşa (Kürtçe, Ermenice ve Farsça), Kamil Paşa (Fransızca, İngilizce ve Rumca), Mahmud Şevket Paşa (Arapça, Fransızca ve Almanca), Hüseyin Hilmi Paşa (Arapça, Fransızca ve Rumca). Osmanlı memurlarının doğdukları memlekette bulunan müslim-gayrimüslim cemaatlerin dillerine bir şekilde vâkıf oldukları anlaşılmaktadır. Kozmopolit bir bölgede, İşkodra'da doğup büyüyen Tahir Paşa'nın sicilinde, Türkçeden başka "*Sırpça kitabet ve Arnavudca tekellüm*" ettiği yazmaktadır.

Bir *muallim-i mahsus*tan, yani özel öğretmenden ders almak, entegre bir modern eğitim sisteminin bulunmadığı zamanlarda maddi gücü yetenler arasında yaygın olan bir eğitim şeklidir. Bu tarz bir eğitimin ne kadar üstün nitelikler kazandırabildiği hakkında şaşırtıcı bir örnek, babası da kendisi gibi Osmanlı valilerinden (Ramazanoğulları'ndan Necipbeyzade İsmet Paşa) olan Hüseyin Rıza Paşa'dır. *Osmanlı Müellifleri* adlı biyografik sözlüğün büyük yazarı Bursalı Mehmed Tahir, Hüseyin Rıza Paşa'yı "*alim ve edib vezirlerden*" diye tavsif ettikten ve onun "*bilhassa Arab ve Fars edebiyatında ihtisas sahibi*" olduğunu belirttikten sonra, "*Rumelihisarı'nda ziyaret ettiğim kütüphanesi Şark kütüphanelerinin güzel bir numunesidir*" demiştir. Hüseyin Rıza Paşa'nın, basılmamış olup Tahir Efendi'nin el yazması halini görebildiği on beş kadar Türkçe, Arapça ve Farsça eseri vardır.[116]

Yazılı Eser Bırakan Valiler

Bazı valiler medrese eğitiminden gelmektedir ve bunlardan teolojik konularda eser verenler bile olmuştur. Söylemezzâde Ali Kemali *medrese*ye Erzurum, Trabzon ve İstanbul'da devam etmiştir. Bir kitabında tam künyesini "*Elhâc Şerif Ahmed Reşid Paşa bin Seyyid Numan Fikri Efendi bin Seyyid İsmail Ağa bin Molla Seyyid Ahmed, Zağferanbolulu*" [117] olarak veren Hacı Reşid Paşa, *Ruhü'l-Mecelle* (8 cilt, Darulhilafe: Matbaa-i Hayriyye, 1326-28), *Hukuk-ı Ticaret* (4 cilt, İstanbul 1311/1893), *İmam-ı Azam'ın Siyasi Tercüme-i Hali* (İstanbul, 1328), *Din-i Mübin-i İslam* (5 cilt, Dersaadet: Matbaa-i Hayriyye, 1328-1329) gibi dev eserler veren velut bir alimdir. Hasan Kâfî el-Akhisarî el-Bosnevî (öl. 1616)'nin meşhur *Usulü'l-Hikem fî Nizami'l-Alem* adlı eserini çeviren de odur (Mekke: Hicaz Vilayet Matbaası, 1331). Çoğu tarihle ilgili, basılmamış eserleri de kalmıştır: *Tarih-i Umumi-i İslam* (8 cilt), *Terceme-i Tarih-i Bermek, Feth-i Mübin-i Kudüs, Riyaz-ı Adalet,* ortaçağın meşhur felsefe ekolü İhvan-ı Safa'dan[118] yaptığı *Risaletü'l-Hayvan ve'l-İnsan Tercemesi* ve kendi *Divan*'ı. Mehmed Tahir Efendi Hacı Reşid Paşa'yı "*hukuk ve tarih ilminde büyük vukuf sahibi, fazıl, kalem erbabı bir zat*" olarak tanıtmış ve numune bir beytini nakletmiştir: "*Gönül imar-ı mülk ister vatan muhtac-ı hizmettir/ Vatan ihyasına atf-ı nigâh etmek saadetdir.*"[119] Hacı Reşid Paşa bu beytin gereğini, II. Abdülhamid döneminde Halep ve Adana'da vali muavini, Mersin'de mutasarrıf vekili, Ankara'da *Bosna muhacirîni iskan komisyonu* üyesi ve Musul valisi olarak uygulayabilme fırsatı bulmuştur.[120]

Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi'nin oğullarından Trablusgarp Valisi Mustafa Haşim Paşa'nın *İzahu'l-Kavaid* adlı Arapça bir risalesi, Şatib Efendi'nin *Tuhfetü'l-müluk*'una bir zeyli ve *Mustalahât* adlı başka bir eseri basılmıştır. Cevdet Paşa Adliye nazırı iken Haşim Paşa hakkında siciline verdiği mütalaada, onun "*ulemadan ve ashab-ı dirayet ve reviyyet ve istikametden*" olduğunu beyan etmiştir.[121]

Mamuretülaziz ve Diyarbekir valiliklerinde bulunmuş olan Abdurrahman Fehmi Bey'in babası Manastır'da müderristir ve kendisini İstanbul'daki Tıbbiye'ye göndermeden önce tedrisinden geçirmiştir. Bu sayede, sicilinde geçtiği üzere "*Ta'rîfât-ı Seyyidî*'yi şerh ederek, *Muhtasar Edebiyat* ve *Din-i Ahmedî* namlarıyla iki eser telif eylemiş ve asar-ı mezbure derdest-i tab' bulunmuşdur." Fehmi Efendi, valiliklerinden önce uzun yıllar bulunduğu Ticaret Nezaretinde müteşekkil *sanat ve ziraat terceme-i fünun kalemleri tashih ve inşa müdürlüğü* sırasında, ilaveten *"Mekatib-i Rüşdiye-i Askeriyye'de ilm-i mantık muallimi ve Mekteb-i Hukuk'ta edebiyat-ı Türkiyye ve talim-i hitabet muallimi"* olarak dersler veregelmiştir.[122] Şevket Beysanoğlu'nun *Diyarbakır Tarihi*'nde kaydetti-

ğine göre, Ziya Gökalp'i beğenip keşfeden, vilayet zabıt katipliğine alıp bütün üst makamlara yazılacak yazıların taslaklarını ona hazırlatan da 17 ay Diyarbekir valiliğinde bulunan Abdurrahman Fehmi Bey'dir. Hatta Fehmi Bey, "*kendisine Ziya yerine Ziyaeddin demekte olduğundan, genç katip bu bilgin ve edip zata hürmetle Diyarbekir gazetesinde çıkan yazılarına bu yıllarda Ziyaeddin imzasını koyardı.*"[123]

1906-07'de Manastır ve Ankara valiliği yapan Ahmed Reşid (Rey) *Nazariyyât-ı Edebiyye* (2 cilt)[124] gibi özgün edebiyat eserleri verdiği gibi, Jean Racine'den 5 ciltlik tiyatro çevirileri yapmış[125] ve Virgil'in *Eneide* (2 cilt) adlı neşhur kitabını da Türkçeye kazandırmıştı.[126] Ahmed Reşid Bey aynı zamanda şair,[127] Mekteb-i Sultanî'de edebiyat muallimi ve Hüseyin Nazım mahlasıyla *Servet-i Fünun*'da yazan bir gazeteci idi.[128]

Abidin Paşa Mevlana Celaleddin Rumi'nin *Mesnevi*'sinin mütercimi olmakla da meşhur; Farsça, Arapça, Fransızca ve Rumcaya hakim Arnavut kökenli bir valiydi. Rumca şiirleri *Nevagolos* mecmuasında yayınlanmış, *Rumca Manzumeler* adlı eseri de İstanbul'da basılmıştır. Arapçaya vukufunu *Kaside-i Bürde Tercüme ve Şerhi* ve Türklere bu dilin gramerini öğretmeyi amaçlayan *Nahv-ı Arabî* neşirleriyle göstermiş, ilahiyat ve ahlakla ilgili olarak *Müdafaa-yı Alem-i İslamiyet* [*Mısırlı Papaza Reddiye*] (İstanbul, 1915), *Saadet-i Dünya* ve *Me'âlî-i İslamiyye* gibi kitaplar yazmıştır.[129]

Mehmed Şemseddin Bey bir felsefe ve ilahiyat alimidir; İran'da görevliyken Sünni ve Şii mezheplerinin telifi için çalışmış bir aktivisttir de. Bilindiği kadarıyla biri askeri coğrafya (*Çerkes Hattı Yahud Hatt-ı Umumi*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326/1910), diğeri de matematik (*Hesab-ı Nazarî*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1328/1912) sahasında olmak üzere iki kitabı neşredilmiştir.[130]

Mehmed Ata Bey *Sabah, Musavver Mirat-ı Alem, Diyojen, Saadet, Tarik, Mekteb, Pul, Servet-i Fünun, Haftalık Gazete* gibi gazete ve mecmualarda -zaman zaman *Mefharî* mahlasını kullanarak- yazan bir gazeteciydi. Ata Bey resimli bir almanak (*Musavver Elmenah*), bir hikaye kitabı (*Güft ü Senid*),[131] zamanında mekteplerin yegane müretteb kıraat kitabı olarak okutulan bir müntehabat mecmuası (*İktitâf*), Joseph von Hammer'in meşhur Osmanlı tarihinin ilk dokuz cildi (*Devlet-i Osmaniye Tarihi: Hammer Tercümesi*)[132] ve *Usul-i İntihab Tercümesi* gibi eserler vermiş, Fransızcadan dört roman çevirmiştir. [133] Ata Bey, Dr. Galip Ataç ile Nurullah Ataç'ın da babasıdır.[134] Galatasaray Futbol Takımı'nın Ata Bey'in Mekteb-i Sultani'deki edebiyat dersinde kurulduğu meşhurdur.

Selanik, Konya, Yemen ve Bursa valiliklerinde bulunan Mehmed Tevfik (Biren) Bey,[135] Damad Ferid Paşa ve Ahmed Tevfik Paşa (1920-21) hükumetlerinde maliye nazırlığı yaptıktan sonra, daha önce riyasetinde

bulunduğu *divan-ı muhasebat*tan emekli olmuşsa da, akademisyenlik hayatı yirmi yıl daha devam etmiştir. İktisat hocası olarak ordinaryus profesörlüğe yükselmiş ve üç ciltlik *İktisad Prensipleri* I-III (İstanbul: Yüksek Mühendis Mektebi Matbaası, 1930-1940)'ni kaleme almıştır. *Milletlerarası Akademik Tarih Araştırmaları Derneği*'nde aza olan Tevfik Bey Fransızca, İngilizce, Almanca ve Arapça dillerine hakimdi.

Aslen de Kerküklü olan Musul Valisi Mehmed Salih Paşa, Kadı Beyzavi (öl. 1286)'nin Hz. Adem'den 1275 tarihine kadarki cihan tarihini kapsayan Farsça *Nizam'üt-Tevârih*'ini Türkçeye çevirmiştir.[136] Diyarbekir ve Halep (1908'den sonra da Konya, Sivas ve Selanik) valiliklerinde (1903-08) bulunan Mehmed Nazım Paşa çoğu tasavvufla ilgili kitapların müellifidir. *Ahd-ı Şehriyârî* (1887) adlı eseri ise II. Abdülhamid devrinde eğitimle ilgili gerçekleşen yenilikleri över.[137]

Diyarbekir ve Mamuretülaziz valiliklerinde bulunan hukuk adamı Halid Bey, valiliğe geçmeden önce adliye mesleğindeki kariyerini "*istima'-i şuhud vesair hakkında bazı mübahat ve mütâla'ât-ı kanuniyyeye dair*" *Maksad-ı Kanun* ve "*Usul-i Muhakemat-ı Cezaiyye Kanunu'nun tatbikatına dair*" *Mizanu't-Talik* adlarını taşıyan iki eserle taçlandırmıştır. Halid Bey'in sicilinde, ayrıca "*Risale-i Cihad namıyla fezâil-i cihadiyyeye muteallık âyât-ı kerime ve ahadis-i nebeviye ile tefâsiri havi ve bazı malumat-ı tarihiyyeyi muhtevi olarak bir küçük risale telif ve neşr eyle*"diği yazmaktadır.[138] Bu risalenin ne zaman yazıldığına dair kesin bir bilgi olmasa da, cihada teşvik amacıyla 93 Harbi sırasında (1877-78), dolayısıyla Halid Bey'in kariyerinin mektupçuluk ve muharrirlik döneminde hazırlandığı tahmin edilebilir.

Aydın ve Selanik valiliklerinde bulunan Hasan Fehmi Paşa'nın *Telhîs-i Hukuk-ı Düvel* isminde, devletler hukukunu anlatan meşhur bir eseri vardır.[139] Aydın valisi iken maiyetinde bulunan biri, hakkında "*müşarünileyh hukuk ulemasından bir zat olup vilayetimiz bu zatın fazl ve irfanından hayli istifade etmiştir*" demiştir.[140] İki defa basılan *Telhis-i Hukuk-ı Düvel* (Matbaa-i Osmaniye, 1300 ve Mahmud Bey Matbaası, 1312), büyük bir ihtimalle kapitülasyonlarla ilgili bölümü yüzünden, bir dönem yasaklanan kitaplar arasında yer almıştır.[141]

Yedi vilayette valilik yapan, Selim Sırrı Paşa'nın kardeşi ve Abidin Paşa'nın torunu Mustafa Nuri Bey'in Yezidiler hakkında *Abede-i İblis* (İstanbul, 1910) adlı bir risalesi vardır.[142]

Şair Nazım Hikmet'in dedesi olan Nazım Paşa Mevlevi tarikatine mensup bir mutasavvıf şairdir aynı zamanda.[143] Sivas Valisi Reşid Akif Paşa (1902-1908) da devrinin büyük şairlerinden idi.[144] Dahiliye Nazırı Memduh Paşa da mutasavvıfane şiirleriyle meşhurdu.[145]

Dahiliye'den Yetişen Valiler

1895-1908 yıllarında ilk defa sadrazam atanan iki devlet adamı, Halil Rifat Paşa (Kasım 1895-Kasım 1901) ve Mehmed Ferid Paşa (Ocak 1903-Temmuz 1908) valilikten gelmişlerdir. Kasım 1901 ile Ocak 1903 arasında altıncı defa sadrazam olan Mehmed Said Paşa 1878'de Hüdavendigar valiliğinde bulunmuştur. Bu dönemin büyük kısmını Aydın valisi olarak (Kasım 1895-Ocak 1907) geçiren Kıbrıslı Kamil Paşa, bir ay süren ikinci sadaretinden sonra vilayete gönderilmiştir.

Birçok vali vilayet idaresinin alt düzeylerinden yetişerek, taşra memuriyetlerinde yükselmiştir. 1905-1908 yıllarında Diyarbekir ve Halep valisi (ve 1908'den sonra Konya, Sivas ve Selanik valiliği de yapacak) olan Mehmed Nazım Paşa (1905-1908), on üç seneden uzun bir süre *mektubcu* olarak Adana, Konya, Bitlis ve Halep vilayetlerinde (1878-1892), sekiz yıla yakın mutasarrıf olarak Mersin ve Kayseri sancaklarında (1895-1903) görev yapmıştır.[146] Nazım Bey'in Konya'da *mektubcu* iken vali olan Memduh Paşa'nın Dahiliye nazırı olduğu dönemde valiliğe yükselmiş olduğunu zikretmek gerekir.[147]

Mehmed Raif (Köse Raif) Paşa kariyerine 1864-1867 yıllarında Tuna vilayetinde Midhat Paşa'nın *evrak müdürü* olarak başlamış, *meclis-i idare-i vilayet başkatipliği* ve *vali muavinliği* de yapmıştır. Merkez bürokrasisinde geçirdiği birkaç yıl sonra Mehmed Raif, sırasıyla Beyrut, Rodos, Kıbrıs ve tekrar Beyrut mutasarrıfı olmuştur (1875-79). Bu görevlerin ardından İstanbul'a çağrılmış, paşalığa yükselip dört yıllığına deruhde edeceği Ticaret ve Nafiz nazırlığına atanmıştır. Bir müddet Adana, Musul ve Beyrut valiliklerinin (1885-89) ardından tekrar İstanbul'a çağrılan Mehmed Raif Paşa, yine aynı yere nazır ve sonra rüsûmât emini olmuştur. Ocak 1896'da Halep valisi olarak tayin edilen Raif Paşa Temmuz 1900'e kadar burada hizmet etmiştir. Paşa, İstanbul'a üçüncü dönüşünde önce Techizat-ı Askeriye Nazırlığına, sonra *Şura-yı Devlet* riyasetine, ardından ikinci defa Rüsûmât Emaneti'ne getirilmiştir.[148]

Mustafa Nuri Paşa, bir diğer Midhat Paşa yetiştirmesidir. Tırhala, Aydın, Prizren ve Tuna vilayetlerinde memuriyet hayatına başlamış, Bağdat, Girit ve Adana vilayetlerine *mektubcu* olmuştur. Mutasarrıf olarak Gelibolu, Sakız, Canik ve Siroz'da (Haziran 1882-Temmuz 1897) bulunan Mustafa Nuri Paşa, kısa müddet Ankara vali muavinliği yaptıktan sonra tekrar mutasarrıf olarak, bu sefer Dedeağaç sancağına gönderilmiştir (Mayıs 1898-Nisan 1900). Tedavi için gittiği Avrupa'dan dönüşünden sonra sırasıyla Musul, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Erzurum, Ankara ve İşkodra valisi olmuş, ihtilalden sonra Sivas vilayetine atanmıştır.[149]

Salih Paşa memuriyet hayatına memleketi olan Kerkük'te atıldıktan sonra Mekteb-i Mülkiye'de okumak üzere İstanbul'a gelmiştir. Okulu bitirdikten sonra kaza müdürü olarak Kavala ve Andırın, kaymakam olarak Zeytun, Haçin, Karaisalı ve Lazkiye, mutasarrıf olarak Havran'da bulunan Salih Paşa, bir müddet adliye silkine transfer olmuş ve beş yılını (1881-1886) Bağdat, Van ve Diyarbekir'de Adliye müfettişi olarak geçirmiştir. Salih Paşa sonraki yıllarını Necid, Maraş, Hulle, Yenipazar ve Zor sancaklarında mutasarrıf olarak geçirmiştir; ta ki 1895 Temmuzunda on aylığına Musul valisi oluncaya kadar.[150]

Ahmed Rasim Paşa taşra işlerine yirmi yaşındayken başlamış ve -Yanya (iki defa), Tuna, Trabzon (iki defa), İşkodra, Konya, Aydın ve Hüdavendigar valiliklerine yükselinceye kadar- yirmi yıldan fazla Rumeli vilayetlerinde çeşitli görevler yapmıştır. On üç yıl süren son valiliğini Trablusgrap'ta (1883- 1896) yapan Ahmed Rasim Paşa, yetmiş yaşındayken emekliliğini istemiştir.[151]

Başka bir kariyer valisi de, Selanik'te doğan ve okuyan, daha sonra buradaki hükumet konağında *meclis-i idare kitabeti* ve evrak müdürlüğü yapan Hıfzı Paşa'dır. İlk memuriyeti İstanbul'da, stajyer olarak başladığı ve üç yıl sürecek olan *Meclis-i Vâlâ*'dadır. Hıfzı Paşa bir daha asla İstanbul'da memuriyet yüzü göremeyecek, bütün hayatı taşra vazifelerinde geçecektir. Yirmi yıldan fazla bir süre (1886-1907) mutasarrıf olarak Biga, Drama, Görice, Erkırı, Midilli, Sakız ve Kala-i Sultaniye'de çalıştıktan sonra Manastır valisi olmuştur (Ocak 1907- Aralık 1908).[152]

İlmiye ve *askeriye* mesleklerinde çalıştıktan sonra *mülkiye*ye geçen Abdülhalik Nasuhi Bey, mutasarrıf olarak İçel, Lazistan, Beyrut ve Canik sancaklarında bulunmuştur (Ekim 1879-Şubat 1890). Sonra Halep valiliğine terfi eden Nasuhi Bey, ardından Mamuretülaziz, Adana ve Beyrut valisi olmuştur.[153]

İzmir *tahrirat kalemi*nde başladığı kariyerini vali kayınpederinin mühürdarı olarak Şam, Trabzon ve Erzurum'da sürdüren Mehmed Enis Paşa, Mamuretülaziz ve Kastamonu valiliklerine tayin edilmeden önce toplam on üç yıl kadar Denizli'de kaymakam, Aydın, Menteşe, Niğde, Teke ve Sinop'ta mutasarrıf olarak görev yapmıştır.[154]

Mehmed Reşad Bey Kosova, Trabzon, Konya ve Edirne valiliklerinden önce Bitlis ve Selanik mektubculuklarında; Selanik merkez, Siird, Draç, Lazkiye, Hama, Havran, Hudeyde ve Prizren mutasarrıflıklarında bulunmuştur.[155]

Vilayet idaresinin en yüksek noktasına gelmeden önce çeşitli taşra işlerinde tecrübe edinmiş olan valileri sıralamak bu bölümün haddini aşacaktır. Belki asıl işaret edilmesi gerekenler, vilayet idaresinin alt düzeylerinde bir deneyim yaşamamışken valiliklere getirilen kişilerdir.

Dahiliye Kökenli Olmayan Valiler

Valiler her zaman meslekten gelen, Dahiliye Nezaretine bağlı merkezi ya da taşra aygıtında çalışmış yöneticiler değildir. Birçoğunun geçmişinde, başka bir nezaretle de ilgili olsa, taşrayla ilgili bir iş deneyimi de yoktur. Mesela, Mamuretülaziz Valisi Abdurrahman Fehmi Efendi (Ocak 1905-Ağustos 1906), otuzunda Tıbbiye'yi bitirdikten sonra devlet hizmetine girmiştir. Evkaf-ı Hümayun İdare Meclisi mümeyyizi olarak başlayan memuriyeti Ticaret Nezaretinde müteşekkil *sanaat ve ziraat terceme-i fünun kalemleri tashih ve inşa müdiriyeti* ile devam etmiş, bu arada askeri rüşdiyelerde ilm-i mantık muallimi, ve Mekteb-i Hukuk'ta edebiyat-ı Türkiyye ve talim-i hitabet muallimi olarak görev almıştır. Daha sonra Orman ve Maadin Umum İdaresinde *sicill-i ahvâl* ve *tercüme kalemi* müdürü, *divan-ı muhasebat* başkatibi, Hariciye Nezareti muhasebecisi, Hariciye Nezareti *intihab-ı memurîn komisyonu* azası olarak görülen Fehmi Efendi, böylece valiliğe çıkmadan önceki bütün hizmet yıllarını İstanbul'da geçirmiştir.[156]

Mâbeyn Kökenli Valiler

Bazı valiler taşra idaresindeki kariyerlerine Mâbeyn'de katiplik yaptıktan sonra başlamışlardır. Mehmed Cevad Bey Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra Bâbıâlî'deki *tercüme odası*nda çalışmaya başlamış ve dört yıl sonra Mâbeyn'e çağrılmıştır. Mâbeynde on bir yıl katiplikten sonra Kudüs mutasarrıfı olarak taşraya çıkan Cevad Bey, daha sonra sırasıyla Ankara, Konya ve Adana'ya vali olmuştur.[157] Mâbeyn kitabetinden gelen başka bir vali de Mehmed Tevfik Bey'dir. O da ilk taşra görevine Kudüs mutasarrıfı olarak çıkmıştır. Hatıratına bu kitapta sık sık gönderme yaptığımız Mehmed Tevfik Bey'i daha sonra Selanik, Konya, Yemen ve Hüdavendigar valisi olarak gördük. Vilayet idaresindeki kariyeri II. Abdülhamid döneminden sonra bitmişse de, sonraki devirde de Cumhuriyet'e kadar maliyeci yönüyle devlet adamlığına devam etmiştir.[158] Mehmed Tevfik Bey Selanik'in *Paşa* olmayan ilk valisidir.[159] Ahmed Reşid Bey de Mâbeyn'de -hem de on iki yıl- çalıştıktan sonra Kudüs mutasarrıflığına gönderilmiş ve daha sonra II. Abdülhamid'in Manastır ve Ankara valisi olmuş, İttihat ve Terakki döneminde de Aydın'ı yönetmiştir.[160] Demek ki Mâbeyn orijinli bütün valiler önce, doğrudan Dahiliye Nezaretine bağlı mümtaz bir sancak olan Kudüs'e mutasarrıf olarak gönderilmiştir. Padişah, üç monoteist din için sahip olduğu büyük önemden ve elbette bu dönemde Kudüs'e Siyonist akımın başlattığı göçlerden dolayı bu sancağa özel bir önem atfetmiş[161] ve burayı dini bir cazibe alanından idari bir merkeze dönüştürmeye çalışmıştır.[162]

Tablo 8: Mâbeyn Kökenli Valiler

Vali	Doğum	Mekteb-i Mülkiye	Mâbeyn öncesi	Mâbeyn	Kudüs Mutasarrıflığı	Vilayet
Mehmed Tevfik	1867 İstanbul	1885	Tercüme Odası, 2 ay	12 yıl	1897-1901	Selanik, Konya, Yemen, Bursa
Mehmed Cevad	1865 İstanbul	1885	Tercüme Odası, 4 yıl	12 yıl	1901-1903	Ankara, Konya, Adana
Ahmed Reşid	1880 Edirne	1888	MM'de Muallim Muavini, 5 yıl	11 yıl	1904-1906	Manastır, Ankara, Halep

Hariciye Kökenli Valiler

Ahmed Nazım Paşa hariciye kariyerinin ilk basamaklarındayken dahiliye silkine geçmiş bir validir. Mektubî-i Hariciye'de işe başlayan (1857-1866), sonra Tahran sefaretinde birinci katip ve maslahatgüzar olan (1866-1877) Ahmed Nazım, 1878 Eylülünde, Hariciye Nezaretine yirmi yıl hizmet ettikten sonra, Musul mutasarrıfı tayin edilmiştir. Burada ilginç bir gelgit tecrübe etmiştir: Musul Mart 1879'da vilayet olunca görevini bırakmak zorunda kalmış, fakat üç ay sonra Musul tekrar vilayetten sancağa tahvil olununca buraya geri dönmüştür. Bitmedi; Şubat 1883'te Musul tekrar vilayet oldu ve Ahmed Nazım buradan nihai olarak ayrıldı, ancak kısa bir müddet Şehrizor sancağında mutasarrıflık yaptıktan sonra Bağdat'ta da Musul'dakine benzer bir kadere teslim oldu. Bağdat'a *merkez* mutasarrıfı tayin edildi, fakat vilayet merkezlerinde kurulan bu mutasarrıflıkların varlığı uzun sürmedi ve Ahmed Nazım Temmuz 1886'da ilga edilen bu görevle birlikte açıkta kaldı. Bunu izleyen dönemde Ahmed Nazım Suriye'de vali muavini, Hama, Maraş, Amasya, Tokat ve Prizren sancaklarına mutasarrıf olmuştur. Nihayet Temmuz 1895 ile Haziran 1896 arasında Van valiliğine atanan Ahmed Nazım Paşa, buradaki Ermeni hadiselerinden sonra azledilmiş ve Mayıs 1904'te reddedeceği Trablusgarp valiliği teklifine kadar, kariyerini -önceki tayinlerinde hatıra gelmeyecek şekilde- başarısızlıkla bitirmiş görünmektedir.[163]

Mehmed Şemseddin Bey[164] Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca ve Çerkezce bilen bir Ubıhtır ve kariyer valisi değildir. Hayatının sadece bir yılını hariciye mesleğini terk ederek vilayet idaresine borç vermiştir. Döneminin en yüksek notlarıyla Mekteb-i Sultani'yi ve Mülkiye'yi bitiren Şemseddin Bey dört yılını geçireceği (1880-84) Mâbeyn'de işe başlamıştır. Mâbeyn'den Atina sefaretinin başkitabetine çıkan Şemseddin Bey, bura-

da üç yıl kaldıktan sonra *Umûr-ı Şehbenderî müdürü* olarak hariciyenin merkez teşkilatına çağrılmıştır (1887-1892). Burada geçirdiği beş buçuk yıldan sonraki atamaları Bükreş elçiliğine (1892), Hariciye müsteşar muavinliğine (Eylül 1895) ve Tahran elçiliğinedir (Şubat 1896). Mehmed Şemseddin Bey Temmuz 1896'da Van valisi olmuştur.[165] Bir yıl süren bu istisnai görevin ardından tekrar hariciyeye intisap eden Şemseddin Bey Tahran'a ikinci defa sefir olarak gönderilmiş ve on bir sene sonra, Şubat 1908'de, İran'daki meşrutiyet devriminde parmağı olduğu gerekçesiyle geri çağrılmıştır. Birkaç ay sonra kendi ülkesinde patlayan ihtilalden sonra Evkaf Nazırı olarak atanan Şemseddin Bey bu dönemin başka bir valisinin, Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın kızıyla evlenmiştir.

Abidin Paşa'nın kariyeri Şemseddin Bey'inkinin tam tersine işlemiştir. Abidin Paşa[166] sadece üç aylığına Hariciye nazırı olan profesyonel bir vilayet idarecisidir. 1866'da 23 yaşındayken memleketi olan Preveze'de mutasarrıf muavini, sonra merkez kaymakamı, ardından mutasarrıf vekili olan Abidin Paşa Erbaa, Tekfurdağı, Varna ve Yenişehir gibi muhtelif başka sancaklarda da mutasarrıflık yapmıştır. İlk büyük görevi ise Hamidiye döneminde, 1879'da Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Sivas'ı kapsayan *ıslahat komisyonu*ndadır.[167] Buradaki başarısının ardından Sivas ve Selanik valiliklerini gören Abidin Paşa'nın vilayet idareciliği, 9 Haziran-12 Eylül 1880 arasındaki üç ay boyunca deruhde ettiği Hariciye nazırlığıdır. Bu istisnai sapmadan sonra dahiliye kariyerine dönen Abidin Paşa uzun yıllar Adana, Sivas (ikinci defa), Ankara ve Cezayiribahrisefid valiliklerinde bulunduktan sonra, Yıldız Sarayı'nda toplanan *Yemen ıslahat komisyonu*nun görüşmeleri sırasında, yani işi başında vefat etmiştir.

İlmiye ve Adliye Kökenli Valiler

İlmiyenin ayrı teşkilatlanmaya giden adliye silkiyle kaynaşmasından dolayı kadıların giderek Adliye Nezareti bünyesinde istihdam edilmeye başlanması on dokuzuncu yüzyılda yine kaht-i ricalden kaynaklanan bir durumdur. Adliyenin yüksek bürokratları da mülkiyeye transfer olabilmektedir. Bu gibi kariyer değişimlerine resmi dilde *tebdîl-i tarik*,[168] ya da *tebdîl-i meslek* denmektedir.[169] Mustafa Haşim, bir sadrazam torunu (Koca Yusuf Paşa) ve şeyhülislam çocuğu (Ahmed Muhtar Beyefendi) olarak 1852'de doğmuş ilmiye kökenli bir validir. İstanbul kadılığı payesine 1878'de ulaştıktan sonra Adliye Nezaretine geçmiş, "*mahkeme-i temyiz azasına iltihak ile hukuk dairesine memur olmuş*", iki yıl sonra "*encümen-i adliye riyaseti ilaveten uhdesine*" verilmiştir.[170] Kısa bir müddet Hüdavendigar Adliye müfettişi olmuşsa da "*Dersaadet ve dışaru umûr-ı adliyesinin*

teftişi ve lede'l-iktiza bir madde-i mahsusanın tahkiki mahkeme-i temyiz azasından tensib olunacak zata tevdi olunmak üzere Adliye müfettişliklerinin lağvi cihetle müşarünileyh" Haşim Beyefendi, Temyiz Mahkemesi azalığına dönmüştür. Mahkeme-i Temyiz müddei-i umumiliği, sonra ikinci reisliğine yükselen Haşim Beyefendi, ilaveten *ıslahat-ı adliye komisyonu riyaseti*ne de atanmıştır. Haşim Beyefendi Ağustos 1891'de nezarete müsteşar, Mayıs 1897'de *Şura-yı Devlet*'in mülkiye bölümüne aza olmuştur. Şubat 1899-Nisan 1900 tarihlerinde Trablusgarp valisi olan Haşim Beyefendi bu uzak vilayetten istifa edip döndükten sonra iki ay açıkta kalmış ve tekrar *Şura-yı Devlet*'e atanmıştır. Üç yıl sonra Maarif Nazırı olup vezarete yükselen Mustafa Haşim Paşa Jön-Türk ihtilalinden önce bu makamı işgal eden son devlet adamıdır (Temmuz 1903-Temmuz 1908).[171] Mustafa Haşim Paşa, dönemin diğer bir valisi olan Necmeddin Bey Molla'nın kardeşidir.

Ataullah Paşa ilmiye kariyerine daha oniki yaşındayken stajyer olarak İstanbul kadılığının *vekayi kalemi*nde başlamış ve sonra mahfel-i şeriat ve Rumeli *vekayi kalemi*, Anadolu kazaskerliği tezkireciliği gibi birimlerde yedi yıl çalışmıştır. Sonraki on yılını Gümülcine, Kayseri, İslimye, Tırnova ve Sivas "*naibleri maiyyetlerinde kitabet ve niyabetle*" geçiren Ataullah Efendi, bu deneyimlerin ardından Çekmece-i Kebir, Zağferanbolu, Trabzon, Halep ve Bağdat naibi olmuştur (1866-1874). Son niyabetinin tayin müddeti dolunca bir-iki yıl açıkta kalan Ataullah Efendi, önce kısa bir müddet Halep, ardından dört yıllığına Bağdat *divan-ı temyiz* reisi olmuş, bu adliye görevlerinden sonra mülkiye silkine geçerek Bağdat vali muavini, sonra merkez mutasarrıfı tayin edilmiştir. Kısa bir müddet Şehrizor sancağında, ardından yedi yıl Lazistan sancağında (Eylül 1885-Şubat 1892) mutasarrıflık yapan Ataullah Beyefendi, Temmuz 1896'dan Mayıs 1899'a kadar vezaretle Bağdat valisi olmuştur.[172] Böylece Ataullah Paşa toplamda on yıldan fazla bir zaman Bağdat'ta naib, *divan-ı temyiz* reisi, vali muavini, merkez mutasarrıfı ve nihayet vali olarak hizmet vermiştir. Neccar, onun bu dönemde Bağdat'a gelen tek Arap vali olduğunu, *el-Kevakibî es-Surî el-Alevî* künyesinin de işaret ettiği üzere, nesebinin Hz. Ali'ye dayandığını aktarmıştır.[173]

Mustafa Nazım Paşa adliye kökenli valilere verilebilecek güzel bir örnektir. Mekteb-i Hukuk tahsilinden sonra 1880'de *mektubî-i hariciye kalemi*nde mülazemete başlayan bu zat bir yıl içinde Mekteb-i Mülkiye'de usul-i idare dersleri de vermeye başlamıştır. 1889'da *Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi* müddei-i umumi muavini ve 1893'te müddei-i umumi, sonra yine *Şura-yı Devlet*'te *istinaf dairesi*nde, ardından Temyiz'de müddei-i umumi olmuş, bu arada ilaveten Dahiliye Nazırı başkanlığında

toplanan *tesri-i muamelat komisyonu* fahri azası, *Girid ıslahat-ı adliye komisyonu* reisi, *teftiş komisyonu* azası, Mekteb-i Hukuk'ta *hukuk-ı düvel* muallimi olarak hizmet etmiştir. 1900 Ağustosu'nda Brüksel'de toplanan Hapishaneler Kongresi'nde temsilen görevlendirilmiştir. Nazım Bey Haziran 1901'de Musul valisi, dört ay sonra da Erzurum valisi olmuştur. 1905 yılı başında vezarete yükseltilen Nazım Paşa Nisan 1906'da Diyarbekir valisiyle becayiş edilmiş, fakat iki hafta sonra Kastamonu valiliğine gönderilmiştir.[174] Eylül 1907'de Hıtta-i Irakiye müfettişi olarak devletin güneydoğu sınırlarına gönderilen Nazım Paşa, Hazım Bey'in Mayıs 1908'deki istifası üzerine, ihtilale kadar iki ay hem vali ve hem komisyon reisi olarak Musul'da görev yapmıştır.[175]

Mustafa Ziver Bey, koca bir otuz yedi yıl boyunca Adliye Nezaretinde mezahib (mezhepler) müdürü olarak çalıştıktan sonra Trabzon ve Edirne valiliklerine gönderilmiştir (Şubat 1907-Temmuz 1908). Ziver Bey'in bu valiliklerinden önceki bütün uzun kariyeri, müdür olmadan önce de altı yılını verdiği aynı dairede geçmiş, yani toplam kırk üç yıl (Eylül 1863- Şubat 1907) adliye teşkilatının, imparatorluktaki onlarca mezhebin sorunlarını yöneten biriminde hizmet vermiştir.[176]

Maliye Kökenli Valiler

1892-1903 yıllarında Trabzon valisi olan Kadri Bey memuriyet kariyerine maliyeci olarak başlamıştır. 1856'da daha on üç yaşındayken *mektubî-i maliye*ye stajyer olarak giren Kadri Bey dokuz yıl sonra *tahsilat-ı maliye komisyonu*na katip olmuştur. 1867 yazında *esham-ı umumiyye emaneti tahrirat müdürlüğü*ne tayin olan Kadri Bey, Haziran 1875'te Emanet'in muavinliğine terfi etmiş; 1878 yılının başlarında Maliye Nezareti muavinliğine ve 1879 sonunda *divan-ı muhasebat* azalığına atanmıştır. Mayıs 1883'te Aydın vilayeti defterdarı olarak ilk taşra görevine, 1885 baharında ise adada çıkan olayları tahkik için birkaç aylığına Sisam'a gönderilen Kadri Bey Ocak 1889'da defterdarlıktan azledilmiş ve Şubat 1891'de *meclis-i maliye* azalığı inzımamıyla Dersaadet Maliye müfettişliğine tayin edilinceye kadar boşta kalmıştır. Henüz üç hafta müfettişlik yapmadan, Maliye Nezareti müsteşarı olarak atanan Kadri Bey, 21 Nisan 1892'de Trabzon valisi olmuş ve 23 Ocak 1903'te vefat edinceye kadar bu makamın hakkını vermiştir.[177]

Bitlis Valisi Ömer Sabri Bey, daha önce Mülkiye Tekaüd Nezareti Sandık Emaneti, Maliye Nezareti serveznedarlığı ve Dersaadet Emniyet Sandığı müdürlüğünde bulunmuştur.[178]

Asker Kökenli Valiler

Tanzimat'tan önce ordu merkezi olan eyaletlerde sivil vali bulunmazken, 1843'ten sonra askerlerin sivil bürokratik görevler üstlenmesi yasaklanmış, "*ba'dezîn zabitân-ı askeriyyenin uhdelerine mülkî memuriyet ictima ed[il]emeyeceği*" kararlaştırılmıştır.[179] İdarede sivil-asker ayrımı şehrin mimarisine de yansımış, taşra şehirlerinde bu iki erkin binaları biribirinden uzak yerlere yapılmıştır.[180] Askeri memurların mülki hizmetlerde istihdamının uygun olmayacağına dair 8 Şubat 1869'da Seraskerlik'e cevaben yazılan bir muhabereli tezkire müsveddesinde "*memurîn-i askerînin öyle hidemât-ı mülkiyede istihdamı nâ-münasib*" olduğu belirtilmektedir.[181] Yine de bazen kriz durumunda bir vilayetin idaresinin askerlere bırakıldığı olmuştur. Mesela, Ahmed Rasim Paşa'nın Haziran 1872'de İşkodra valiliğinden ayrılması sicilinde şöyle ifade edilmiştir: "*Vilayet-i mezkure idaresinin umûr-ı idaresi cihet-i askeriyyeye tahvil olunması hasebiyle infisali*". [182]

Sultan II. Abdülhamid, "*Diyarbekir valiliğinde memurîn-i mülkiyeden bir zatın bulunması münasib olacağından*" Ferik Edib Paşa'nın vali yapılmak istenmesine karşı çıkmıştır. Padişahın, asayişin hüküm sürdüğü vilayetlerde idareyi demilitarize etme niyetini aynı iradede "*bervech-i muharrer memurîn-i mülkiyeden en ziyade muvafık görünen bir zatın memuriyetinin ale'l-usul arz ve istîzânı şerefsadır olan irade-i seniyye-i cenâb-ı padişâhî iktiza-yı alîsinden olmağla*" ikinci defa dile getirtmesi önemlidir.[183] 16 Mayıs 1904'te Sadaret'ten gönderilen bir yazıda, Diyarbekir Valisi Nazım Paşa'dan vilayet kumandanının mülki işlere karışmamasının sağlanması ve kendisinin vilayet merkezinden ayrılması durumunda vali vekaletini kumandana bırakmaması emredilmektedir:

> Hasbe'l-mevsim aşâyirin cevelâna başlaması sebebiyle, oralarca şu aralık vukuât-ı ğayr-i marziyyenin tekerrür eylediği anlaşıldığından, tedâbir-i seri'a ve kaviyye ittihazıyla, muhill-i huzur ve asayiş ahvâl zuhuruna meydan ve imkan bırakılmaması esbâbı bi'l-istikmal keyfiyetin tavazzuhan inbâsı, bir de kumandan paşanın umûr-ı mülkiyyeye müdahaleye temayülü mahsus olmakla bi'l-icab mülhakât-ı vilayete azimetinizde kumandan-ı müşarünileyhe tevkil edilmeyüb vazife-i vekaletin memurîn-i mülkiyyeden münasibine tevdi'i ve müşarünileyhin muamelât-ı hükumete müdahalesinin suret-i münasibede men'i tavsiye olunur. Bâ-irade-i aliyye.[184]

Bu araştırmaya konu olan dönemde görev almış doksan beş validen yirmi yedisi, yani yüzde otuza yakını asker kökenlidir (bkz. Tablo 7'de *Mekteb-i Harbiye* mezunları). Savaşlar ve isyanlar sebebiyle, mülki ida-

renin askersizleştirilmesi yönündeki kararlılık zaman zaman delinmiş, vilayet idarelerinde asker kökenli yöneticiler görev almıştır. Bir vilayette meydana gelen kriz sırasında vali tebdili zaruri hale geldiğinde, bölgeyi iyi bilen ve askeri kuvvetlerin sevkinde daha muktedir davranabilecek kişiler gündeme gelmiştir. Dersim hadiseleri sırasında, 18 Haziran 1908'de, IV. Ordu Komutanı, *"Dersim gailesinin, bimennihî teâlâ, saye-i şahanede hüsn-i suretle indifâ'ına kadar, temin-i idare-i askeriyye ile beraber umûr ve tedâbir-i mülkiyede ibraz-ı faaliyet edebilecek iktidarı haiz ve ahvâl-i mahalliyyeye vâkıf bir vali*" ihtiyacını dile getirmiştir. [185]

•••

Örneklemelerden görüldüğü üzere, on dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında görev yapan Osmanlı valilerinin kariyer çizgileri çeşit çeşittir. Dahiliye Nezaretine bağlı görevlerde vilayet idaresinin alt birimlerinden yükselenler olduğu gibi, maliye ve adliye bürokrasisinden geçiş yapanlar da çoktur. Hangi nezarete bağlı olurlarsa olsunlar, büyük çoğunluğun vali olmadan önce bir şekilde taşra tecrübesi yaşadığı görülmektedir. Nezaretlerin taşra teşkilatları bu bürokratların vilayetlerin en yüksek mülki amirleri olmadan önce böyle bir deneyim edinmelerini sağlamıştır. Taşra tecrübesi olmayıp doğrudan İstanbul'daki merkez teşkilatından gelenlerin ise bir şekilde taşra işleriyle alakalı bir mesleği vardır. Mesela, son örnekte zikredilen Ziver Bey, Adliye Nezaretine bağlı, gayrimüslim cemaatlerin sorunlarını ilgilendiren dairedeki engin tecrübesinden dolayı, bu sorunların taşrada önem kazandığı bir zaman diliminde vilayete çıkmıştır. Birçok vali, kariyerinin başlarında nezaretten nezarete ve vilayetten vilayete sık sık yer değiştirmiştir. İstanbul'da güvenli bir merkezi dairede bir kadro elde eden birinin, kendisini az zaman sonra bir taşra makamında bulduğu nadir değildir. Nezaretlerin merkez teşkilatlarında göreve başlayanlar olduğu gibi, vilayet idarecilerinin maiyetlerinde, nezaretlerin taşra organlarında veya Mâbeyn'de memuriyete atılanlar da vardır. En yakınında çalışan Mâbeyn katiplerinin padişah tarafından taşra yöneticiliklerine gönderilmeleri, şahsi güven duygusunun bu dönemdeki tayinlerde oynadığı role işaret etmektedir. Sultan II. Abdülhamid güvenilir devlet adamı kıtlığından şikayetleriyle bilinen bir padişahtır. Gece gündüz bir imparatorluğun ayakta tutulması hengâmında birlikte olduğu Mâbeyn katipleri kadar kimseyi daha yakından tanımadığını, iş tutuşunu bu kadar deneye tabi tutmuş olamayacağını söylemek mümkündür. Diğer atamalarda, muhtemelen daha ziyade güvendiği vezirlerin, nazırların tavsiyelerine, ailelerin "asalet"ine ve geçmişteki hizmetlerine ya da vali adaylarının sicillerine bakarak onay verdiği düşünülmektedir.

Vilayet	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901
Hicaz	Ahmed Ratib Paşa (1892-						
Yemen	Ahmed Fevzi Paşa (1891-			Hüseyin Hilmi Paşa			
Basra	Mahmud Hamdi Paşa (1893-	Mehmed Arif Paşa		Enis Paşa	Salih Hamdi Paşa	Muhlis Paşa	
Bağdat	Hasan Refik Paşa (1891-	Mehmed Ataullah Paşa			Süleyman Namık Paşa		
Musul	Mehmed Salih Paşa	Abdullah Paşa/ Zühdi Bey	Abdulvahhab Paşa	Arif Paşa	Ebubekir Hazım Bey		Mustafa Nazım Paşa/ Şerif Ahmed Reşid P.
Halep	Mustafa Zihni Paşa	Mehmed Raif Paşa				Enis Paşa	
Suriye	Osman Nuri Paşa (1894-	Hasan Refik Paşa	Hüseyin Nazım Paşa				
Beyrut	Abdülhalik Nasuhi Bey (1894-		Hüseyin Nazım Paşa /Reşid Paşa				
Trablusgarp	Ahmed Rasim Paşa (1881-	Süleyman Namık Paşa			Mustafa Haşim Bey	Mehmed Hafız Paşa	
Hüdavendigar	Ahmed Münir Paşa (1891-	Mustafa Zihni Paşa	A. Münir Paşa 2. defa/ İbrahim Halil Paşa				
Konya	Ali Kemali Paşa (1894-			Mehmed Ferid Paşa			
Ankara	Ahmed Tevfik Paşa						
Aydın	Mehmed Kamil Paşa						
Adana	Mustafa Faik Paşa (1894-	Hüseyin Rıza Paşa	Hüseyin Hilmi Paşa	Süleyman Bahri Paşa			
Kastamonu	Halil Halid Bey (1894-	Ali Refik Bey	Mehmed Enis Paşa				
Sivas	İbrahim Halil Bey (1892-		Hasan Hilmi Paşa			Reşid Akif Paşa	
Diyarbekir	Enis Paşa	Kıbrıslı Halid Bey					
Bitlis	Ömer Sabri Bey			Mecid Bey		Hüsnü Bey	
Erzurum	Şerif Mehmed Rauf Paşa						Mustafa Nazım Paşa
Mamuretülaziz	M. Şerif Rauf Paşa/Rauf Bey						
Van	Ahmed Nazım Paşa	M. Şemseddin Bey	Vekil Ferik Şemsi Paşa	Tahir Paşa			
Trabzon	Kadri Bey (1892-						
Cez. Bahrisefid	Abidin Paşa (1893-						
Edirne	Mehmed Arif Paşa						
Selanik	Mustafa Zihni Paşa (1891-	Hüseyin Rıza Paşa	Hasan Refik Paşa				Mehmed Tevfik Bey
Kosova	Mehmed Hafız Paşa (1893-						
Yanya	Ahmed Hıfzı Paşa (1884-		Osman Fevzi Paşa				
İşkodra	Osman Fevzi Paşa (1894-	Hasan Edib Paşa		Kazım Paşa			Şakir Paşa
Manastır	Abdülkerim Paşa						Hasan Edib Paşa

Vilayet	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Hicaz							
Yemen	Abdullah Reşid Paşa		Mehmed Tevfik Bey	Ahmed Fevzi Paşa			
Basra					Abdurrahman Hasan B.		
Bağdat	Ahmed Feyzi Paşa		Abdulvahhab Paşa	Mecid Bey	Ebubekir Hazım Bey		
Musul	Mustafa Nuri Bey			Mustafa Yümni Bey			
Halep	Mecid Bey		Osman Kazım Bey	Mehmed Nazım Paşa			
Suriye					İbrahim Şükrü Paşa		
Beyrut		İbrahim Halil Paşa					
Trablusgarp			Hüseyin Ef./Receb P.				
Hüdavendigar		Reşid Mümtaz Paşa			Mehmed Tevfik Bey		
Konya	Mehmed Tevfik Bey	İbrahim Faik Bey				Mehmed Cevad Bey	
Ankara	Mehmed Cevad Bey					Ahmed Reşid Bey/ Mustafa Nuri Bey	
Aydın						İbrahim Faik Bey	
Adana							
Kastamonu					Osman Kazım B.		İsmail Fuad Bey
Sivas	Reşid Akif Paşa						
Diyarbekir	Mehmed Faik Paşa	Mehmed Nazım Paşa		Osman Kazım Bey	Mehmed Ata Bey/ Mustafa Nuri Bey/ Abdurrahman Fehmi E.	Mahmud Arif Paşa	
Bitlis			Ferid Paşa			Tahir Paşa	
Erzurum					Mehmed Ata Bey/ Mustafa Nuri Bey	Abdulvahhab Paşa	
Mamuretülaziz		Abdurrahman Hasan Bey		Abdurrahman Fehmi Efendi	Mustafa Nuri Bey/ Kıbrıslı Halid Bey		
Van					Âli Bey	Ali Rıza Bey	
Trabzon		Mehmed Reşad Bey			Arif Paşa	Mustafa Ziver B./Ferid P.	
Cez. Bahrisefid					Hüseyin Nazım Paşa		
Edirne						Mehmed Reşad Bey/ Mustafa Ziver Bey	
Selanik	Hasan Fehmi Paşa		M. Şerif Rauf Paşa				
Kosova		M. Hafız Paşa 2. defa/ Şakir Paşa		Mahmud Şevket Paşa			
Yanya					Seyfullah Paşa	Hilmi Paşa	
İşkodra		Haydar Paşa			Salih Zeki Paşa	Hilmi Paşa/ Seyfullah Paşa	Mustafa Nuri Bey
Manastır		Ali Rıza Paşa/ Ebubekir Hazım Bey			Ahmed Reşid Bey	Hıfzı Paşa	

Kaynaklar: BOA, SA; Salnameler; BOA, Tevcihat II; Yıldız Arşivi, Kuneralp

Notlar

1 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif, 1965, c. VII, s. 949. Bir valinin doğrudan Dahiliye nazırı tarafından görevinden alındığı ilk defa 1908 İhtilali'nden sonra vaki olmuştur. Yerli ahaliden Bâbıâlî'ye çok miktarda dilekçe gelmesi üzerine, sadece üç gün bakanlık yapan Hacı Akif Paşa bütün sorumluluğu üzerine alarak Trabzon valisini azletmiştir. Bkz. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: TTK, 1949, s. 6.
2 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, 3. baskı, Ankara: TTK, 1988, c. VIII, s. 248.
3 R. Marvin DeVore, "British Military Consul in Asia Minor 1878-1882", Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 1973, s. 109.
4 Davison, *Reform*, s. 138.
5 Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969; Joseph S. Szyliowicz, "Elite Recruitment in Turkey: The Role of the Mülkiye", *World Politics*, 1971, c. XIII, s. 371-98.
6 M. Zekai Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu: Vilayet Matbaası, 1960, s. 576.
7 BOA, YA.RES. 85/35, 1314.9.29.
8 Mesela, "Manastır valiliğine arz ve istîzân buyrulduğu üzere Kosova Kumandanı Ferik Ali Rıza Paşa hazretlerinin tayini münasib olacağından" bahseden saraydan Sadaret'e gönderilen belge: BOA, Y.PRK.BŞK. 68/6, 1320 Za 10.
9 "[T]erakkî-i sinn maniasıyla umûr-ı vilayete bakamamakda olmasına mebni, yerine münasib bir zatın intihab ve arzı hakkında şerefsudur buyurulub tezkire-i hususiyye-i atûfîleriyle tebliğ olunan irade-i seniyye", BOA, Y.PRK.A. 12/74, 1319 N 14.
10 "Vilayet-i mezkure valiliğine ehil ve muktedir ve sadık bir zatın intihabı zımnında keyfiyetin müzakeresiyle kararının arzı şerefsünuh ve sudur buyrulan irade-i hazret-i hilafetpenâhîleri iktiza-yı âlîsinden bulunduğunu mübelliğ tezkire-i hususiyye", BOA, Y.PRK.A. 12/73, 1319 N 14.
11 "Kamil Paşa'nın Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayeti valisi Nazım Paşa hazretleriyle becayiş sureti tezekkür olunmuş ise de, karîn-i tasvîb-i isabet-nasîb-i âlî olmayub Kamil Paşa'nın Midillü'de ikameti emr u ferman buyrulduğu halde, Aydın vilayeti valiliğine Techizat-ı Askeriyye nazırı sabık Râif Paşa hazretlerinin icrayı memuriyeti muvafık görüldüğü," BOA, YA.HUS. 508/93, 1324.11.24.
12 BOA, YEE 86/15, 1324 B 28.
13 BOA, YEE 86/15, 1324 B 28. Kamil Paşa'nın valiliği sırasında eşkıyalığın artması üzerine bkz. Halil Dural, *Bize Derler Çakırca: 19. ve 20.Yüzyılda Ege'de Efeler*, İstanbul 1999.
14 "Aydın valiliğine ber-mantuk-ı emr u ferman-ı hümayun-ı şahane münasib birinin tayini icab-ı halden ve oraya erbab-ı dirayet ve haysiyet bir zatın nasbı lâzımeden olub, Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Nazım Paşa hazretleri faal ve umûr-ı vilayeti ber-vefk-i dilhâh-ı âlî mecra-yı intizama ifrağ edecek evsâf ve iktidarı haiz olacağı gibi, müşarünileyhin Aydın valiliğine tayini halinde Kamil Paşa hazretlerinin de Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetine nakli mümkün ve bu suret rehin-i tasvib buyrulmadığı takdirde, Yemen Heyet-i Teftişiye reis-i sabıkı Şakir ve Techizat nazır-ı sabıkı Raif Paşalar hazaratından birinin tayini", *adı geçen belge* (*a.g.b.*).
15 "[Ş]u şeyhuhatda Said bendelerinin bir senelik daha refakat ve muavenetinden mahrumiyet-i acizaneme lutf u inayet", BOA, Y.PRK.UM. 69/11, 1322 M 4.
16 BOA, Y.PRK.BŞK. 64/79, 1319 M 18.
17 "[M]evâsim-i şitâiyyede Erzurum'un şedaid-i hevâiyyesinden dûçâr-ı ızdırab olduğum ma'ruzât-ı sâbıka ile malum-ı âlî-i hazret-i velinimet-i a'zamî buy-

rulmuş olduğundan, vilâyât-ı mezkurenin mevâki'-i mu'tedilesinde ve yazları dahi bu cihetlerinde icra-yı vazife eylemek üzere lutfen ve merhameten", BOA, Y.PRK.UM. 48/66, 1317 C 26.

18 BOA, SA 3/597.
19 BOA, Y.PRK.ASK. 244/89, 1325 S 13
20 Y.PRK.ASK. 244/89, 1325 S 13
21 BOA, Y.PRK.BŞK. 66/68, 1320 M 14
22 BOA, SA 2/804.
23 BOA, Y.PRK.A. 13/74, 1321 L 24.
24 BOA, Y.PRK.A. 13/74, 1321 L 24.
25 BOA, YA.HUS. 392/71, Şaban 1316.
26 BOA, YA. HUS. 51487, 1325.7.19.
27 "Rahatsızlığı cihetiyle Edirne Valisi Reşad Beyefendi hazretleri hakkıyla işe bakamayarak umûr-ı vilayetin naib efendi ile sair bazı memurînin elinde kaldığı mevsuken haber alınmış ve ehemmiyet-i mevkiiyyeden dolayı bu halin mesâlih-i umumiyyeye tesirden gayr-i hâlî olması tabii...", BOA, YA.HUS. 510/52, 1325. 2.10.
28 "[T]araf-ı sâmî-i sadaretpenâhîlerinden icabı vechile tenbihat ve talimat-ı lazime ifa ve ihtar kılındığı takdirde, ber-vefk-i dilhâh-ı âlî hüsn-i ifa-yı vazifeye muvaffak olarak şikâyât hudusüne sebeb bırakmayacağı melhuz bulunduğundan", BOA, Y.PRK.BŞK. 67/14, 1320 C 7.
29 BOA, Y.PRK.BŞK. 67/14, 1320 C 7.
30 BOA, YA.HUS. 506/53, 1324.7.17.
31 *A.g.b.*
32 BOA, Y.PRK.BŞK. 53/1, 1315 S 14.
33 "Memuriyet-i cedîde-i çâkerânemi mübelliğ olan Dahiliye Nezaret-i celîlesinin telgrafnamesi telgraf hattı bulunmayan Çubukabad kazası dahilinde bir köyde gece alınarak Ankara'ya şimdi muvâsalat eylediğimden esbâb-ı azimetimi tehiye ile mütevağğil bulunduğumu arz eylerim", BOA, Y.PRK.UM. 56/57, 1319 C 19. Balkanlar'dan gelen göçler için bkz. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: TTK Basımevi, 1994 ve "Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskan Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1995, sy. 1, s. 197-221.
34 BOA, Y.PRK.UM. 56/53, 1319 C 19.
35 Son dönemde Yemen vilayeti için bkz. Caesar E. Farah, *The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*, Londra: I. B. Tauris, 2002; Thomas Kuhn, "Ordering the Past of Ottoman Yemen, 1872-1914," *Turcica*, 2002, sy. 34, s. 189-220.
36 *Mehmet Tevfik Bey'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, c. I, s. 215-216, 265-266.
37 Nejdet Bilgi, "Trablusgarb'a Dair Bir Layiha", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1999, sy. 3, s. 88.
38 "[M]emuriyeti tehir edildiği", BOA, SA 47/270.
39 *The Memoirs of Ismail Kemal Bey*, Sommerville Story (ed.), Londra: Constable, 1920; Cahit Telci, "İsmail Kemal Bey Hakkında Avusturya Devlet Arşivi'nde Bulunan Bir Mektup", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, İzmir 1996, sy. 1, s. 185-191.
40 BOA, SA 4 /177.

41 Haleb Vilayeti Salnamesi 25 / 1315, s. 75.
42 "Şiddet-i burudetden büsbütün bî-mecal kalacağım kaviyyen istidlal olunuyor. Bu halde umûr-ı hükumete bi't-tabii hiç bakamayacağım cihetle temâdî-i ikamet u memuriyet-i çâkerânem şu suretle faidesiz ve mazarrâtı mebni", Erzurum Valisi Raif Paşa, BOA, Y.PRK.UM. 51/99, 1318 C 17.
43 "Bu zaaf-ı tene inzimam eden bazı ahvâlden dolayı bu vilayetde durmak her gün ölümle musavi bir acıyı hissetmek demek olub (…) en sadık bir köpekleri de ben olduğumu bir kat daha isbat eylemek üzere vilayetden afvımla celbime müsaade buyrulmasını resmen istirham", Sivas Valisi Reşid Akif Paşa, BOA, YEE 14/203, 1325 Z 9.
44 BOA, Y.PRK.UM. 45/6 1316 L 14.
45 BOA, Y.PRK.UM. 67/19, 1321 Ş 1.
46 BOA, Y.PRK UM. 77/3, 1323 B 10.
47 BOA, Y.PRK.UM. 69/11, 1322 M 4.
48 BOA, Y.PRK.UM. 49/50, 1317 N 13.
49 "Tekaüdlüğüm icra buyrulduğı halde, mütebaki ömrümü müftehiran de'avât-ı hayriyet-ayât-ı cenâb-ı hilafetpenâhî ile ikmal etmiş olurum", BOA, Y.PRK.UM. 71/97, 1322 Ş 8.
50 Çankaya, *Mülkiyeliler*, c. III, s. 25.
51 BOA, İ.HUS. 69 / 28 L 1313, *Musul- Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri, 1525-1919*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s. 231-32.
52 "Kosova valisi beyefendi hazretleri hayli müddetden beri Kosova'da bulunarak ahvâl-i mahalliyye hakkında vukuf u tecrübe hasıl eylemiş olmasına nazaran", BOA, Y.PRK.BŞK. 67/14, 1320 C 7.
53 "Hıdemat-ı hasene ve sadıkanesi görülmüş olmasıyla müşarünileyhin Halep valiliğine memuriyeti", BOA, Y.PRK.BŞK. 67/14, 1320 C 7.
54 BOA, Y.PRK.A. 13/74, 1321 L 24.
55 BOA, YA.RES. 85/35, 1314.9.29.
56 "Trabzon vilayeti valisi Kadri Beyefendi hazretlerinden şikayet edilmekde ve kendisinin orasınca âsâr-ı tekasül ve rehavet görülmekde olmasına binaen", BOA, YA.RES. 85/35, 1314.9.29.
57 BOA, Y.PRK.BŞK. 67/14, 1320 C 7
58 Örnek için bkz. Tevfik, s. 62 ve 73.
59 BOA, YEE 14/76, 1316.
60 BOA, Y.PRK.UM. 79/75, 1325 S 2.
61 "Şikayet-i vâkı'a hükumet-i seniyye nazarında ve nefsü'l-emirde vali-yi müşarünileyh içün mucib-i muaheze olmak şöyle dursun, bilakis dolayısıyla şâyân-ı takdir bir hüsn-i şehadet suretinde telakki edilmek lazım", BOA, YA.HUS. 51487, 1325.7.19.
62 Bkz. Abdulhamit Kırmızı, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997; "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", *Divan*, 2002, c. 2, sy. 13, s. 295-306; "Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2003, sy. 6, s. 137-152.
63 Girit (bkz. Giriş, dipnot 39) ve aynı şekilde vilayet sistemine dahil olmayıp özel bir statüde bir müddet Osmanlı toprağı olarak berdevam olup Bulgaristan'a ilhak edilen Şarki Rumeli valiliği istisnai konumlara sahiptir, bkz. Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara: TTK, 1992.
64 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi*, c. III, s. 237-269.

65 Bilgi, s. 90.
66 "The difficult position of any provincial Governor in face of Palace intrigues must, however, be borne in mind," FO, 424/197, No 82, s. 80-83, Vice-Consul Elliot from Constantinople, Nov. 30, 1898 (*EHİB*, s. 359-360).
67 BOA, Y.PRK.UM. 56/39, 1319 C 15.
68 Mesela, Tevfik, s. 71.
69 Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurumu Yayını, 1977, c. IV, s. 401-402.
70 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: TTK, 1979, s. 62-68.
71 BOA, MV 121/2, 1326 N 4.
72 BOA, DH.MUI. 12-2/6, 1327 N 5.
73 BOA, Y.PRK.UM. 68/120, (1321).
74 "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909", Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979, s. 471. Hüseyin Nazım Paşa'nın Suriye valiliği için ayrıca bkz. Najib Elias Saliba, "Wilayat Suriyya, 1876-1909", Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 1971, s. 140-143 ve Muhammed Adîb al-Husnî, *Kitab Muntakhabat al-Tawarikh li-Dimashq*, 3 cilt, Şam: Al-Matbuat al-Hadîtha, 1346/1927, s. 276-278.
75 BOA, Y.PRK.UM. 29/53, 1311 N 3.
76 Ernest E. Ramsaur, Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Beyrut: Khayats, 1965, s. 30-34.
77 BOA, Y.PRK.BŞK. 64/79, 1319 M 18.
78 Mevlüt Çelebi, "Selim Sırrı Tarcan'ın Jön Türklüğü", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 2003, sy. 236, s. 13-21, Tarcan'ın *Resimli Ay* (c. 4, 1927)'daki hatıralarına atfen.
79 Tevfik, s. 74.
80 "Bugün dahi Suriye Valisi Nazım ve Adana Valisi Bahri Paşalar ve Cebel-i Lübnan dahilinde Şuf Kaymakamı Mustafa namlarına Hilafet ve Gökden Sada evrak-ı matbua ve muzırrasından İngiliz postahanesiyle vürud eden nüshalar hemen derdest edildiği ma'ruzdur", BOA, Y.PRK.UM. 48/75, 1317 B 4; "Suriye Valisi Nazım Paşa namına mazrufen vürud eden Hilafet namı altındaki evrak-ı muzırranın derdest olduğu ma'ruzdur", BOA, Y.PRK.UM. 49/43, 1317 N 2.
81 Asaf Tugay, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, 2 cilt, İstanbul: Okat, 1962-64, c. I, s. 101-102.
82 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 292.
83 *Age.*, s. 292-295.
84 Karal, VI, s. 21, Hayreddin, *Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiye*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şurekası, 1326, c. II, s. 5'e atfen.
85 Engin Deniz Akarlı, "The Problems of External Pressures", s. 44.
86 Viyana'da Fransızca olarak çıkan bu gazetenin ve Avrupa'daki benzer birçok gazetenin şantaj yoluyla Osmanlı Devleti'nden para koparmak için yürüttükleri aleyhte haber yazma politikalarıyla ilgili olarak bkz. Orhan Koloğlu, *Avrupa Kıskacında Abdülhamit*, İstanbul: İletişim, 1998.
87 BOA, HR.SYS. 192/6, 1896.7.9.
88 BOA, A. MKT.MHM. 637/30, 18.7.1896.
89 Demirel, s. 127-129: "The removal of the Vali is also a most necessary measure," FO, 424/187, no. 26, s. 23-25, Konsolos Vekili Hallward'dan Konsolos Cumberbatch'a, Diyarbekir, Mart 17, 1896.
90 Şaşmaz, s. 214.

91 *FO Confidential Prints*, No. 4307'ten nakleden Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgelerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları, 1580-1900*, İstanbul: İletişim, 2004, s. 213-214.
92 Hanioğlu, *The Young Turks*, s. 64.
93 Said Paşa, c. I, s. 399-401 ve c. II, s. 282.
94 İsmail Kemal Bey, s. 250.
95 Uzer, s. 152
96 BOA, Y.PRK.TKM. 45/52, 1320 RA 16.
97 BOA, Y.PRK.UM. 23/99, 1309 B 10.
98 Daha erken zamanlarda da böyle uygulamalar vakidir. Mesela, Sivas Valisi Ahmed İzzet Paşa'nın tayin talebini reddettiği için vilayet meclisi merkezi hükumete teşekkür etmiştir. (BOA, A.MKT.MHM. 431/79, 1285 N 29). Trabzon vilayet meclisi iki yıl sonunda Halep'e atanan Yenişehirli Arif Paşa'yı Bâbıâlî'ye övmüştür (BOA, Y.PRK.UM. 16/28, 1307 B24).
99 BOA, Y.PRK.SGE. 6/92, 1313 S 1.
100 BOA, Y.PRK.PT. 10/20, 19 R 1313.
101 BOA, Y.PRK.UM. 78/32, 1323 Z 14.
102 "*Kastamonu Valiliği'nin uhde-i çâkerâneme teveccüh ve ihsanını istirham eylediğimin* (...) *Vilayetin elyevm üç yüz küsür bin liradan ibaret olan varidâtını bir milyona istikâya müteahhid bulunduğumun...*", Tugay, c. I, s. 102.
103 BOA, Y.PRK.ASK. 113/60, 1314 S 20.
104 Orhan Kılıç, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. IX, s. 890.
105 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara: TTK, 1988, s. 118.
106 Çarlıkta böyle değildir, bkz. John A. Armstrong, "Tsarist and Soviet Elite Administrators," *Slavic Review*, Mart 1972, sy. 31, s. 26.
107 Süleyman Kani İrtem, *Bilinmeyen Abdülhamid*, İstanbul: Temel Yayınları, 2003, s. 236-237. Sinan Kuneralp'in eseri Hamidiye öncesi dönemle mukayese için lazım olan veri tabanını sağlamaktadır: *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber*, İstanbul: Isis, 1999.
108 "Mülâzemet", *Redhouse*, s. 818. Mülazemet süreci için bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi*, s. 52-53.
109 Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Londra: George Allen & Unwin, 1966.
110 Ergin, c. I, s. 73.
111 *Age.*, c. II, s. 324 ve 331.
112 *Age.*, c. II, s. 397-400; Hüseyin Nazım Paşa, s. 60-61.
113 *Age.*, c. II, s. 336.
114 Bu dönemde eğitimin durumu için bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK Basımevi, 1990; Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, The State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2002; Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.

115 İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997, c. II, s. 138-39.

116 *Şecerât'ül-Beyan fi Tercemeti Müfredât'il-Kuran, Şerh-i Kaside-i Tantarâniyye, Lübabü'l-İntihab, Uyunu'l-Âsâr fi Müntehabâti'l-Eş'âr, Desâticü'l-Fevâid, Defterçe-i Güftar, Tahdîk-i Hâtır der Tefrîk-i Elfâz, Metâlibu'l-Metâlib, Hemyân-ı Beyan, Cerâbu'l-Edeb* (5 cilt), *Mecmua-i Edebiye, Zübdetü'l-Efkâr fi Mehâsini'l-Asâr, Destçe-i Fevâid, Ravzaü'l-Elhân fi Tebyîn-i Kıtaat-ı Cinân, Mecmua-i Muhâdarât;* Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (haz.), İstanbul, 1972-1975, c. II, s. 332.

117 Hacı Reşid Paşa, *Tasavvuf: Tarikatler Silsilesi ve İslam Ahlakı*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965, s. 6.

118 Yves Marquet, "Ikhwan al-Safa", *The Encyclopaedia of Islam*, c. III, Leiden, 1986, s. 1071-1076.

119 Bursalı Mehmed Tahir, c. III, s. 138-39.

120 İbnülemin, *Son Asrın Türk Şairleri*, 8/1436-38; İbrahim Alaattin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1946, s. 322; Hacı Reşid Paşa, s. 6.

121 BOA, SA 4/212-13 ve 150/127.

122 BOA, SA 2/804.

123 Ankara, 1990, c. II, s. 742. Müellif burada yanlışlıkla Abdurahman Fehmi Bey'i Hasan Fehmi Bey olarak zikretmiştir.

124 Meyyade Ay, "Ahmet Reşit Bey, Nazariyat-i Edebiye", Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, 1992.

125 Jan Rasin, *Tiyatro Külliyatından*, çev. Ahmet (H. Nazım) Reşit, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı, 1934.

126 Virgile, *L'eneide*, çev. Maurice Rat, Ahmed Reşit, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı, 1935.

127 Ahmet Reşit Rey, *Şiirler*, Mehmet Törenek (haz.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2000. Dil ve edebiyat hakkındaki görüşleri için bkz. Ülkü Gürsoy, "Ahmet Reşit Rey'in Dil ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri", *Türk Yurdu*, Türkçeye Saygı Özel Sayısı, Şubat-Mart 2001, c. 21, sy. 177-180, s. 162-163.

128 Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1969, c. II, s. 639.

129 Bir İslam alimi olarak portresi çin bkz. Bursalı Mehmed Tahir, c. 2, s. 47; Abidin Paşa, "Şarih ve Mütercim-i Kitab Abidin Paşa'nın Muhtasar Tercüme-i Hali", *Tercüme ve Şerh-i Mesnevi-i Şerif*, İstanbul: 1324, c. I, s. 4-6; Gövsa, s. 14; Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul: İnkılap ve Aka, 1983, s. 143-145; Kemal Yavuz, "Mesnevi-i Şerif ile Alakalı Olarak Cevdet Paşa'nın Abidin Paşa'ya Yazdığı Mektup", *TDED*, c. XXIV-XXV, s. 441-454; İskender Pala, "Abidin Paşa", *DİA*, c. I, s. 310.

130 Öztuna, c. II, s. 641.

131 İstanbul: Mihran Matbaası 1304 [1887].

132 Bu eser günümüz Türkçesi ile tekrar yayınlanmıştır: Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, çev. Mehmed Ata Bey, Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul 1989.

133 Pakalın, c. IV, s. 360.

134 M. Orhan Bayrak, *Osmanlı Tarihi Yazarları*, İstanbul 1982.

135 *Age.*, c. IV, s. 399-405; BOA, SA 32/241; Çankaya, c. III, s. 192-93.

136 BOA, SA 1/280.

137 Muhataba (1887), Kerbela (1911), Yek-avaz (1917), Nizam'ül-Has fi Ehli'l-İhtisas (1910), İbn Fariz Tercümesi (1914), Esrar-ı Tebhid Tercümesi (1915), bkz. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. I, s. 144-8.
138 BOA, SA 1/726-7.
139 Bursalı Mehmed Tahir, c. II, s. 163.
140 M. Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, Ünal Şenel (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, s. 6.
141 Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *TALİD*, 2006, c. 4, sy. 7, s. 291-349.
142 *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul: Gelişim, 1986, c. XVI, s. 8406.
143 Fevziye Abdullah Tansel, "Bir Mevlevi Nasir ve Şairi Mehmed Nazım Paşa", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, c. XIV, s. 155-174. Mezartaşında da şairliğinin şöhretine atıf vardır: "*Esbak Selanik valisi, şuara-yı be-nâmdan Nazım Paşa sene 1345 fi 11 C*", Behcetî İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merakid-i Mu'tebere-i Üsküdar: Ünlülerin Mezarları*, İstanbul 1976, s. 69.
144 Bursalı Mehmed Tahir, c. II, s. 338; Gövsa, s. 320; Haluk Çağdaş, "Şair ve Nüktedan Vali Raşit Akif Paşa", *Tarih ve Toplum*, 159, s. 163-64; Dursun Gürlek, "Sivas Valisi Reşid Akif Paşa", *Türk Edebiyatı*, Nisan 2002, sy. 342, s. 34-35.
145 Necib Asım, "Veled Çelebi Hazretleri", *Türk Yurdu*, c. VII, sy. 15, s. 2471-2476; Metin Akar, *Veled Çelebi İzbudak*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, s. 23, 65; Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, İstanbul: Seha, 1999, c. II, s. 386-7.
146 BOA, SA 42/409 ve 180/235.
147 *Nazım Hikmet'in Büyük Babası Nazım Paşa'nın Anıları*, İstanbul: Arba Yayınları, 1992, s. 85-86; Metin Akar, *Veled Çelebi İzbudak*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, s. 23-25. İkinci kaynağa göre Nazım Paşa, Vali Memduh Paşa ile yaşadığı bir sorundan dolayı Konya'dan ayrılmıştır.
148 BOA, SA, 3/88 ve Öztuna, c. II, s. 606-607, 611; İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997, c. II, s. 122.
149 BOA, SA 2/334-335 ve 150/57; Öztuna, c. II, s. 676.
150 BOA, SA 1/280.
151 BOA, SA 3/596-597; Mehmed Süreyya, c. IV, s. 856-57.
152 BOA, SA 1/70.
153 BOA, SA 26/49-50.
154 BOA, SA 25/113.
155 BOA, SA SA 26/155-156 ve 150/19.
156 BOA, SA 2/804.
157 BOA, SA 112/143; Çankaya, c. III, s. 189.
158 BOA, SA 32/241; Pakalın, c. IV, s. 399-405; Çankaya, c. III, s. 192-93.
159 Pakalın, s. 401.
160 BOA, SA 104/456; Çankaya, c. III, s. 328-34; Öztuna, c. II, s. 639. Hatıratı için bkz. *Gördüklerim Yaptıklarım*, İstanbul: Yeni Türkiye Basımevi, 1945-47.
161 Bkz. Mim Kemal Öke, *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.
162 Bkz. Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara: Phoenix, 2004.
163 BOA, SA 47/269-270.
164 BOA, SA 10/959; Çankaya, c. II, s. 83-85.

165 "Van'a sâbık Tahran Sefiri Şemseddin Bey, Nazım Paşa'nın infisaline mebni", 21 M 14, *Tevcihat Defteri II*, s. 112.
166 BOA, SA 1/252.
167 Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Kayseri, 1992, s. 23-26; Andrew Gordon Gould, "Paşas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885", Doktora Tezi, California Üniversitesi, L.A.,1973, s. 164-169 ve 275dn.
168 BOA, SA 26/49, *ilmiye*den *askeriye*ye geçen Abdülhalik Nasuhi Bey için "tebdîl-i tarik ve fahrî binbaşılık rütbesiyle silk-i celil-i askerîye" cümlesi kullanılmıştır.
169 BOA, SA 2/988, *askeriye*den *hariciye*ye, sonra da *dahiliye*ye geçen Halil Halid Bey için kullanılmıştır.
170 Sicilindeki amir kanaatinde Ahmed Cevdet Paşa "ulemadan ve ashab-ı dirayet ve reviyyet ve istikametden" olduğuna şehadet etmektedir, BOA, SA 4/212-13 ve 150/127.
171 Agb.
172 BOA, SA 10/545.
173 Cemil Musa Neccar, *El-İdaratu'l-Osmaniyya fi vilayet-i Bağdad: min ahdi'l-vâli Midhat Başa ilâ nihayeti'l-hükmi'l-Osmanî, 1879-1917*, Kahire 1991, s. 184-85, 191 ve 472.
174 BOA, SA 25/141.
175 Gökhan Çetinsaya, "The Politics of Reform in Iraq under Abdülhamid II, 1878-1908", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 69-70; *Kastamonu*, No.1704, 11 Eylül 1907 nüshasına atfen Mustafa Eski, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, Ankara: Önder Matbaası, 2000, s. 65.
176 BOA, SA 4/268.
177 BOA, SA 1/822; Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İsmail Kara (haz.), İstanbul: İletişim, 1991, s. 42-53; Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Ankara, 1975, s. 213-14.
178 BOA, SA 18/417.
179 Bu ifade 6 Eylül 1843'te resmiyet kazanan, beş büyük ordu sistemini kuran ve askerlik süresini beş yıla çıkaran askerlik kanununda (*Tensikat-ı Celîle-i Askeriyye* Fermanı) geçmektedir. Bkz. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 69.
180 Avcı, s. 244.
181 BOA, A.MKT.MHM. 434/21, 1285 L 25.
182 BOA, SA 3/596.
183 BOA, Y.PRK.BŞK. 68/6, 1320 Za 10.
184 BOA, A.MKT.MHM. 637/48, 1322 Ra 1.
185 BOA, YA.HUS. 522/102, 1326 Ca 18.

3. Bölüm

Vali ve Merkez

Valinin idari görevlerinden bahseden başlık altında sayılmayan rutin işleri, kanunda iki kısma ayrılmıştır: Birincisi, "*hususât-ı âdiyeden ma'dud bulunanlar*", ki bunları vali merkeze sormadan, "*doğrudan doğruya icra eder*"; ikinci kategorideki işler, yani "*icrası Bâbıâlî'nin inzımam-ı emrine muhtac olanlar*" ise valinin bütün bilgi ve görüşleri ileterek merkezden talimat almak zorunda olduğu olağandışı sorunlarla ilgilidir.[1] Mesela, Suriye valisinin başını ağrıtan Beni Sahr Arapları ile Dürziler arasındaki çatışma böyle bir problemdir. Her iki tarafın da rakibin sahasına gitmeyi kabul etmemesi üzerine vali, arabuluculuk için tarafları nereye toplaması gerektiğini İstanbul'a sormuştur.[2]

II. Abdülhamid devrinden önce vilayet memurları, yalnızca ellerinde valinin kanun dışı hareket ettiğini ya da sultanın emirlerini çiğnediğini kanıtlayacak bilgilere sahip bulunduklarında doğrudan Bâbıâlî ile haberleşebiliyorlardı.[3] Bu kural II. Abdülhamid'in Yıldız merkeziyetçiliği ile fiilen ortadan kalkmıştır. Artık vilayetlerde olan bitenden haberdar olmak isteyen sadece sadaret ve nezaretler değildir. Padişahın bütün bilgilere vâkıf olma arzusu, eski saygın günlerini özleyen Bâbıâlî'nin mağrur yüksek bürokratları arasında rahatsızlıklara yol açmıştır. Sadrazamlarından bazı güçlü şahsiyetlerin, kuvvetler dengesindeki ağırlığı tekrar Bâbıâlî'ye kaydırma denemeleri başarılı olamamıştır. Sürecin böyle sonuçlanmasında padişahın siyasetine gönüllüce uyum sağlayan valilerin tavırları da etkili olmuştur. *Idem velle atque idem nolle.*

Muhaberatın Merkezi Yıldız Sarayı

Vilayet Nizamnamesi'nin, gücü vilayette merkezileştirme yoluyla idareyi adem-i merkezileştirmiş olması, kuklaların bütün iplerini elinde top-

layan II. Abdülhamid'in işine yaramıştır. Mâbeyn'in son başkatibi Tahsin Paşa (ö. 1910), bu *Yıldız merkeziyet siyaseti*ni, padişahın ilk Mâbeyn başkatibi olan ve sonra defalarca sadarete getirilen Said Paşa'ya atfetmiştir.[4] Dahiliye Nazırı Memduh Paşa da Said Paşa'nın "*bütün icraatı Bâbıâlî'den saraya çekmeye masruf mahareti*"ni teslim etmiştir.[5] Ancak bu siyasetin babası olarak görülen Küçük Mehmed Said Paşa (1838-1914) bile, Kasım 1901'de altıncı defa sadrazam olmasından hemen sonra padişahın kendisinden habersiz olarak Kudüs mutasarrıfını Ankara valiliğine, bir Mâbeyn katibini de Kudüs'e atamasından son derece rahatsız olmuştur.[6] Telgraf çağı sayesinde bütün valiler, artık, Sadaret'i ya da Dahiliye Nezaretini bilgilendirmeksizin, doğrudan sarayla iletişim kurabilmektedirler. Tersine bir durumda, yani vilayetlerde meydana gelen bir vukuatın saraya iletilmesinde yaşanan bir gecikme, ilgililerin başlarına büyük işler açabiliyordu. Bir Mâbeyn katibi bir keresinde Dahiliye nazırını ziyaret ederek Ankara valisinin nezarete gönderdiğini söylediği bir layihayı sorduğunda, Nazır Memduh Paşa valilerin resmi mercileri gözetmeyerek, nezarete bilgi vermeksizin saraya dilekçe takdim ettiklerini, aranılan mahzarın kendisine gelmediğini sitemle söyler. Memduh Paşa'nın cevabını duyan padişah, "mahzar gelmiş ve saklanmışsa Dahiliye nazırını çoluğuna çocuğuna hasret bırakırım" buyurarak azarlayıcı ifadeler içeren özel bir tezkire göndermiştir.[7]

Bu çarpık yapıyı Osmanlı münevverleri de sorgulamıştır. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912) *New York Herald* gazetesinde sarayın hükumet işlerine karışmasının doğru olduğunu savunmuş, hatta evvel zamanlarda Jön-Türklerin seleflerinin Sultan Abdulaziz'i devlet işlerine kayıtsız kaldığı için kınadıklarını hatırlatmıştır. Mizancı Murad Bey 1896'da Paris'te neşrettiği *Müdafaa Niyetine Bir Tecavüz* adlı risalesinde buna cevap vermiş, saray müdahalesinin Osmanlı idare geleneğiyle uyuşmadığını öne sürmüştür: Vekil-i mutlak olarak sadrazam devlet işlerinin yürütülmesinden sorumludur; Sultan Abdülaziz'e olan eleştiriler Mahmud Nedim Paşa'nın kötü idaresi ve entrikalarından dolayıdır.[8]

Trabzon'daki İngiliz konsolosu, İstanbul'daki amirine 1904'te gönderdiği bir yazısında şöyle görüş beyan etmiştir: "*Güç temerküzü tamamlanmış görünüyor. Yönetenler de, yönetilenler de medet ya da menfaat için saraya öylesine gönüllü ve rahat müracaat etmekteydiler ki, vilayet idaresinin ekseni olarak Yıldız* [Sarayı] *isbat-ı vücud ediverdi.*"[9]

Bütün devlet daireleri zamanla bu yeni merkeziyet politikasına –çoğunlukla gönüllü olarak- boyun eğmişlerdir. *Şura-yı devlet mülkiye dairesi* azasından Yusuf Ziya Bey'in padişaha gönderdiği bir layihasında, Bâbıâlî karşısında saraya râm olmayı tercih eden bürokrasinin zihniyetini

okumak mümkündür. "*Mesâlihin kısm-ı azamının Bâbıâlî'de mütedâhil tutulması*"ndan şikayet eden Yusuf Ziya Bey, kendisinin de dahil olduğu bürokrat sınıfını işleri aksatmakla itham etmektedir: "*Devletce ehemmiyet ve müstaciliyeti gün gibi aşikar olan mevâddı havale veya istilam veya istifsar-ı mütalaa ve bunun emsali namütenahi muamele ile uzatmağa veya büsbütün çürütmeye her memur kadirdir.*" Bu kudret sayesinde Emniyet Sandığı'nın ve Tekaüd Sandığı'nın ıslahı gibi faydalı projeler neticesiz kalmıştır. Hazine-i Hassa'nın ıslah edilmiş olması ise "*doğrudan doğruya taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden irade ve ferman buyrulan tarîka sülûk olunduğu ve mücerred bu misillû muamelât ve tas'îbâtı işgüzarlık edinenlerin ellerine düşmediği için mükemmelen hasıl olmuşdur. Bugünkü günde Hazine-i Hassa-i şahanenin idaresi Avrupa'nın en muntazam devâirine mümasildir denilebilir.*"[10]

Valiler için her konuyu Yıldız Sarayı'na soruverme rahatlığının, sorumluluğu üzerinden atmak gibi bir avantajı vardır. Valiler zor durumda kaldıklarında, özellikle de yabancılar tarafından eleştirilmekten kurtulmak için kabahatleri padişaha yüklemektedirler. İran'ın sınır siyaseti hakkında rapor veren Van'daki İngiliz konsolosun gözlemlerine göre,

> Buradaki memurlar yalnızca İstanbul'dan gelen emirleri yerine getiriyorlar. Bir ara [Vali] Tahir Paşa ve refiki olan yüksek memurlar bağımsız bir entrika ve kavga mücadelesi sürdürüyor gibiydi. Fakat Tahir Paşa bana geçenlerde, bütün kusur ve mesuliyet kendi üzerine yüklendiği halde, aslında 'birçok şeyi' kendi muhakemesi dışında ve İstanbul'dan gelen emirlere uyarak yerine getirdiğini ifade etti.[11]

Kamil Paşa'nın sadaretten alınıp İstanbul'dan Aydın valiliğine gönderilmesinin arkasında, görüşlerini padişahı rahatsız eden bir tarzda dile getirmesi vardır. Kamil Paşa'nın padişaha arz ettiğine göre, sefirler, her idari konunun saraya taşınmasının toplumdaki memnuniyetsizliklerin sebeplerinden biri olduğunu, padişahın ayrıntılarla boşuna uğraştığını, saray çevresinin işlerin bu şekilde yürümesinden menfaat sağladığını düşünmektedir. Sefirlere göre, kendi tavsiyelerini sunup kabulünü sağlayabilen Mâbeyn-i Hümayun yetkilileri devlet politikalarını etkilemektedirler. Padişah mahrem bir kısa tahkikattan sonra, hiçbir sefirin böyle bir görüş beyan etmediğini ve Kamil Paşa'nın cesaret eksikliğinden dolayı kendi fikirlerini bu yolla açıklamış olduğunu öğrendiğinde, sadaret mührünü elinden alıp onu Aydın'a vali olarak göndermiştir.[12] Önsözde belirtildiği gibi, bu kritik olay 1908 İhtilali'ne kadar sürecek saray-merkezli politikanın dönülmez yola girmesinin başlangıcı olmuştur.

Saray çevreleri de bazen gerçekten, padişahın Bâbıâlî'nin görüşleri tarafından etkilenmesini önleyecek tedbirler almışlardır. Mesela, padişaha yakın isimlerden biri, sadrazamın bütün resmi idari işlemlerin her konuda padişahı bilgilendirmeye yetkili tek merci olması gereken Bâbıâlî'ye yönlendirilmesi talebini, bir raporunda kabul edilemez bulmuş ve hükumeti diktatörlükle suçlamıştır:

> Kâffe-i umûrun merci'i Bâbıâlî olmasını yani şevketmeâb efendimiz hazretlerine takdim olunacak ma'ruzâtın kamilden sadaret vasıtasıyla arz olunub başka hiçbir tarafdan takdim olunmamasını ve bir madde hakkında birkaç tarafa telgraf çekilmeyüb yalnız Bâbıâlî'ye çekilmesini arz ediyorlar. Bu halde şevketmeâb efendimiz hazretlerinin alacakları malumat makam-ı sadaretin arzından ibaret kalub memleketde taş taş üzerinde kalmasa başka tarafdan arz-ı malumat olunamayacak. Bir de yine zikrolunan tezkerelerinde ıslahata memur olacak komisyonun iş'âratını yalnız Bâbıâlî'ye bildirmesi lazım geldiği arz olunuyor. Bu kadar asırlık bir devletin umûr-ı mühimmesi mesuliyetini yalnız kendi uhdelerine almakdan nasıl ihtiraz etmiyorlar? Bunlar diktatörlük değil de nedir?[13]

Devlet on dokuzuncu yüzyılda geliştirilen yeni ulaşım ve iletişim araçları sayesinde daha önce müdahale edemediği yaşam alanlarıyla ilgilenmeye başlamıştır.[14] On dokuzuncu yüzyılın olağanüstü teknolojik gelişmeleri, özellikle 1830'larda elektriğin mekanik jeneratörlerle üretilmeye başlamasından sonra dünyayı hızlı ve derin bir şekilde değiştirmiştir. Devrim niteliğindeki bu icat, eskiden uzak mesafelerle günler-haftalar süren iletişimi anlık hale getirdi. Telgraf istasyonları, zaten sathı temizlemiş olan ve direk dikilmesine müsait demiryolu hatları üzerinde kurulmaya başlandı. Demiryolu üzerinden nakliye yapanlar telgrafı kullanarak trenlerin hareketlerini ve menzillerine ulaşıp ulaşmadıklarını denetlerken, mesajlar ve ticari haberler de iletmeye başladılar. Demiryollarıyla böyle bir akrabalığı bulunan elektrikli telgraf, on dokuzuncu yüzyılın gerçekten de devlet idaresini etkileyen en önemli buluşudur. Devlet, toplumu daha fazla cihetten sarma imkanını, taşradaki hükmünü istihkam etme imkanını bu yeni keşiflerle bulmuştur. İmparatorluk bürokrasisi, bu yeni müdahale araçlarının açtığı alanlarla büyümüştür. Ortaylı, telgraf teknolojisinin on dokuzuncu yüzyılın merkeziyetçi politikalarının imdadına yetiştiğini yazmıştır.[15] Emile Lacoine, "*Türkiye kara ve demiryollarının henüz bilinmediği yerleri telgraf hatlarıyla tanıştıran ilk ülkedir*" diyerek telgraf-yol akrabalığının Osmanlı Devleti için geçerli olmadığına işaret etmiştir.[16]

Valilere sarayla doğrudan iletişim kurabilmeleri için telgraf gönderirken kullanacakları özel şifre anahtarları veren padişah[17] ise her konuyu ilk elden öğrenmek istemiştir. Bu nedenle valiler ya önce doğrudan padişaha

yazmışlar, ya da Bâbıâlî'yle yaptıkları her yazışmayı anında padişaha da iletmişlerdir. Mehmed Tevfik Bey'in Selanik valiliğinden alınmasına neden olan kusuru, asayişle ilgili bir olay hakkında Bâbıâlî ile yaptığı yazışmaları Mâbeyn-i Hümayun'a bildirmemesi olmuştur.[18] Eski bir Mâbeyn katibi olan İsmail Müştak Bey, hatıratında Sultan II. Abdülhamid'in merkezleşme politikasının ve Arnavut dağlarından Erzurum sınırlarına uzanan geniş topraklara, Karadeniz kıyılarından Arap çöllerine tek bakışta hükmünü geçirmesinin arkasındaki sebebin aralıksız çalışan Yıldız makinesinin, yani Mâbeyn ofisinin başarısı olduğunu yazmıştır.[19]

Padişahla ilişkisi bozulanların bunu tekrar onarabilmeleri zordur. Gözden düşenler için araya giren dostlar, o kişinin pişmanlıklarını iletip padişahın af ve merhametini talep etmişlerdir:

> Bugün Hamdi Paşa kulları, kullarını hanesine çağırttı ve hakikaten mumaileyh kulları oraya vardığımda ağlayarak sıyam ve ihtiyarlık haliyle dünkü gün kendisinden südûr eden hâlâtdan dolayı arz-ı nedamet ve peşîmanî ile zat-ı merâhimsıfat-ı cenâb-ı cihanbânîlerinden görmüş olduğu envâ' lütf u âtıfetden bahisle gözlerinden ve sakalından aşağı yaş saçarak ağlamakda ve cemal-i bâ-kemal-i hümayunu görmekden dûr olduğundan bütün gece hâb u rahat haram oldukdan başka her an çocuklar gibi sızlayarak afv u merhamet-i hümayunu istirham etmekde bulunduğunu kulunuza ifade ve beyan eylemiş…[20]

Gözden düşme korkusu valileri devlet işlerinde çekingen ve tutuk da kılmıştır. Meşhur İngiliz gezgini Gertrude Bell'e (1868-1926)[21] göre, "*arkadaşı*" Konya Valisi Faik Paşa "*dikkate değer biri değil. Çoğu zamanını belaya bulaşmamak için eyleme geçmemek üzere harcıyor*".[22] Kastamonu Valisi Ali Refik Bey de benzer bir tasvire konu olmuştur: Vilayetin idaresi zayıflamaya başlamıştır, çünkü vali medeni cesarete sahip değildir ve her şeyi kitabına uygun yapma telaşındadır. Bu idare zaafını fırsat bilen eşraf, valiyi istedikleri doğrultuya yöneltmiş, hatta yazılı emirlerini geri aldırma derecesinde kendisini küçük düşürmüşlerdir.[23]

Valiler padişaha yazmak için her fırsatı değerlendirmişlerdir. Bir kere, her bayram Mâbeyn'e tebriklerini iletmeyi ihmal etmemişler; sadece padişahı değil, Mâbeyn başkatibini, ya da etkili gördükleri başka saray mensuplarını da tebrik etmişlerdir. Bir vali Mâbeyn'de çalışan bir dostu vasıtasıyla, başkatibin bayramlarda tebrik yollamadığı için kendisine kızgın olduğunu öğrenmiştir.[24] Padişahla haberleşme fırsatları doğum ve cülûs yıldönümlerinden başka, hasta olup iyileşmesinden sonra da kullanılmıştır. Bağdat valisi, iyileşen padişaha geçmiş olsun dileklerini şöyle ifade etmiştir:

> Afiyet-i hümayunun berkemal olduğunu istibşar eylediğim cihetle, derhal secde-i şükrana kapanarak ve eşk-i şâdî dökerek canımdan ve hayatımdan aziz olan sıhhat ve afiyet-i velinimet-i a'zamînin hemîşe berkemal olması duasını tekrar ale't-tekrar ref'-i icabetgâh-ı cenâb-ı perverdgâr eylediğim fahr u surur ile ma'ruzdur.[25]

Benzer iyi dileklerini arz eden Aydın ve Trablusgarp valilerine gönderdiği cevapta padişah sadece onlara değil, vilayetteki bütün sivil ve askeri memurlara ve bütün askerlere teşekkür ve selam etmiştir.[26]

Bayındırlık hizmetleri çerçevesinde vilayete kazandırılan yeni bir yapıya devrin padişahının adını vermek adettir. Halep Valisi Mehmed Raif Paşa açtığı bir hastaneye Hamidiye Gureba Hastanesi adını vermiştir.[27] Valiler tamamlanmış bir eseri müjdelemek ve o esere sultanın adını vermek için izin almak üzere padişaha gönül okşayan nameler göndermişlerdir. Doğrudan sormanın yanlış anlaşılabileceğini düşünen Hüsnü Bey, Bitlis'te yaptırdığı uzun bir bulvara padişahın adını verebilmek için "*tarîk-i cedîdin nâm-ı nâmî-i hazret-i hilafetpenâhîye teşerrüf-i tevsîmi hususuna delalet-i celîle-i âsafâneleri müsterhamdır,*" diyerek sadrazamın aracılığını istemiştir.[28] Hüsnü Bey'den daha işgüzar olanlar, sadakatlerinin nişanesi olarak ism-i hümayunu, padişahın adını kullandıklarını abartılı bir dille sunmuşlardır:

> Sivas'da vücuda getirilen darü's-sanayi'-i Hamidiye bina-yı muhteşeminde yine devr-i fuyûzât-nümâ-yı mülûkâne mahsûsât-ı mübeccelesinden olarak ol bâbdaki emr u ferman-ı keramet-beyan-ı hümayuna tevfîkan teşkil olunan Sivas Hamidiye Sanaat ve Ziraat Sergisi'nin bu yevm-i mes'ud ve mu'azzezde resm-i küşadını nâm-ı akdes-i velînî'amîye olarak, bi'l-cümle ümera-yı askeriyye ve memurîn-i mülkiye ile eşraf ve düvel-i mütehabbe konsolosları hazır oldukları halde lehu'l-hamd ve'l-minne bir şa'şa'a-i fevkalade ile icraya ihraz-ı muvaffakiyet eylediğimi arza cesaret eylerim.[29]

II. Abdülhamid döneminin resmi haberleşme dili Tanzimat dönemiyle karşılaştırıldığında, Hanioğlu'nun da belirttiği gibi, padişaha sadakati vurgulayan özel ibarelerin kullanımında gözle görülür bir artış olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır.[30] *Darü's-sanayi-i Hamidiye* ve *Sivas Hamidiye Sanaat ve Ziraat Sergisi*'nin açılışını cülûs-ı hümayun yıldönümüne denk getirdiğini müjdeleyen Sivas valisinin yukarıdaki telgrafındaki tabirleri okumak bile bu fikri verecektir.

Valiler sarayla olan patrimonyal bağlarını yakınlarına iş bulmak ya da aile mensuplarına resmi nişanlar sağlamak için kullanmaktan çekinme-

mişlerdir. Van Valisi Tahir Paşa, oğlu Cevdet Paşa'nın Hariciye'de, yeğeni Mustafa Nuri'nin de merkezdeki diğer kalemlerden birinde istihdam edilmesi için yalvarmıştır.[31] Bağdat Valisi Abdülvahhab Paşa, oğlunun *âmedî kalemi*nde ve damadının *hukuk müşavir muavini* olarak Dahiliye Nezaretinde çalışmasını; eşi ve dört kızının birinci dereceden, gelininin ise ikinci dereceden *şefkat nişanı* ile onurlandırılmasını talep edebilmiştir.[32] Başka bir vali eşine lutfedilen bir nişan için teşekkür ederek, ailecek zaten gece gündüz sadakatlerinin virdi olarak padişah için edegeldikleri duaları bu vesileyle tekrarladıklarını zikretmiştir.[33] Konya Valisi Tevfik Paşa, "*defter-i hakanî sicil kalemi mülazımlarından ve akraba-yı kemterâne*[sin]*den Zekai Bey kullarına karşılığı bulunarak 300 kuruş maaş tahsisi*" talebinde bulunmuştur.[34]

Padişaha vilayetlerden hediyeler göndermek bir imparatorluk geleneğidir; sadece Yıldız merkeziyetinden kaynaklanan yeni bir alışkanlık değildir. Arşiv kayıtlarına bakılacak olursa, bu dönemde saraya karşı en cömert valinin, zenginliğiyle ün salmış Hicaz Valisi Ahmed Ratib Paşa olduğu görülür. İngiliz bir kuyumcuya yaptırttığı fildişi şamdan, padişaha gönderdiği göz kamaştırıcı hediyelerden yalnızca biridir.[35] Bir keresinde saraya hediye ettiği alafranga tuvaletin nasıl kullanılacağını göstermek üzere oğlunu da beraberinde göndermiştir.[36] Hicaz'ı tam on beş yıl (1893-1908) yöneten ve eski usul bir vali olan yaşlı Ahmed Ratib Paşa, saraya arada sırada inci, mercan ve amber gibi hediyeler de göndermiştir.[37]

Padişahı Kandırmak

Kandırılmaktan kuşkulanan şüpheci bir karaktere sahip olmasına rağmen,[38] II. Abdülhamid de yanlış yönlendirilebilmiştir. Padişahın memâliki hakkındaki bütün bilgileri bürokratlarının, özellikle de Mâbeyn katiplerinin dudakları, gözleri ya da kalemleri vasıtasıyladır.

Padişahın memurlarına olan bu bağımlılığı yabancı bir gazeteci tarafından çok güzel tasvir edilmiştir. Dr. Hepworth, *New York Herald*'ın temsilcisi olarak Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van'ı gezdikten sonra, padişahı vilayetlerde olan bitenler konusunda kusurlu bir bilgisizlikle suçlamıştır:

> Tam bir inziva hayatı yaşıyor; vilayetleri hiç ziyaret etmiyor, kendi bahçesinden öteye çıkmıyor ve her haber zerreciği, çeşitli şahsi menfaatlerini yürüten bir saray takımının süzgecinden geçiyor. Duyduğuna ya da belirli kişilerin kendisine söylemeyi seçtiği şeylere inanamayacağı gibi, herhangi bir açıklamayı doğrulaması da imkansız, zira resmi evrak çoğunlukla masallarla doludur.[39]

Sarayın önde gelen mensupları padişaha ulaşabilmenin kontrolünü sağlayan önemli rollere sahiptir. Padişahın eline geçmesi gereken yazışmaları almak ve ayıklamaktan başka, dışarıya gönderilecek emirleri yönlendirmek de saray mensuplarının elindedir. Saray memurları muazzam güçlerini, sarayın dışına nadiren çıkan padişahı istedikleri yönde etkilemek için kullanabilmekte,[40] muhbirlerden gelen jurnalleri padişaha iletmeyebilmektedir. Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem Bey de hatıratında Mâbeyn katibi olduğu dönemi anlatırken

> Bâbıâlî'nin kesr-i nüfuzuna bâdî olacak irâdât-ı seniyyeyi yazarken mümkün olabildiği kadar hükümsüz, hemen hemen cansız ve manasız bir üslup, devâir-i devletin idame-i mevcudiyetine bâdî olabilecek tezkerelerde ise gayet beliğ ve müşa'şa bir lisan ihtiyar[41]

ettiklerini itiraf etmiştir. Başka bir eski Mâbeynci, İsmail Müştak Mayakon, padişahın yazdığı bir talimatta bir kelime hatası bulup da başmâbeynci Tahsin Paşa'ya gösterdiğinde amiri, iradeyi düzeltmek üzere tekrar sultana arz etmek ya da onu bu haliyle Bâbıâlî'ye göndermek yerine, çöpe atmayı tercih etmiştir.[42] *Intus, intus est equus Troianus.*

Valiler de sarayı yanlış bilgilendirirken benzer yollar kullanmışlardır. Yöntemlerden birisi, padişahın şahsi güvenliğiyle ilgili kuşkulandırıcı bilgiler göndererek nezdinde itibar sağlamaktır. Sivas Valisi Reşid Akif Paşa, vilayette sürgün bulunan birinin sorguya çekilmesi üzerine 26 Kasım 1902'de padişaha bir suikast hazırlığı ihbarında bulunmuştur. Valiye göre, padişah bütün nazırları aynı mekanda bir arada tutmaya çalışmalı; bunların en rütbelileri bile şüphe altında tutulmalıdır. Padişahın güzergâhı üzerinde hiçbir kayık bulunmamalıdır, "*hatta daire-i dâhile-i hırka-i saadet bile tehlike içindedir. Cemiyet-i müteşekkile evvelce söylenenlere benzemez.*"[43] Beş yıl sonra aynı valinin başka bir işgüzarlığı, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa tarafından padişaha ihbar edilmiştir. Padişaha "*valiler tarafından gayr-i mühimm mevâdd içün dahi ma'ruzât vuku bulmakda*" olmasından rahatsızlığını dile getiren Memduh Paşa, bu maruzata "*hilaf söz karışdırılarak hâtır-ı me'âlî-yi mezâhir-i mülûkânelerinde endişe husulüne sebeb ver*"ildiğine dikkat çekmektedir. Dahiliye nazırı örnek olarak Sivas valisinin saraya, sarayın sadarete, sadaretin de gereğini yapmak üzere kendisine yolladığı bir tezkireyi vermektedir: Güya "*kâffesi mâil-i fesad Ermeniler*" olan Pirkinik ve Tavra köyleri ahalisi yıkanmak bahanesiyle zaman zaman Soğuk Çermik denilen mevkide toplanmaktadır; buna mebni Sivas valisince oralara karakolhane inşasına lüzum görülmüştür. Beş yıla yakın (Nisan 1889-Kasım 1892) Sivas'ta valilik yaptığını hatırlatan Memduh Paşa, bahsedilen köy ahalisinin Ermeni değil Katolik cemaatin-

den olduğunu; eylemlerde Ermenilere şimdiye kadar uymamış olduklarından, bunlara "*Ermeni ismi takmak ve onlardan ihtilal-i efkâr ummak mücerred efendimizi rahatsız etmek ve zımmında güya iş gördüğünü göstermek*" olduğunu belirtmiş ve bu tezkirenin yanıltıcılığını trajikomik şekilde aydınlığa kavuşturmuştur:

> Sivas'ta mine'l-kadîm ancak temmuz içinde, ahali-i İslamiyye ve ekalliyetle Ermeniler, Çermik'e istişfa maksadıyla giderler. Sivas'ta çadırcılık sanatı ziyade olduğundan, oraya azimet eyleyen kimseler yevmiyyesi kırk-elli paraya çadır istîcârıyla bunları oraya rikz ederek derununda on beş-yirmi gün barınırlar. Külliyet üzere mevcut bulunan Müslümanlar arasında, hem de dağ başında, adetce kalîl Ermenilerin bir şey çıkarabilmeleri muhaldir. Çünkü bir anda mahvolacaklarında şüphe yoktur. Sivas valisi karakol yapılmasını şimdi yazıyor. Mevsim ise karakış vaktidir. Çermik'e, insan şöyle dursun, kuşlar dahi kar ile dolmuş olan o yere artık uçamazlar. Kizb u sıdk taayyün eylemek içün işbu ariza-i kemterânemin südde-i seniyye-i melikdâr-ı a'zamîlerine takdimine cüret kılındı. Katıbe-i ahvâlde irade ve ferman velinimet-i bî-minnetimiz şevketmeâb efendimiz hazretlerinindir.[44]

Vilayetlerde bulunan küçük memurlar bile üstleri için yanlış anlamalara sebebiyet verebilir. Bir keresinde alelade bir katibin kullandığı yanlış bir kelime, Sivas valisi ile sarayın güçlü adamı Arap İzzet Paşa arasında sorun çıkarmıştır. Görevden alınan defterdara vekalet eden deneyimsiz muhasebe mümeyyizinin mali bir meseleyle ilgili saraya çektiği bir telgrafta Sivas'ta bulunan bazı maliye memurları için "*sürülmüş*" tabirini kullanması, sarayı çileden çıkarmaya yetmiştir. Sürgünler vardır, fakat onları resmi yazışmalarda sürgün olarak nitelemek yasaktır; bunun yerine "*misafir*" olarak zikredilirler (Bkz. IV. Bölüm, "Vilayet Memurları ve Organları"). Vali, Mâbeynciyi böyle bir telgrafı kendisinin göndermediğine inandırıncaya kadar çok uğraşmıştır: "[*O*] *amiyane tabirin kalem-i çâkerânemden çıkmayacağını lutfen irfan-ı devletleri yek lahzada takdir buyurmak iktiza eder.*"[45]

Aynı Arap İzzet Paşa tanıdığı valilere, kendilerine Mâbeyn'den gelecek cevaplarda herhangi bir gecikme olduğunda yardımcı olacağını vaad edebilmektedir. Padişahtan istenen bir talebin gerçekleşme imkanı, maiyetinden biriyle kurulacak yakınlık sayesinde daha kolay olacaktır. Bu ilişkiler Mâbeyn'de etkili insanlar etrafında kliklerin oluşmasına yol açmıştır.[46] Kendisi de eski bir Mâbeynci olan Mehmed Tevfik Bey'in eski ofis arkadaşlarından öğrendiğine göre, sadrazam padişahın kendisini Edirne valiliğine atamasına engel olmuştur.[47]

Mamuretülaziz vilayeti mektubcusu Eyub Sabri Bey, valinin bazı sözlerini saraya ihbar etmiştir. Buna göre Vali Rauf Paşa, Dersim'de meydana gelen olayları pişkinlikle İstanbul'dan saklamaktadır:

> Dersim Sancağı'nın asayişi muhtell bir haldedir. Sırf zabt u rabtının gevşekliğinden dolayı vukua gelmekde olan kesret-i şekâvetden hâdis olan "Ohi" vukuâtından Diyarbekir ve Erzurum valilerinin de malumatı vardır. Vali Bey bir mahremine bizzat demiş ki, 'beni istedikleri kadar jurnal etsünler, aleyhimde yazsunlar, elimde yalan gibi tükenmez sermaye var. Zat-ı hazret-i padişâhî bir memur-ı mahsus gönderinceye kadar sermaye ile idare-i maslahat edebilürüm. İhbar olunan muğâyir-i rıza-yı âlî ahvâl ve vukuâtın kimini tekzib kimini tağyîr ve tevil ederim' dediği berâ-yı malumat ma'ruzdur.[48]

Cezayiribahrisefid Vali Muavini Sururi Bey bir iş arkadaşına Fransız sefareti tercümanının, kendisinin görevden alınmasını istediği intibaını vererek Mâbeyn'i kandırdığını itiraf etmiştir. Böylece gerçekten görevden alınması durumunda birileri rahatsız olacak, azlin arkasında Fransız taleplerinin bulunduğu düşünülecektir. Kendisine azli için Fransız baskısının olmadığı söylendiğinde, *"ben hakikati değil, Mâbeyn-i Hümayun'a tesir edecek şeyleri yazdım*" demiştir.[49] Bu nokta saray-vali ilişkilerini doğru anlamak ve analiz etmek bakımından çok önemlidir. Bürokratlar yazışmaların manipülasyonu yoluyla imparatorluk politikalarını etkileyebilecek intibalar uyandırabilmektedir. Bundan dolayı, padişahın devlet politikalarındaki inisiyatifi ya da karar verme yeteneği konusundaki herhangi bir tartışma, mutlaka taraflı bir resim sunabilen maiyetinin ve vilayet idarecilerinin muhtemel müdahale etkinliklerini göz önünde bulundurmalıdır. Padişahın her konuda ivedi ve doğru bilgilendirilmediği düşünüldüğünde, mutlakiyetinin sınırları hakkındaki ezberleri de yeniden düşünmek gerekmektedir. *Nec scire fas est omnia.*

Valilerin özellikle asayişle ilgili muhaberatına dikkatle yaklaşılmalıdır. Sadrazam bir keresinde valileri padişaha açıkça şikayet etmiş, valilerin vilayetlerin asayişiyle ilgili hayati meseleleri hükumetten ve saraydan sakladıklarını iddia etmiştir. Bin kişilik bir Kürt eşkıya güruhunun Çemişgezek'te on köye saldırarak yağma yaptığını İngiltere'nin Bitlis konsolosundan ve şeyhülislama gönderilen arizalardan öğrenen Bâbıâlî'nin valilerden gelen/gelmeyen bilgiler hakkında şüpheye düşmesi tabiidir; bu olay "*vilayetlerin iş'ârâtı hakikatden ne derece ba'îd olduğunu müeyyed delâildendir*".[50] Trablusgarp'tan yazan bir sürgün, valilerin kendi sorumluluk alanlarını sorunsuz gösterme eğiliminde olduklarını padişaha söylemeye cüret edebilmiştir: Trablusgarp vali vekilinin vilayette meydana gelen olayları İstanbul'a bildirmediğini belirten bu kişiye göre, bir olay

olsa ve vilayetten bir şey yazılmasa saltanat merkezinde bu konu hakkında hiçbir şey duyulmamakta, halkın feryat ve şikayetleri vali konağından daha uzağa ulaşamamaktadır; "*kıyamet kopsa, feryad ve figanı merkez-i saltanattan duyulmadıkça bir ehemmiyeti yoktur*".[51]

Vilayet Raporları

1860'lı yıllara kadar valilerin İstanbul'a düzenli olarak vilayetlerin durumunu anlatan raporlar göndermedikleri anlaşılıyor. Dönemin sadrazamı böyle bir uygulamayı 1863'teki vilayet teftişlerinden sonra kaleme aldığı layihalarda teklif etmiştir.[52] Artık valiler *devir* denilen vilayet teftiş gezilerinden sonra taşradaki yerleşim merkezlerinin durumları, sorunları ve buralarda yapılan faaliyetlerle ilgili raporlar hazırlayıp İstanbul'a göndermeye başlamışlardır. Bu raporlama aynı zamanda valinin vilayetle ilgili kalkınma programlarını bildirme mahiyetindedir.

Hükumet bazen valilerden belirli bir konu hakkında rapor vermesini ister. Asayişle ilgili raporlar en çok talep edilenlerdir. Mesela, bütün valilere gönderilen bir emirde,

> telgrafın geldiği tarihe değin ne miktar katl ve cinayet zuhura gelmiş ise seneleri, cins ve nevileri açıklanarak yirmi gün içinde bildirilmesi; vali, mutasarrıf ve kaymakamların devre çıkarak halkın ihtiyaçlarını ve İngiliz konsoloslarıyla diğerlerinin ahali arasında tahrik ve ifsâdâtta bulunup bulunmadıklarının tesbiti

istenmiştir.[53] Benzer bir talimatta her validen,

> dahil-i vilayetde ne kadar katl-i nüfus vesair cinayât zuhura gelmiş ise, seneleriyle cinayâtın nev' ve ecnâsını ve müslim ve gayrimüslim bi'l-cümle teba'a-yı şahanenin mikdar-ı nüfusunu ve her sene içindeki tevellüdât ve vefeyâtın ve asker ve berhayatların ale't-tahmin mikdarını ve memleket ve ahalinin ihtiyâcât-ı umumiyyesini mutezammın layihalar tanzimiyle takdimi

emredilmiştir.[54] Başka bir emirde her validen vilayet dahilindeki polis ve jandarma sayısı istenmiştir.[55]

Ermeni vukuatı bu dönemde en fazla rapor edilen meselelerdendir. Hatta resmi muhaberatta geçen asayiş konuları genellikle Ermenilerle ilgilidir.[56] Hariciye Nezaretinin vilayetlerden gelen raporları İstanbul'a ulaşır ulaşmaz edinmek istemesi, taşra sorunlarının bu dönemde uluslar arası politikayla ne kadar ilintilendiğini görmek açısından ilginçtir.[57]

Bazı vilayetler haftalık ya da iki haftalık asayiş raporları göndermek zorundadır. Osmanlı bürokrasisi asayiş olaylarının raporlanması için özel muhaberat dokümanları geliştirmiştir. Bu tarz raporların periyodu acil gelişmelere göre değişebilmekte, hatta bazen her gün hazırlanabilmektedir. Fakat normal şartlar altında mahalli asayişle ilgili raporlar aylık ya da iki haftalık gönderilmektedir.[58] Fikir edinmek açısından bir örnek vermek uygun olacaktır. "*Diyarbekir vilayetince 21 Kanunısani 1316 tarihinden 14 Şubat 1316 tarihine değin on beş gün zarfında ittihaz edilen tedâbir ile ahvâl-i mahalliyyeyi havi cedveldir*" başlıklı evrak, ortadan bir çizgiyle ikiye bölünmüştür. Evrakın sol tarafında vukuatın kaydedildiği *Ahvâl-i Mahalliyye*, sağ tarafında ise bu vukuat üzerine alınan önlemlerin kaydedildiği *Tedâbir-i Vâkı'a* bölümleri yer almaktadır. Burada Mardin sancağına bağlı Midyat kazasında Müslüman ahali ile Ermeniler arasında meydana gelen olaylardan ve Maden'e bağlı Çermik kazasında bulunan Çüngüş'te, bir Ermeni okulunda ele geçen "İrkaran" başlıklı bir risaleden bahsedilmektedir. *Tedâbir* kısmı alınan önlemleri, padişah sayesinde her şeyin yolunda olduğunu belirten yuvarlak cümleler içermektedir:

> Hamd olsun avn u inayet-i cenâb-ı ilahi ve yâverî-i tevfikât-ı cenâb-ı şehryarî ile vilayetce asayiş ve emniyet berkemal olub teba'a-i sâdıka-i cenâb-ı zillullahî, nail olmakda bulundukları emn u istirahatden dolayı de'avât-ı hayriyye-i hazret-i hilafetpenâhî ile iştiğal etmekde bulunmuşlardır. Her halde emr u ferman hazret-i veliyyülemrindir, li 14 Şubat 1316 Abd-i memluk-i hazret-i şehinşâhî, Diyarbekir Valisi Mehmed Halid.[59]

İstanbul'dakilerin sık sık bilgi istedikleri konular arasında yabancı okullar da vardır. Mart 1899'da misyoner okulları hakkında,[60] 1904 yılının ilk günlerinde Trabzon, Beyrut, Halep, İzmir, Mamuretülaziz, Bitlis ve Erzurum vilayetleriyle İzmit mutasarrıflığına gönderilen bir emirde bölgelerdeki Protestan okulları hakkında bilgi istenmiştir.[61] 1905 Eylülünde vilayetlere gönderilen başka bir fermanda Amerikan okulları bulunup bulunmadığı ve varsa bu okullara Müslüman talebe gidip gitmediği sual edilmektedir.[62] Belli bir vilayette meydana gelen her türlü siyasal olay üzerine raporlar hazırlamak zorunluluğu vardır: "*Vali-yi vilayet tarafından lazım gelen mahaller bizzat geşt ü güzar ve tahkikat-ı mükemmele ve fi'iliye icra olunarak men-i sûriş ve takrir-i asayiş için ne gibi tedâbir-i esasiyye ve inzibatiyye ittihaz ve icrası icab edeceğinin iş'âr hususunun vilayet-i mezkureye tebliğinin Dahiliye Nezaretine havalesi*"ni uygun gören hükumet, Musul'dan, yukarıda zikredilen Diyarbekir'de hazırlanana benzer bir evrak istemiştir.[63]

Anadolu'nun dışarıdan çokça Müslüman göçü aldığı bir zamanda Sivas valisinin bir raporu ise, son üç yıl içinde vilayete göç eden 3.077 kişi-

nin ihtiyaçlarını konu edinmektedir. Bu 547 hanenin iaşe ve ibate masraflarının giderilmesi için merkezden gönderilecek toplam 899.500 kuruşa ihtiyaç duyulmaktadır. Vali, çoğu göçmene *tezkire-i Osmaniye* verildiğini, kalanların *tahrir* işlemlerinin de sürdüğünü eklemiştir.[64]

Bazen valiler kendi vilayetleriyle ilgisi olmayan genel siyasal ve uluslar arası problemler hakkında layihalar yazmışlardır. Özellikle eski nazırlar, bazen doğrudan sarayın sorması üzerine, çeşitli konularda görüşlerini İstanbul'a iletmişlerdir. 1880'de Hariciye nazırı olarak hizmet veren Abidin Paşa, artık uzun yıllardır Cezayiribahrisefid valisi olmasına rağmen, Rumeli meselesi ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa bölgesi hakkında büyük güçlerin politikalarına dair layihalar göndermiştir.[65] Hudut vilayetlerinin başındaki valiler *hafiye* faaliyetleri hakkında da merkeze bilgiler göndermektedirler.[66]

Merkezi idarede *Şura-yı Devlet*'e bağlı olarak bir istatistik kaleminin açılmasından sonra, artık valiler yıllık raporlarında vilayette olan biten her şeyden bahsetmek zorundadır. Valiler başka yere tayin olurken de benzer bir rapor kaleme almak durumundadır.[67]

Vilayet salnamelerinin, valilerin kendilerini ifade edebildikleri ve faaliyetlerini gösterebildikleri bir platform niteliği vardır. 1321 Sivas Salnamesi bu bakımdan kayda değer özellikler taşımaktadır. "*Vali-yi kesirü'l-meâlî atufetlu Reşid Akif Beyefendi hazretlerinin himemât-ı âliye-i cenâb-ı vilayetpenâhîleriyle on iki seneden beri ilk defa olarak işte bu salname meydan-ı intiş'ârda isbat-ı vücud ediyor*" denilen önsözde, adeta önceki valilerin ihmalkarlığı ifşa edilmektedir.[68] Bu salnamenin "*saye-i ma'muriyyetvâye-i hazret-i hilafetpenâhîde vali-yi vilayet, bende-i hâss-ı şehryâri, atufetlu Reşid Akif Bey Efendi hazretlerinin henüz bir seneyi bulan zaman-ı vilayetpenâhîlerinde ifasına muvaffak oldukları teşebbüsât ve icraat-ı umraniye*" başlığı altındaki kısmı çok orijinaldir. Daha bir yıl önce vilayete gelmiş olan bir valinin icraatlerini bu tarz ve üslupta sergileme cüretkarlığını başka bir salnamede bulmak zordur.[69]

Sultan'ın Taşradaki Gözleri: Valilerle İlgili Jurnaller

Taşradaki muhbir faaliyetlerinden kaynaklanan ağır psikolojik baskı, valileri rahatsız eden konulardan biridir. Yanlış yapmanın, düşman edinmenin ya da yerel menfaat ilişkilerine çomak sokmanın bedeli, bütün bunların İstanbul'a ihbar edilmesi durumunda çok daha ağır olabilmektedir. En düşük dereceden bir memurun bile valinin davranışları hakkında sarayı bilgilendirme ihtimali vardır. Eskiden nazırlık yapmış olan ve

merkezde siyasi ağırlığı bulunduğu için İstanbul'dan uzaklaştırılmak üzere vilayetlere gönderilen üç-beş vali saray tarafından daha dikkatle gözetlenmektedir. Zaten bazı bilgilendirmeler görev gereğidir; mesela, bir valinin vilayet merkezinden ayrılması mutlaka İstanbul'a verilmesi gereken bir bilgidir. Trabzon valisi devir için Lazistan sancağına gittiğinde iskelede görevli kolağası seraskerliğe şöyle bir telgraf çekmiştir: "*Elyevm hareket eden Nemçe'nin Apollo vapuruyla zat-ı vilayetpenâhînin Lazistan'a azimet etdiği ma'ruzdur, ferman li 25 Mayıs 1321, Trabzon iskele memuru Kolağası Necib.*"[70]

Mahsus görevlendirilen muhbirlerin ya da durumdan vazife çıkaranların saraya gönderdikleri bilgi pusulaları *jurnal* olarak adlandırılır.[71] Arşiv belgelerinde valileri konu alan birçok jurnale rastlamak mümkündür. Sabık sadrazamlardan Aydın Valisi Kamil Paşa, hakkında en çok jurnal verilen validir ve neredeyse bütün maiyeti kendisi hakkında saraya pusulalar göndermiştir. Saraya Paşa hakkında sık sık uzun jurnaller gönderen Hasan Bey bizatihi vali muavinidir.[72] Midhat Paşa'nın Mâbeyn mensubu oğlunun hatıralarına göre Hasan Bey'in İzmir'e vali muavini olarak gönderilmesinin tek amacı zaten Kamil Paşa'nın gözetimidir.[73] Kamil Paşa başından beri durumun farkındadır:

> Bu Hasan Bey Samipaşazade Hasan Bey olub, Şeyh Ebulhüda'nın mensubîninden olmakla daima beraberimde bulunub hal ve hareket-i acizaneme dair Mâbeyn-i Hümayun'a posta ve telgrafla malumat arz etmek ve kendisine dahi iş'âr eylemek üzere Şeyh tarafından tertib olunub, Mâbeyn'den kendüsüne bir de şifre miftahı verilmiş idi.[74]

Gertrude Bell'e (1868–1926) göre valinin oğlu Said Paşa bile saray çevreleri tarafından babası aleyhine ispiyonculuk yapması için kullanılmıştır.[75] Manisa mutasarrıfı bir taraftan valiye yöresinin taze yoğurtlarından göndericiken, diğer taraftan hakkında jurnaller yazmıştır.[76] Valinin *yâverleri* de Paşa hakkında saraya bilgiler gönderip durmuştur.[77] İzmir Kumandanı Mirliva Şakir Paşa da sarayın muhbirlerindendir ve Paşa hakkında birçok jurnal kaleme almıştır.[78] Bütün bu ekibin ihbarlarının boşuna olmadığı, daha sonra bölgedeki eşkıyadan rüşvet almakla suçlanacak olan Kamil Paşa'nın İngiliz konsolosluğuna sığınması üzerine anlaşılmıştır.

Sabık Hariciye Nazırı ve bu dönemin Cezayiribahrisefid Valisi Abidin Paşa, hakkında çokça jurnal yazılan diğer bir devlet adamıdır. Onun hakkındaki jurnaller de en yakın mesai arkadaşı ve muavini Sururi Bey tarafından kaleme alınmıştır.[79] Jurnallerin şahsın sadece kendisi değil, aile mensuplarıyla ilgili konuları da kapsadığına iyi bir örnek İstanbul Liman Reisi'nin, Abidin Paşa'nın oğlu Rasih Bey hakkındaki ihbarıdır: "*Reji*

İdaresi'nin elyevm Çeşme'de bulunan Sakız vapurunun Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Abidin Paşa'nın mahdumu cemiyet-i rüsûmiyye azasından Rasih Bey tarafından 6000 liraya satın alınmak üzere bulunduğu"nu yazan Liman Reisi, bu alımın arkasında bizzat valinin bulunup bulunmadığının ileride anlaşılacağını belirtmeyi de ihmal etmemiştir: *"*[*B*]*unun pederi veya kendisi ve yahud diğer biri içün mi iştira olunmakda olduğuna dair malumat-ı kat'ia alınamamış olduğu ve esna-yı ferağda bu cihetin anlaşılması ve kable'l-ferağ arz-ı malumat olunması tabii*[dir]*."*[80]

Nezaretlerle İlişkiler

Modern bir teşkilatlanma getiren vilayet kanunları çıkmadan önce, valiler merkezdeki işlerini Istanbul'da ikamet eden bir nevi temsilcileri olan *kapukethüda*sı vasıtasıyla yürütürlerdi. Nezaretler kurulduktan beri valinin onlarla ilişkilerini de yürüten kapıkethudası, genellikle valinin seçtiği ve güvendiği, hatta bazen akrabasından biridir. 1863 yılı sonlarında kapıkethudası sistemi yeniden düzenlenmiş ve kapıkethüdası maaşlı hale getirilmiş, teşkilatça mensubiyeti de valinin şahsından alınıp vilayete rabt edilmiştir. Bu reform sonrasında Bâbıâlî'de kapıkethüdalarına gelengiden muhaberatın kayıt işlerini görebildikleri bir oda tahsis edilmiştir.[81] Sonraki yıllarda vilayet kanunlarıyla gelen yeni teşkilatlanma kök saldıkça kapıkethüdalığı önemini kaybetti ve zamanla ortadan kalktı. Bu kurumun ortadan kalkmasında taşrayla iletişimi kolaylaştıran telgraf hatlarının da önemli bir rolü olduğu aşikardır.

Yeni dönemde valilerin merkezdeki nezaretlerle ilişkilerinde ilk durak Bâbıâlî'deki *şifre kalemi*dir. Fakat burası da zamanla ihtiyaçları karşılayamaz hale gelmiştir. Merkezileşme arttıkça ve iç olaylar uluslararası dikkatlere maruz kalmaya başlayınca, nezaretler taşrada yürüyen projeler için vilayetlerle doğrudan ilişki ve muhaberat imkanları aramaya başlamıştır. Hariciye nazırı sadrazamdan vilayetlerle acil durumlarda haberleşmek için özel şifre anahtarları talep etmiştir. Tatil günlerinde Bâbıâlî *şifre kalemi*nin kapalı olması, özellikle yabancı uyruklular ve diplomatlarla ilgili bir mesele çıktığında sorun teşkil etmiştir.[82] Böylece valilerin hiyerarşik olarak bağlı oldukları ilk kurum olan Dahiliye Nezaretinin her yazışmadan haberdar olamadığı anlaşılmaktadır. Ancak *Meclis-i Vükelâ* ya da *Şura-yı Devlet* gibi kurumlar vilayetlerle ilgili kararların "*vilayetine iş'ârının Dahiliye Nezaretine havalesi*" formülüyle gerçekleşmesine itina göstermektedirler.[83]

Özellikle sınır vilayetlerde Hariciye Nezaretini ilgilendiren, bu nezaretle sık muhaberat gerektiren çokça sorun yaşanmaktadır. Mesela, Ermeni vukuatı eşzamanlı olarak komşu ülke İran'da da meydana gelmek-

tedir. Erzurum Valisi Rauf Paşa, sadrazama İran'daki Salmas şehrinde güvenlik güçlerinin dört yüz yeni tüfek ele geçirdiğini bildirmiştir. Rauf Paşa Bayezid mutasarrıfından aldığı bilgiye dayanarak Ermeni çeteleri üzerinde Rus baskısının arttığını da yazmıştır. Sadrazam, valinin mesajını padişaha ileterek, Ermeni çetelerine yönelik İran ve Rus operasyonlarının Hariciye Nezaretinin diplomatik temasları sayesinde yürütüldüğünü memnuniyetle ifade etmiştir.[84]

Vilayetteki asayiş durumunun nezaketinden dolayı, oradaki kumandanların kendisini atlayarak Harbiye Nezareti ile haberleşmelerinin sakıncalı olduğunu düşünen Basra Valisi Mustafa Nuri Paşa, Harbiye nazırına, "*dâhil-i daire-i vilayetdeki asâkir-i şahaneye aid kâffe-i hidemâta müteallik muhâberât için ba'dema mevâki' kumandanlarıyla vasıta-i acizanemle icra-yı muhabere olunması lüzumunun Altıncı Ordu-yı Hümayun müşirliğine tebliğ edildiği*"ni bildirmiştir. Hemen gelen cevapta, aynı emrin nezaret tarafından VI. Ordu müşirine derhal tebliğ edildiği bilgisi verilmiştir.[85] Bu gelişme, Mustafa Nuri Paşa'nın valiliğe ilaveten *de facto* vilayet kumandanlığını da üstlendiği anlamına gelmektedir.

Padişahın, devlet işleriyle vükelayı aşacak derecede doğrudan ilgilenmesinden rahatsızlığını dile getirmiş olan eski sadrazam ya da nazırların daha sonra vali olduklarında Bâbıâlî'yi baypas ediyor olmaları ironiktir. Fakat yüksek bürokrasinin kendinden beklenen kabiliyeti ve tesiri gösterememesi, padişahın dizginleri eline almasını meşrulaştırmıştır. Çoğu valiler gibi, Aydın Valisi sabık Sadrazam Kamil Paşa da Bâbıâlî'nin memleket meseleleriyle gereken sürat ve ihtimamda ilgilenemediğinden müştekidir ki, "*şu vakt-i tenakusî ve telaşda, bir tarafdan berdevam olan Ermeni harekât-ı fesadiyyesi diğer tarafdan eşkıya meselesi ve bâhusus vilayetin müzâyaka-i maliyeden mütevellid müşkilât-ı haliyesi esnasında iş'ârat-ı kemterâne*[sinin] *Bâbıâlîce nazar-ı itibare alınmaması*"na teessüf etmiştir.[86] 1908 İhtilali'nden sonra hürriyet kahramanı gibi gösterilen Vali Kamil Paşa, vilayetteki meselelere padişahın müdahale etmesini isteyip "*yegane ilticagâh-ı ubeydânem uluvv-i merhamet-i seniyye-i velinimet-i a'zamîleri"* olduğunu ilave etmekten çekinmemiştir.

Valiler bazen nezaretlerden gelen direktiflere uymadıkları gibi, bunlarla aralarında sorun çıktığında padişaha şikayetle müdahale taleplerinde de bulunmuşlardır. Bâbıâlî'nin Rumeli reformlarını kendi vilayetinden başlatmak istemesine karşı olan Kosova valisi bu duruma iyi bir örnektir. Ona göre, reformlar Selanik gibi daha sorunsuz, *suhuletli* vilayetlerden başlatılmalıdır, zira Kosova'nın reformlar için gereken kaynakları olmadığı gibi, birçok başka mali ve idari problemleri de vardır. Bunlar bilindiği halde uygulamanın Kosova'dan başlatılmak istenmesini Kosova valisi şöyle değerlendirir: "*Bâbıâlîce bir eser-i gaflet değil ise,*

mukarrerâtın mevki'-i fi'le îsâlini tehire sebebiyet isnadıyla kulunuzu nazar-ı merhamet-i hazret-i velinimet-i a'zamîden düşürüb azl etdirmek için takdim edilmiş bir plan olacağı[nı] *hiss ü teferrüs etmekdeyim.*"[87]

Sıhhiye nazırı, Halep valisinin bölgede kolera ile mücadele eden doktorların çalışmalarına engel olduğundan şikayet etmiştir. Vali, Dr. Canetto'ya sorumluluk bölgesinin dışında bir yere gitmesini emretmiştir. Bu emri, izin için nezarete bildiren doktora Sıhhiye Nezaretinin gitmeme talimatı vermesi üzerine kızan vali, doktora kötü davranmış, onu huzurundan kovmuş ve *heyet-i sıhhiye*yi de bu davranışlarına alet etmeye çalışmıştır. Suriye'de benzeri bir durumun yaşandığını belirten Sıhhiye nazırı, sadrazamdan büyük sağlık sorunlarıyla uğraşmak üzere vilayetlere gönderilen sağlık komisyonlarına yardımcı olunmasının emredilmesini istemiştir. Sadrazam derhal Dahiliye Nezaretine bir yazı göndermiş, Halep ve Suriye valilerine bu konuda emir yollanmasını istemiştir.[88]

Konya Valisi Ferid Paşa, ki daha sonra sadarete yükselmiştir, vilayetindeki eğitim-öğretim durumunu değerlendirdiği uzun bir layihasında Maarif Nezaretine ve onun taşra görevlilerine sert eleştiriler yöneltmiştir:

> Kasaba ve köy mektepleri içün muktezî kütüb ü resâilin ehven fiyatla tedarikini teshil edememek, kâbil-i icra olmayan ders programları tanzim ve bu programları sık sık tebdîl ile fukarâ-yı etfâli kitap değiştirmeğe mecbur ederek bir çok masraf ihtiyarını ika' eylemek, mahallerince temin ve tedarik edilmiş olan vâridât-ı mahalliyye sarfiyatında hükumât ve memurîn-i mahalliyyeye dirığ-ı salahiyet ve ika'-ı müşkilât etmek, ve bazı kitapçılara cebr-i menfaat maksadıyla mühürsüz kitapların etfâl-i fukarânın ellerinden toplanmasını emr eylemek vesaire gibi, nezaret-i müşarünileyha memurîn-i aidesinin irâe eyledikleri müşkilât ve tas'îbâtın bu babdaki mesai ve ikdâmât-ı vilayete îrâs-ı fütûr etmesi tabiidir. Dahiliye Nezaret-i celîlesinin tebliğ ettiği mukarrerâta nazaran, her ne suretle olursa olsun ahaliden i'ane cem'i men' olunmuş iken, inşa ve ıslah ve teksîr-i mekâtib hususunda i'ânât-ı hamiyyetmendân-ı ahaliye müracaatla temin-i muvaffakiyet olunması hakkında nezaret-i müşarünileyhadan vuku bulan tebliğatın nasıl ve ne suretle mevki'-i icraya vaz' olunacağında memurîn mütehayyerdir.[89]

Kasım 1903'te Yanya Valisi Osman Paşa, Dahiliye Nezaretinin gönderdiği telgrafla Berat mutasarrıfının görev yerinin değiştirildiğini öğrenince, duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirmiştir. Berat Mutasarrıfı Celal Bey'in Tokat mutasarrıflığına nakline karşı çıkan vali, mevzuata göre böyle bir icraatta bulunmadan önce bunun mutlaka kendisine sorulması gerektiğini, böyle yapılmamasının arkasında ise Sadrazam Ferid Paşa'nın kadrolaşma emellerinin bulunduğunu padişaha şikayet etmiştir:

> Rumeli mukarrerât-ı ıslahiyyesinin dördüncü maddesi ahkâmınca re'y ve mütalaa-i çâkerânem sorulmadığı gibi, vaki olan arz u istirhamın dahi adem-i is'afı, mutasarrıf-ı müşarünileyhin Sadrazam Paşa hazretleriyle Avlonya ve Berat'daki tarafdarlarının mesâlih ve makâsıdına mümaşât etmeyüb, lâzime-i memuriyet ve hakkaniyet ve vazife-i hamiyyet ve sadakati tamamiyle muhafazaya devam ve gayret göstermesinden neşet etdiği ahvâl-i cariyeden anlaşılmakda ve Sadrazam Paşa hazretlerine mensub ve mizacına hadim olan bazı memurların emniyet-bahş olamayan bazı ahvâl ve harekâtından dolayı vuku bulan ma'ruzât-ı acizaneme karşu bir şey yapılmayub meskutun anh bırakılması dahi bu hali teyid etmekde bulunduğundan, câlib-i nazar u dikkat görünen işbu muameleden hâkpây-ı mualla-ihtiva-yı şahanece husul-i malumat zımnında arz-ı keyfiyete cüret eyledim.[90]

Vali Osman Paşa bu tayini geri aldıramamışsa da, üç ay sonra yazdığı başka bir arizadan, bu işin peşini bırakmadığı anlaşılmaktadır:

> Zat-ı sami-i Sadrazami, müteallikatından birini tayin etmek üzere Berat mutasarrıfı sabık Celal Bey'i Tokad mutasarrıflığına tayin ve tahvil ettirüb yerine kendisine müteallik ve mensub Ziya Bey'in tayinine muvaffak olduğu evvelce bi'l-münasebe arz olunmuşdu. Mumaileyh Ziya Bey Berat'a tayin olunalı üç aydan mütecaviz müddet geçdiği halde henüz mahall-i memuriyetine gelmemiş ve sür'at-i i'zamı lüzumu Bâbıâlî canib-i samisine arz u iş'ar olunduğu halde, keyifsizliği cihetiyle tehir etdiği cevabı alınmış ise de, mutasarrıf-ı mumaileyhin ber-minval-i ma'ruz Sadrazam Paşa hazretlerine taalluk ve intisabından ve Berat ve Avlonya'da öteden beri beyne'l-ahali devam eden tarafgirâne ahvâl ve harekâtın men'ine ve matlub-ı âlî dairesinde ehemmiyet ve nezaket-i mevkiinin icab etdirdiği gayret ve faaliyeti daimen dermeyan-ı gayret ederek selamet-i idareyi temine muvaffak olması ğayr-i memul idüğünden ve şimdiye kadar mahall-i memuriyetine gelmemesi dahi bu hali teyid etmekde bulunduğundan şu sırada mezkur Berat Mutasarrıflığı'nın bendegan-ı hazret-i padişâhîden ahlak ve ahvâli mücerreb bîtaraf bir zata tevdî'i herhalde müstelzim-i muhassenât olacağının arz-ı hâkpây-ı alî buyrulmasını rica ederim.[91]

Nisan 1904'te Kastamonu Valisi Mehmed Enis Paşa, Bolu sancağının vilayetten tefrik ile ayrı bir mutasarrıflık olarak teşkilatlanacağı yönündeki dedikoduların gerçek olup olmadığını öğrenmek istemiş; bölgeye gelen bir teftiş heyetinin raporu üzerine Bâbıâlî'nin böyle bir karar vermesinin yanlışlığını izah edip padişahın bu muameleye müdahalesini arz etmiştir.[92] Aynı vali birkaç ay sonra, nüfusu kaza olduktan sonra çoğalan ve "*mevkien pek dar*" olan Zonguldak'ta cami inşasına uygun görülen tek arsanın Ereğli Maden-i Hümayun Nezaretine ait olduğunu ve Nezaret me-

murlarının zorluk çıkardığını padişaha şikayet edip Bahriye Nezaretine bu konuda talimat verilmesini dilemiştir.[93] Zonguldak ile ilgili başka bir tartışma, bu sefer Kastamonu valisi ile devletin en yüksek dini otoritesi arasında, Haziran 1908'de yaşanmıştır. Şeyhülislam, Zonguldak naibinin vali tarafından "*hodbehod işden el çekdirilmesi*"nden şikayet etmiştir. Şeyhülislama göre, valilerin

> doğrudan doğruya kendi maiyyetinde bulunmayan memurînin sû-i ahvâli görüldükde mensub oldukları nezaret veya idareye tebliğ ve iş'âr ile alacakları mezuniyet dairesinde harekete mecburiyetleri derkâr ve sıfat-ı hakimiyeti haiz sair bir memurun ber-minval-i muharrer memuriyetden teb'îdi haric ez-salahiyet bir hareket-i hodserâne idüğü[94]

açıktır. Vali, naibin bağlı bulunduğu İstanbul'daki meşihat makamına durumu bildirmeden ve buradan herhangi bir görüş almadan yaptığı bu azil işlemiyle idari yetkilerini aşmış, keyfi bir uygulamada bulunmuştur.

Yemen Valisi ve Kumandanı Abdullah Paşa, Taiz mutasarrıfını görevinden alıp yerine mektubcusunu getirmek istemiştir. Bâbıâlî, valinin bu talebine kısmen karşılık vererek mutasarrıfı gerçekten değiştirip yerine bir mektubcu atamıştır. Ancak yeni mutasarrıf valinin istediği gibi Yemen mektubcusu değil, Kastamonu mektubcusu olmuştur. Vali bu değişikşikliği kabullenmek istemeyince, Dahiliye Nezareti konuyu Sadaret'e, sadrazam da *Meclis-i Vükelâ*'ya getirmiştir. *Meclis-i Vükelâ*'da nazırlar bu tayinin arkasında dururken, vali ısrarında daha da ileri giderek, yeni mutasarrıfın Taiz'e gelmesi durumunda hem valilikten hem de komutanlıktan istifa etmek tehdidinde bulunmuştur. Yeni Taiz Mutasarrıfı Mehmed Ali Bey, İstanbul'a geldiğinde Dahiliye nazırının tavsiyesi üzerine sadrazamı ziyaret eder. Sadrazam, Mehmed Ali Bey'in Yemen'e gitmesinde ısrar etmiş, kendisinin Vali Abdullah Paşa'yı ikna edeceğini söylemiştir. Mehmed Ali Bey bu güvenceyle yetinmeyerek, valiye başka tavsiye mektuplarının gitmesini sağlamıştır. Esvabcıbaşı İlyas Bey, valinin arkadaşı Ragıb Paşa, Serasker Müsteşarı Giridli Ahmed Muhtar Efendi ve vali gibi Çerkes eşrafından olan Süleyman Tevfik Bey, bu tavsiye mektuplarını gönderen etkili isimlerdir.[95] Sonuçta vali, görevlerinden istifa etmemiş ve Mehmed Ali Bey'in Taiz mutasarrıflığını kabullenmiştir.

Önce saldırmayı, en iyi savunma olarak gören bazı valiler kendileri hakkında verilebilecek jurnaller ve şikayetlerin olumsuz etkilerini baştan engellemek için önleyici tedbirler almakla meşgul olmuşlardır. Hakkındaki şüphelerden haberdar olan Kamil Paşa, padişahı kendisi hakkında gelebilecek olumsuz haberler hususunda uyarmış, bunların sultanın yüce fikirlerini etkilemeyeceğine olan inancının tam olduğunu bildirmiştir:

"*Rakiblerin bu kullarını nazar-ı mülûkânelerinden düşürmek kasdıyla isti'mal eyledikleri hiyel ve* [de] *sâyisin gerçi nezd-i hükumetvefd-i cenâb-ı tâcdârîlerinde bir gûna tesiri olmadığı derkâr ise de,*" tek ilticagâhı olan padişaha uyarıda bulunmayı gerekli görmüştür. Ona göre vilayetin sorunları, gönderdiği uyarıların Bâbıâlî tarafından dikkate alınmaması ve düşmanlarının sürekli kendi aleyhinde çalışması yüzünden büyümektedir.[96]

Sadrazamla ilgili şikayette bulunan bir başkası da Bitlis valisidir. Vali, Osmanlı milliyetini terk eden Ermenilerle ilgili sadrazamın kendisine baskı uygulamasından şikayetçidir:

> Sadr-ı müşarünileyhin abd-i memluklerini mesul ve bu sureti Bâbıâlî'ye iş'âra mecbur edercesine vaki olan tebliğat ve tazyikâtdan dolayı hakikat-i hali hâkpây-ı âlî-yi merhamet-sâzî-i hilafetpenâhîlerine arza mütecasir olduğum ve Ermenilerin müracaat-ı vâkı'ası tesvîlât-ı fesadiyye ve ilka'ât-ı bedhâhâneden münba'is olduğu cihetle tekraren ve cevaben sadr-ı müşarünileyhe iş'âr eylediğim ma'ruzdur.[97]

Valiler sarayı şikayet makamı olarak kabullenmiş görünmektedir. Bu şikayetler sadece kendi çalışanları, nazırları ya da meslekdaşlarıyla değil, belki de en fazla sadrazamla ilgilidir. Sadece valilerin değil, her rütbeden memurun sarayla doğrudan yazışarak, böylece üstlerini atlayarak idari hiyerarşiyi çiğnemesi bu dönemde bir çok yönetim sorununun kaynağı olmuştur. Valiler Bâbıâlî'deki merkez bürokratlarıyla yazışmaktansa kısayoldan sarayla haberleşmeyi tercih etmişlerdir. Bu belki eskiden sadarette veya nezarette bulunmuş valiler için daha anlaşılır bir durumdur. Her halükarda sarayı, karar alma mekanizmasını merkezi ve birincil başvuru mercii olarak görmeleri kendileri için daha kolay yolu tercih etmek olmuştur. Belki de bunun sebebi, sonuçta merkez bürokrasisinin de saraydan görüş almadan bir karar veremeyeceğinin biliniyor olmasıdır. O halde neden yazışmayı dolaylayarak süre kaybedilsindi ki? Bu durum II. Abdülhamid dönemi idaresinde birçok soruna kaynaklık eden bir kısır döngüdür.

Vali ile vilayet, kaderleri birbirine bağımlı iki ortaktır. Dördüncü bölüm bu ortaklık ilişkisi üzerinde duracaktır. Mahalli sorunlardan kaynaklanacak bir yönetim hatası, merkezle ilişkilerden kaynaklanabilecek sorunlardan çok daha gerçektir. Merkezle ilişkililerdeki ana problem alanları genellikle ya adam kayırma ve nepotizm gibi patrimonyal gelenek sorunları ya da kapris ve gurur gibi kişisel ilişkilerdeki psikolojik faktörler ile ilgilidir. Padişah çoğunlukla bu kişisel çekişmelerin farkında olsa da, onun için önemli olan taşra idaresinin yolunda gitmesi, oradaki ilişkilerin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesidir.

Notlar

1 "İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi", *Düstur*, c. I, s. 636, altıncı madde.
2 "Her ne tarafa azimet-i çâkerânem buyrulursa hemen hareket edilmek üzere istîzân", BOA, Y.PRK.UM. 78/43, 1324 M 1.
3 Stanford J. Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire", s. 208.
4 Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıratı*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 25-31. Said Paşa'nın sadareti, kısa kesintilerle Ekim 1879-Eylül 1885 tarihlerinde ve Haziran-Ekim 1895, Kasım 1901-Ocak 1903 tarihlerindedir. Görev verilmediği zamanlarda bile padişah üzerinde büyük etkisi bulunan, dönemin en önemli siyasi simalarındandır. Bkz. Zekeriya Kurşun, "Küçük Said Paşa", Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul, 1991.
5 *Esvât-ı Sudûr*, Mehmed Memduh, İzmir, 1328, s. 72.
6 *Said Paşa'nın Hatıratı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328/ 1910, c. II, s. 103.
7 Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete II*, A. N. Galitekin (haz.), İstanbul: Nehir, 1995, s. 42.
8 Birol Emil, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1979, s. 425-431.
9 FO, 424/206, No.10, s. 12-24, Consul Longworth to Sir N. O'Connor, Trabzon, 18 January 1904 (*EHİB*, s. 432-434).
10 BOA, Y.PRK.ŞD. 2/53, 1316 B 5.
11 FO, 424/217, No.38, s. 72-77, Dickson to Sir G.Lowther, Van, September 30, 1908 (*EHIB*, s. 492).
12 *Hatırât-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa*, Cild-i Evvel, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1329, s. 190-97; İnal, c. VI, s. 1044.
13 *Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi*, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989, c. II, s. 319-327'te yer alan bir Yıldız belgesi (5/11/120-2005). Bu belgede tarih olmamasına rağmen, Bitlis Valisi Hasan Tahsin Paşa'nın azlinden bahsetmesi, Ocak 1895'te, Cevad Paşa'nın sadrazam olduğu zamanda yazıldığını düşündürmektedir.
14 Teknolojik yeniliklerin insan hayatına artan müdahalesinin coğrafya boyutunun bir uzantısı olarak Avrupa'nın yayılmacılığı ile ilişkisi için bkz. Daniel R. Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the 19th Century*, New York: Oxford University Press, 1981.
15 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 104.
16 1895'te *Tercüman-ı Hakikat* ve *Servet-i Fünun*'da yayınlanan "Elektriğin Memleketimizdeki Tafsilatı" makalesinden nakleden Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst & Company, 1998, s. 257. Telgrafın Osmanlı'ya gelişiyle ilgili olarak bkz. Yakup Bektaş, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880", *Technology and Culture*, 2000, 41/4, s., 669-696.
17 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (1876-1907)*, Ankara: TTK, 1977, c. VIII, s. 327.
18 Mehmet Tevfik, c. I, 197.
19 İsmail Müştak Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm?*, İstanbul: Sertel Matbaası, 1940, s. 142. Mayakon, Yıldız merkezileşmesinin vilayet idaresine uzanan kapasitesini de ortaya koymaktadır, bkz. s. 174-78. İlber Ortaylı dış politikanın nasıl Bâbıâlî'den değil de, Yıldız Sarayı'ndan idare edildiğini gözler önüne sermiştir, bkz. *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.

20 BOA, YEE 147/94, tarihsiz.
21 Hakkında bkz. Janet Wallach, *Desert Queen: the Extraordinary Life of Gertrude Bell*, New York, Anchor Books, 1996.
22 Gertrude Bell'in annesine mektubundan, 4 Nisan 1907, http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters/l768.htm.
23 Ziya Demircioğlu, *Kastamonu Valileri*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973, s. 58.
24 Mehmed Tevfik, c. 1, s. 152.
25 BOA, Y.PRK.UM. 79/2679/26, 1324 N 26.
26 BOA, Y.PRK.BŞK. 76/53, 1324 C 28.
27 Arapça adıyla Müsteşfa'l-Gurabai'l-Hamîdî 1897'de açılmıştır. Mehmed Fuad Ayntabî ve Necvî Osman, *Haleb fî miete 'âm, 1850-1950, el-cüz'ül-evvel, 1850-1900*, Haleb, 1993, s. 195.
28 BOA, Y.PRK.UM. 71/44, 1322 B 22. Bursa'da yeni yapılan geniş bir cadde ve çeşme (İ.HUS. 83/1318 R 077, 20 R 1318) ve Halep'te bir hastane (İ.HUS. 87/1318 ZA 29) verilebilecek diğer örnekledir.
29 BOA, Y.PRK.UM. 66/75, 1321 C 8.
30 M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 24. Tanzimat dönemi boyunca memurun titrinin önünde, diğer modern bürokrasilerde de karşılığı bulunan *bende* terimi kullanılmıştır. Hanioğlu, şahsi sadakati vurgulayan terimlerin kullanımındaki değişimi Memduh Paşa'nın layihalarından verdiği örneklerle göstermiştir.
31 BOA, Y.PRK.UM. 57/104, 1319 Z 19.
32 BOA, Y.PRK.UM. 73/20, 1322 Za 2.
33 "Me'a-aile leyl u nehar vird-i zişan-ı sadakat-ı bendeganem olan de'avât-ı hayriyye-i cenâb-ı zıllullahînin şu vesile-i fahire ile dahi tekrar kılındığının arzıyla atebe-i felek-mertebe-i hazret-i şehinşâhîye min-gayr-i haddin teşekkürât-ı bî-gâyât-ı ubeydânemi takdime cüret eyledim", BOA, Y.PRK.UM. 41/110, 1315 Z 12, Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa'nın saraya gönderdiği telgraftan.
34 BOA, Y.PRK.UM. 68/120, (1321).
35 BOA, Y.PRK.UM. 70/105, 1322 C 15.
36 BOA, Y.PRK.UM. 75/38, 1323 S 24.
37 BOA, Y.PRK.UM. 61/97, 1320 L 15.
38 Dahiliye nazırı, padişahın tabiatı hakkında şöyle yazmıştır: "[B]ir tabiatı da, sözlü ve yazılı ma'ruzâtta kandırılma şaibesi muhtemeldir endişesinden kurtulamamasıdır", Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, s. 37.
39 Consul Graves to Sir S. Currie, March 9, 1898. FO, 424/195, No 75, s. 68-69 (*EHIB*, s. 342).
40 Shaw, *Sultan Abdülhamid*, s. 340.
41 Metin Kayahan Özgül (haz.), *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991, s. 329-331 ve 341-342.
42 Mayakon, s. 80.
43 BOA, YEE 14/166, 1320 Ş 24.
44 BOA, Y.PRK.DH.14/27, 1325 Za 2
45 BOA, Y.PRK.UM. 70/23, 1322 Ca 4.
46 Mehmed Tevfik, s. 153-154.

47 *Age.*, s. 261. Sadrazam'ın vali tayinlerindeki etkisinden önceki bölümde bahsedilmiştir.
48 BOA, Y.PRK.UM. 56/37, 1319 C 15.
49 BOA, Y.PRK.UM. 36/50, 1314 B 7.
50 BOA, YA.HUS. 515/118, 1325 Ş 24.
51 Bilgi, s. 93.
52 Davison, *Reform*, s. 138.
53 Mâbeyn'den vilayetlere gönderilen bir telgraf, BOA, YEE 40/88, 1297 Ş 21.
54 BOA, YEE 147/51 (18 Ağustos 96).
55 BOA, Y.PRK.UM. 31/1, 1312 Ca 2.
56 BOA, Y.PRK.ASK. 109/61, 1313 Ş 1, Doğu Anadolu vilayetlerinde çıkan olaylarda ölen Müslüman ve Ermenilerin sayısı hakkındadır. BOA, YEE 81/54, 1316 Ş 9 belgesinde Van, Bitlis ve Erzurum'da idare, asayiş, ordu ve ticaret işlerinin durumu sorulmaktadır.
57 BOA, Y.MTV. 236/77, 1320 Ş 14.
58 BOA, Y.MTV. 238/106, 1320 L 15.
59 BOA, Y.PRK.UM. 53/34, 1318 Za 8.
60 BOA, Y.PRK.UM. 44/96, 27 Ş 1316.
61 BOA, Y.PRK.UM. 67/30, 1321 Ş 12.
62 BOA, Y.PRK.UM. 77/29, 30, 34, 36. Hepsi Receb ve Şaban 1323 arası tarihlidir.
63 Dahiliye nazırının Musul valisine ilettiği bir hükumet kararı, BOA, YA.RES. 87/1, *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993, s. 240.
64 BOA, Y.PRK.UM. 56/110, 1319 B 11.
65 "13 Kanunıevvel 1319 tarihli telgrafnameye cevabdır (...) Rumili işi hakkında mütâla'ât-ı çâkerânemin arz u iş'ârı emr u ferman buyrulmuşdur" şeklinde başlayan bir Abidin Paşa layihası için bkz. BOA, Y.PRK.UM. 67/97, 1321 Z 12. Aynı konuda aynı zatın başka bir raporu hemen on gün sonrasına aittir ve "Velinimet-i a'zam efendimiz hazretlerine ve devlet-i aliyyelerine olan ubudiyet ve sadakat ve irtibatım ol derece azimdir ki, buraları mahremane arz-ı çâkerlerini mecbur eyledi" diye başlamaktadır (BOA, Y.PRK.UM. 68/102,1321 Z 21). Kendisi de Arnavut asıllı olan valinin Arnavutluk üzerine de bir raporu vardır (BOA, Y.PRK.UM. 78/45, 1324 M 8).
66 Vali Abidin Paşa'nın Cezayiribahrisefid hakkında bu hususta bir raporu vardır, BOA, Y.PRK.UM. 53/73, 1318 Z 5.
67 Findley, *Bureaucratic Reform*, s. 286.
68 *Sivas Vilayeti Salnamesi 1321*, 16. defa, s. 3.
69 *Age.*, s. 221-231.
70 BOA, Y.PRK.ASK. 230/2, 1323 R 1.
71 Jurnaller hakkında bkz. Faiz Demiroğlu, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955; Asaf Tugay, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*; Süleyman Kani İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 1999; İlknur Haydaroğlu, "II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1996, c. XVII, sy. 28; Mehmet Ali Beyhan, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkle*r, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XII, s. 939-950.

72 Hasan Bey'in Kamil Paşa hakkında gönderdiği bazı mektuplar için bkz. BOA, Y. PRK.UM. 45/77, 46/58, 46/60, 49/5. Hepsi 1316-17 yıllarında yazılmıştır.
73 Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul: Güler Basımevi, 1946, s. 143.
74 *Kamil Paşa'nın Hatıratı*, s. 196.
75 Hatıratındaki 2 Nisan 1907 tarihli bir not, http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries/d1459.htm. Arkeolog, seyyah ve sonra İngiliz Gizli Servisi görevlisi olan Gertrude Bell'in günlükleri, gittiği yerlerde Osmanlı taşra idarecileriyle de görüştüğü için, valilerle ilgili önemli kişisel bilgiler içermektedir.
76 Demiroğlu, s. 20; BOA, Y.PRK.UM 71/65, 74/48, 74/127, 75/71, ve 78/32. Hepsi 1322-23 yıllarına aittir.
77 *Age.*, s. 65-70.
78 Bazı örnekler: BOA, Y.PRK.ASK. 181/49, 1320 M 21; BOA, Y.PRK.ASK. 182/467, 1320 Ra 9; BOA, Y.PRK.ASK. 194/61, 1321 M 20.
79 BOA, Y.PRK.UM. 36/41, 1314 C 23; 36/50, 1314 B 7; 36/55, 1314 B 13; 42/105, 1316 Ra 4. Valinin muaviniyle yaşadığı sorunların daha geniş ele alınacağı ilerideki bölümde bu jurnallere değinilecektir.
80 BOA, Y.PRK.ASK. 169/88, 1319 S 3.
81 Vakanüvis Ahmed Lütfi, c. X, s. 100-101.
82 BOA, A.MKT.MHM. 734/11, 1328 C 14.
83 Mesela, BOA, YA.RES. 89/47, 1315 M 7.
84 BOA, YA.HUS. 344/65, *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri II*, Ankara 1993, s. 119-120.
85 BOA, Y.PRK.UM. 69/27, 1322 M 13.
86 BOA, YEE 86/33, 1324 R 14.
87 BOA, Y.PRK.UM. 61/60, 1320 N 15.
88 "Haleb ve Suriye Vilayetlerine telgrafla serî'an tebliğat-ı müessire ifasına himmet", BOA, A.MKT.MHM. 586/1, 1321 Ca 23.
89 BOA, Y.PRK.UM. 56/21, 1319 C 11.
90 BOA, Y.PRK.UM. 67/34, 1321 Ş 19.
91 Y.PRK.UM. 68/28, 1321 Za 8.
92 "Bolu Sancağı'nın Kastamonu'dan fekk-i irtibatıyla müstakil bir mutasarrıflık teşkili geçende liva-i mezkuru teftiş etmiş olan heyet-i teftişiyenin güya gösterdiği lüzum üzerine Bâbıâlîce karargir olarak derdest-i arz bulunduğu liva-i mezkur mutasarrıfı Bekir Paşa'nın ilan ve işa'a eylemekde idüğünü…", BOA, Y.PRK.UM. 69/55, 1322 M 24.
93 "Bahriye Nezaretine tebliğ ve iş'âr ve taraf-ı acizaneye de emr u izbarı hususuna müsaade," BOA, Y.PRK.UM. 71/60, 1322 B 28.
94 BOA,YA.HUS. 522/164, 1326.5.26.
95 Ali Kemali Aksüt, *Profesör Mehmed Ali Ayni Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944, s. 101-103.
96 BOA, YEE 86/33, 1324 R 14.
97 BOA, Y.PRK.UM 79/97, 1325 Ra 22.

4. Bölüm

Vilayeti Yönetmek

Valinin Vilayete İntikali

Ataması yeni yapılan bir valinin, vilayetine gitmeden önce sarayı, sadrazamı ve Dahiliye nazırını son bir defa ziyaret etmesi teamüldendir.[1] Saraya gidenler padişaha görünmekle yetinmezler, şahsi ilişkilerini sağlam tutmaya özen gösterdikleri güçlü Mâbeyn mensuplarına da uğrarlar. Mayıs 1901'de Tevfik Bey'i Selanik valiliği ile müjdeleyen Mâbeynci Arap İzzet Paşa kendisine Debidour'un *Histoire Diplomatique de l'Europe* (Avrupa Diplomasi Tarihi)'ni tavsiye etmiş; bu kitabın kendisine Makedonya'nın siyasi durumunu anlama konusunda faydalı olacağını ifade etmiştir.[2]

Valinin vilayetine çabuk varmasını sağlamak için olsa gerek; bir valinin maaşı tayininden değil, yeni görev yerine vasıl olmasından sonra işlemeye başlamaktadır: "*Dersaadet'ten vilayetlere ve vilayetlerce dahil-i vilayet olan mahallere tayin olunan bi'l-cümle memurînin maaşları tarih-i nasblarından muteber olmayub, merkez-i memuriyetlerine vusullerinden itibaren tam olarak işleyecekdir.*"[3] Bu maddenin yer aldığı Temmuz 1873 tarihli Harcırah Kararnamesi'nde bulunan başka bir hüküm, taşraya atanan memurun resmen tayininin çıkmasından sonraki yirmi ila otuz gün içinde görev yerine gitmiş olmasını zorunlu kılmıştır: "[*T*]*arih-i nasbından itibaren yirmi gün ve mahalline göre nihayet otuz günden ziyade tevakkuf etmeyerek mahall-i memuriyetlerine azimete mecbur olacakdır.*"[4] Uzak vilayetlere varış biraz daha uzun sürebilmektedir ve Abdülvahhab Paşa'nın Bağdat'a tayininin çıkmasından tam altmış beş gün sonra oraya ulaşması bu kabil istisnalardandır.[5] Makama geç git-

mek, onun tamamen elden çıkmasına da sebep olabilir. Konya'ya yeni atanan bir valinin İstanbul'dan gelişinin gecikmesine dayanarak Ankara valisinin hemen Konya'ya transfer edilme talebinde bulunduğu vakidir.[6] Memura yolculuk saati başına maaşın yüzde yarımı (% 0,5); eğer devlet, memurun varışı için özel bir vapur tahsis etmişse maaşın yüzde çeyreği (% 0,25) yol harçlığı olarak verilmektedir.[7] Vapurlar deniz aşırı tabir edebileceğimiz ya da denizden ulaşımı daha hızlı olacak vilayetlere ulaşım için kullanılmaktadır.[8]

Demiryolu ile gelen valiler tren istasyonunda karşılanmaktadırlar.[9] Bütün sivil ve askeri memurların, yeni gelen en üst rütbeli amirlerinin valilik fermanı okunurken resmi üniformaları ile hazır bulunmaları gerekmektedir. Valiye vilayetin idaresini veren padişah fermanı, halkın da rağbetiyle vilayet binasının önünde toplanmış bulunan geniş bir kitleye okunmaktadır. Top atışı bu ferman okuma merasiminin olmazsa olmaz bir rüknüdür.[10] Vilayet fermanı, valinin rütbesine göre şekillenen bir övgü hitabıyla başlayıp vilayetin önemini anlatan bir ifadeyle devam etmektedir. Yerine ve zamanına göre değişik sorunlara değinebilen ferman, sultanın vilayet ahalisine yaptığı iyilik temennisiyle sona ermektedir. Iraklı tarihçi Neccar, Osmanlı'nın son döneminde Bağdat'ın idaresini anlatan kitabında, altı valinin tayin fermanında geçen çeşitli emirlere işaret etmiştir: Mahkemelerin ıslahı, gerektiğinde kazaların teftişi, VI. Ordu-yı Hümayunun, jandarmanın ve sivil idarenin reorganizasyonu, eşrafın askeri ve kolluk vazifeleriyle onurlandırılması, yolların ikmali ve ırmakların temizlenmesi.[11] Ferman toplananların huzurunda okunduktan sonra yeni valinin padişahı ve fermanda geçen buyruklarını öven bir konuşma yapması adettendir. Bu ilk hitabın ardından müftü ya da kadı, devleti ve sultanı takdis eden bir duada bulunur, topluluk hepbir ağızdan *amin* der.[12]

Bazı valiler kimin yerine geldikleri konusunda hassasiyet gösterir, hatta selefleriyle ilgili sahip oldukları batıl inançlarını açıkça dile getirirdi. Bursa Valisi Reşid Paşa *şehremini* olarak İstanbul'a getirildiğinde, oğluna bu yeni tayinden hoşlanmadığını, daha önce de bir kere Rıdvan Paşa'ya Dahiliye Nezareti müsteşarı olarak halef olduğunu ve bunun kendisine uğursuzluk getirdiğini ifade etmiştir.[13] Yeni tayin olunan halef çoğunlukla, gittiği vilayeti çoktan terk etmiş olan selefine rast gelmezdi. Önceki vali yenisi daha yola çıkmamışken İstanbul'a gelmiş ise, vilayetin sorunları hakkında konuşmak üzere ikisi bir araya gelebilmektedir.[14]

Gittikleri vilayetin kültürünü dikkate alan Osmanlı valileri, sorunlu bölgelerde yerli ahalinin gönlünü kazanmak için bölgenin özelliklerine göre özel yöntemler kullanmışlardır. Mesela Yemen'de vali "*Yemen ahalisinin hissiyatını okşamak ve halkın taassub-ı dindarânesi yolunda yürümüş olmak için*" mahalli kıyafetlere bürünmüş, sarık ve cübbe giymiştir.[15]

Vali Vekilleri

Yeni atanan vali vilayet merkezine ulaşıncaya kadar, eski vali tarafından yüksek rütbeli memurlardan biri *vali vekili* tayin edilir. Valiler kendi vekillerini kendileri belirleyebilmekte ve İstanbul'u bilgilendirmeleri yetmektedir.[16] Vali vekili bir sivil vilayet memuru, mesela defterdar[17] ve naib[18] ya da askeri yetkili, yani vilayetin garnizon komutanı[19] olabilir.

Vali vekilliği bazen çok uzun sürebilmektedir. VI. Ordu-yı Hümayun Komutanı Ahmed Feyzi Paşa Bağdat'ta yirmi altı ay valiye vekalet etmiştir.[20] Arif Paşa'nın on iki yıl süren Edirne vali vekilliğinin ise ayrı bir hikayesi vardır. Arif Paşa önce 28 Ekim 1895'te (9 Cemaziyelahir 1313) Edirne vali vekili olarak tayin edilmiş, 22 Mart 1896'da (7 Şevval 1313) asaleten ataması yapılmış, fakat 1 Temmuz 1896'da (20 Muharram 1314) atandığı II. Ordu-yı Hümayun müşirliğini de aynı anda yürütebilmesi için tekrar valilik vekaletine iade edilmiş, asaleti iptal edilmiştir.[21] Yazışmalarda kendisine "*Edirne Vali Vekili ve II. Ordu-yı Hümayun Müşiri Arif Paşa hazretleri*"[22] şeklinde hitap edilmektedir.

Vali vekili vali maaşının beşte biri kadar bir ek gelir elde etmektedir: "[*V*]*ekaletle idaresi lazım gelen memuriyeti, behemehal memurîn-i muvazzafanın ehil ve müstehak olanları marifetiyle idare etdirilerek, bu misillulerde müddet-i vekaletlerinde memuriyet-i kadîmeleri maaşından maada, vekalet ettikleri memuriyete eskiden mahsus olan maaşın humusu dahi i'tâ kılınacakdır.*"[23]

Bazen bir vali vekilinin bu görev üzerindeyken emekliye sevk edilmesi durumunda, vekalet için başka birini tavsiye etmesi talep edilmiştir. Diyarbekir valiliğine vekalet eden Alay Komutanı Bahri Paşa'nın emekliliğe ayrılması üzerine, boşalan vali vekilliği için kimsenin belirlenmediği ortaya çıkınca, kendisinden acilen bir öneride bulunması istenmiş; o da Mardin mutasarrıfının adını vermiştir.[24] Valinin vekil bırakamayacak kadar aceleyle görevden ayrıldığı durumlarda daha üst makamlar vekili belirler. Dahiliye nazırı, Kosova valisi ayrıldığında Rumeli vilayetleri umum müfettişine bu seçme görevini vermiş, "*Reşad Beyefendi hazretlerinin valilikden infikakı vuku bulmuş olduğundan, yerine tayin buyurulacak zatın mahall-i memuriyetine muvâsalatına kadar idare-i vilayetin taraf-ı devletlerinden intihab ve tensib olunacak zat tarafından vekaleten ifası*" emredilmiştir.[25]

Gayrimüslimleri vali olarak göremesek de, vali muavini olarak ya da başka bir taşra göreviyle hizmet ettikleri vilayetlerde vekalette bulundukları vakidir.[26]

Vilayet Memurları ve Organları

Valinin başlıca görevlerinden biri, kendi emrinde vilayet işlerini yürüten memurların çalışmalarını denetlemektir. Sultanın vilayetteki vekili olarak vali sadece mahalli cemaatlerin başları, aşiret reisleri ve konsoloslarla değil, bir de kendi memurlarıyla baş etmek durumundadır. Vilayetteki genel idarenin baş sorumlusu ve en büyük mülki amir olarak belediyelerin sağlıklı işlemesini sağlamak, gerekirse aşiretler arası sorunları çözmek ve çok taraflı anlaşmazlıkların taraflarını dinlemek zorunda kalmaktadır. Her vilayet, sancak ve kaza merkezinde kısmen atanmış memurlardan, kısmen de Hristiyan ve Yahudileri de barındıran seçilmiş temsilcilerden mürekkep bir *meclis-i idare* vardır. Vali, kendi alanında işleyiş gösteren birçok bölüm üzerinde genel bir koordinasyon ve disiplin gücüne sahiptir. İstanbul'dan yönetilen bu daireler adliye, tapu-tahrir, sıhhiye, karantina ve maarif gibi birimlerdir. Defterdar eliyle gelir-gider kalemlerini konrol eden ve dolayısıyla varidat ve masarifatı, gelir ve giderleri denetleyen vali, asayişi de -genellikle kötü maaş alan, yarım yamalak ekipmana sahip- polis, zabtiye ve jandarma güçleriyle sağlamaktadır. Sosyal işler, *umûr-ı nafia* adı altında vilayet mühendisince yürütülür. *Evkaf* idaresi vilayette bulunan vakıfların kayda geçmesini, gelirlerinden devlet paylarının tahsilini vs. sağlar. Vali yetkesiyle pek bir ilgisi olmayan, belirli gelirleri Avrupalı alacaklı kreditörler adına tahsil eden *Düyun-ı Umumiyye* idaresinin, tütün ürünlerinin üretim ve satışı üzerinde tekeli bulunan reji idaresinin (*Régie Co-Intéressée*) ve gümrüklerin yetkili memurları vardır.

Ahmed Midhat Efendi'nin ifadeleriyle, Abdülaziz Han devrindeki yeniliklerden önce, "*vali ve mutasarrıf ve hükkâm ve nüvvâbın istihdam eyledikleri küçük memurlardan hiç birisi taraf-ı devletden mansûb memurîn-i resmiyyeden olmayub, bunlar kendi uşakları demek olan bir takım adamları küçük-büyük her nev memuriyetlerde istihdam ederler idi.*"[27] 1864'te başlayan reformlarla merkezden maaşlı taşra memurları atanmaya başlamış, divan efendilerinin yerini mektubcular, mühürdarların yerini evrak müdürleri, kavasbaşıların yerini alaybeyleri, kavasların ve sekbanların yerini zabtiyeler almıştır.

1864 Nizamnamesi valinin memurları olarak *muhasebeci* ve *muhasebe kalemi, mektubcu, umûr-ı hariciye memuru, umûr-ı nafia memuru, ziraat ve ticaret memuru ve alaybeyi*ni saymaktadır. Fakat daha genel olan 1871 Nizamnamesi bu ekibi genişletmiştir: *vali muavinleri, defterdar, mektubcu, umûr-ı ecnebiyye müdürü, ziraat ve ticaret müdürü, maarif müdürü, tarîk emîni, defter-i hâkânî müdürü, emlak ve nüfus idareleri*

memurları, *evkaf müdürü* ve *alaybeyi*. Daire ve memurlarda yedi yıl sonra gelen bu çoğalma, vilayet bürokrasisinin genişlediğini, genel olarak Osmanlı sivil idaresinde işbölümünün arttığını gösterir.

Nizamnamede geçen her memur ve kurum bütün vilayetlerde mevcut değildir. Genel prensipler aynıysa da, vilayetten vilayete değişebilen, bölgenin coğrafi ve siyasi pozisyonuna göre bir idari yapılanma vardır. Bütün vilayetlerde kanunda belirtildiği üzere türdeş ve tekdüze devlet daireleri yoktur. Vilayetin operasyonel dairelerini dolduran ana personel çatısı mali işleri yürüten *defterdar*, valinin şef sekreteri olarak muhaberat, dosyalama ve salname yayınından sorumlu *mektubcu*dur. Salnameler vilayet kurumlarının dinamik karakterini gözler önüne seren en bilgilendirici kaynaklardandır. Kitabın bu bölümünde vilayet adı ve yayın sayısı/tarihi verilerek kaynak gösterilecek olan salnameler, *erkân-ı vilayet*, yani vilayetin önde gelen memurları olarak sırasıyla *naib, vali muavini, defterdar* ve *mektubcu*yu saymaktadır. Bazıları *müftü*yü ve jandarma karakolunun komutanı olan *alaybeyi*ni de erkana dahil eder. Vilayet görevlilerinin sayısı, bölgenin toplumsal ve coğrafi şartlarına göre şekillenmektedir. Her vilayetin *tercüman*ı ve *umûr-ı hariciye dairesi* bulunmaz. Anadolu vilayetlerinde *sansür, gümrük, fener* ve *liman memurları* yoktur. Şer'i mahkemedeki ve belediyedeki görevlilerin sayısı Batı Anadolu'nun müreffeh vilayeti Hüdavendigar'da, diğerlerinden çok daha fazladır. Bu durum belediye hizmetlerinin gelişmişliğini ve hukuki problemleri için mahkemeye giden şuurlu hemşehrilerin çokluğunu gösteriyor olmalıdır.

1903-1907 yıllarına yakından bakıldığında (Tablo 10a, 1. ve 3. sütun), Sivas'ın idari organizasyonunun ve memurlarının belirli bir denge ve istikrara sahip olduğu görülmektedir. Sivas'taki idarenin toplam mevcudu 1903'te 316 iken, 1907'de 309'dur. Küçülmenin sebebi belediye çalışanlarının üçte bir oranında azalmasıdır.

Tablo 10a ve 10b karşılaştırıldığında, Arap vilayetlerinde kadroların Anadolu'dakilerden çok daha geniş olduğu görülür. Ziraat müfettişlerinin ve *maden daireleri*nin yokluğu coğrafi; *fetva ve nükud-ı mevkufe daireleri*nin yokluğu ise sosyal sebeplerle açıklanabilir. Kolluk kuvvetlerinin olağanüstü bir rakamda olması, devletin yerleşik olmayan Arap aşiretleriyle yaşadığı sorunlara bağlanabilir. Belediye çalışanlarının çokluğu, daha Midhat Paşa'nın valiliğinde (1869-1872) başlayan şehir hizmetlerindeki modernleşmenin geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. Jandarma ve polis gücü vilayetin mevkiine ve ölçeğine göre değişmektedir: Bağdat'ta toplam 2.649 adam varken, Beyrut'ta bu sayı 991'dir; Anadolu vilayetlerinde bu sayılar çok daha düşüktür, çoğunda kırkın altındadır.

Tablo 10a: Vilayet Kadrolarının Karşılaştırılması (Sivas, Kastamonu, Ankara, Bursa)

Birim	Sivas 1321	Kastamonu 1321	Sivas 1325	Ankara 1325	Bursa 1324
Meclis-i İdare Kalemi	2	7	3	2	5
Mektubî Kalemi	22	13	18	10	14
Evrak Kalemi	9	6	10	6	10
Umûr-ı Ecnebiyye Kalemi	-	-	-	-	2
Vilayet Maiyyetine Memur	3	1	4	2	6
Muhasebe Kalemi	21	22	27	27	32
Nüfus Nezareti	2	6	3	6	10
Matbaa-i Vilayet	15	20	14	13	5
Mea Tahrir Vergi Kalemi / Vergi İdaresi	13	10	13	8	10
Defter-i Hakanî Dairesi	6	6	6	4	7
Hazine Dava Vekilleri	1	-	1	-	-
Merkez-i Vilayet Fetvahanesi	2	-	2	-	
Evkaf Dairesi	3	9	5	3	12
Orman İdaresi	6	16	6	6	9
Nafia Dairesi	9	6	8	16	16
Ziraat Müfettişliği	5	-	3	4	-
Maarif Dairesi	6	5	6	8	9
Polis Dairesi	24	17	25	35	27
Devâir-i Adliye	1	1	2	2	1
Nükud-ı Mevkufe İdaresi	-	-	-	-	3
Mahkeme-i Şer'iyye	5	8	5	5	22
Mahkeme-i İstinaf	20	27	17	19	20
Bidayet Mahkemesi	18	30	18	21	21
Mahkeme-i Ticaret	-	-	-	11	8
Telgraf ve Posta Dairesi	23	24	23	29	24
Memurîn-i Sıhhiyye / Umûr-ı Sıhhiyye	5	-	4	7	1
Umûr-ı Baytariyye İdaresi / Memurîn-i Baytariyye	1		1	2	3
Hapishane Memurları / Gardiyanlar	8	11	12	7	-
Maden İdaresi	-	-	-	-	1
Jandarma / Zabtiye Alayı	40	26	40	35	22
Meclis-i Beledî ve Memurîn-i Belediye	27	20	19	4	38
Yekûn	257	265	255	257	316

Kaynaklar: Sivas 16/1321: 50-67; Sivas 17/1325: 52-72; Hüdavendigar 33/1324: 246-263, Kastamonu 21/1321: 142-161. *Memurîn-i sıhhiyye* Sivas'ta belediyeye dahildir. 1321'de mükerrer kadrolar (mesela, *mektubî-i vilayet* aynı zamanda *matbaa-i vilayet nazırı*dır) ve jandarmalar, banka, hastane, düyun-ı umumiyye, reji idaresi çalışanları ve geçici tahrir memurları (25 kişi) tabloda belirtilmemiştir.

Tablo 10b: Vilayet Kadrolarının Karşılaştırılması (Bağdat ve Beyrut)

Birim	Bağdat/1325	Beyrut/1324
Meclis-i İdare Kalemi	5	6
Mektubî Kalemi	26	13
Evrak Kalemi	9	7
Umûr-ı Ecnebiyye Kalemi	2	2
Vilayet Maiyyetine Memur	-	9
Muhasebe Kalemi	41	14
Sansür Memuriyeti / Muayene odası	3	2
Nüfus Nezareti	3	7
Matbaa-i Vilayet	13	15
Mea Tahrir Vergi Kalemi / Vergi İdaresi	-	12
Defter-i Hakanî Dairesi	13	4
Hazine Dava Vekilleri	2	1
Evkaf Dairesi	24	4
Orman İdaresi	1	
Nafia Dairesi	1	5
Maarif Dairesi	10	7
Polis Dairesi	49	55
Devâir-i Adliye	2	2
Mahkeme-i Şer'iyye	16	4
Mahkeme-i İstinaf	29	24
Bidayet Mahkemesi	46	30
Mahkeme-i Ticaret	5	14
Telgraf ve Posta Dairesi	43	53
Rüsûmât Nezareti	41	32
Memurîn-i Sıhhiyye / Umûr-ı Sıhhiyye	4	2
Umûr-ı Baytariyye İdaresi / Memurîn-i Baytariyye	3	2
Hapishane Memurları / Gardiyanlar	4	6
Fener İdaresi	-	6
Liman İdaresi	1	3
Yekûn	396	348
Meclis-i Beledî ve *Memurîn-i Belediye*	179	44
Yekûn	575	392

Kaynaklar: Bağdat 21/1325: 78-105, Beyrut 6/1324: 80-137.

Sürgünde ya da zorunlu ikamette bulunan kişiler de salnamelerde yer almakta, bunlar kayıtlarda "*müsafirân*"[28], "*müsafir ümerâ ve zabitân*",[29] ya da "*bâ-irade-i seniyye müsafir bulunan ümerâ ve zabitân*"[30] şeklinde geçebilmektedir.

Bazı memurların iki ya da üç vilayetin sınırlarını kapsayan görev tanımları vardır. "*Bağdat ve Basra ve Musul Vilayetleri Telgraf ve Posta Baş-*

müdiri" Mehmed Şakir Efendi Bağdat'ta mukimdir; tıpkı "*Bağdad ve Basra ve Musul Vilayetleri Adliye Müfettişi*" Hafız Ahmed Ziya Efendi gibi.[31] "*Ankara ve Konya vilayetleri Adliye Müfettişi*" Hamdi Bey Ankara'da oturur.[32] "*Trabzon ve Kastamonu Vilayetleri Adliye Müfettişi*" Feyzullah Efendi Kastamonu'dadır.[33]

Vilayetlerin idari organizasyonlarındaki farklılıklar kategorizasyon zorlukları doğurmaktadır. Mesela, *sıhhiye müfettişi* ve onun yardımcılarından oluşan *heyet-i sıhhiye*, Sivas ve Beyrut'ta *belediye kalemi*nde yer alırken, Bağdat'ta müstakil bir başlık altında yer almaktadır. Sivas'ta *liman dairesi*, *rüsûmât dairesi*, *umûr-ı ecnebiyye kalemi* ya da *ticaret mahkemesi* bulunmazken, Bağdat'ta *maiyyet memuru*, *nafia dairesi* (*nafia komisyonu*nda adı geçen *nafia mühendisi* hariç), *vergi kalemi*, *fetvahane* ve *ziraat müfettişliği* yoktur. Bağdat'ta gardiyanlar *heyet-i sıhhiye* içinde zikredilmiştir. 1324'te Beyrut'ta ve 1325'te Ankara'da *vali muavini* mevcut değildir. *Vilayet tercümanı*, *maiyyet memurları*, *umûr-ı ecnebiyye müdüriyeti* ya da "*bazı memurîn-i vilayet*" ibaresi altında bulunabilmektedir. Her vilayette müftü bulunduğu halde, sadece Sivas'ta *merkez-i vilayet fetvahanesi*nde adı geçmekte, diğer vilayetlerde genellikle bir komisyon içinde zikredilmektedir.

Vilayet organizasyonunun büyük ölçüde 1880'den sonra genişlediği anlaşılmaktadır. H. 1297'den önce basılan salnamelerde, *meclis-i idare-i vilayet*ten hemen sonra, başında naib bulunan bir *divan-ı temyiz* ve başka bir ilmiye mensubunun riyaset ettiği bir *meclis-i temyiz* zikredilir. Bu iki kurumun ayrıca kendi ofisleri ve memurları da vardır. *Evrak odası*, *meclis-i idare-i vilayet kalemi* ve *tercüme kalemi* ise "*mektubî kalemi şu'ûbâtından*" olarak şemada yer alır. Diğer büroların çoğu henüz yoktur. 1880'den (H. 1297) sonraki düzenlemelerde, artık *meclis-i idare-i vilayet*ten hemen sonra *mahkeme-i istinaf heyeti* vardır; önceki salnamelerde usul olduğu üzere, *divan-ı temyiz* ve *meclis-i temyiz*in yerini alır.

Vilayetlerde Yetersiz Kadrolar Sorunu

Her kadronun karşısında onu dolduran kişinin adının zikredildiği vilayet salnamelerinde bazı makamların isim hanesinin boş olduğu veya hanesinde "*münhal*"[34] yazdığı görülebilmektedir. Kadroların yetersizliği valilerin şikayetlerini mucip olan en büyük sorunlardan biridir.

Genel durum Tanzimat dönemindeki eğitim reformlarıyla değişmeye başlamışsa da, vilayet muhaberatı, eğitimli personel yokluğunun son dönem Osmanlı bürokrasisinin kalıcı bir problemi olduğunu göstermektedir. Hızlı büyüyen merkezi bir devlet aygıtına eğitilmiş hizmetçiler temin etme çalışmaları sonuç vermeye başlamış olsa da, yetişmiş memur talebi

yeni okulların insan arzından daha büyüktür. Bu adam yokluğu nedeniyle taşrada ehil insanlarla çalışma isteği önemsiz hale gelmiş, merkezin atayacağı maaşlı herhangi birini bulmak bile arzulanır bir şey olmuştur. Vilayetin mali sorunlarından bunalan Kosova Valisi Reşad Bey padişaha beş aydır kendisine bir defterdar verilmediğini şikayet ile 1 Şubat 1901 tarihinde yazdığı maruzatında, "*her kim tensib ve ferman buyrulursa bir an evvel*" gönderilmesini arz etmiştir.[35] Bundan tam bir ay sonra Beyrut valisi, Akka'ya yeni bir mutasarrıf tayini yönündeki talebine cevap alamadığından müşteki olmuştur. Valinin 1 Mart 1901 tarihli yazısına göre Mutasarrıf Cemil Paşa makamında değil, Hayfa'da yaşamaktadır; yerine bakan naib ise yetersiz biridir. Ahalinin bu durumdan dolayı "*bazı konsoloslara kadar müracaatları*" söz konusudur.[36] Bundan iki hafta önce aynı Beyrut valisi, Lazkiye mutasarrıfının, sancağın tahrirat müdürü hakkındaki şikayetini İstanbul'a iletmiştir:

> Lazkiye Tahrirat Müdiri Talat Efendi'nin refakatinde bulunan efendilerle adem-i imtizacıyla beraber haklı haksız bazı memurîne tevbih ve tekdirâmiz muamelesinden dolayı Lazkiye'de devam-ı memuriyeti caiz olamayacağından bahisle oradan tebdîliyle yerine iktidar ve dirayeti musaddak olan Şam Bidayet Mahkemesi başkitabetinden müsta'fî ve elyevm Dersaadet'de bulunan Hüsnü Efendi'nin tayini.[37]

Erzurum Valisi Rauf Paşa, 1896 kışında, Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde kolluk güçlerinin yetersizliğinden, mevcutların da ahlaksızlığından, "*Kürdistan'da vâki vilâyât-ı şahanece zabtiye zabitânının ekseriyetle mesâvî-i ahvâl ile me'luf ve müştehir olmaları*"ndan şikayet etmiştir".[38]

Talep edilen bütün bu memurları tayin edecek merci İstanbul'daki merkezi idaredir. Valinin kendi astlarını görevden alabilme yetkisi yoktur; kendisi sadece o memurun yanlışlarını bağlı olduğu nezarete rapor etmekle yükümlüdür. Bu yükümlülük, 1871 Nizamnamesi'nde "*bilcümle idare şubeleri memurlarının derece-i hareket ve muamelelerini teftiş ederek, hata'ât veya nakâise muttalî olduğu ve bu misillû ahvâl-i gailelerinin memuriyetlerinden tebâ'udunu müstelzim bulunduğu halde, memur-ı muhtînin azli tedâbirini ittihaz*" şeklinde belirtilmiştir. 1876 Talimatı'na göre de "*mesâlih-i vilayetin her nev ve kısmında müstahdem memurların vazife-i mahsusalarını icra edip etmediklerine mütemadiyen nezaret*" etmekle yükümlü olan valiler, onların "*mucib-i azl olacak ahvâlini Bâbıâlî'ye bildirmeye memurdurlar*". Fakat bu düzenlemeler verimsiz bir memurdan kurtularak daha ehil ve güvenilir bir memur bulabilmenin en kestirme yolu değildir. Yanya Valisi Osman Fevzi Paşa Kasım 1900'de, Marttan beri Dahiliye Nezaretinden ve Bâbıâlî'den *mektubî mümeyyizi* Safvet Efendi'nin değiştirilmesini istemekte olduğunu saraya bildirmiş,

Bâbıâlî'nin bu küçücük memuru kayırarak kendi otoritesini zayıflattığını dile getirmiş,

> [B]unca müracaat ve ma'ruzâtımın nazar-ı itimad ve itinaya alınmayub da, böyle ehemmiyetsiz ve küçük bir memur için vak' u nüfuz-i acizanemin kesri ve mumaileyhin Bâbıâlîce sahabet u iltimasa mazhariyeti burada vazife-i harekât u icraat-ı acizanemi hükm ü tesirden iskat etmekde olduğundan, bi'l-külliyye muzır ve rıza-yı mualla-ihtivâ-yı mülûkâneye muhalif olduğuna nazaran bu halin lütfen ve serî'an arz-ı atebe-i ulyâ buyurularak[39]

düzeltilmesini istemiştir.

Sivas Valisi Reşid Akif "*kerahet ve şe'ameti isminden dahi malum ve dakâik-melzûm-ı âlî buyrulacağı vechile, pek de efkâr-ı selime erbabından olmadığı Kosova ve Adana defterdarlıklarındaki harekât ve evzâ'ından istidlal edilmek*te" olan Mithat Efendi adında bir defterdarın kendisine gönderilmek istendiğini padişaha şikayet etmiştir. Onun istediği, padişahın Taif'e sürdüğü Meşrutiyet sadrazamının adını taşıyan Midhat Efendi değil, Tahrir Vergi İdaresi Başkatibi Mehmed Rauf'tur.[40] Valiler bu şekilde, kendilerinin muhalif oldukları tayinleri, daha o memurlar vilayete gelip de görevlerine başlamadan durdurmaya çalışmışlardır. Diyarbekir Valisi Halid Bey de, "*Efkâr-ı muzırra ashabından olmasına mebni üç sene mukaddem bâ-irade-i seniyye-i hazret-i padişâhî Dersaadet'den Diyarbekir'e teb'îd edilüb müddet-i ikametini leyl u nehar sefahet ve işretle imrâr ve devirde bulunduğum sırada Paris'e firar etmiş olan Diyarbekirli Maruf Efendi*"nin Lice kaymakamı olarak atanmak üzere olduğunu duymuş, **"***şayed aslı var ise buralarca maruf olan ahvâl-i muzırra ve sefihanesine ve Lice kazasının derkâr olan ehemmiyetine nazaran hem o kazanın idaresi berbad ve hem de emsali zabt edilemeyecek derecede münhemik-i fesad olacağından sadakat ve ubudiyet-i kemterâne*[sinin] *ilcasıyla arz-ı keyfiyet*" etmiştir.[41] Başka bir vakada, Van Valisi Tahir Paşa'ya göre, "*Hakkari mutasarrıflığı'na tayin buyurulan Ziya Bey, Erciş'den keşide eylediği telgrafnamesine nazaran, iki güne kadar Van'a gelecekdir. Kendisinin Dersaadet'den gönderdiği haberlere göre, kulunuzla uğraşmak içün intihab edilmiş imiş.*" Vali buraya onun yerine "*garazsız ve muktedir bir zatın tayini*[ni] *maslahaten elzem*" bulmaktadır.[42]

Anadolu Vilayetleri Müfettişi Şakir Paşa, "*Sivas ve Bitlis vilayetlerinden alınan telgrafnamelerde ve Erzurum valisi ile edilen müzakerede jandarma zabitân ve ümerâsının evsâf ve harekâtı memuriyetleriyle mütenasib olmadığından pek çoklarının vücudlarından istifade olunamadığı*"nı öğrendiğinde, bunların yerine mektepli zabitlerin gönderilmesini merkeze tavsiye etmiştir.[43]

Rumeli Vilayetleri Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa, valilerden personel ile ilgili gelen bilgilendirmelere güvenmekte ve operasyonlarında bu bilgilere dayanmaktadır. Draç belediye reisinin Kıvaya kazası Bidayet Mahkemesi azalığına tahvilen tayin edileceğini duyan Kosova valisi Hafız Paşa, onun bulunduğu yerde kalmasında fayda gördüğünden, Draç mahkeme azalığına veya Berat ve Elbistan gibi Draç'a yakın liva azalığına tahvilini istirham etmiştir. Hilmi Paşa valinin bu talebini Adliye Nezaretine şu ifadeyle onaylayarak iletmiştir:

> Vali-yi müşarünileyhin memurîn hakkında vuku bulacak şehadeti ez-her cihet şayan-ı itimad bulunmuş olmakla is'âfı menût-ı müsaade-i celîle-i cenâb-ı nezaretpenâhîleridir.[44]

Bazı valilerin personel talepleri ihmal edilirken, bazılarına ise vilayete giderken istedikleri birilerinin olup olmadığı sorulmaktadır. Konya'daki ilk haftalarında Vali Ferid Paşa böyle bir soruya muhatap olabilme bahtiyarlığına erişenlerdendir. Cevabında Konya'nın *vilayet alaybeyi* Hüseyin Daim'in alınıp, mümkünse yerine Adana alaybeyi Hayri Paşa'nın getirilmesini ve görev süresi bitmek üzere olan naib Abdurrahman Efendi'nin bir-iki yıl daha Konya'da kalmasını talep etmiştir. Ferid Paşa, naib Abdurrahman Efendi'yi *muavin* ve gerektiğinde *vekil* olarak kullanmak istemektedir; bir muavinlik kadrosunun açılmasından daha ucuza gelecek bir çözümdür bu. Valinin bir başka talebi de, yirmi yıldır Trabzon'da *mektubcu mümeyyizi* olan Ali Raşid Bey'in Konya *mektubcu*su olarak atanmasıdır.[45] Bu imtiyaza erişen valiler padişaha kendi istedikleri ekibi bir liste halinde sunabilmektedir. Otoritesi ve itibarı yerinde olan biri vali olarak tayin edildikten sonra, kendisine idarede eşlik edecek sivil ve askeri kadroları toplamaya başlayabiliyordu.[46] Konya Valisi Tevfik Paşa, "*Dahiliye Nezareti mektubî kalemi hulefasından Kemal Bey'in kalem-i mezkurdan ve matbuat idaresinden almakda olduğu bindoksan kuruş maaşın bin beş yüze iblağıyla buraca emsali misillü memuriyet-i haliyesi uhdesinde kalmak ve vilayetce umûr-ı mühimme-i tahririyede istihdam olunmak üzere abd-i memluklarıyla beraber azimeti*"ni istemiştir. Eski bir Mâbeyn mensubu olduğu halde Tevfik Paşa'nın bu talebini padişah uygun görmemiştir.[47]

Kısacası, valiler alt kadrolarında önceki görevlerinden tanıdıkları güvenilir ve sadık memurlar olmasını önemsemişlerdir. Bu eğilim valilerin şahsi ilişkilere ve bağlara olan düşkünlükleri kadar, daha önce belirtilen iyi eğitilmiş personel yokluğundan da kaynaklanmaktadır.

Saraydan veya Bâbıâlî'den birinin akrabası ya da ahbabı olmak, istisnai bir muamele görmenin önemli bir kriteridir. Mesela, Kaymakam

Abaza Nuri Bey tayinini, kızkardeşiyle evli olan enişte si Mâbeynci Arif Bey'e borçludur. Onu Alucra kaymakamlığından alan Sivas Valisi Reşid Akif Bey, hemen Kastamonu'da başka bir kazaya kaymakam olduğunu duyunca şaşırmıştır.[48] Ancak aynı Reşid Akif Bey, kendi müntesipleri için benzer nepotik yöntemler kullanmış, mektubcusu Esad Bey ve Maarif Müdürü Tahir Bey gibi sadık memurlarına rütbe talebinde bulunmuştur.[49] Cezayiribahrisefid valisi Suriye'deki jandarma alayından Yüzbaşı Zekeriyya Efendi için rütbe istemiştir.[50]

Gayrimüslim Vali Muavinleri

1895 reformları doğrultusunda altı Doğu vilayetine atanan gayrimüslim vali muavinleri, amirleriyle belki Müslüman meslektaşlarından bile daha uyumlu çalışmışlardır. Van'daki İngiliz konsolosu, muavin İstefan Melik'in valiyle ilişkilerinin mükemmel olduğuna şehadet eder. Benzer bir rapor, Muavin İbrahim Selim Susa'nın Erzurum valisiyle olan münasebetleri için de verilmiştir.[51] İstisnai bir durum Sivas valisi Reşid Akif Paşa'nın Rum muavini Aristidi Efendi ile ilişkisidir. Valinin, Muavin Aristidi ve kendinden önce kısa bir müddet Sivas valiliğine vekalet etmiş olan Tokat mutasarrıfı Bekir Paşa ile sorunları vardır. Valiye göre ikisi de Fransız, İngiliz ve Amerikan konsoloslarıyla el ele kendisi aleyhinde çalışmaktadır. Bunun için saraya gönderilmek üzere, valinin evine de makamına da kimseyi kabul etmediğinden şikayet eden, vilayet eşrafınca imzalanmış bir dilekçe hazırlamışlar. Reşid Akif Paşa, Aristidi Efendi'nin oğlunun Merzifon'un meşhur Cizvit okulunda okuduğunu belirtmeyi ihmal etmeden, valiliğini kıskanan Bekir Paşa'nın kendi vilayetinden uzaklaştırılmasını 10 Nisan 1902'de talep ediyor:

> Bekir Paşa hazretlerinin hasbe'l-beşeriyye valiliğe göz dikmiş ve konsoloslarla muavin-i vilayeti ve daha bazı münasebetsiz Çerkesleri tavsît ederek mercimeği fıruna vermesi hasebiyle, hem mağdur olmamak ve hem de Diyarbekir ve Mamuretülaziz gibi bir valilikde bulunur ise buradan ziyade iş görebilmek üzere Tokad'dan kaldırılmasını suret-i münasibede arza cüret…[52]

Sivas Valisi Reşid Akif Paşa bundan altı yıl önce de başka bir Tokat mutasarrıfından müşteki olmuştur. Mutasarrıf aleyhindeki sekiz maddelik eleştiri ve şikayetleri *Şura-yı Devlet*'e kadar gitmiştir. *Şura-yı devlet*, Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa'nın raporuna dayanarak sekiz maddenin altısında valiyi haksız bulmuş ve mutasarrıfı aklamıştır.[53] Kalan iki maddede ise mutasarrıf kısmen mesul görülmüş, fakat azlini gerektirecek bir durum olmadığına, *tenbih ve ihtar*la yetinilmesine karar ve-

rilmiştir.[54] Reşid Akif Paşa, başka bir münasebetle *bedhah ve hain* bulduğu Amasya mutasarrıfı Kemal Bey'in de görevden alınmasını istemiştir.[55]

Necib Azuri, Paris'te siyaset bilimi okuduktan sonra İstanbul'daki *Mekteb-i Mülkiye*'ye devam etmiş Hristiyan bir Arap'tır. 1898'de, uzun yıllar sürdüreceği Kudüs mutasarrıf muavinliğine atanan Necib Efendi, buraya 1902'de tayin edilen mutasarrıf Osman Kazım Bey'le ters düşmüş ve aleyhinde çalışmalar yürütmüştür. Mutasarrıfın durumu anlayıp öfkelenmesi üzerine Necib Efendi, Mayıs 1904'te Kahire'ye kaçmış ve burada Osman Kazım Bey aleyhindeki faaliyetlerini sürdürmüştür. Hemen bir sonraki ayda Kahire'de Arapça yayınlanan *el-İhlas* gazetesinde Kudüs mutasarrıfı aleyhinde propaganda saldırılarına başlayan Necib Efendi, onu yolsuzluk ve rüşvetle, ayrıca Ağustos ve Eylül 1902'de yaşanan büyük kolera salgını sırasında Mısır'dan gelen seyyahlara karantina gerekliliklerini uygulamamakla suçlar. Cafa'daki kolera salgını 20 bin kişinin ölümüne neden olmuştur. Mutasarrıfın, Fransız başkonsolosundan bu gazetenin dağıtımının Fransız posta sisteminden çıkarılmasını istirham etmesi başkonsolos nezdinde olumlu yankı bulur.[56]

Vilayet Mektubcusu

Vilayette valiye en yakın memuriyet pozisyonunu dolduran *mektubcu*nun dengeli bir sadakat ilişkisini sürdürmesi, taşra idaresinin selameti açısından önemlidir. Bağdat Valisi Abdülvahhab Paşa, mektubcusu Bedirhanzade Halil Efendi'nin "*efkâr-ı mel'anetkârâne ashabından*" ve silahlı bir çeteyle isyan hazırlığında olduğunu yazmıştır. Halil Efendi güya isyana destek talebinde bulunmak için Rus Konsolosluğu'nu ziyaret etmiş, başarısızlık halinde sığınma müsaadesi istemiştir. Valiye göre, böyle bir adamı vilayetin bütün hususi bilgi akışını denetleyen bir *mektubcu* olarak istihdam etmek kabul edilemezdi. Vali, bütün bu bilgilerin zabtiye tutanaklarıyla sabit olduğunu da belirtmektedir.[57] Halil Efendi'nin bir yıl sonra sürgün edildiğini, kendisinin gördüğü kötü muameleyi şikayet etmesi üzerine durumu vilayetten soran saraya verilen cevaptan anlıyoruz:

> Mektubî-i vilayet Halil Bey hakkında edilen mu'âmelât mücerred Bağdad'dan mahfuzen çıkarılmasından ibaret olub, bu da tafsilatı evvelce arz olunduğu üzere, hilaf-ı merzı-yi âlî harekata tasaddisinden ve Rusya Konsoloshanesi'ne girüb harekât-ı mefsedetkârâneye teşebbüsü tahakkuk ile burada bekasınca ma'nen ve maddeten mazarrât ve mülâhazât-ı fevkalade görülmesindendir. Hanesine riayetden başka hiçbir mu'âmelât vaki' olmayub, bu babdaki müracaat seyyiat-ı vakı'asını setr içün tertib olunmuş kizb-i mahzdan ibaret bulunduğu ma'ruzdur.[58]

Enis Paşa, mektubcusu İlyas Efendi ve naib Esad Efendi'yi saraya ve nezaretlere defterdar aleyhinde yalan yanlış bilgiler göndermekle suçla-

mıştır.[59] Evrak üzerinde yazılan nota bakılacak olursa, padişah, daha önce de buna benzer uygunsuz eylemlerde bulunmuş olan naibin azledilmesini istemiştir: "*Şeyhülislam Efendi'ye: Madem ki ıslahı mümkün olmuyor, işden el çekdirilerek bir mikdar maaş tahsisiyle orada ikamesi.* [60]

Valilerinden şikayet eden birçok mektubcu vardır. Bursa'daki mektubcu Süleyman Nazif, Hüdavendigar Valisi Halil Bey hakkındaki şikayetlerini delilendirmek üzere İstanbul'a gelmek için izin istemiştir:

> Halil Bey'in hıyanet ve mesâvîsini delâili ve evrakı sübûtiyesiyle nazar-ı âlîye arz etmek ve yirmi dört saat zarfında yine Bursa'ya avdet eylemek üzere ya Dersaadet'e gelmekliğime müsaade veya ma'ruzât ve izahatımı istima için bir mahkeme irae buyrulmasını istirham ederim.[61]

Mamuretülaziz mektubcusu Eyub Sabri Bey, şifreyle saraya gönderdiği bir telgrafta "*Dersim Sancağı'nın asayişi muhtell bir halde*" olmasını Vali Rauf Bey'in gevşekliğine bağlar. Valinin, eşkıyalığın çoğalmasından dolayı meydana gelen vukuatı merkezden sakladığını, meydana gelen olayları komşu Diyarbekir ve Erzurum valilerinin de bildiğini söyleyen mektubcu, bir de dedikodu nakleder:

> Vali Bey bir mahremine bizzat demiş ki, "beni istedikleri kadar jurnal etsünler, aleyhimde yazsunlar, elimde yalan gibi tükenmez sermaye var. Zat-ı hazret-i padişâhî bir memur-ı mahsus gönderinceye kadar sermaye ile idare-i maslahat edebilürüm. İhbar olunan muğâyir-i rıza-yı ali ahvâl ve vukuâtın kimini tekzib kimini tağyîr ve tevil ederim" dediği berâ-yı malumat ma'ruzdur.[62]

Vilayet jandarma kumandanları arasında mahalli *mütegallibe* mensupları da vardır. Yakovalı Rıza önce İşkodra, ardından Halep kumandanı olmuştur. Esad Toptani, Yanya kumandanıdır. Valiler bu zor adamlarla sık sık sorunlar yaşamışlardır.[63] Askeri meselelerde vilayetlerin bağımsızlıkları ve sınırları net değildir, zira imparatorluk, idari sınırları dikkate almayan bir askeri teşkilatlanmaya tabi tutulmuş, her biri birçok vilayeti birden içeren yedi ordu merkezine bölünmüştür.

Vilayet Meclisi

Mahalli eşrafın vilayet idaresi için önemi tartışılmaz. Vergi tahsili, su ikmali ya da hayır işleri gibi yerel hizmetlerde işbirlikleri elzemdir. Son tahlilde, bir validen beklenen en büyük becerilerden biri politikalarına aktif yerel destek sağlayabilmesidir. Eski devirlerde, bu hizmetleri sağ-

lamak karşılığında elde ettikleri yetkileri, birinci bölümde değindiğimiz âyân kriziyle sonuçlanacak şekilde kötüye kullanmışlardır. Bir yandan eşrafın desteğini sağlarken, diğer yandan aşırılıklarını dizginlemek, valilerin gözetmesi gereken bir denge sorunu olmuştur.

Tanzimat'tan sonra eşrafın yerel idareye katılımı, kurallarla düzenlenmiş resmi yapılanmalar yoluyla cesaretlendirilmiştir. Vilayetlerde çoğu yerel eşrafın katılımına hizmet eden bir sürü yerel komisyon vardır. Türleri ve isimleri vilayetten vilayete değişse de, en çok bulunanlar *nafia komisyonu, tahsilat komisyonu, tedkik ve tasfiye-i bakaya komisyonu, sicill-i ahvâl komisyonu-ı hususisi, mülkiye heyet-i ithamiyesi, iskan-ı muhacirîn komisyonu, tedkik-i senedât komisyonu, evkaf komisyonu, ferağ ve intikal komisyonu, arazi-yi seniyye komisyonu, sıhhiye komisyonu* veya *cemiyyet-i tıbbiye,*[64] *istatistik komisyonu* veya *istatistik heyet-i tahririyesi, mekatib-i ibtidaiye, nükud-ı mevkufe komisyonu, iskele komisyonu, polis meclisi, polis heyet-intihabiyyesi, intihab-ı memurîn-i maliye* ve *orman tedkik-i senedât komisyonu*dur. Vilayetlerde meclis adı altında da birkaç kurum mevcuttur; *Ziraat Bankası meclisi, maarif meclisi, encümen-i adliye, meclis-i beledi, ticaret ve sanayi odası* gibi.

Meclis-i mesâlih-i talebe adıyla medrese öğrencilerinin sorunlarıyla uğraşacak bir komisyon kurulması için izin isteyen Konya ulemasının maruzatı vali tarafından padişaha iletilmiştir. Bu meclis, vilayet dahilindeki altmış medresede okuyan üç bin talebenin eğitim şartlarını düzeltmeyi amaçlamış, "*zamanın terakkiyât-ı hâzırası nisbetinde medâris tahsilinin mümkün mertebe ıslahı ve fenn-i inşa ve ulum-ı riyaziye gibi bazı mukaddemâtın tullaba iraesi tedâbirinin ittihazı*"nı öngörmüştür. *"*[*H*]*esab, coğrafya ve kitabet tedrisi ve hüsn-i hatt talimi, medrese talebesinin, müderrislerin maişetlerinin düzeltilmesi, talebelerin temin-i terakkiyâtı, muntazam ders cedvellerinin tertibi maksadıyla Aladağlı Hoca Ahmed Efendi riyasetinde"* kurulması planlanan *meclis-i mesâlih-i talebe*nin, "*Dersaadet'de ve sair bilâd-ı meşhurede olduğu gibi*", "*ulema-yı mahalliyyeden mürekkeb ve müntehab*" olması teklif edilmiştir.[65]

Vilayet idare meclisi (*meclis-i idare-i vilayet*) taşra merkezlerinde valinin başkanlığında toplanan en önemli mahalli kurumdur. Mahalli eşraf, yörenin önde gelen insanları ve millet temsilcileri, devletin kendilerine en yakın bu alanında varlık göstermek için yarışmışlardır. Bu kadar çeşitlilik barındıran meclislerde çıkması tabii olan hiyerarşik tekaddüm sorunları üzerine, hükumet bir nizamname yayınlamak zorunda kalmıştır.[66] Ancak bu düzenleme de yeterince yerleşmemiş olacak ki, on yedi yıl sonra *"Vilâyât ve Elviye Mecâlis-i İdaresi'nde Bulunan Memurîn-i Mülkiye ve Şer'iyye'nin Tekaddümleri Hakkında"* Şura-yı Devlet *Tanzimat dairesi*nin bir kararında taşra protokolü tekrar vaz' edilmiştir:

> Ba'dema, merâkiz-i vilâyât ve elviye ile kazalar *meclis-i idare*sinde bulunan hükkâm-ı şer'in vali ve mutasarrıf ve kaymakamı takib etmeleri ve defterdar ve muhasebecilerin memuriyetlerince derkâr olan ehemmiyete mebni nüvvabı ve rüesâ-yı ruhaniyyenin müftîleri takibi usulü kemâkân baki olmak ve aza-yı saire hakkında karar-ı sabık ve kaide-i teşrîfâtiye gözetilmek, müftîlerin dahi defterdar ve muhasebecileri takib eylemek hususunun ittihazı hal ve maslahata daha muvafık…[67]

Böylece vilayet, sancak ve kaza idare meclislerinde protokol sırası şu şekilde oluşturulmuştur: Vali/mutasarrıf/kaymakam, hakim/naib, defterdar/muhasebeci, müftü, ruhani reisler ve diğerleri.

İdare meclisi *vilayet*, *sancak* ve *kaza* düzeylerinde örgütlenen çeşitli dini cemaatlerden seçilen en az altı üyeden ve taşra idaresinin başlıca temsilcilerinden oluşan *ex officio* azayı da kapsayan bir yerinden yönetim aygıtıdır.[68] Bu meclisler taşra yöneticileri ile yerel eşraf arasındaki güç çekişmelerine resmi bir meydan sağlamıştır, devlet ile halk temsilcilerinin taşra menfaatleri için kozlarını paylaşabilecekleri bir arena sunmuştur. *Meclis-i idare* vali, mutasarrıf ve kaymakam gücü üzerinde taşra önderlerinin bir denetim aracına da dönüşmüştür. *Meclis-i idare,* belli konuları İstanbul'daki *Meclis-i Vâlâ*'ya iletebilmesiyle, kendileriyle sorun yaşayan valileri bile görevden aldırabilecek güce sahip olabilmiştir.

İdare meclislerinde yapılan üye değişiklikleri zaman zaman merkezi hükumeti de içine çeken ihtilaflara yol açabilmektedir. Sadrazamın *meclis-i idare*nin iki üyesini değiştiren Ankara valisine çok kızdığını gösteren bir örnek-olay vardır. Hariciye Nezaretine göre, Fransız sefareti yerlerine Hacı Koç Mehmed ve Katolik Vagdari getirilen Hacı Süleyman ve Ermeni Katolik Murahhasa Vekili Ohannesyan'ın meclis azalığına iadesini talep etmiştir. Sadrazam 1897 Martının son gününde gönderdiği yazıyla Dahiliye nazırından derhal bu değişikliklerin tekrar düzeltilmesini ve eski yapıya dönülmesini istemiştir.[69]

Beyrut vilayeti *meclis-i idare*si, meşihatin taşra müfettişi Abdulbasit Fahuri Efendi'nin ölümü üzerine yerine Nakibüleşraf Kaymakamı Şeyh Abdurrahman Hut Efendi'nin getirilmesini, ondan boşalacak makama da Şeyh Ahmed Abbas Efendi'nin tayinlerini uygun bulmuş ve bu tercihleri onaylanmak üzere şeyhülislama göndermiştir. "*Miyane-i çâkerânemizde münasib mütalaa olunmağla icra-yı memuriyetlerine müsaade-i celîle-i hazret-i meşihatpenâhîleri şayan buyrulmak babında emr u ferman hazret-i menlehülemrindir. 5 Safer 1323*" ifadesiyle biten evrakta Vali İbrahim Halil Paşa'nın, naibin, defterdarın, mektubcunun ve başkaca üç azanın imzası vardır. "*Taşra müfettişliklerince inhilal vukuunda yerlerine mahallerince intihab ve vilayet mecâlis-i idaresi tarafından ehliyet*

ve hüsn-i sülûk u siretleri tasdik edilen zevatın tayini, atebe-i seniyye-i hazret-i tacdârîden bi'l-istîzân, makrun-ı müsaade-i seniyye olduğu takdirde icra-yı memuriyetleri usul-ı mukarrereden bulun"makta, yani bu atamanın padişaha sorulması, onun da müsaade vermesi gerekmektedir. Şeyhülislam, Şeyh Ahmed Abbas Efendi'nin "*Mısır'da tahsil-i ulum ile Beyrut'a hicret ve sû-i i'tikad ile kesb-i şöhret iden zevatdan idüğü*"nün gayriresmi bilgilerden anlaşıldığını, onun yerine "*siyadet ve ehliyeti tahakkuk edilen Beyrut ulemasından Abdülbasit El-Ensi Efendi'nin hidemât-ı fahriyeden olan salifü'z-zikr nikabet kaymakamlığına tayini*"nin nakibüleşrafa bildirildiğini, hakkında İstanbul'da fazla bir şey bilinmeyen Abdurrahman Efendi'nin vilayet erkanı ve heyetinin mazbatasında dile getirdikleri hüsn-i şehadete binaen müfettişliğe tayini için uygun olacağını belirterek saraydan atamalar için onay ister. Saraydan gelen cevapta Abdurrahman Hut Efendi'nin tayininin münasip olmayacağı, "*müfettişliğe o havali ulemasından hilye-i fazl ve sadakatle mevsuf bir zatın usulen intihabıyla bâ-mazbata cevaben Beyrut vilayetine iş'ar kılınmış ve yeniden intihab olunacak zatın suret-i resmiyede südde-i seniyye-i hazret-i hilafetpenâhîden istîzân-ı memuriyeti tabii*" olduğu bildirilmiştir.[70] Bu örnek, idare meclislerinin aldığı kararlar üzerinde merkeziyetin ve yerel düzeyde belirlenmesi gereken bir tayin üzerinde saray müdahalesinin ne dereceye varabildiğini göstermektedir.

Valiler sancak ve kazalardaki idare meclislerinin kendi bilgileri dışında önemli kararlar alabilmelerinden hiç hoşlanmamışlardır. Bu başına buyrukluk sadece idarede eşgüdümsüzlüğe değil, vilayet merkezinin otoritesinin sarsılmasına da neden olabilirdi. Konya valisi Eylül 1898'de vilayete bağlı yerlerde kurulması öngörülen maarif encümenlerinin vilayetten habersiz oluşturulduğunu haber almıştır. Oysa mevzuata göre, sancak ya da kaza idare meclisleri adayları belirleyecek ve seçtikleri kişileri vilayet merkezindeki maarif idaresine onaylatacaktır. Vali, mutasarrıf ve kaymakamlara gönderdiği talimatta,

> mülhakât-ı vilayetin bazı mahallerinde encümen-i maarif reisi ve azalarının mahallerince intihab ve tayin kılınarak vilayetin kat'an malumatı olmadığı ve bu da mevzu' usul ve kaideye muhalif bulunduğu ve halbuki intihab ve tayin olunacak reis ve azaların mahalleri mecâlis-i idaresince intihabıyla vilayet maarif idaresi tarafından tasdik kılındıkdan sonra makam-ı vilayetden tayini[71]

gerektiğini hatırlatmıştır.

Vali bir idare meclisi kararını Dahiliye Nezaretine gönderirken metni "*meclis-i idare-i vilayet kararıyla ma'ruzdur*" kalıp-cümlesiyle bağlar.[72]

Hükumet politikalarının uygulanması çoğunlukla dolaylı olarak mahalli eşraf kanalıyla gerçekleştirilmektedir. Mahalli eşrafın fikirlerini uygulanabilir kararlara dönüştürdüğü platform ise idare meclisidir. Beshara Doumani'nin Filistin'deki Nablus kenti örneğinde gösterdiği gibi, "*meclis üyeleri Osmanlı otoriteleriyle, Osmanlı reformlarının etkilerini -itirazla, süzgeçten geçirerek ve yönlendirerek- kendi menfaatlerine uydurdukları, etkin bir muhavere ilişkisi içindedirler.*"[73] Bu arada, karşı konulamayan yapısal değişiklikler dalgasının yerel eşrafın gücünü aşındırmakta olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. İstanbul'la gelişen ulaşım ve iletişim bağlantıları ile merkezi bürokrasinin genişlemesi eşraf nüfuzunu azaltmaya başlamıştır. Avrupa'yla ticaretin büyümesi ve Avrupalıların yerli gayrimüslim acentalara olan bağımlılığının artması da eşrafı baypas eden strüktürel değişimin parçalarıdır. İstanbul'da sultanla sefirler vasıtasıyla doğrudan iletişime geçebilme imkanı, Avrupalı ve Amerikalı konsoloslara taşra işlerinde daha etkili olma yolunu açmıştır. Daha II. Abdülhamid döneminden önce taşra dengeleri mahalli eşrafın aleyhinde değişerek İstanbul'daki merkezi idarenin lehine dönmüştür. Geleceği gören eşraf mensupları çocuklarını İstanbul'daki okullara göndererek ve devlet hizmetine aldırarak ailelerinin itibarını sürdürmeye çalışmışlardır.[74]

Vilayet Mahkemeleri

Nizamiye dediğimiz uzmanlaşmış seküler mahkeme sistemi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında tedricen adliye teşkilatına entegre edilmeye başlamıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nden sonra taşrada mahkemeler *vilayet, sancak* ve *kaza* olmak üzere üç düzlemde örgütlenmişlerdir. Sancak ve kazalarda temyiz işlerine bakan üst mahkemelere *meclis-i de'âvî* denilirken, bunun vilayetteki karşılığı *meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet* ve sonra *dîvan-ı temyîz* adı altında iş görmüştür.[75] İdare ile hukuk alanlarındaki aktörlerin ayrışma sürecinin önemli bir durağı, taşrada valinin yönetsel yetkileriyle mahkeme prosedürünün birbirinden ayrılmasıdır. Valinin mahkemelerle ilgili yaptırım gücü ve yetkileri, vilayet kanununun yürürlüğe girmesinden itibaren kısıtlanmaya başlamıştır.

Ahmed Midhat Efendi taşra yargı kurumlarında reformlarla yaşanan değişimi şöyle anlatmıştır:

> İdare-i hükumete ve umûr-ı adliyyeye nezaret etmek içün (öyle evvelki *meclis-i kebîr*ler gibi vücûh-ı hanedan namıyla bir takım müntefiz ve mütehakkim cebbarlardan ibaret olmayarak) ahalinin intihabıyla cem olunan

> azadan mürekkeb *idare ve temyiz-i hukuk ve de'âvî meclisleri* açılmış ve sırf umûr-ı şer'iyyeye aid husûsât umûr-ı adliye-i nizamiyeden ayrılarak yine mehâkim-i şer'iyyeye havale ile harc-ı vesâyik ve rusûm-ı saire devlet namına tahsil edilmek üzere nizâmât-ı kat'iyye ve muntazama altına alınub, hükkâm ise bi't-tavzîf Temyiz ve Hukuk ve De'âvî riyasetleri dahi onlara havale olunmuş[dur]. [76]

Konsolosluklarda kurulan mahkemeler haricinde bazı yerlerde hâlâ varlığını sürdüren kadı mahkemeleri dışındaki bütün lâ-dinî mahkemeler 1879'da Adliye Nezaretine bağlanmıştır. *Kaza*daki asliye mahkemesinde bir reis ve iki yardımcısı vardır ki, bunlar genelde profesyonel bir eğitimi olmayan mahalli eşraftan kimselerdir. Sancak mahkemelerinde asliye ve ceza bölümleri için birer hakim ve bunların birer muavini vardır. Vilayet mahkemelerinin ise bir hakimi ve iki muavini vardır.[77]

İstişari meclisler vilayetlerde bazı hukuki işlevler de üstlenmişlerdir. Uzmanlaşmış ticaret ve ceza mahkemeleri yüzyılın ortasında ortaya çıkmaya başlamıştır. *Nizamiye* mahkemeleri ağı asıl kök salma dönemini gene II. Abdülhamid döneminde yaşamıştır.[78] Mekteb-i Hukuk mezunlarının sayıca yetersiz kalmasından dolayı, uygulama düzeyinde *ulema*nın *Nizamiye* mahkemelerinde görev aldığı anlaşılmaktadır. Mesela, bugün Irak dediğimiz bölgede yer alan Osmanlı vilayetlerinin nisbeten önemsiz sayılabilecek kazalarında *Nizamiye* mahkemesi sadece mahalli bir kadıdan ve onun iki muavininden müteşekkildir.[79] Daha önce de belirtildiği gibi, *Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu* emrettiği halde, salnamelere bakıldığında her vilayette temyiz mahkemesinin bulunmadığı görülür. Ahalisi, komşu Diyarbekir'e müracaat etmek zorunda kalan Mamuretülaziz vilayetinde bir mahkeme açılması talebi geldiğinde, Adliye Nezareti bunun için gerekli paranın bulunmadığını belirterek "*teşkilat-ı adliyenin taksimât-ı mülkiyyeye tabi olmadığı*"nı dile getirmiştir.[80] Yani, adliye teşkilatı idari teşkilata göre kurulmuş değildir ve Mamuretülaziz vilayetinin sakinleri hukuki bir sorunları olduğunda Diyarbekir vilayetindeki mahkemelere başvurabilmektedir. Bugünkü gibi suç mahalli ya da davalı ve davacının ikametgâhı gibi mahkeme tespitinde etkili şartlar aranmamaktadır.

Valiler adliye memurları üzerindeki murakabe haklarının kısıtlı olmasından şikayetçidirler. Konya valisi, Adliye Nezaretinin bu memurların istiklal iddialarına destek vermesinin valileri zor duruma düşürdüğünden bahsetmiştir. Valilerin en azından adliye müfettişleri kadar bir murakabe haklarının olması, adliye memurlarının muamelelerini ve hareketlerini araştırabilmesi idareyi iyileştirecek ve adaleti daha iyi sağlayacaktır:

> Adliye memurları müstakil bir idareye mensub olduklarından bahisle vulâtın hakk-ı murakabesini tanımayıp, Adliye Nezaret-i celîlesi dahi her gün birer suretle bunların iddiasını takviye ederek hutût-ı gayr-i mahdûde üzerine hareket etmek isteyen memurîn-i adliyenin muamelâtı karşısında vulâtı müşkil bir mevkide bırakmışdır. Vâkı'a, mehâkimin hüküm ve kararına karşı bir tarafdan müdahale olunmak caiz olamayacağı cây-ı inkar değilse de, hükkâmdan ma'dûd olmayan adliye müfettişlerinin bir hakk-ı murakabe ve teftişi haiz olmalarına kıyasen vulâtın ya onlar vasıtasıyla veyahud doğrudan doğruya memurîn-i adliyyenin tedkîk-i muamelât ve harekâta müsâra'atları, zann olunduğu derece fenalık değil, bilakis hüsn-i idareye ve temin-i adalete hizmet edebilir. Gerçi Adliye Nezaret-i celîlesinin her dürlü müdahalenin vukuuna mani olmak üzere yazdığı 29 Eylül 1314 tarihli tahriratının bir fıkrasında memurîn-i adliyeden sû-ihalde bulunacak olanların vulât tarafından nezarete bildirilebileceği gösterilmiş ise de, teftiş ve tedkîk-i mu'âmelât olunmaksızın vuku bulacak o kabil iş'ârât müfettişlere havale olunmakda olmasına nazaran, bilahare vulâtın kesr-i nüfuzuna hizmet edecek bir netice ile hitam bulduğu derkârdır.[81]

Valilerin adliye memurları üzerindeki kanuni otoritesinin yetersizliği zaman zaman önemli sorunlara yol açabilmektedir. Selanik vilayetinde meydana gelen önemli bir olayda, yazışmalar ve tatil günleri dolayısıyla savcı mahalle vaktinde gidememiş, tahkikat gecikmiş ve deliller yok olmuştur. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti "*ahvâl-i fevkaladede, valilerin lüzum gördükleri memurîn-i adliyeyi icab eden mahallere i'zama mezun bulunmalarına dair*" bir tezkereyi *Meclis-i Vükelâ*'ya sunmuştur. Ancak hükumet, Adliye Nezaretinden gelen görüş doğrultusunda, "*kanunen ve kaideten nezaretden mezuniyet istihsali lazım geleceği ve vali ve mutasarrıfların onları mükellefiyet-i kanuniyye haricinde istihdam ve diledikleri mahalle sevk ve i'zam edebilmeleri hilaf-ı usul ve kanun olmasıyla gayr-i caiz idüğü*"ne, yani mülki amirlerin aleyhinde karar vermiştir.[82]

Vilayette hukuki sorunları çözmenin yegane vasatı mahkemeler değildir. Savaşan kabileler arasında barış sağlamaya çalışan Musul Valisi Arif Paşa, Eylül 1898'de taraflara, "*icra-yı musalahaya memur edilen heyet*" göndermiştir. Bu sulh heyetini tarafsız bir başka kabilenin reisi, Gülamber kaymakamı, Süleymaniye nakibi, Kerkük müftüsü, Kerkük *meclis-i idare-i liva*sından bir aza ve Kerkük jandarma kumandanı oluşturmaktadır. Sonuçta *musalaha senedi, heyet-i sulhiyye* raporu ve heyet üyesi Kerküklü memurların mütalaanamesi valinin bir önyazısıyla Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir. Nezaret bu dökümanları sadrazama havale etmiştir.[83]

Valilerin Muavinleriyle İlişkileri

Valilerin muavinlerle ilişkileri vilayet idaresinde sorun potansiyeli barındıran başka bir vecihtir. Aydın Valisi Kamil Paşa'nın, muavini Hasan Bey ile ve Cezayiribahrisefid Valisi Abidin Paşa'nın, muavini Sururi Bey ile yaşadığı sorunlar belgelerde yankı bulmuş ilginç örneklerdir.

Kamil Paşa ve Muavini Hasan Bey

Padişah, bir Samipaşazade olan Abdurrahman Hasan Bey'i aslında sadece ileride atanacağı valiliklere hazırlanması için değil, belki daha çok Kamil Paşa'yı sürekli bir tarassut altında tutabilmek için onun yanına vermiştir. Söylendiğine göre sultan, Hasan Bey'in Kamil Paşa'ya karşı beslediği şahsi husumetten istifade etmeyi bilmiştir.[84] Hasan Bey, zamanının meşhur bir Osmanlı valisi olan Abdurrahman Sami Paşa'nın (1795-1881) oğludur. Kardeşleri de en az babaları kadar şöhretlidir: Abdüllatif Subhi Paşa (1818-1886) Evkaf, Maarif, Maliye ve Ticaret nazırlıklarında bulunmuş, bir yıl da Suriye valisi olmuştur. Samipaşazade Sezai Bey ünlü bir şairdir. Damad Ahmed Necib Paşa, Sultan Abdülhamid'in kızkardeşiyle evlidir; oğlu 1908 İhtilali'ne kadar padişahın yaveridir.[85] Ailesi bu derece padişaha yakın ve sadık olan Hasan Bey de 1903'te Mamuretülaziz'e, 1906'da Basra'ya vali olmuştur.

Hasan Bey valiyi şikayet edebileceği her fırsatı kullanmış, devamlı saraya jurnaller göndermiş, bunu yaparken, "*başımı ortaya koyub valinin hain olduğunu iddia edebilürüm; başım uğrunuzda feda olsun,*" denli aşırı cümleler kurabilmiştir.[86] Buna mukabil Kamil Paşa da tabii boş durmamış, Hasan Bey'in görevden alınması için defalarca istida göndermiştir:

> Vali muavini ise adem-i ehliyeti cihetiyle hiçbir işe yaramamakda idüğünden, merhameten acizlerine muavenet içün usul-i idareye vâkıf ve muktedir birinin muavin tayiniyle müsaade-i seniyye-i hazret-i velinimetin şayan buyurulmasının istirham kılındığı ma'ruzdur.[87]

Başka bir yazısında "*usul-aşina muavin*" talebini yineleyen vali,[88] herkesin nefretini kazanmış Hasan Bey'in görevde kalmasının padişaha yakışmadığını ima etmiştir: "*Nefret-i umumiyyeye mazhar olan öyle bir muavinin burada bekası, namus-ı mücessem olan velinimet-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin şan-ı âlî-yi cenâb-ı hilafetpenâhîlerine layık olmayacağının hasbe'l-ubudiyye arzına mücaseret eylediğimin südde-i seniyye-i mülûkâneye arzı mütemennâdır efendim.*" [89]

Harita 1: Aydın Vilayeti

Kaynak: *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, Rahmi Tekin, Yaşar Baş (haz.), İstanbul: OSAV, 2003.

Kamil Paşa padişahın sadece namus duygusuna hitap etmekle yetinmemiş, padişahı bu nefretin Avrupa devletlerine de sıçramasıyla korkutmuştur:

> [B]u halin giderek Avrupa'ya da aks ederek hilaf-ı merzı-yi âlî birtakım neşriyata sebeb olmamak içün, müşarünileyhin seyyiât-ı vakı'asına mebni becayiş suretiyle yahud her ne vechile irade ve ferman buyurulur ise ol vechile buradan ref'iyle idare-i vilayetin halelden vikayesi vâbeste-i emr u ferman-ı hümayun-ı hazret-i hilafetpenâhî olmağın atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye arzı mütemennâdır efendim.[90]

Vali Kamil Paşa'nın gerekli gördüğü bu muavin değişikliği yıllar sonra, ancak ironik bir şekilde, terfi olarak gerçekleşmiştir. "*İdare-i vilayetin halelden vikayesi*" için Aydın vilayet muavinliğinden alınması istenen Abdurrahman Hasan Bey bir vilayetin idaresine getirilmiş, Mamuretülaziz valisi olmuştur. Burada da sorunlu ilişkiler yaşayan Hasan Bey Mamuretülaziz müftüsü ile takışmış, hükumetle yazışarak onu istifaya zorlamıştır. Ancak sabık müftünün bürokratik çatışmadaki bu yenilgisini kabullenmeyen kitleler bazı protesto eylemlerine başvurmuştur. Şehirdeki dükkanlar kepenklerini beş gün boyunca açmamış ve ahali telgrafhane önünde toplanarak İstanbul'a valiyi protesto eden telgraflar göndermiştir. Gerçekten de bu eylemler sonuç vermiş, vali bu şikayetler üzerine görevden alınmıştır.[91] Sabık müftü Beyzade Mehmed Nuri Efendi'nin 1908 İhtilali'nden sonra iki defa *Meclis-i Mebusan*'da Mamuretülaziz'i temsil ettiği düşünüldüğünde, bu mücadelenin neden böyle sonuçlanmış olduğu daha iyi anlaşılacaktır.[92]

Abidin Paşa ve Muavini Sururi Bey

Valisiyle takışan başka bir muavin de Sururi Bey'dir. Cezayiribahrisefid Valisi Abidin Paşa, 29 Kasım 1896'da saraya yazdığı mektupta "*muavin Surûrî Bey'in nihayetsiz olan manevralarından biri*"ni anlatmış, bu zatın vilayette bulunan sürgünlerle işbirliği yaparak kendisi hakkında sahte mühürlerle uydurma şikayet mektupları hazırlayarak İstanbul'a gönderdiğini izah etmiştir.[93] Abidin Paşa bu şikayetinden daha bir ay evvel, konsolosların Rumlarla meskun Akdeniz adalarının vilayet idaresinde Müslüman değil Rum bir vali muavininin bulunmasını istediklerini söyleyerek Sururi Bey'in görevden alınmasına çalışmış, bunun için gerekirse muavinlik kadrosunun kaldırılmasını bile göze almıştır:

> Alınan malumata nazaran Cezayir-i Bahr-i Sefid Rumlarla meskun iken, vali muavininin dahi İslam'dan olması Rumlar içün güya bir hakaret ve haksız-

> lık olduğundan bahisle, makâmât-ı âliyeye süferâ-yı ecnebiyyeye müracaat etmek üzere, burada bulunan [İtalyan Konsolosu] Biluni ile Yunan konsolosu emniyet eyledikleri Hristiyanları hafiyyen teşvik ediyorlar. Re'y-i acizaneme kalur ise, ilerüde mucib-i tasaddi'ât olmamak ve saye-i asayişvâye-i cenâb-ı cihanbânide cari olan itaate halel gelmemek ve ahaliyi şikayâta alışdırmamak içün, işlerin zaten sıhhati hasebiyle ya vali muavinliğinin bu vilayetde lağvi veya kîlü'ş-şikaye bu vilayete bir Hristiyan muavinin ve burada bulunan muavinin dahi başka mahalle tayini muktezâ-yı hikmet ve maslahatdan olduğu hasbe's-sadâka ehemmiyetle ma'ruzdur.[94]

12 Aralık 1896'da saraya gönderdiği başka bir yazıda Abidin Paşa, Sururi Bey'in kendisiyle ilgili yanlış bilgilendirmelerine cevap yetiştirmeye devam etmiştir. Bu defa söz konusu olan üç iftiradır ki, bunların birincisi valinin güya hainlerle hemhal olarak bir firariye yasak bir kitap hediye ettiğidir:

> Tasdî'âtdan gayet mahcubum. Fakat Surûrî Bey'in desayisini avdetde arz etmeğe mecburum. Surûrî Bey'in aleyhimde bu defa söylemekde olduğu kitablar üçdür. Biri, acizlerinin bir kitabımın altına güya firarî Ahmed Bey'in yazusıyla "Vali Paşa'nın yadigarıdır" deyu yazmış. Mebhus kitabı Surûrî Bey Müfettiş Hilmi Bey'e verdi. Hilmi Bey yazuyı tatbik etdi. Ahmed Bey'in değil, mektubî mümeyyizi Tahir Efendi'nin yazısı olduğu gün gibi aşikar oldu. Ale'l-husus "Vali Paşa'nın yadigarıdır" ibaresi altında mümeyyiz-i mumaileyh tarihi dahi yazmış. Tarih ise matrud Ahmed Bey'in Rodos'a i'zam olunmazdan pek çok evvel olduğu derkâr olduğundan Surûrî Bey alenen hatasını itirafa mecbur oldu. Kitab dahi birçok asırdan evvel Fransızlı bir kadın tarafından telif olunmuş iki frank kıymetinde adi bir romandır ki, Hilmi Bey, Der-aliyyeye avdetinde rica eyledim, takdim ile manzur-ı âlî olsun. Çâkerleri Ahmed Bey gibi hainlere kitab vermek değil müddet-i hayatımda yüzünü bile görmediğim Cenâb-ı Hüda'ya malumdur.

Cevap verdiği ikinci dedikodu, ev eşyalarını Paris'ten getirtiyor olmasıdır.

> İkincisi, güya bütün eşya-yı beytiyyemi Paris'den celb eder imişim. Bu da yalandır. Evvel ve âhir Paris'den bir defa celb etdiğim eşya ikişer düzine gömlek ve çorab ile bir düzine fanila ki, cümlesinin kıymeti yirmi lirayı tecavüz etmez ve Musevi Yosef Efendi marifetiyle celb ettim ve Paris'de Prektam nam mağazadan alındı ve mağazanın mektubu ve hesabı mumaileyh Yosef Efendi'nin el'an nezdinde mevcuddur. Postalar ve gümrüğe müracaat olunur ise, oradan [metinde boşluk] ve hakâyık tamamıyla anlaşılur.

Bu yazıda geçen üçüncü iddia vilayette sürgün bulunan Redif Paşa ile sık görüştüğü şeklindedir. Vali bu iddiayı üzerine alınmadığı gibi karşı atağa da geçerek, Sururi Bey'in firarilerin kaçışında parmağı bulunduğunu ima eder:

> Üçüncüsü, güya bir defa çâkerleri Redif Paşa ile görüştüm. Hüda-yı müteâle ve dünyada çâkerleri içün en aziz olan şevketmeâb efendimiz hazretlerinin başına kasem ederim ki, Redif Paşa ile dahi görüşmek değil, sokakda bile yüzünü görmedim. Bilakis bundan çend gün evvel, Redif Paşa on sekiz aydan beru kendisine maaş vermediğimden çâkerlerine tahkîramîz bir varaka ki el'an *evrak odası*ndadır, bu varaka yedime verildikden biraz sonra Surûrî Bey nezdime gelüb "Redif Paşa size hakaretâmiz bir tezkire yazmışdır zann ederim" dedi ki, bu suretle Surûrî Bey Redif Paşa ile gizlice görüşmekde ve muhabere etmekde olduğu gün gibi aşikar oldu. Bu cihetlerin tamamıyla tahkikini Hilmi Bey'den rica eyledim ve firarîlerin firarı keyfiyetinde Surûrî Bey'in desâyis ve ledünniyâtı meydana çıkacağı şübhesiz olduğu ma'ruzdur efendim.[95]

Sururi Bey görevde kalabilmek için karşı ataklarına devam etmiştir. Mesela merkezden gelen bir müfettişe Serasker Paşa ile arasının çok iyi olduğunu söylemiştir. Memurların merkezdeki yabancı konsolos korkusunu o dönemde nasıl kullandıklarıyla ilgili ibretli bir örnek de şudur:

> Surûrî Bey diğer bir adama demiş ki, "çend gün evvel Mâbeyn-i Hümayun-ı cenâb-ı mülûkâneye yazdım ki, çünki Fransız tercümanı buradan azlimi ilan eyliyor, şimdi buradan beni kaldırsanız ecnebinin sözüyle kaldırılmış olduğumu halk hisseder de devletin politikasına muzır olur". Bunun üzerine kendisine demiş ki, "Fransız tercümanımı azliniz içün bir şey dediğini işitmedik ve bu iş'ârınız hakikate muvafık değildir." Surûrî Bey de cevaben, "Ben hakikati değil, Mâbeyn-i Hümayun'a tesir edecek şeyleri yazdım" demiş olduğu berâ-yı malumat arz olunur.[96]

Abidin Paşa Sururi Bey'le mücadeleyi bırakmaz. Birkaç gün sonra gönderdiği bir başka şikayet mektubunda, Sururi Bey'in İstanbul'daki Ermeni olaylarında -güya saray tarafından bununla görevlendirildiği için- iki Ermeniyi vurduğunu yabancılara söyleyerek padişaha iftirada bulunduğunu ifade etmiştir:

> Hilmi Bey'in muavin Surûrî Bey'e bu defa vaki olan sualleri üzerine tezahür eden seyyiâtı hasebiyle Surûrî Bey tecessün edecek bir raddeye gelmişdir. Firarîler işinde olan seyyiât-ı elîmesinden fazla olarak, Hilmi Bey'e vaki olan bir ihbara binaen hafiyyen icra-yı tahkikat olundukda, Ermeni-

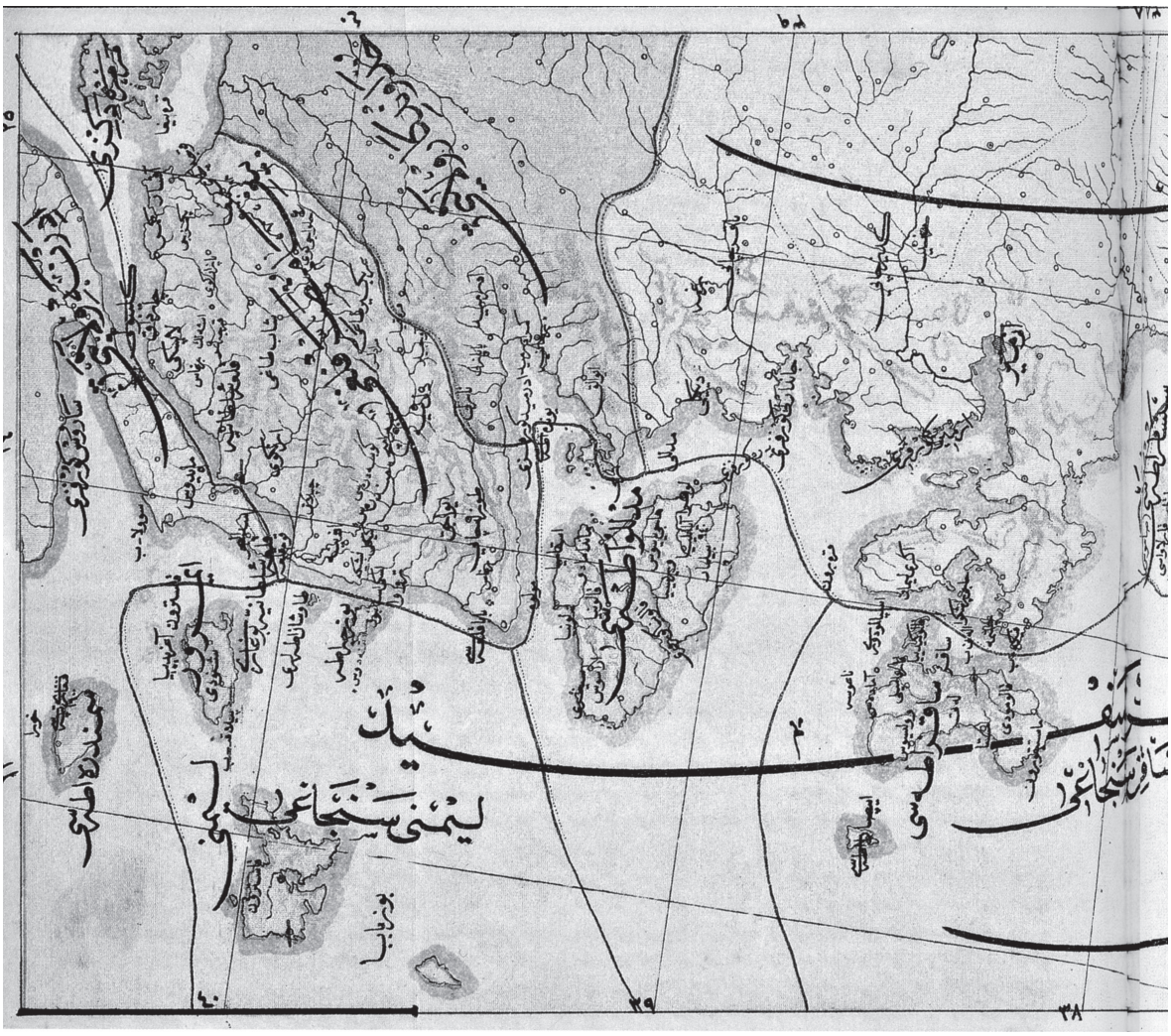

Harita 2: Abidin Paşa'nın on iki yıldan fazla (Aralık 1893-Mart 1906) yönettiği, Rodos, Midilli, Sakız ve Limni sancaklarından oluşan Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti

Kaynak: *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, Rahmi Tekin, Yaşar Baş (haz.), İstanbul: OSAV, 2003.

آیدین ولایتی

> lerin Der-aliyye'de evvelki kıyamlarında kendisinin Mâbeyn-i Hümayun-ı mülûkâneden güya memur olduğundan iki nefer Ermeniyi kendi eliyle katl u itlaf eylediğini, Rodos İngiliz ve İtalya konsolosu vekili ve Girid İngiltere konsolosunun biraderi Mösyö Alber Bilyuti'ye ve Avusturya konsolosuna ve Umûr-ı Ecnebiyye Müdürü millet-i Museviyye'den Yosef Efendi ve diğer bazı ecnebilere söylediğini ve İngiltere tercümanı İngiltere konsoloshanesinde yatmakda olduğundan Surûrî Bey birkaç gece İngiltere konsoloshanesine gidüb görüşdüklerini ve ..... [metinde sekiz nokta] İngiliz tercümanı dahi Fransız konsolosuna esna-yı mükâlemede haber verdiği kat'iyyen tahakkuk eyledi. Bundan başka, Fransa konsolosu bura İstinaf müddei-i umumisine Surûrî Bey'in Mâbeyn-i Hümayun-ı cenâb-ı mülûkâneye karşu azim bir iftirada bulunduğunu ifade eylediğini zabtiye kumandanı Şahin Paşa ve mektubcu-i vilayet nezdinde hazır iken ihtiraz ile mumaileyh İstinaf müddei-i umumisi söylediği gibi, Fransa konsolosu tercümanı dahi Surûrî Bey'in ol babdaki hainâne ifadesini çâkerlerine gelüb beyan etdikde, Surûrî Bey gayet dumu' bir adam olub, kendisinin ekseriya söylediği bu gibi türrehât kanının dimağına su'ûdu sırasında müteessirâne söylenmiş olduğunu ve binaenaleyh bundan ne kendüsinin ne de konsolosun bahs etmemesi lüzumu *bi-hasebi's-sadâka ve'l-ubudiyye* tercüman-ı mumaileyhe beyan eylediğimde, bu babda hiçbir kimesneye bundan bahs etmeyeceklerini ve hiçbir tarafa bir şey yazdırmayacaklarını teminat ile ifade eylediği ma'ruzdur.[97]

Abidin Paşa'nın Sururi Bey'le mücadelesi burada da son bulmamıştır ve hatta azlinden sonra bile devam etmiştir. Sabık muavini, bu sefer, Salih Efendi adında, Abidin Paşa'nın Rodos'taki postahaneden kovduğu bir memuru, valiyi aldatmak üzere harekete geçirmiştir. Mısır'da *Kanun-ı Esasî* namında bir muhalif gazete çıkarmakta olan Salih Efendi, valiye iki hafta içinde 50 lira göndermezse aleyhinde bir risale neşredeceğini, Temmuz 1898'de söylemiştir.[98]

Sururi Bey daha sonraki görev yeri olan Halep'te de sorun olmuştur. Valinin aşar vergisini toplama işi için Urfa'ya göndermek istediği muavin, görevi olduğu halde gitmemenin yollarını aramıştır, hatta padişahın bu konudaki aracılığını isteme cüretinde bulunmuştur: "*Ber-muktezâ-yı sadakat ve ubudiyet buranın ahvâlinden arz-ı malumat etmekde olduğumdan huylanıldığı cihetle a'şâr için Urfa'ya gönderilmekliğim tasavvur edilüb, makam-ı vilayetden resmen tebliğ olunmuşdur.*"[99] Vilayet merkezinden uzaklaştırılması halinde saraya arz edilmesi gereken olaylar bildirilemeyecektir: "[*Ş*]*uradan infikakım şâyân-ı arz-ı ahvâl u vukuâtı ve hususiyle usul-i merkeziyye te'diyâtının tatbikatı, infi'âlâtıyla cihet-i askeriyyece fevkalade câlib-i dikkat görünen akval netâyic ve zuhurâtını peyderpey arz u ihbar edememekliğimi ba'is olacağından.*"[100]

Aydın ve Cezayiribahrisefid valilerinin yaşadıklarına benzer bir şekilde, Edirne valisinin de muavini Rükneddin Bey'le ve defterdarla problemleri olmuştur. Hükumet bu gelişmelerin Edirne vilayeti üzerindeki muhtemel etkilerinden kaygılanmış ve olayı araştırmak üzere 29 Ocak 1905'te bir teftiş heyeti göndermeyi kararlaştırmıştır.[101]

Valilerin Görevleri

1864 Nizamnamesi'nin altıncı maddesine göre, "*vilayetin umûr-ı mülkiyye ve maliyye ve zabtiyye ve politikiyyesinin nezareti ve ahkâm-ı hukukiyyenin icraatı taraf-ı eşref-i padişâhîden mansub bir valiye muhavvel olup vali-yi vilayet kâffe-i evâmir-i devletin tenfizine memur olduğu gibi tayin olunan mezuniyet hududu dahilinde ahkâm-ı dahiliye-i vilayeti icraya memurdur.*" Valilerin vilayetlerin sultanı olduklarını düşündüren bu geniş tanımlama uygulamada nasıl yankı bulmuştur? Bu soruyu cevaplamadan önce, hukuki metinlerden yola çıkarak yapılacak bir tahlile ihtiyaç vardır.

1871 Nizamnamesi valinin görevlerini beş kategoriye ayırmıştır: (1) *Umûr-ı mülkiyye,* (2) *Umûr-ı maliyye,* (3) *Umûr-ı maarif ve mevâdd-ı nafia,* (4) *Umûr-ı zabıta,* (5) *Umûr-ı cezaiyye ve hukukiyye icraatı.*[102] Nizamname bu işleri şöyle sıralamıştır:

Mülki işler

- Kanunların ve düzenin işlemesine nezaret etmek,
- Devlet merkezinden gelen emirleri icra etmek,
- Taşra memurlarının hareket ve muamelelerini teftiş etmek; gerektiğinde yargılanmalarını sağlamak, hata ve noksanlarını düzelt(tir) mek,
- Seçimi ve atanması kendisine bırakılmış olan memurları nizamnamelere uygun olarak seçmek ve atamak,
- Nahiye meclislerinin toplanma tarihlerini tayin etmek,
- Bâbıâlî'nin emir vermesine muhtaç konuları arz ve sıradan konuları doğrudan icra etmek,
- Vilayeti senede bir ya da iki defa devir ve teftiş etmek.

Mali işler

- Gelirlerin toplanmasına,
- Tahsil edilen gelirlerin idaresine,
- Gelirlerin toplanmasından ve idaresinden kaynaklanan ihtilaflara,
- Tahsil memurlarının muamelelerine nezaret etmek.

Maarif ve nafia işleri

- Talim ve terbiyenin, ticaret, ziraat ve sanayinin terakkisinin sağlanması,
- Yolların inşa ve tamir edilmesi,
- Liman ve rıhtım yapılması,
- Nehir ve göllerin temizlenmesi,
- Toplum sağlığının korunması,
- Atıl arazilerin imarı,
- Memleketin durumu hakkında istatistikler hazırlanması,
- Bazı fonların kurulması,
- Hastane, şirket ve fabrika açılması,
- Madenlerden ve ormanlardan gelecek faydaların çoğaltılması ve muhafazası.

Zabıta işleri

- Zabtiye gücünün idaresi,
- Yol ve köprü güvenliğinin sağlanması,
- Ahalinin huzur ve asayişinin korunması,
- Devlet, memleket ve kişiler aleyhinde kanunsuz hareket edenlerin ele geçirilmesi,
- Şehrin ve genel olarak vilayetin emniyeti için gereken teftiş ve tahkikat icrası,
- Düzeni ihlal edecek hareket zuhurunda Bâbıâlî'ye haber verilmesi,
- Zabtiye gücünü aşan hadiselerde kumandana verilecek resmi senet karşılığında asker sevk edilmesi.

Cezai ve hukuki işlerin icraatı başlığı altında olağanüstü durumlarda mahkeme hükümlerinin nasıl uygulanacağı belirtiliyor ve vilayetteki mahkemelerin verdiği cezalardan İstanbul'a müracaatı gerektirmeyenlerin icrası valiye yükleniyor.

1876 tarihli *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat*'ta, *vazife-i asliye, vazife-i ıslahiyye* ve *vazife-i dâime* olmak üzere üç küme tanımlanmıştır. *Vazife-i asliyye* tanımı çok geneldir; valilerin, ayrım gözetmeden bütün sınıflarıyla tek tek devlete tabi herkesin haklarını sağlamak ve korumak, herkesi zulüm ve düşmanlıktan korumak zorunda olduğunu belirtir: "*Valilerin en mühim vazifeleri ale'l-umum ve ale'l-infirad sunûf-ı teba'anın hukukunu temin ve himaye ve herkesi zulm u ta'addîden vikaye etmektir*".[103] *Vazâif-i ıslahiyye* yalnızca yeni idari düzenlemelerle ilgili görevleri sayarken, *vazâif-i dâime* otuz beş maddede sayılmıştır ve

"*vazâyif-i ıslahiyyenin icrasından sonra hüsn-i cereyan ve muhafazasına bakmak ve idare-i umumiyye-i mülkiyyeyi menâfi'-i devlet ve memlekete muvafık vechile icra etmek*" olarak tanımlanmıştır.[104] *Vazâif-i ıslahiyye* Talimat'ın altıncı maddesinde şöyle sıralanmıştır:

- Mahkemelerin ve meclislerin yeniden teşkilatlanması ve seçilmesi,
- Mahkemelerin ve meclislerin muhzır ve hademelerini, zabtiye, tahsildar ve gardiyanları intihap;
- Hapishanelerin düzeltilmesi ve idaresi,
- Emlak tasarruf senetlerinin tanzim edilerek verilmesi usulünün ıslahı,
- Bedelli askerliğin ıslahı ve tahsili,
- Ahalinin yol vs. işlerde istihdamı usulünde adaletin sağlanması,
- Ziraat ve çiftçiliğin artırılması, bununla ilgili menafi sandıkları sermayelerinin düzgün kullanılması, muhasebelerinin ıslahı,
- Dahili vergilerin ve resimlerin tanzim ve temini.

Talimat'ın yedinci maddesi mahkeme ve meclislerin teşkili konusuna açıklık getirmekte, mesela, adayların hükümlerinde özgür iradeleriyle hareket edebilmelerini sağlamak için "*memleketlerce ne bir hükumet memurunun ve ne de ruesâ-yı ahaliden birinin tefvizi altında intihab etdirilmemesine itina*" gösterilmesini istemektedir. Sekizinci maddede zabtiye, tahsildar, gardiyan ve hademe sınıflarına ait vazifelerin esasen yine valilerin vazifeleri dahilinde olduğu vurgulanmakta: "[*O*]*nlar memur oldukları işlerde âlât-ı icraiyye olub, kuvve-i icraiyye esasen valide ictima eder.*" Dokuzuncu madde valilerin yukarıda sayılan görevlere ahlaklı, emniyetli ve ehl-ırzdan adamlar bulmalarını istemekte, aykırı harekette bulunanların tahkikatıyla kanunen tedip edileceklerini ve terbiyesinde ihmal gösteren valilerin mesul tutulacaklarını belirtmektedir. Sonraki üç madde hapishanelerle ilgili ayrıntılı düzenlemeler getirmektedir. On üçüncü madde "*arazinin ferağ ve tefvizinde sunûf-ı teba'a-i şahanenin farklı tutulmaması*"nı emretmektedir. Sonraki maddede emlak senetleri, bedelat-ı askeriye, yolların ve benzeri imar işlerinin tesviye usulüne, ziraatın terakkisine, menafi sandıklarının idaresine, vergi ve rüsûmât-ı dahiliyenin ıslahına dair "*yapılacak talimat-ı mahsusaların ahkâmı ve valilerin bu işlerde vazayif-i ıslahiyyelerini müfessir olacağı*" açıklanmıştır.

Valilerin *vazâif-i dâime*sinin esası önceki maddelerde anlatılan "*vazâyif-i ıslahiyyenin ba'de'l-icra devam ve cereyanını temin etmek*" olarak tanımlanmıştır. Buradaki diğer hükümler aslında ıslah vazifelerine açıklık getiren, ayrıntıya giren maddelerdir; birkaç örnek vermek gerekirse: Valiler "*müstahdem memurların vazife-i mahsusalarını icra edip etmediklerine mütemadiyen nezaret edeceklerdir.*" Aykırı harekette bu-

lunanların kanuni takibatını yapmak valinin görevidir; merkezden izne gerek duyulmayan memurların azil ve tebdilleri onun elindedir, izin gereken memurların azlini gerektirecek hallerini Bâbıâlî'ye bildirmek zorundadır. Olağanüstü asayiş sorunlarında valiler Bâbıâlî'nin reyine müracaat edecekler; mutasarrıfların dahi "*icab-ı mevki ve maslahata göre doğrudan doğruya Bâbıâlî'ye i'şar-ı keyfiyyet etmeleri memnu olmayacakdır.*" Valiler zabtiyeleri özel işlerinde kullanamazlar. Zabtiyeler köylerde ahaliden ücretsiz yem ve yiyecek alamazlar. Valiler mahkeme azalarının seçimine ve müzakerelere müdahale edemezler; dava görülürken nüfuzlarını kullanamaz, iki taraftan biri için dostluk ve himaye eseri gösteremezler. Nizamiye mahkemelerinin "*hüküm mazbataları lisan-ı Osmanî üzere kaleme alınıb mevâki'ine göre Arab ve Rum ve Bulgar ve Boşnak ve Ermeni lisanlarına tercemeleri dahi zeyllerine tahrir etdirilecekdir.*"

İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat'ta valinin mali işlerdeki rolü müteredditcümlelerle ifade edilmiştir. Devlet mallarının toplanması, korunması, gönderilmesi ve harcanması valilerin nezaretine havale edilirken, vilayet defterdarıyla müşterek bir yetki ve sorumluluğu paylaştığının belirtilmesi ve bu paylaşımın nasıl olacağının başka hukuki metinlere atfedilmesi dikkat çekmektedir.[105] Bu hükmü takip eden ve vergi tahsilinin önemine vurgu yapan paragrafta valiye defterdarı denetleme görevi verilmektedir: "[*D*]*efterdarların talimatında muharrer ahkâma tevfik-i hareket edib etmediklerini dahi daima tahkik ve taharrîye memurdurlar.*" Defterdarların talimatı olarak atıf yapılan metin, 10 Mart 1876 tarihli *Defterdar ve Mal Memurlarının Vazifelerine Dair Talimat*tır.[106] Bu talimattan beş yıl önce yayınlanan *Vilâyâtın Masârif-i Umumiyyesi Hakkında Talimat* vilayetlerin harcamalarını dahiliye, maliye, şer'iyye, maarif, ticaret ve nafia olmak üzere altı kalemde düzenlemiştir.[107]

Meclis-i Vâlâ'nın 5 Temmuz 1900 tarihli bir kararında, valilerin vilayette defterdarın, livalarda muhasebecilerin ve kazalarda mal müdürlerinin görev alanına giren mali işlere müdahale etmemesine dikkat çekilmiştir. Bu karar, mali sorumluluğun tayini konusunda padişahın nazırlardan kesin bir hüküm istemesi üzerine alınmıştır. Önceki iradelere atıflar yapan *Meclis-i Vâlâ*, mali sorumluluğu kesin bir dille maliye bürokratlarına vermiş, fakat bu memurların mülki amirlerine her gün gelir-gider raporları vermekle yükümlü olduklarını, "*memurîn-i maliyye tarafından yevmî vuku bulan makbuzât ve medfu'âtı mübeyyin mülkiyye memurlarına yevmiyye pusulası i'tasına itina olunmak lazım geleceği*"ni karara bağlamıştır.[108]

Valiler, daha önce uzunca anlatıldığı gibi, birçok mahalli meclis ve komisyonun da başkanıdırlar. Burada, *meclis-i idare-i vilayet reisi* olduğunu, bunun dışında *nafia komisyonu* ya da *tahsilat komisyonu* gibi birçok komisyonu idare ettiğini belirtmek kafi olacaktır.[109]

Vergi tahsili, kamu düzeni ve asayiş, eğitimin yaygınlaşması, adalet mekanizmasının sağlıklı işleyişinin temini gibi temel toplumsal ihtiyaçların muntazam bir şekilde yürümesi, valinin en temel sorumlulukları arasındadır. Bunların ötesinde ilköğretim, sağlık, yetimlerin ve yaşlıların bakımı, güvenli ulaşım gibi geniş bir toplumsal hizmetler yelpazesi de vardır. Yollar, köprüler ve kanallar yapılmalı ve ayakta tutulmalı; kamu binaları ve şehir surları tamir edilmelidir. Bir kamu binasının yapımına ya da tamirine ihtiyaç duyulduğunda vali *meclis-i idare*nin arzını ifade eden kararını İstanbul'a gönderir, oradan aldığı *mezuniyet i'tası* üzerine çalışmaya başlayabilir.[110]

On dokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren imparatorlukta bir şehir planlama düşüncesi ve pratiği gelişmeye başlamıştır.[111] *Umûr-ı nafia* fikri bu dönemde gelişmiş; doğmakta olan yeni şehir kültürüne ve değişen toplumsal kâmusa fiziksel bir ifade kazandırmıştır. Şehir planlama çalışmaları mahalli farklılıkları birleştirerek tektipleştirmeye çalışmış; merkezi ve "aydınlanmış" bir elitin tanımladığı medeniyetin, taşraya taşınmasının bir aracı olarak kullanılmıştır. Osmanlı elitinin kendine yüklediği uygarlaştırma görevi, o dönemdeki kullanımıyla *vazife-i temdîn* (*mission civilisatrice*), Batılı devletlerin sömürge ülkelerinde uyguladıkları politikalardan çok daha insaflı bir şekilde, imparatorluk sınırları dahilinde herkesin aynı hukuka tabi kılındığı bir sistem çerçevesinde yürütülmüştür.

Vilayetin Devir ve Teftişi

Sultan Abdülmecid (1839-1861), babası Sultan II. Mahmud (1808-1839) gibi vilayetleri teftiş amacıyla seyahatlere çıkmıştır.[112] Fakat Sultan II. Abdülhamid babasının ve dedesinin yolundan gitmemiş, padişah olduktan sonra payitahtı terk etmemiştir. Bunun yerine her yere fotoğrafçılar göndermiş, taşradaki kara ve demiryollarını, kamu binalarını ve vilayet eşrafını bu resimlerden takip etmiştir.[113] Ebubekir Hazım Bey kaymakam olarak Dedeağaç'ta bulunduğu sırada kendi çektiği fotoğrafları padişaha arz etmiştir.[114] Manisa mutasarrıfı Galib Bey, sancağında düzenlenen bir at yarışının resimlerini sultana göndermiştir: *"Saye-i mehâsinvâye-i hazret-i padişâhîde Manisa'da tertib kılınan at koşusu, yedinci defa olmak üzere dün kemal-i inzibat ile icra ve bu vesile ile de'avât-ı hayriyye-i cenâb-ı şehryarî eda kılınmış ve o sırada alınan fotoğraflarla tafsilatı câmî bir kıta ariza Başkitabet-i celîle vasıtasıyla derdest-i takdim bulunmuşdur"*.[115]

Padişahın memleket ahvâlini öğrendiği asıl kaynaklardan biri, valilerin teftiş gezilerinden sonra hazırlayıp kendisine gönderdikleri vilayet raporlarıdır. *Devre çıkma* olarak adlandırılan vilayet teftiş gezileri, valilerin yılda bir kere ve üç ayı aşmamak üzere zorunlu kılındıkları bir uygula-

madır. Fakat pratikte bu gezilerin çok da düzenli yapılmadığı, gerektiği şekilde bütün kazaları kapsayacak surette ifa edilmediği anlaşılmaktadır. "*Vulâtın daire-i vilayeti devr u teftiş etmeleri usul-i mevzu'a ve mühimmesine bir seneden beri vilâyât-ı sittece riayet olunmadığı ve valilerin ale'l-husus şu zamanlarda devr ile ahvâl-i mahalliyyeye bi'l-müşahade kesb-i vukuf etmeleri pek mühim ve muktezî bulunduğu hakkında*" 13 Ekim 1896 tarihinde Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği telgraf, ertesi gün "*bi't-tedkik icab-ı hali icra ve inbâsı hususuna himmet buyrulması*" kaydıyla Dahiliye Nezaretine iletilmiştir. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa 20 Ekimde Sadaret'e yazdığı cevapta "*vulâtın dâhil-i daire-i vilayeti devr u teftiş etmeleri hakkındaki usule riayet olunması için vilâyât-ı sitteye vasâyâ-yi lâzıme ifa ve devletlu Şakir Paşa hazretlerine de bâ-telgraf malumat i'tâ kılındığı*"nı arz etmiştir.[116]

Şura-yı devlet azası iken Konya valiliğine atanan Ferid Paşa da aynı ihmale bizzat şahit olunca, 6 Şubat 1899 tarihli bir layihasında meslektaşlarının bu önemli görevi ihmal ettiğinden müşteki olmuştur:

> İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin yedinci maddesinde valilerin daire-i vilayeti her defası üç ayı tecavüz etmemek üzere senede bir kere devr u teftiş eylemesi lazım geleceği muharrer olup halbuki bazı vulâtın bu müddeti bir-iki kazada geçirmekle iktifa ettiği ve bundan ise mülhakâtın cihât-ı sâiresi müstefîd olamamakta olduğu cihetle, şu mecburiyetin vâzıh bir surette tayini elzemdir.[117]

Aynı zatın hazırladığı raporlardan, Ekim 1899'da çıktığı bir *devr*in on dokuz,[118] Şubat 1901'deki bir diğerinin on iki gün sürdüğünü öğrenmekteyiz.[119]

Önceki yüzyıllarda valiler uzun süren savaşlar sırasında cepheden ayrılamadıkları için eyaletlerine gidinceye kadar ya da vergi tahsil dönemlerinde yerlerine doğrudan vekil tayin edebilirler iken,[120] on dokuzuncu yüzyılda artık bütün görevleri bizzat kendileri ifa etmekle yükümlüdürler. 1876 Talimatı'nda "*valiler(in) daire-i vilayet dahilinde bizzat dahi icra-yı teftişât*" etmeleri gerektiği kaydedilmiştir. Hatta, Bedeviler arasında talan ve gaspın yaygın olduğu uzak bölgelerin teftişi için bir *seyyar vali muavini* kadrosu isteyen Musul valisi, "*daire-i vilayetin devr u teftiş vazifesi valiye muhavvel olup seyyar vali muavini tayinine ve bu yolda bir masraf ihdasına mahal* görülemediği" gerekçesiyle, 21 Mart 1897'de kesin bir dille reddedilmiştir.[121]

1880 Ağustosunda vilayetlere "*yirmi gün zarfında vali, mutasarrıf ve kaymakamların devre çıkub memleket ve ahalinin ihtiyâcât-ı umumiyyesini hâvi ve garaz u ivazdan âri ve mükemmel olmak üzere bend bend layi-*

ha tanzimi ve takdimi hakkında irade" gönderilmiştir. Demek ki bazı özel durumlarda merkez bütün mülki amirlerin aynı anda devre çıkmalarını emredebilmektedir.[122]

Devlet işlerinin gündelik idaresi üzerindeki kontrolü kaybetme korkusundan dolayı valiler vilayet merkezini terk etmeye hiç de istekli değillerdir. Ayrıca çok masraflı olduğu halde asli görevlerden olduğu için valiler devir gezileri için harcırah ya da herhangi bir ek ücret de alamamaktadır. Bu mahrumiyet *Düstur*'da (c. 3, s. 16) yer alan Harcırah Hakkında Kararname'de açıkça belirtilmiştir: "*Vulât-ı izâm ile, daire-i memuriyetlerini hasbe'l-icab dolaşmak vazâif-i asliyyesinden madud olan mutasarrıf ve kaymakam ve müdürler misillu memurlara, hudud-ı memuriyetleri dahilinde dolaşdıkları müddetce yevmiye ve harcırah ve nam-ı âherle bir şey verilmeyecek.*"

Vali sair zamanlar astlarından aldığı bilgilerle yetinmek zorunda kalırken, dar zamanda da olsa, devir ve teftiş sırasında olayları ve işleyişi doğrudan gözleme imkanı bulmaktadır. Sadece mahalli ihtiyaçların bizzat yerinde tespiti açısından değil, suistimallerini önlemek ve hizmetlerini teşvik etmekle yükümlü oldukları sancak ve kaza yöneticilerini tanımak bakımınından da, bu gezilerin vali için ne kadar önemli olduğu açıktır. Gerçekten de bu gezilerdeki birincil amacın, taşra memurlarını kontrol olduğu anlaşılmaktadır. Yolsuzlukları ya da zulümleri şikayet edilen mutasarrıflar, kaymakamlar ve diğer taşra görevlileri bu turlar sırasında ve sonrasında hesaba çekilmekte, gerektiğinde açığa alınmakta, mahkemeye gönderilmekte; sonuçta aklanmakta, işten el çektirilmekte ya da başka yere gönderilmektedir. Valiler *devir*de mahalli memurlarla görüşmeler yapmakta, yöredeki kamusal mekanları ziyaret etmekte ve yerli halkla toplantılara katılmaktadır. Ferid Paşa 1901 kışında yaptığı devir gezisinden sonra hazırladığı raporunda "*şiddet-i şitâ arasında ihtiyâcât-ı mahalliyyenin tedkikine matuf olan seyahat ve mesai-i acizanemin levazım-ı ma'deletin bir kat daha neşri ve umûr-ı nafianın temin-i terakkiyatı gibi neticeler istihsali ve binaenaleyh zat-ı akdes-i hazret-i şehriyârî hakkında de'avât-ı hayriyye isticlabı maksad-ı sadakatkârânesine mübtenî olduğundan*" bahsetmektedir. Paşa burada devir ve teftiş gezilerinin amacını adaleti yaymak ve bayındırlığı artırmak olarak ifade eder. (*levazım-ı ma'deletin neşri* ve *umûr-ı nafianın temin-i terakkiyatı*).[123]

İngiliz Konsolos Graves'in Erzurum valisinin kuzey kazalardaki faaliyetlerini anlatan 12 Ağustos 1898 tarihli raporu, devir ve teftiş gezilerinin sonuçları hakkında açık bir fikir vermektedir:

> Vilayetin kuzeydeki kazalarını gezmekle meşgul olan Vali Rauf Paşa ile iki hafta geçirdikten sonra Erzurum'a döndüm. Ekselansları şimdi Tortum kazasını Bayburt, Tercan ve Kiğı'ya gitmek üzere terk etti. İlk zikredilen kazaya

> yaptığı ziyaretin sonuçlarını gözlemleyebildiğim kadarıyla kısaca özetlemek faydadan hali değildir. Rauf Paşa'nın öncelikli derdi kazadaki memurlar hakkındaki şikayetlerin tetkikiydi. Ekselansları, yolsuzlukla suçlanıp Pasin kazasına gönderilen sabık nüfus memurunun eskort refakatinde Tortum'a getirilmesini istedi ve ithamlarla ilgili kısa bir tahkikattan sonra, yargılanmak üzere Erzurum'a gönderilmesini emretti.[124]

Teftişler vali idaresinin doğrudan, şahsi ve ataerkil karakterinin altını çizen eylemlerdir. Valinin bir kasaba ya da köydeki varlığı, lütufkar padişahın tebaasını gözettiğinin bir işaretidir. Bir devlet adamının çocukluk hatıralarında, "*Vali Paşa'nın vilayet dahilinde teftişe çıkması bir mesele olurdu. Duyan köylüler yollara çıkar, selamlarlar, hazırladıkları dilekçeleri sunarlardı*" denmektedir. [125] Valinin teftiş gezileri sırasında yoluna çıkan köylülerin uzattığı dilekçeleri kabul etmesi söz konusu emperyal endişenin bir parçasıdır.

Bu geziler sayesinde kasaba ve köylerin kamusal ihtiyaçları doğrudan tespit edilebilmektedir. Bölgedeki ulaşım şartlarının kötü durumunu tasvir eden İngiliz Konsolos Graves, yine Erzurum valisinin vilayetin kuzey kazalarındaki faaliyetlerinden bahsederken Kiskim'i (bugün Yusufeli) Tortum Vadisi üzerinden Erzurum'a bağlayan bir araba yolunun yapımını taahhüt ettiğini yazmıştır. Köylülerin zorlama olmaksızın yedi yüz kişilik bir güçle yol yapımına katıldığını öğrenmek valiyi memnun etmiştir. Vali, ilaveten Trabzon'dan getirttiği eğitimli bahçıvanların, meyve ve sebze dikiminde geri olan köylülere yol göstermelerini sağlamıştır. Vali, kazadaki muhtar ve imamlardan, kalan ormanların imhasını önlemek için nüfuzlarını kullanmalarını istemiştir.

> Böylece, Rauf Paşa'nın bana daha çok keyif gezisi olarak tanımladığı birkaç günlük bir ziyaret, ekselansları tarafından gerçek bir kazanıma dönüşmüş ve bana da, insanlığına ve dürüstlüğüne çokça şahit olma fırsatı bulduğum valinin pratik yönetim kabiliyetlerini takdir etmek için de bir fırsat sunulmuştur.[126]

Başka bir ilginç örnek, 1899 Ekim sonunda kendisi teftiş için Isparta'ya giderken bazı teknik memurlarını da diğer kazalara gönderen Konya valisidir. Bu turlar, üç kaza kaymakamının ve bir muhasebecinin değiştirilmesi talebiyle sonuçlanmıştır:

> Aksaray ve Eğirdir ve Akşehir kaymakamlarının becayişi ve Isparta muhasebecisinin tebdîli hakkında gösterdiğim lüzum te'kid etmekle, bu kaymakamların tahvil-i memuriyetlerine müsaade buyrulacağı me'mul-i

> çâkerânemdir. Uluborlu kaymakamı Vasfi Efendi'nin bazı mesâvî-yi ahvâli görülmekle tahkikat icrası sureti Hamidabad mutasarrıflığına yazılmıştır.[127]

Kendisi bir kazaya gittiği sırada memurlarını başka kazalara göndermesi istisnai bir uygulamaya benzemektedir: "*Vilayet defterdarı saadetlu Necib Beyefendi hazretlerinin bu maksadla Niğde sancağına ve Maliye müfettişi saadetlu Baha Beyefendi'nin Ilgın ve Akşehir tarîkiyle Burdur'a ve vilayet vergi müdirinin Aksaray'a izamı tensib olunmuş*"tur.

Valilerin kazalardaki kaymakamlar hakkında yaptıkları işlemler tehlikeli sonuçlara da yol açabilmektedir. Emirlerine kesin itaat beklentisiyle tanınan otoriter Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa azlettiği bir kaymakamı tarafından vurulmuş, fakat maiyyeti sayesinde hayatta kalmayı başarmıştır.[128]

Hava şartları teftiş gezilerinin zamanını ve hedefini belirleyen önemli etkenlerdendir. Bitlis valisi bir keresinde kar düşmeden önce, yeni bir hükumet binasının ve telgrafhanenin açılışını yapmak üzere Malazgird'e, ardından da Ermenilerin yoğun yaşadığı Ahlat ve Bulanık'a gitmek için müsaade arz etmiştir:

> Malazgird'e azimet-i acizaneme arzu gösterilmekden ve şimdiye kadar berf dahi nüzul etmemiş olmakdan naşi, henüz görmediğim bu kazanın ahvâl ve mu'âmelâtını gözden geçirmek ile beraber bu resm-i küşad-ı bihîni şan-ı âlî-i hazret-i hilafetpenâhîye şâyân bir tarzda icra edilmek ve hem de en ziyade Ermeni sakin olan Ahlat ve Bulanık kazalarını dahi devren geşt ü güzar etmek üzere[129]

izin istediği yazıda şehri hangi gün terk edeceği de belirtiliyor.

Valinin şehri terk ettiği her durum saraya vilayet memurlarınca bildirilmektedir. Bu vali özellikle sabık sadrazam ve İzmir'de mukim Aydın Valisi Kamil Paşa gibi sarayın şüpheyle baktığı bir kişiyse bu kural daha bir titizlikle uygulanır. Kamil Paşa defterdarı, belediye reisi, doktoru, oğlu ve yaverleriyle *devren* üç saat geçirdiği Manisa'ya gittiğinde rapor edilmiş; Manisa naibini de heyete dahil ederek Akhisar'a geçtiği ve üç gün sonra da İzmir'e döndüğü, saraya çekilen kısa telgraflarla bildirilmiştir. 1904 Ekiminin başında gerçekleşen bu geziyle ilgili telgrafları gönderenler Manisa mutasarrıfı ve valinin yaverlerinden Mirliva Şakir Paşa'dır.[130] Bu sonuncusunun İzmir'e valiyle beraber adeta onun her hareketini takip etmek üzere gönderildiğini hatırlatmak gerekir.[131]

Teftiş edilen kazadan, "[*d*]*ün Nevşehr'e muvâsalat olunarak buranın ve Ürgüp ile Arabsun'un ihtiyâcât-ı mahalliyyesini tedkik ve tahsilat ile umûr-ı nafia ve maarif hakkında vasâyâ-yı lâzıme tebliğ edilmiş ve yarın Aksaray'a azimet-i çâkerânem mukarrer bulunmuşdur*" şeklinde kısa raporlar İstanbul'a iletiliyor,[132] asıl uzun layihalar vilayet merkezine dö-

nüldükten sonra hazırlanıp gönderiliyor. Öncelikle Dahiliye Nezaretine ulaştırılan bu metinlerin başlarında ayrılış ve varış tarihleriyle güzergâh verilmektedir. Mesela, Konya Valisi Ferid Paşa, "[*m*]*ülhakât-ı vilayetin devr u teftişi zımnında şehr-i Ağustosun otuzuncu günü Konya'dan hareketle Uluborlu'ya gelinmiş ve mu'âmelât-ı kazanın ikmal-i teftişi ve tedkikini müteakib oradan çıkılarak şehr-i Eylülün üçüncü.günü Isparta'ya muvâsalat olunmuşdur.*"[133] Devren çıkılan teftiş gezilerinin amaçlarını bu raporların giriş cümlelerinden çıkarmak mümkündür: "*Bu kerre devr u teftiş eylediğim kazalar ile Niğde sancağının ahvâl-i umumiyyesine ve mesâlihin suret-i cereyanıyla meşhudât ve ihtiyâcât-ı mahalliyyeye dair tanzim olunan lâyiha leffen takdim kılınmıştır.*"[134] Ferid Paşa başka bir raporunu bir ön yazıda şöyle takdim etmiştir: "*Bu kere dahi Hamidabad ve Burdur ve Teke sancakları devr u teftiş olunarak şu'ûbât-ı idare hakkında netice-i meşhudât ve ıttıla'ât ile icraat-ı çâkerânemi mübeyyin tanzim kılınan layiha leffen takdim kılınmış"*tır.[135] Başka yazılarda olduğu gibi, bu raporlar vali tarafından her zaman sadece Dahiliye nazırına değil, saraya ve bazen sadrazama da ayrıca gönderilmektedir. Aslında prosedür Dahiliye Nezaretinden Sadaret'e, oradan gerekirse saraya gönderilmesi şeklindedir.

Teftiş gezileri kutlama, açılış ya da temel atma gibi özel bir organizasyonu bahane ederek de yapılabilir. Sivas Valisi Reşid Akif Bey Aziziye'ye bir at yarışı için gittiği halde raporunda teftiş için ve hatta at cinsinin ıslahı amacıyla yola çıktığını yazabilmiştir:

> Bimennihi'l-kerim, her yatacağım köyde her tesadüf edeceğim saf gönüllü köylülerden velinimet-i bî-minnet-i a'zam padişahımız efendimiz hazretlerine gerçekden dua-yı hayr aldıracak suretde mesâlih-i ibada bizzat bakmak ve bu sırada vacibü't-teftiş olan hususât-ı mühimmeye dikkatle beraber cins-i fürüsün ıslahı maksadıyla…[136]

Taşrada Merasim

Vilayet merkezi dışındaki bağlı yerlerde açılış ve kutlama merasimleri teftiş gezilerine denk getirilmektedir. Mesela Adana Valisi Bahri Paşa bütün sivil ve askeri memurlar huzurunda Haçin'de askeri bir bina açmıştır.[137] İdareciler kendilerini sadece avamın değil, sürekli birlikte çalıştıkları kadroların gözünde de meşrulaştırmak, onlara kendilerini kabul ettirmek zorundadırlar. Hatta bu ikinci kategori daha önemlidir, zira asıl sonuca götüren etkin ilişki yöneticilerle personel arasındadır. Memur kadrosunun sadakati idareci için hayati bir öneme sahiptir.[138]

Tahta çıkış yıldönümlerinde yapılan merasimlerde[139] bütün sivil ve askeri memurlar, eşraf, ulema ve meşayih, konsoloslar ve bütün okulların

öğrencileri vilayet konağına gelir. 1898'de İzmir'deki yıldönümü merasiminde camiler, okullar, bankalar ve dükkanlar dahil bütün resmi ve gayriresmi binalar defne dallarıyla ve çeşitli bayraklarla donatılmıştır. Akşam da bir fener alayı düzenlenmiştir. Bu vesileyle atılan bütün nutuklar ertesi gün gazetelerde yayınlanmıştır. Geceyarısına kadar açık tutulan askeri hastanenin bahçesindeki kutlamalara katılanlar limonata ve tatlı meyve sularıyla ağırlanmışlardır. Kıyı şeritlerinde geceyarılarına kadar müzik eşliğinde eğlenen halk, coşku içinde havai fişek gösterileri izlemiştir.[140]

Aynı yıllarda muhalefetinden dolayı Almanya'da mukim olup II. Meşrutiyet devrinde Dersim mebusu seçilecek ve sonra "Mutedil Hürriyetperver" partisini kurarak Tanzimat adlı gazeteyi çıkaracak olan Lütfi Fikri Bey (1872-1934), hatıratında Osmanlı'daki cülûs-ı hümayun ile Almanya'daki *cülûs-i imparatorî* kutlamalarını karşılaştırır. Osmanlı'da *cülûs-i hümayun* Almanya'dakinden çok daha parlak bir şekilde kutlanmaktadır, hatta ona göre orada hiçbir şey yapılmamaktadır. Almanya'da *landrat* denilen en yüksek vilayet idarecisi "*nâm-ı hükümdârice olarak kabul-i tebrîkata memur değil*"dir; aksine, bu özel günlerde askerlerin rolleri daha büyüktür.[141] Osmanlı teamüllerine göre ise, vali hasta olduğunda bile tebrikleri vilayet kumandanı değil, vali muavini kabul etmektedir. Nitekim böyle bir durumda Halep'te Vali Muavini Sururi Bey tebrikleri kabul etmiştir.[142]

Hüdavendigar valisinin son derece şatafatlı bir dille anlattığı, vilayetteki veladet-i hümayun, yani padişahın doğum günü merasiminde sokaklar kandillerle donatılmış ve belediye binasında tebrikler kabul edilmiştir:

> Vücud-ı hümayunları hayat-ı cism-i devlet ve memleket olan velinimet-i bî-minnetimiz sahib-i makamı hilafet ve saltanat ve padişahımız efendimiz hazretlerinin veladet-i bahirü's-saadet-i cenâb-ı zıllullahîleri ruz-ı me'alî-efruzuna şeref-müsadif işbu yevm-i kudsiyet-tev'em, esdikâ-yı bendegân ve sunûf-ı teba'a-i sadakat-beyan içün bir îd-i ekrem olmakla, şehrin esvâk ve etrafı alâim-i kamer ve şaduman-müzeyyen olduğu ve ihtiyat ve jandarma askeri efradı ve mekâtib-i askeriyye ve mülkiyye ve ibtidaiyye vesaire [hazır olduğu] halde daire-i belediyede resm-i bihîn-i tebrik-i ubudiyetkârî…[143]

Padişahın cülûs ya da veladet gününün sene-i devriyesinin kutlandığı merasimlerin bir parçası da, yeni kamu binalarının ya da hazırlanan sergilerin açılışlarının yapılmasıdır. Sivas'ta bir zanaat ve ziraat ürünleri sergisinin açılışı bu bağlamda güzel bir örnektir. Vali, büyük debdebeyle bütün erkan, eşraf ve konsoloslar huzurunda açılan *Sivas Hamidiye Sanaat ve Ziraat Sergisi* hakkındaki ayrıntıları, telgraf hattı uzatılan sergi yerinden, yani *Darü's-sanayi-i Hamidiye*'den göndermiştir:

> Sivas Hamidiye Sanaat ve Ziraat Sergisi'nin bu yevm-i mesud ve muazzezde resm-i küşadını nâm-ı akdes-i veliyyünniamîye olarak bi'l-cümle ümerâ-yı askeriyye ve memurîn-i mülkiye ile eşraf ve düvel-i mütehâbbe konsolosları hazır oldukları halde lehu'l-hamd ve'l-minne bir şa'şa'a-i fevkalade ile icraya ihraz-ı muvaffakiyet eylediğimi arza cesaret eylerim (...) [B]u telgrafnameyi hemen sergi dairesine temdid ve tesis etdirilen telgraf hattı ile keşide ediyorum.[144]

Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü olan 1 Eylül 1900 tarihinde bütün imparatorlukta, şehirlerde ve kasabalarda düzenlenen kutlama programlarının bir parçası olarak bitirilen saat kulesi, okul ve çeşme gibi birçok küçük çaplı projenin padişah onuruna açılışı yapılmıştır.[145] Kaiser II. Wilhelm'in Alman Protestan Kilisesi'nin resmi açılış merasimine katılmak için Kudüs'e gitmek üzere 1898'de gerçekleştirdiği Suriye ziyareti sırasında,[146] Vali "*Hüseyin Nazım Paşa'nın emriyle belediye geniş çaplı işler başarmış, şehrin bütün ana caddelerini güzelleştirdiği gibi bütün evlerin ve dükkanların dış duvarlarını tamir ettirmiş ve bütün şehir süslü ve cömert bir şekilde Alman ve Osmanlı bayraklarıyla donatılmıştır.*"[147] Bütün bu müsrifane harcamalar yanında, gelen bazı para talepleri bu merasimlerin en ironik vechesi olarak kaydedilmelidir. Mesela, Cezayiribahrisefid valisi, aylardır maaş alamayan memurlara cülûs-ı hümayun vesilesiyle bir ödeme yapılmasının mümkün olup olmadığını İstanbul'a sorabilmiştir.[148]

Yöneticilerin halkla omuz omuza geldiği seremonilerin bir tanesi de Cuma namazlarıdır. Valiler Cuma namazlarını şehirlerin ulu camilerinde ifa ederlerdi. Adana'daki Ulu Cami'de Ramazan aylarında teravih namazından sonra ahali, ana kapı önünde valiyi selamlayan askeri bandonun etrafını sarardı. Mübarek Kadir Gecesi'nde insanlar sakal-ı şerifi Vali Bahri Paşa'nın bizatihi elinde öpmüşlerdir.[149]

Hüdavendigar Valisi Reşid Bey'in *vezaret*le onurlandırıldığı menşuru iletmek üzere saraydan gönderilen Sadık el-Müeyyed Paşa Bursa'ya gidişini (12-16 Şevval 1322 / 20-24 Aralık 1904) ve oradaki merasimi ayrıntılı olarak anlatmıştır. Cuma günü gemisi Mudanya'ya ulaşan Sadık Paşa'yı burada valinin oğlu Semih Bey ve bazı vilayet memurları karşılamıştır. Mudanya'dan "g*ayet müzeyyen bir katarla*" devam eden yolculuk Bursa'ya beş kilometre kala, valinin erkan ve eşraf ile birlikte beklediği Acemler İstasyonu'nda noktalanmıştır. Hamidiye Sanayi Okulu'nun bandosu valiyi ve misafir paşayı taşıyan at arabasını şehir girişinde marşlarla karşılamıştır. Sadık Paşa, valinin evine komşu olan Semih Bey'in, yani valinin oğlunun evinde misafir kalmıştır. Cumartesi sabahı, güneşin doğmasından beş saat sonra, *menşur-i âlî* belediye binası önünde "*elbise-i*

resmiyeleri ve nişan-ı zîşânları" ile hazır bulunan kalabalığa okunmuştur. Kendilerine özel bir davetiye gönderilmediği halde bütün konsoloslar da bu merasime katılmışlardır. Sadık Paşa elindeki menşuru valiye takdim etmek üzere merdivenlere geldiğinde, binanın önünde bir bando, iki kıta jandarma ve asker beklemektedir. *Menşur*u "*kemâl-i ta'zîm*" ile öperek eline alan vali hazırun ile beraber binaya girer, içerideki büyük salonda menşuru tekrar öperek okuması için muavini Emin Bey'e uzatır. Menşurun sesli olarak okunmasından sonra müftü padişaha iyi dilekler içeren Arapça bir dua okur. Vali ikram ettiği mükellef sofrada sultana şükranlarını bildiren bir konuşma yapar, ardından Sadık Paşa da konuşur. Ertesi günün akşamı (Pazar) Berat kandilidir, "*Bursa Mevlevihanesi'nde âyin-i tarikat*" icra edilir. Pazartesi günü vali konsoloslara bir akşam yemeği verir. Salı sabahı vali Mudanya üzerinden İstanbul'a dönecek olan Sadık Paşa'yı istasyondan uğurlar.[150]

Yabancı devlet adamlarının ziyaretleri ve bunlara yapılan iade-i ziyaretler Osmanlı taşrasında yaşanan diğer merasimlerdendir. Kıyı vilayetlerde padişahın cülûs ve doğum yıldönümlerinde yabancı ülke donanma güçlerinin komutanları, valileri tebrike gelir. Vali de bu jeste karşılık olarak bu yabancı deniz komutanlarına ve subaylarına vilayet konağında ziyafet verir.[151] İzmir'deki Aydın vilayeti valisi Kamil Paşa, Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki donanmasının amiral gemisi *Habsburg*'un tümamiraline iade-i ziyarette bulunmuştur. Yabancı amiralin hatıratında vali, "*altın sırmalı redingot içinde son derece heybetli görünen çok hoş bir adam*" olarak tasvir edilmiştir.[152] Bir keresinde, Mayıs 1898'de, yine İzmir'deki etkileyici vali konağına *Düyun-ı Umumiyye*'nin Alman temsilcisi Rudolf von Lindau misafir olmuştur. Kamil Paşa ile tercümansız İngilizce ve Fransızca konuşan Von Lindau, her hareketi ve sözüyle saygı uyandıran bu yaşlı validen çok etkilenmiştir.[153]

Valiler vilayete uğrayan gezgin ve bilginleri de makamlarında kabul etmektedirler. J. G. Anderson, hatıratında 1902 yılında Karadeniz bölgesine giderken geçtiği Sivas'ta valiyi ziyaret ettiğinden bahseder.[154] Mark Sykes, seyahatnamesinde Ocak 1899'da, mutlaka eskort eşliğinde gidilmesi gereken sapa yerlerden geçen kendisi gibi gezginlerin validen ya da mutasarrıftan izin almaları gerektiğini yazar. Bu iznin ya yazılı bir *buyruldu* ile ya da güzergâhtaki karakollara iletilen telgraflarla işlediğini söyleyen Sykes, kendisine Şam valisi tarafından bir eskort sağlandığını, fakat Halep'e ulaşıncaya kadar bir buyruldu verilmediğini, oradan sonra ise Bitlis ve Erzurum dışında geçtiği her vilayette bir tane verildiğini kaydetmiştir.[155] İttihat ve Terakki mensubu olup Kuvva-yı Milliyecilere katılan ve 1920-46 yıllarında TBMM'de milletvekilliği de yapacak olan Damar Arıkoğlu (1889-1969), çocukluk hatıralarında Adana valisi Bahri Paşa'nın

sokaklardan geçişindeki ihtişamı tasvir etmiştir: *"Bronz kandillerle donanmış Macar süvari atlarının sürdüğü faytonun etrafında mağrur yaverler ve arkasında zabtiyeler… Valinin geldiğini görenler yolun iki tarafına sıralanıyor, tüccarlar-bakkallar dükkanlarından çıkıyor ve valiyi eğilerek selamlıyorlar; vali lütufkar bir şekilde zaman zaman selamlara karşılık veriyor."*[156]

Adaletin gerçekleştirilmesi babında, ahalinin verdiği arzıhalleri görmek ve sorunlarını çözmek klasik dönemde Divan-ı Hümayun'un en önemli varlık sebeplerinden ise, vali de aynı sorumluluğu taşrada üstlenen en yüksek mercidir. Valilerin bu amaçla gelen ziyaretçileri kabul etme zorunluluğu bu dönemde de devam etmiştir. Aksi davranışta bulunan valiler merkeze şikayet edilmiştir. Mesela, Selanik Valisi Tevfik Bey mahalli eşraf ve ahalinin ziyaretlerinden pek hoşlanmayan tipteki valilerdendir. Bu zaman öldüren intizamsız ve serbest ziyaretleri kaideye bağlayan vali, daha sonra kendisi hakkında yapılan "yeni gelen vali kimseyi yanına kabul etmiyormuş" şeklindeki dedikodularla uğraşmak zorunda kalmıştır.[157]

Trabzon Ermeni murahhasası valiyi yanındaki eşraf ile birlikte ziyaret ederek Ermenilerin ülkede çıkardıkları olaylardan duyduğu rahatsızlığı iletmiş ve faillerin bir an önce cezalandırılmalarının Trabzon Ermenilerini memnun edeceğini bildirmiştir. Vali, "*kendilerine hal ve mevki'e münasib cevab verildiği*"ni merkeze beyan etmiştir.[158]

Ermeni olayları bu dönemde valilerin karşılaştıkları tek toplumsal sorun değildir. Takip eden bölümde vilayet idaresinde karşılaşılan sorunlar ele alınacaktır.

Notlar

1 Mehmet Tevfik, s. 267-68.
2 *Age.*, s. 155. Antonin Debidour (1847-1878)'un Avrupa diplomasi tarihiyle (1814-1878) ilgili bu kitabı 1891'de yayınlanmıştır.
3 "Harcırah Hakkında [Kararname]", *Düstur*, c. 3, s. 10, (9 Ca 1290).
4 *Age.*, s. 11.
5 Neccar, s. 472.
6 BOA, Y.PRK.UM. 79/46, 1324 Z 10.
7 "[S]aatde maaşının yüzde yarımı hesabıyla harcırah verilecekdir", ve "taraf-ı devletden vapur-ı mahsusa irkaben bi'l-enval gönderilen memurların mesafe-i bahriyye içün tayin kılınan harcırahının nısfı i'ta olunacakdır." Harcırah "dört mil [eşittir] bir saat hesabıyla" saptanmaktadır. "Harcırah", s. 14. Gidilecek yerlere olan mesafeleri ve yolculuk saatlerini içeren bir tablo harcırah hakkındaki kararnamenin sonunda eklidir. *Age.*, s. 19-22.
8 Osmanlı'da deniz ulaşımının kötü şartları için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Buhar Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağını Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknik-*

leri, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (ed.), İstanbul: IRCICA, 1995, s. 159.

9 Konya örneği için bkz. Mehmed Tevfik, s. 220.

10 Mehmet Tevfik, s. 158

11 Neccar, s. 164-166.

12 *Age.*, s. 166-167.

13 Semih Mümtaz, *Evvel Zaman İçinde: Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948, s. 34.

14 Mehmed Tevfik, s. 217.

15 Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıratı*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 106; Farah, s. 180.

16 BOA, DH.TMIK.S. 14/71, 19 Ca 1315.

17 Mamuretülaziz defterdarı iken vali vekili olan Emiri Efendi'nin, defterdar olarak atandığı Erzurum'a gitmesine yeni Mamuretülaziz valisi gelinceye kadar izin verilmemiştir. (BOA, A.MKT.MHM. 657/5, 13 Ca 1313). Cezayiribahrisefid vali vekili bir ara Defterdar İbrahim Bey'dir. (BOA, DH.TMIK.S. 18/78, 20 Z 1315). Van Vali Vekili Ali Bey vilayeti terk ederken yerine defterdarı bırakmak istemiştir. (BOA, Y.PRK.UM 80/35, 03 Ş 1325).

18 Mamuretülaziz Valisi Fehmi Bey Malatya'ya giderken yerine naibi bırakmıştır (BOA, Y.PRK.UM. 76/80, 27 CA 1323).

19 Sivas Valisi Hasan Hilmi Paşa Tenos'a bir teftiş gezisine giderken yerine Sivas Fırka Kumandanı Hulusi Paşa'yı bırakmıştır. (BOA, DH.TMIK.S. 12/84, 06 Ra 1315). Bitlis'te Mirliva Ali Paşa (BOA, Y.PRK.UM. 43/104 19 Ca 1316), Van'da Redif Kumandanı Ferik Münir Paşa bir ara vali vekili olmuştur. (BOA,Y.PRK. BŞK 57/23 21 Ra 1316). 1896 yazında Van'da vali vekili Ferik Sadeddin Paşa'dır. (BOA, İ.HUS, 48/ 1314/S-62). Halep valisi de yerine vilayet kumandanını bırakmıştır. (BOA, Y.PRK.UM. 502/38, 1324 Ra 07). Kastamonu Valisi Enis Paşa "hakkında birtakım şikayât vuku bulmasından dolayı tahkikat ve muhakemat ifa olunmak üzre azliyle yerine bir münasibi tayin buyruluncaya kadar vali vekaletinin redif kumandanına ihalesi hususu" 1323 Z 6 tarihinde irade buyrulmuştur. (BOA, SA 25/113).

20 Neccar, s. 184.

21 Edirne 1314 Salnamesi'nde (s. 838) Ferik Arif Paşa Vali olarak yazıldığı halde, 1315 Salnamesi'nde (s. 516) vali vekili olarak ve Mehmed Arif Paşa olarak yazılmış; bu arada 30 Haziran 1896 (19 M 1314)'da müşir olmuştur. 1319 Salnamesi, s. 49; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnuması* (Edirne, 1336/1920) 62n.

22 BOA, Y.PRK.UM. 38/ 81, 1315 M 14

23 "Harcırah Hakkında [Kararname]", s. 12.

24 "[V]ilayet vekaletinin kıdem ve ehliyeti ve rü'yet ve istikameti derkâr olan Mardin Mutasarrıfı Arifi Paşa'ya veyahud tensib buyrulacak diğer zata tevdi edilmesi zımnında emr u irade-i cenâb-ı sadaretpenâhîlerine intizar eylediğim ma'ruzdur." Diyarbekir vali vekaletinden sadrazama, BOA, YA.HUS. 502/59.

25 BOA, TFR.1.MKM. 9, 1320. 10. 9.

26 Aydın Aşar Müfettişi Rober Efendi Beyrut, (BOA, Y.PRK. AZN 17/23 25 L 1314), Stefanaki Bey Manastır vali vekaletliklerinde bulunmuştur. (BOA, Y.PRK.AZJ 47/92, 15 S 1321). Hamidiye vilayet idaresinde yer alan gayrimüslümler hakkında bkz. İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 Mayıs 1992*, İstanbul: İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, 1994, s. 163-171; Kırmızı, "Osmanlı Bürokrasisisinde Gayrimüslimler", "Osmanlı Bürokrasisisinde Gayrimüslim İstihdamı", "Osmanlı Bürokrasisisinde Akraba Ermeniler".

27 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılab*, c. I, s. 97-98.
28 Hüdavendigar 33/1324, s. 263.
29 Sivas 16/1321, s. 60, 17/1325, s. 63. Çeşitli arşiv belgeleri bu kullanımı teyit etmektedir. Mesela, "Anadolu ve Rumeli vilayetlerindeki jandarma alaylarında misafir kaydedilen zabitan" (BOA, Y.MTV. 238/97 1320 L 15); "Manastır zabtiye alayında misafireten bulunan Alay Beyi Faik Bey'in Diyarbekir'e gönderilerek merkez jandarma taburuna misafir kaydı" (BOA, İ.AS. 39, 1319 / ZA 17); "Musul vilayeti jandarma alayı birinci taburuna misafir kaydedilmiş olan Tabur Ağası Diyarbekirli Şeyh Musa Efendi'nin tekaüdlüğü" (BOA, İ.AS. 34, 1318/N-09).
30 Ankara 15/1325.
31 Bağdat 21/1325, s. 83 ve 98.
32 Ankara 15/1325, s. 57
33 Kastamonu 21/1321, s. 147.
34 Mesela, Sivas 16/1321, s. 63
35 "Paraca ve idare-i umûr-ı maliyece her yüzden ru-nüma olan müşkilatı hasbe'ssadakat arz ile defterdarlık içün nezd-i âlîde her kim tensib u ferman buyurulacaksa bir an evvel icra-yı icabıyla i'zamı kemal-i ehemmiyetle arz", BOA, Y.PRK. UM. 52/69, 1318 Ş 11.
36 Vali sarayı korkutmak için konsolosları zikretmeyi uygun görmüş olmalıdır: "Şu hale ve mükerreren vâki olan iş'ârâta nazaran menafi'-i rıza-yı âlî bir hal vukuuna mahal kalmamak içün bu kerre de istîzân-ı harekete müsaraat olunmuşdur", BOA, Y.PRK.UM. 53/41, 1318 Za 10.
37 BOA, Y.PRK.UM 53/14, 1318 L 26.
38 BOA, A.MKT.MHM. 676/18, 1313 N 10.
39 BOA, Y.PRK.UM. 52/74, 1318 Ş 18.
40 21 Za 1319, Tugay, s. 99.
41 BOA, Y.PRK.UM. 53/13, 1318 L 25.
42 BOA, Y.PRK.UM. 56/39, 1319 C 15.
43 BOA, A.MKT.MHM. 676/18, 1 Mart 1312.
44 BOA, TFR.1.MKM 51, 1320.11.23.
45 BOA, Y.PRK.UM 50/19, 1317 Z 25. Ferid Paşa bütün bu istihdam taleplerini kendisine bir gün önce sorulması üzerine yazmıştır.
46 *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*, s. 250 ve 292.
47 BOA, Y.PRK.UM. 68/120, (1321). Belgede geçen üç talep arasından, Kemal Bey'in vali maiyyetine alınmasıyla ilgili olanın üzeri kalemle çizilmiştir.
48 BOA, Y.PRK.UM. 75/30, 1323 S 18.
49 BOA, Y.PRK.UM. 70/40, 1322 Ca 14.
50 BOA, Y.PRK.UM. 78/112, 1324 24 Ra.
51 Şaşmaz, s. 205.
52 BOA, Y.PRK.UM. 58/2, 1320 M 1.
53 "Vekayi'in şekl u tarzı şikâyât-ı vâkı'aya tamamıyla muvafık olmayub her biri mahallin ve hal u zamanın muktezeyat-ı zaruriyesiyle muzır olmasıyla esasen paşa-yı mumaileyh hakkında mucib-i mesuliyet ciheti görülemediği...", BOA, A.MKT.MHM. 662/3, 1314 L 20.
54 "Yalnız ba'demâ bu misillu hilaf-u usul u kanun mu'âmelât ve harekâtdan tevakkî olunması lüzumunun mea't-tevbih mutasarrıf-ı mumaileyhe tenbih ve ihtarıyla iktifa olunması", BOA, A.MKT.MHM. 662/3, 1314 L 20.
55 "Kemal gibi bedhâh ve hainin Amasya mutasarrıflığından azli[y]le bu sırada bir livanın öyle bir beladan tahlisi Dahiliye nazırına karşı sadakatı kemterânemin

bu sur[e]tle bir kat daha tezahürü keramet ve hikmet-i şahaneye en büyük bir delil olduğundan", 26 Eylül 1319 (Tugay, s. 100).

56 Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, Londra: Frank Cass, 1993, s. 33-34. Necib Azuri, Arap tarih yazımında Arapların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasını ve ayrı bir laik pan-Arap imparatorluğu kurulmasını açıkça savunan ilk aktivist olarak bilinir.

57 BOA, Y.PRK.UM. 69/92, 1322 Ra 7.

58 BOA, Y.PRK.UM. 75/95, 1323 Ra 20.

59 "Naib Esad Efendi ve Mektubcu Trabzonlu İlyas Efendi ahaliden birkaçını dahi daire-i tezvirlerine alarak haberim olmaksızın sarf-ı sâika-i arzla defterdar-ı vilayet hakkında atebe-i ulyâya ve devâir-i aliyyeye telgraflar keşide eyledikleri", BOA, Y.PRK.UM. 43/11, 1316 Ra 22.

60 BOA, Y.PRK.UM. 43/11, 1316 Ra 22.

61 21 Temmuz 1317, Tugay, s. 137.

62 BOA, Y.PRK.UM. 56/37, 1319 C 15.

63 Aksüt, s. 78 ve 80.

64 Sadece *Kastamonu Vilayeti Salnamesi 21/1321*, s. 154.

65 BOA, Y.PRK.UM. 47/74, 1317 R 4.

66 "Taşra Meclisleri Azalarının Yekdiğere Tekaddümleri Hakkında Nizam", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872, c. I, s. 719-20 (19 Ramazan 1286/ 23 Aralık 1869).

67 BOA, A.MKT.MHM. 488/16, 1303 Ca 3.

68 Stanford Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire", s. 53-142; Carter V. Findley, "The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, s. 3-29. Bu kurumun belirli bir vilayette kuruluş süreci için bkz. Elizabeth Thompson, "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle East Studies*, 1993, 25/3, s. 457-475.

69 BOA, A.MKT.MHM. 618/45, 1314 L 28. Hariciye nazırının mektubundaki tarih 26 Şevval, sadrazamınkinde ise 27 Şevvaldir.

70 BOA, Y.PRK.MŞ. 8/15, 1323. Ra 13.

71 BOA, Y.PRK.UM. 47/74, 1317 R 4.

72 BOA, İ.DAH. No. 20, Ca 1316, *Musul-Kerkük*, s. 250.

73 Beshara Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley: University of California Press, 1995, s. 232.

74 Albert Hourani, "Ottoman Reform and Politics of Notables", s. 41-68.

75 Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adalet Yahut Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliye*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1306, s. 178.

76 Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılab*, s. 104.

77 Donald M. Reid, *Lawyers and Politics in the Arab World, 1880-1960*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1981, s. 81.

78 Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Paletsine*, Oxford: Oxford University Press, 1968, s. 154-56; Reid, s. 81.

79 Reid, s. 81-82.

80 Fatmagül Demirel, "Adliye Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003, s. 130.

81 BOA, YEE 80/19, 1316 N 25.

82 BOA, MV.104/18, 1320 S 3.
83 BOA, İ.DAH. No. 20, Ca 1316, *Musul-Kerkük*, s. 250.
84 Ali Haydar Mithat, s. 143.
85 Öztuna, c. II, s. 821.
86 BOA, Y.PRK.UM. 45/77, 1316 Z 4.
87 BOA, Y.PRK.UM. 48/21, 1317 Ca 30.
88 "(E)hemmiyyet-i maslahata mebni emniyyet-i şahaneyi haiz bendegandan acizlerine usul-aşina bir muavin ihsan buyurulmasını yine niyaz eylediğimin hâkpây-ı hümayun-i hazret-i şehinşâhîye arzı mütemennâdır efendim," BOA, Y.PRK.UM. 48/45, 1317 C 14.
89 BOA, Y.PRK.UM. 49/124, 1317 Za. 27.
90 BOA, Y.PRK.UM. 50/3, 1317 Z 2.
91 SA 22/460; Sunguroğlu, c. I, s. 218.
92 Sunguroğlu, s. 220.
93 "[Ç]âkerleri aleyhine olarak bir mahzar tertib etmekdedirler. Merkumların ne makûle adamlar olduğunu herkes bildiklerinden kendilerine kimse tabi olmayub, binaenaleyh tertib eyledikleri varakada birkaç mühür vaz ederlerse, çarşudan alacakları sahibsiz mühürlerden ibaret olacağı," BOA, Y.PRK.UM. 36/41, 1314 C 23.
94 BOA, Y.PRK.UM. 35/108, 1314 R 25.
95 BOA, Y.PRK.UM. 36/50, 1314 B 7.
96 BOA, Y.PRK.UM. 36/50, 1314 B 7.
97 BOA, Y.PRK.UM. 36/55, 1314 B 13.
98 BOA, Y.PRK.UM. 42/105, 1316 Ra 4.
99 BOA, Y.PRK.UM. 58/77, 1320 S 21.
100 BOA, Y.PRK.UM. 58/77, 1320 S 21.
101 BOA, Y.PRK.BŞK. 73/114, 1322 Za 23.
102 *Düstur*, c. I, s. 626-629.
103 *Düstur*, c. 3, s. 24.
104 *Düstur*, c. 3, s. 24-37.
105 "Ale'l-umum vilayetlerde emvâl-i devletin tahsilinin ve hıfz ve irsal ve sarfının nezareti valilere muhavvel ve bu babda defterdarlarla müşterek olan mezuniyet ve mesuliyetlerinin derecâtı nizamât ve talimat-ı mahsusa ile muayyen olduğundan, anların ahkâmına tevfik-i harekete dikkat edeceklerdir", *Düstur*, *1.Tertib*, c. 3, s. 30.
106 *Düstur*, c. 3, s. 271-276, 13 S 1293.
107 *Düstur, 1.Tertib*, c. 2, s. 74-78, 5 S 1288/ 26 Nisan 1871. II. Abdülhamid öncesi maliye mevzuatı için bkz. Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
108 BOA, MV.100/44, 1318 Ra 7.
109 *Sivas Salnamesi 16/1321*, s. 51-52. *Sivas Salnamesi 17/1325*'de artık Tahsilat Komisyonu reisi vali değil, defterdardır, s. 54.
110 "Musul'da nâm-ı nâmî-i hazret-i hilafetpenâhîye olarak bir mekteb-i sanayi ile hastahane inşası içün Musul vilayetine mezuniyyet i'tası", İ.HUS. 104/ Ş.1319, *Musul-Kerkük*, s. 275.
111 Mehmet Bengü Uluengin-Ömer Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", *TALİD*, Güz 2005, sy. 6, s. 353-436.

112 Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 2. baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 1992, s. 81; Davison, 1963, s. 48; Abdülkadir Özcan,"II. Mahmud'un Memleket Gezileri," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991, s. 361-79. Sultan Abdülmecid'in Akdeniz adalarına seyahati için bkz. Ahmed Lütfi, c. IX, s. 30-32.

113 II. Abdülhamid'in fotoğraf koleksiyonu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. Bu koleksiyon hakkında bkz. Stanford Shaw, "Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, Ankara: TTK 1991, s. 179-97; C.E.S. Gavin ve Harvard Semitic Museum, "Imperial Self Portrait: The Ottoman Empire as Revealed in Sultan Abdul Hamid's Photographic Albums", Harvard University: Office of University Publications, 1989; Gilbert Beaugé & Engin Çizgen, "Images de l'Empire et Empire des images: 1876-1909", *Images d'Empire, aux origines de la photographie en Turquie*, İstanbul: Institut d'Etudes Françaises d'lstanbul, 1992.

114 E. Hazım Tepeyran, *Hatıralar,* İstanbul: Pera Turizm, 1998, s. 12.

115 BOA, Y.PRK.UM. 75/71, 1323 Ra 10.

116 BOA, A.MKT.MHM. 679/14, 1314 Ca 8.

117 BOA, YEE 80/19, 1316 N 25.

118 "Bu sene dahi mülhakât-ı vilayetin bazılarını teftiş etmek üzere Konya'dan Mayısın altıncı pençşenbe günü hareket ve yirmibeşinci günü avdet olunarak", BOA, DH.TMIK.S. 28/1, 1317 B 3. Bu rapor A3 formatında yirmi sayfadır.

119 "Bu defa on iki gün içinde Beyşehri, Seydişehri, Bozkır, Karaman kazalarını ve Belviran ile kasaba nahiyelerini dolaşarak", Konya'dan Mâbeyn'e BOA,Y.PRK. UM. 53/37, 1318 Za 9. Aynı raporun Dahiliye Nezaretine gönderilen nüshası BOA, DH.TMIK.S. 33/75, 1318 Za. 13. İkisi de 28 Şubat 1901 (9 Za. 1318)'de yazılmıştır.

120 İnalcık, *Centralization*, s. 30.

121 BOA, MV 91/18, 1314 Ş 17.

122 BOA, Y.PRK.UM. 3/19, 1297 L 13.

123 BOA, DH.TMIK.S. 33/75, 1318 Za 13.

124 FO, 424/197, No. 34, s. 23-24, Erzurum, 20 Temmuz 1898; Konsolos Graves'ten Mr. de Bunsen'e (*EHİB*, s. 352-353).

125 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi Matbaası, 1961, s. 40.

126 FO, 424/197 (*EHIB*, s. 352-353).

127 BOA, DH.TMIK.S. 23/57, 1316 L 12.

128 Farah, s. 180.

129 BOA,Y.PRK.UM. 77/72, 1323 L 3.

130 BOA,Y.PRK.UM. 71/65, 1322 B 29.

131 Ali Haydar Mithat, s. 143.

132 BOA, Y.PRK.UM. 59/91, 1320 C 9. Raporun altınaki imza "Nevşehir'de Konya Valisi Ferid" şeklindedir.

133 BOA, DH.TMIK.S. 23/57 (2), 1316 L 12.

134 BOA, DH.TMIK.S. 23/57 (1), 1316 L 12.

135 BOA, DH.TMIK.S. 27/53, 1317 C 18.

136 BOA, Y.PRK.UM. 65/45, 1321 R 10.

137 BOA, Y.PRK.ASK. 174/122, 1319 C 10.

138 Rodney Barker, *Legitimating Identities: The Self-Presentations of Rulers and Subjects*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001, s. 59-60.
139 İstanbul'da icra edilen Osmanlı seremonileri için bkz. Hakan T. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Merasimler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
140 *Ahenk Gazetesi*, 31 Ağustos, 1-2 Eylül 1898.
141 *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet"*, Yücel Demirel (ed.), İstanbul: Arba, 1991, s. 32.
142 BOA, Y.PRK.UM. 61/76, 1320 L 3.
143 BOA, Y.PRK.UM. 77/47, 1323 Ş 15.
144 BOA, Y.PRK.UM. 66/75, 1321 C 8.
145 Gross, s. 478.
146 İmparator Hayfa (26 Ekim), Kudüs (25 Ekim- 4 Kasım), Beyrut (5 Kasım), Şam (7-10 Kasım), Baalbek (10 Kasım) ve tekrar Beyrut (10-12 Kasım) güzergâhını izlemiştir.
147 Gross, s. 475-476.
148 BOA, Y.PRK.UM. 55/78, 1319 Ca 23.
149 Arıkoğlu, s. 40.
150 BOA, YEE 58/21, 1322 Ş 16.
151 M. Kamil Dursun, *İzmir Hatıraları*, s. 12.
152 Admiral Miklos Horthy, *Memoirs*, http://www.fortunecity.com/victorian/wooton/34/horthy/ 02.html.
153 İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir, 1608-1918*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2001, s. 336-337.
154 J. G. Anderson, *A Journey of Exploration in Pontus*, Brüksel: Studia Pontica, 1903.
155 Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, Londra: Bickers, 1900, s. 11
156 Arıkoğlu, s. 37.
157 Biren, s. 165.
158 BOA, Y.PRK.UM. 70/65, 1322 Ca 24.

5. Bölüm

Vilayet İdaresinin Sorunları

Taşrada Taşkınlıklar ve Kriz Yönetimi

Her hükumetin olduğu gibi, Abdülhamid rejiminin de en büyük korkusu -eşkıyalıktan ayaklanmaya uzanan yelpaze içindeki- geniş kapsamlı asayiş meseleleridir. Ortak gözetleme ve grup sorumluluğunun bu gibi huzursuzlukları önleyeceği ve sert cezalandırma yöntemlerinin idareyi zora sokacak kötülüklerin önünü alacağı varsayılmaktadır. Ancak, taşranın en önemli mülki amirleri, yani padişahın vilayetlerdeki gölgeleri olan valilerin gücü de artık son derece sınırlıdır. Ayrıca valilerin bazı psikolojik bariyerleri de hesaba katılmalıdır: Bir vukuatı yatıştırmak ya da çözmek üzere kolluk güçlerine başvurmak, aynı zamanda merkezi hükumetin dikkatini vukuu önlenememiş bir soruna çekmek demektir. Daha da kötüsü, mahalli kolluk güçlerinin düzeni tekrar sağlayamaması ve eylemcileri cezalandıramaması durumunda, vali sorunun bu hale gelmesinden dolayı sorumlu tutulacak ve azledilecektir. Bütün bu olasılıklar gerçeklerin saklanması veya sorunların olduğundan küçük gösterilmesi gibi yöntemlerin yardıma çağrılmasını, vali zaviyesinden meşru kılmaktadır. Toplumsal bir sorunu tanımak ve onunla samimi olarak uğraşmak, bunun için de sosyal bir eşitsizliği, bir adaletsizliği çözmeye çalışmak valinin tutmaya nadiren cesaret edebileceği bir yoldur.

19. yüzyıl sonları, Avrupa'da da askeri yöntemlerin hayranlık uyandırdığı, askeri değerlerin toplumsallık kazandığı, sivillerin zihnen askerileştiği bir çağdır. 1908'den sonra Kurtuluş Savaşı'na kadar meydana gelen bazı olaylarda İttihatçılığa mal ettiğimiz şiddet bastırma yöntem-

leri, tarihi kökenlerini önceki on yıllarda bulabileceğimiz bir *zeitgeist*in eseridir. Büyümeye yüz tutan bir sorun, acımasız bir bastırmayla karşılık bulabilirdi.

Siyasal düzen devletin resmi iletişim ağının sorunsuz çalışmasına bağımlıdır; ancak devlet, günlük işlemlerinden ahalisinin haberdar olmasını gerektirecek bir anlayışta değildir. Yönetilenin katılımı, dönemin idare anlayışında henüz yer bulmamıştır. Yine de Hamidiye idaresinin geliştirdiği bilgilenme ve gözetim ağının nisbeten yaygınlığı, iletişimin gelişimi ve iletenlerin idareye katılımı lehine yorumlanabilir. Bu yoruma, memurların performansını denetlemek üzere çalışan gizli bir bilgilendirme sisteminin mahalli şartlar hakkında sağladığı ayrıntılara iyimser bakıldığında varılabilecektir. İmparatorluk sathında iletişim alanında yaşanan gelişmeler, özellikle de telgraf ve demiryolu ağının genişlemesi devlet idaresini inanılmaz ölçüde etkilemiştir.

Aslında on dokuzuncu yüzyılın sonuna doğru asıl değişen, siyasetin temel strüktürüdür. Siyasetin bu evrimi kitle toplumunun (*mass society*) yükselişi, ulus-devletlerin oluşma trendi ve iktisat ile toplum alanındaki büyük dönüşümlerin kesişmesiyle yakından ilişkilidir.[1] Osmanlı gerçekleri de aynı minvalde değişmiştir.

İncelediğimiz dönem aynı zamanda, Osmanlı bölgelerinde ayaklanma ve kalkışma çapında geniş tabanlı asayişsizliklerin de yaşanmış olduğu bir zamandır. Mesela İzmir, çiftçi kökenli askerlerin isyan hareketlerine sahne olmuştur. 1902'de dört bin civarında asker şehri yağmalamıştır. 1906'da, 1907 Haziranında ve 1908 Martında da yine askerler, alamadıkları maaşları için ayaklanmışlardır. 1907 başındaki şiddetli kış şartları bütün emtia çeşitlerinde fiyatları yükseltmiş, mesela et ve mahsüllerinin fiyatları 1907 Martında İstanbul'da ikiye katlanmıştır. Odun fiyatı yüzde 250, kömür fiyatı üç kat artmıştır. Bunlar yetmezmiş gibi daha sonra baharda kuraklık yaşanması tahıl hasadını normalden yarı yarıya azaltarak açlık tehlikesi yaratmıştır.[2] Halk arasında daha büyük bir memnuniyetsizlik ise, sadece koyundan alınan *ağnam vergisi*nin 1903 Ağustosunda *hayvanat-ı ehliye rüsûmu*na dönüştürülerek bütün ehli hayvanlara teşmil edilmesi üzerine çıkmıştır. İlaveten, köylüden alınan *temettü vergisi*nin de artık *vergi-yi şahsi* adıyla şehirliden de alınmaya başlaması toplumsal gerginliği daha da artırmıştır.[3] Toplumun özellikle geçimini hayvancılıkla sağlayan kesimi *hayvanat-ı ehliye rüsûmu*na karşı İstanbul'u telgraf yağmuruna tutmuştur. Mart 1905'ten itibaren imparatorluğun İşkodra, Bağdat, Basra, Musul ve Erzurum gibi köşelerinden gönderilen sayısız dilekçeler hükumeti ve sarayı bunaltmıştır.[4] Ocak 1906'dan sonra da *vergi-yi şahsi* aleyhinde benzer dilekçelerin, özellikle Kastamonu ve Necid bölgelerinden geldiği bilinmektedir.[5]

Erzurum Olayları

Erzurum'da çıkan ve birkaç valinin başını yiyen olaylar,[6] 1908'deki ihtilalin arifesinde vilayetlerdeki tansiyonun nasıl yükselmiş olduğunu gözler önüne sermektedir. Erzurum Valisi Nazım Paşa, İstanbul'a bir arzıhal iletmek üzere kalabalık bir grubun toplandığını haber almış ve hazırlanan metni ele geçirmeye çalışmıştır. Metni vermeyen ahali valinin huzuruna çıkmak istemiş, yeni vergileri kaldırmazsa dükkanların kepenklerini kapatacaklarını, saraya telgraf göndermek üzere postahanenin önünde toplanacaklarını ifade etmişlerdir. 14 Mart 1906'da, öfkeli kalabalıklar valinin ikametgâhı önünde toplanır. Kalabalığı yatıştırmak için başarısız bir nutuk denemesinde bulunan Nazım Paşa'ya ateş edilir ve vali yaralanır. Memnuniyetsiz kalabalık planlandığı üzere postahaneye akar. Bakkallar dükkanlarını kapatmış, okul kapıları açılmamış, memurlar işe gitmemiştir. Ertesi gün kalabalığı dağıtmak üzere gönderilen askerler de vergilere isyan eden topluluğa katılmıştır. Aynı amaçla gönderilen müftü bile askerler gibi yapmış, hak verdiği kalabalığın mücadelesinde ön saflara geçmiştir. Artık kontrolü tamamen kaybeden vali, konağından çıkamaz hale gelir. Postahane önünde her gün toplanan kalabalıklar saraya her defasında yeni bir dilekçe gönderir. Meğer dilekçelerine vazıh bir cevap alamamalarının sebebi telgraf hattının valinin konağından geçiyor olması imiş. Gönderilen bütün telgrafları saray ağzıyla cevaplayan vali, sarayı da kendi zaviyesinden bilgilendirerek isyanı küçük göstermeye çalışır. Posta ve Telgraf Müdürü Subhi Bey'in nihayet halkı bilgilendirmesi üzerine, on beş gün sonra durumu anlayan asi halk telgraf hatlarını keser, valiyi konağında hapseder ve saraya daha sert dilekçeler göndererek valinin görevden alınmasını talep eder.

Durumu öğrenen padişah, 5 Nisan 1906'da Nazım Paşa'yı valilikten azlettirir. Diyarbekir Valisi Ata Bey Erzurum'a getirilir. *Şura-yı devlet*teki Temyiz Mahkemesi üyelerinden Mustafa Bey ve eski Muş Mutasarrıfı Hüsnü Bey olayları tahkik etmek için Erzurum'a gönderilir. Heyet Bâbıâlî'ye gönderdiği raporda, Bayburd'dan Erzurum'a giderken kendilerine ahali tarafından yeni vergilerden memnuniyetsizliği ifade eden birçok arzıhal verildiğini bildirir. VI. Ordu Komutanı Zeki Paşa'ya, şehirde asayişi sağlamak üzere bir ferik göndermesi emredilir. Zeki Paşa, VI. Ordu'da görevli Şevket Paşa namında bir topçu müfettişini yeni vali Ata Bey Diyarbekir'den gelinceye kadar vali vekili olarak gönderir. Şevket Paşa yeni vergilerin toplanmayacağını açıklar. Bu arada, otuz iki devlet memurunun görevden alınması talebini dile getiren altı yüz imzalı yeni bir dilekçe *tahkik heyeti*ne iletilir. Yeni vali Ata Bey'e iletilmek üzere hazırlanan başka bir dilekçede de yeni vergiden muafiyetten öte talepler öne sürülür.

Harita 3: Erzurum Vilayeti

Kaynak: ***Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*****, Rahmi Tekin, Yaşar Baş (haz.), İstanbul: OSAV, 2003.**

ارضروم ولایتی
کیلومتره ۱/۱,۵۰۰,۰۰۰ مقیاسنده
روسیه
اردهان
قارص
بتلیس ولایتی
وان ولایتی
٣٩
٤٠
٤١

Bu talepler arasında Ermeni ahaliden artık *bedel-i askeriye* alınmaması, Hamidiye Alayları'nın kaldırılması, tedarikçilere ve askerlere verilen tapu senetlerinin ve kuponların karşılıklarının ödenmesi ve mahalli memurlarla vilayet bütçesinin sıkı kontrolü vardır. Yeni vali askerlerin biriken maaşlarını ödedi ve şehrin güvenliğini beş aylığına sağlamayı başardı. Sonra Ata Bey, saraydan, müftünün ve ayaklanmaya önderlik eden bazı kişilerin sürülmesini ister. Gerekli müsadenin çıkması üzerine zabtiyeler bu önderleri bir geceyarısı evlerinden toplamaya başlar. Bunu sonradan duyan ahali ertesi gün toplanır ve üç zabiti öldürüp evlerini yağmalar. Bu eylemlerle tatmin olmayan kalabalıkların öfkesi vali konağını hedef alır ve vali yakalanıp dövüldükten sonra İbrahim Paşa Camii'ne hapsedilir. Vali kendisine zorla imzalattırılan bir telgrafla sürgünlerin Erzurum'a geri gönderilmesi için kasabalara talimat verir. Sürgünler kalabalık tarafından törensel bir şekilde geceyarısı şehrin girişinde karşılanır. Vali serbest bırakılır, ancak şehrin kontrolü tamamen asilerin eline geçmiştir.

İstanbul Ata Bey'i azledip yerine Zeki Paşa'yı vali atadıysa da, IV. Ordu komutanı bu görevi üstlenmeyi reddetmiştir. Bunun üzerine Mamuretülaziz Valisi Nuri Bey Erzurum'a transfer edilir. Yeni vali İstanbul'dan, vergilerin kaldırılmasını ve sürgün edilen liderlerin affedilmesini ister. Uygun cevabı aldıktan sonra vali topluluğun önde gelenlerini konağına çağırır ve onlara sürgünlükten muafiyetlerini müjdeler. Bu elit zümre karardan memnun olmuşsa da, ertesi gün dört yüz kişilik bir topluluk valiye gelip ortada af gerektirecek bir suçun olmadığını ve kimsenin yeni vergileri ödemeyeceğini bildirir. Başka vilayetlerden de benzer talepleri içeren dilekçeler alınması üzerine İstanbul önce 20 Mart 1907'de yeni vergileri revize edip oranını düşürür, beş gün sonra da tamamen kaldırır. Vali Nuri Bey telgrafla gelen bu haberi konağı önünde topladığı askerlere, zabitlere ve memurlara okur. Ancak bu müjde de Erzurum'daki olayları sonlandırmaz. İsyanı örgütleyenler aslında *Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'nin Erzurum koludur ve bunların asıl amacı meşrutiyetin ilanını sağlamaktır. Bunlar eylemlerini sonlandırmak şöyle dursun, tam tersine arttırırlar. Eylemcilerin son darbesi altı ay sonra gelecektir: İsyan komitesi kıtlıktan dolayı hububat fiyatlarını yükselten bazı tüccarları öldürtür. Vali Nuri Bey komitenin liderlerini konağına çağırır ve onlara asayişin sağlanması için gerekirse Erzurum'un bombalanması hakkında eline ulaşan emri gösterir. Birkaç günün sakin geçmesinden sonra olayların yeniden başlaması üzerine Nuri Bey Erzurum'dan nakledilmesini istemiştir.

Bağdat Valisi Arnavut Abdülvahhab Paşa, İşkodra'ya nakledilen Nuri Bey'in yerine Erzurum valiliğine getirilir. Bu arada, tüccarların katlinden sonra ahali arasında komitenin eylemlerine karşı memnuniyetsizlik baş göstermiştir. Bu memnuniyetsizliği hisseden komite hemen askeri bir

darbe planlar. Plandan haberdar edilen Abdülvahhab Paşa IV. Ordu Komutanı Zeki Paşa'yı yanına alır ve darbe hazırlıklarının içinde olan zabitleri sürgüne gönderir. Yeni vali olayların önüne geçmek için İstanbul'dan geniş yetkiler almıştır. Bunları kullanmaktan çekinmeyen vali başka bazı askerlerin de yerini değiştirmiş, başka bir şehirden bir bölük asker getirtmiş ve komite liderlerini hapsetmiştir. Sonuç olarak, vergi mükelleflerinin meydana dökülmesiyle Erzurum'daki hükumet binası harap olmuş, birçok memur öldürülmüş, üç vali değişmiş, bir vali yaralanmış ve askerlerin bir bölümü ayaklanmaları bastırmaktan imtina ederek vilayetteki sivil idareyi zor durumda bırakmıştır.

Zor Kullanımı ve Kolluk Kuvvetleri

İkna yöntemleri ve hukuka dayalı süreçler bir sorunla başa çıkmaya güç yetiremediğinde, valiler politikalarını uygulamak için emirleri altında bulunan asker ve polis kuvvetlerini kullanırlar. Kolluk kuvvetlerinin yokluğunda, vilayet garnizonundaki askerler valinin emriyle polis teşkilatı işlevini görmektedir. Bazı durumlarda, özellikle de vali asker kökenli olduğunda, valinin askeri sorumluluğu daha büyüktür, çünkü bu durumda vali aynı zamanda ordu komutanı yetkileriyle donatılmıştır.

Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa, Erzurum'dan Mart 1896'da gönderdiği bir raporda, Kürt aşiretlerin Ermenilere yönelik saldırılarını durdurmanın tek yolunun, valilerin haklarını sorumluluklarıyla orantılı olarak artırmak olduğunu yazmış, valilerin İstanbul'dan müsaade beklemeden askeri kuvvet kullanabilmeleri gerektiğini ifade etmiştir:

> Vilayet tarafından vuku bulacak ihtar üzerine, merkez-i Ordu-yı Hümayun'a malumat verilmekle beraber, hemen *bi-lâ-tereddüd* harekât-ı askeriyye icrası lüzumunun kumandanlarına kati suretde tebliği ve vilayete dahi bu makule tahrir-i iş'ârdan dolayı vakanın neticesinde terettüb edecek mesuliyeti deruhde etmiş olacakları cihetle bu mezuniyeti sû-i isti'mâl etmemeleri (...) suret-i mahsusada tavsiyesi ferâiz-i umûrdan görünüyor.[7]

Çok daha sonraki bir tarihte, 12 Mayıs 1902'de, *Meclis-i Vâlâ* "*hadiselere zamanında müdahale edilmesine imkan verecek tedâbir-i lâzıme ittihazına valilerin mezun kılınması*" kararını almıştır. [8] Başka bir belgede "*tahsisât-ı mestûre suret-i sarfının valilerin takdirine bırakıldığı*" da sarahatle belirtilmiştir.[9] Valilerin elini güçlendiren bu gibi kararlara rağmen, Muntefik'teki asi aşiretlerden vergi toplamak için gereken askeri kuvvetleri harekete geçirmeye Basra valisinin gücü yetmemiştir. 1906 yılının

başlarında, asi aşiretlere karşı güç kullanılmadığını gören uysal aşiretlerin de onların yolunu tuttuğunu bildiren vali, ilaveten maaşları ödenmeyen altı tabur askerin de idareye başkaldırmanın eşiğinde olduğunu yazmıştır: "*Defaat ile vuku bulan ma'ruzât-ı çâkerânemin cevabsız bırakılmasından dolayı vukua gelmesi melhuz olan bir fenalıkdan kat'iyyen mesuliyeti kabul edemeyeceğimi arz eylerim.*"[10]

Vilayetlerdeki askerler, bütün ihtiyaçları yerinde giderildiği için valilere bağımlıdırlar ve bir vilayet kumandanının emri altında hareket ediyor olsalar da kısmen valinin kontrolündedirler.[11] Özellikle kolorduların bulunduğu vilayetlerde mevcut büyük sayıdaki askerlerin iaşe ve ibatesi valilerin uğraşmak zorunda kaldıkları en büyük sorunlardandır.[12] Hamidiye döneminde sadece vilayet merkezinde konuşlanmış askerlerin değil, bahsi geçen büyük merkezi ordu kuvvetlerinin de yaşam şartları pek kifayetsizdir. Bu merkez ordulardan Erzincan'da konuşlanmış bulunan IV. Ordu'nun Kumandanı Zeki Paşa, 1902 yılının ilk günlerinde askerlerinin sefil halinden şikayette bulunarak ihtiyaçların muntazaman giderilmesi için valiyi uyarmak üzere padişahın dikkatini çekmiş, "*merkez ordu metâlib-i ma'ruzasının haftalığa bi't-taksim muntazaman takdim ve irsali hususunun ve merkez-i vilayetlere emr u ferman buyrul*"masını arz etmiştir.[13]

Geniş vilayet topraklarının çeşitli köşelerinde yerleşik birliklerin iaşe ihtiyacının giderilmesi sadece büyük bir maddi meblağı değil, bir organizasyon kabiliyetini de gerektirmektedir. Kosova Valisi Mehmed Hafız Paşa'ya göre bunun yolu işi yerli müteahhitlere ihale etmektir. Fakat *seraskerlik* bu iaşe ihalelerini İstanbul'da toptan halletmekte, büyük müteahhitlere işi vermekte; bunlar da aldıkları ihaleleri daha küçük taşeron müteahhitlere bölüştürmektedir. Bu küçük müteahhitlerin hazineden paralarını almakta zorlanması bütün prosedürü zora sokmaktadır. Paralarını alamayan taşeronların vilayetlerdeki askerlere yiyeceklerini zamanında ve yeterli miktarda teslim etmemesi, valileri sıkıntıya sokmaktadır. Kosova Valisi Mehmed Hafız Paşa'nın bu prosedürün değiştirilmesi ve işlerin yerli müteahhitlere ihale edilmesi yönünde seraskerliği ikna edemediği için sonuçsuz kalan çabaları olmuştur.[14] Bu konuyla bağlantılı başka bir sorun ise, Osmanlı askerlerinin silah ve mühimmatının eski ve yetersiz olmasıdır. Aydın Valisi Kamil Paşa'nın on dokuzuncu yüzyılın son yıllarında eşkıya efelerle başa çıkamamasının sebeplerinden biri, bunlar Martini tüfeklere sahipken valiye bağlı kolluk kuvvetlerinin kısa mesafeli Schneider tüfekleriyle yetinmek zorunda kalıyor olmalarıdır.[15]

Devlet merkezileşmesinde gelinen nokta, Osmanlı valilerini sorun yaşadığı önemli konularda yenilik yapacak yetkilerden mahrum bırakmıştır.

İstanbul'un vilayetlerdeki yönetim dinamiklerine güvensizlik ve şüpheyle bakıyor olması, valileri statükocu bir tarzda hareket etmeye zorlamıştır. Vali, vilayetinden merkeze aktarılacak kaynakların çoğaltılması yönünde hissettiği yoğun bir baskı altında hareket etmektedir.

Komşu Valilerle Yaşanan Sorunlar

Valiler saray tarafından bazen bizatihi komşu vilayetlerdeki idareyi gözetlemek için kullanılmıştır. Sık görülen bir durum olmamakla birlikte, valilerin birbirleri hakkında saraya yazdıklarına bakıldığında bu yargıya varmak zor olmamaktadır. 28 Şubat 1901'de Konya Valisi Ferid Paşa, Hüdavendigar valisinin İzmit ve Bursa'da tütün kaçakçılığını önleyecek kudreti gösterememesinin, Konya vilayetinin bu vilayete yakın kesimlerini kötü etkilemekte olduğunu yazmıştır.[16]

Valiler arası problemler Arap vilayetlerinde daha çok göze çarpmaktadır. Beyrut Valisi Reşid Mümtaz Suriye valisi hakkında saraya defaatle jurnal ulaştırmıştır. Mesela, bir keresinde komşu valinin bir protokol hatasını, konsolosların şımarıklığından rahatsız olduğu bilinen İstanbul'u tedirgin etmek için kullanmıştır, 15 Ekim 1902'de, "*Suriye Valisi Paşa'nın İngiliz Devleti'nin Bozcaada vis-konsolos-ı cedidini Şam'a muvâsalatında şimendüferden bizzat istikbal etmesi gibi hilaf-ı usul bir muamele etmesinin konsoloslarca numune-i misal addolunabileceğinden*" bahsetmiştir.[17] Önemli bir liman kentinde konuşlanmış bir vilayet merkezinde oturmanın avantajını kullanmasını bilen Beyrut valisi, sadece komşu Suriye'nin valisine değil, Adana gibi daha uzaktaki bir valiye gelen yasak yayınlara da vâkıf olabilmektedir: "*Bugün dahi Suriye Valisi Nazım ve Adana Valisi Bahri Paşalar ve Cebel-i Lübnan dahilinde Şuf Kaimmakamı Mustafa namlarına Hilafet ve Gökden Sada evrak-ı matbua ve muzırrasından İngiliz postahanesiyle vürud eden nüshalar hemen derdest edildiği ma'ruzdur.*"[18] Bu gammazlamalar bazen, "*Suriye vilayetinin ağnam rüsûmu buraya nisbeten üç misli fazla olduğu halde, surre-i hümayun tertibi içün oraca hiçbir şey yapılmadığı*"[19] ifadesinde olduğu gibi, kıskançlığı, çocukluk seviyesinde izhar eden noktalara varabilmektedir. İki vali arasında daha erken bir tarihte meydana gelen bir sürtüşmenin sebebi ise daha da yüz kızartıcıdır. Suriye Valisi Nazım Paşa'ya, Mâbeyn'den aldığı bir mektupta, Beyrut valisinin kendisi hakkındaki bir iddiasının gerçek olup olmadığı sorulmaktadır. İddiaya göre Suriye valisi "*Yahudi ve Mısırlı kızlarla imrâr-ı vakit*" eylemektedir. Nazım Paşa bu iddiayı 14 Nisan 1899 tarihli yazısında sert ve kesin bir dille reddetmiş ve valiyi padişaha şikayet edeceğini bildirmiştir:

> Vazâif-i resmiyyemin haricinde hava almak için bile sokağa çıkmamakda ve haneme kimseyi kabul eylememekde olduğum halde, müftereyât-ı vâkı'a hayat ve namusuma tesir eylediği içün Beyrut valisini isbat-ı müdde'aya davet ve mümkün takdirde masdar-ı adalet ve merhamet olan atebe-i ulyâ-yı cenâb-ı padişâhîye arz-ı şikayet eyleyeceğim. [20]

Ancak daha sonra Beyrut valisi kesinlikle böyle bir iddiada bulunmadığına dair Suriye valisini temin etmiştir. Daha da ilginci kısa bir müddet sonra Beyrut valisine de Mâbeyn'den benzer bir mektup gelmiş olmasıdır. Hatta Nazım Paşa V. Ordu Komutanı Cevad Paşa'ya da aynı mektuptan gönderildiğini öğrenmiştir. Söz konusu kişilerle irtibata geçen Nazım Paşa kendilerine Mâbeyn'den gelen ve benzer iddialar taşıyan üç mektubun padişaha gönderilmesini önermiş ve Mâbeyn'e de bu iddiaları ortaya atan kişinin isbata muktedir olamayacağını temin ederek, gerekirse konuyu soruşturmak üzere gizli bir memurun görevlendirilebileceğini yazmıştır:

> Emn ü itimad-ı âlîye haiz buraya bir memur-i hafî gönderilmesine her halükarda yegane istinadgâhım olan adalet ve merhamet-i cenâb-ı padişâhîye istinaden ve Beyrut valisiyle Cevad Paşa'ya gelen mektublar da tedâbir-i iblis-pesendâne cümlesi münderic olub, hidemât-ı nâcizânemden başka yedi sene ve dahili ve harici birçok entrikalar ve tehlikeler içinde tâkatden kesilüb hasta halinde bile ifa-yı vazifeden gerü kalmamış olan bir abd-i sadık hakkında böyle resmi damgalı evrak ile vuku bulan müfterayâtın ne mertebe tâkat-küdaz olabileceği, [21]

hakkındaki takdiri de saray erkanına bırakmıştır.

1903 yılının başlarında Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Muzaffer Paşa, Beyrut valisinin seyahat izni olmayan Osmanlı tebaasının Cebel-i Lübnan ve çevresinden kaçak olarak yurtdışına çıkarılmasının önlenmesi konusunda kendisine yardımcı olmamasını eleştirmiş, hatta bu insani konuda kendisine özellikle düşmanca bir tavır beslediğini ifade etmiştir.[22] Beyrut limanındaki memurlar hakkında bu gibi yolsuzluk iddialarının ayyuka çıkması üzerine, Bâbıâlî Beyrut Valisi Reşid Paşa'yı görevden almış ve vilayete bir *tahkik heyeti* göndermiştir. Bu heyetin raporu Muzaffer Paşa'nın iddialarını haklı çıkarmıştır: Reşid Paşa bazı mahalli eşraf ve erkanın menfaatlerini kollamış ve gayrimeşru uygulamalara meşruiyet sağlamıştır.[23] Rus Savaşı ile Yemen ve Makedonya'daki isyanlar sırasında (1897-1903) askere alınma ihtimallerinin yükselmesi, Suriye ve Beyrut vilayetlerindeki köylüleri rüşvet yoluyla denizaşırı memleketlere kaçmaya sevk etmiştir.[24]

Vilayetinde kaçakçılık işlerinin kökünü kurutmaya çalışan Konya valisi, İzmit ve Bursa'dan gelen kaçakçılara yerinde mani olunamamasından

şikayet etmiştir. Bursa valisinin aymazlığı, idama mahkum bir firarinin aman dilemesine aracılık etmesi derecesine varmıştır:

> Vilayet ahalisinden kaçakçı olanların tahdîd-i cüretlerine muvaffakiyet hasıl olduğu halde, İzmid'den Bursa'dan gelmekde olan kaçakçıların duhul ve tecavüzüne sedd-i mümâna'at çekilememiş ve bu da gereği gibi mezkur Bursa vilayetinde eşhâs-ı merkumenin tedib ve tevkifine ehemmiyet verilememesinden ilerü gelüb, hatta cinâyât-ı azîmesinden dolayı idam cezasıyla mahkum olduğu halde Sinop Hapishanesi'nden firar etmiş olan Sarnıç karyesi ahalisinden Gümüş Ali nam şahsın Konya vilayetinde bu kadar tecavüzât ve cerâyimi mesbuk ve meşhud iken, Hüdavendigar vilayeti bunun kabul-i isti'mânına delalet eylediği ve Bâbıâlîce bu babda iş'ârât da bulunduğu evrak-ı havadisde görülmüşdür. [25]

Halep Valisi Mecid Bey İstanbul'a Hicaz valisi hakkında ilginç iddialar iletmiştir. Buna göre Vali Paşa kendisine rüşvet yediren Mekke şerifi ile kol koladır ve orada meydana gelen uygunsuzluklardan sorumludur. Her ikisi de görevden alınmazsa, bütün İslam dünyasını etkileyebilecek çok daha kötü hallerin ortaya çıkması muhtemeldir:

> Arazi-i Hicaz'da bu sene vuku bulan fenalıklar Vali Paşa'nın Şerif hazretlerinden bazı mevâ'id ile almış olduğu mebâliğ-i külliye üzerine bi'l-ittifak tertib etmiş oldukları plan-ı entrika neticesi bulunduğu ve bu adamların her ikisi devletce oradan kaldırılmazsa kıt'a-i mübareke-i Hicaziyye ve hilafet-i mukaddese için âtiyen -*Hüdâ negerde*- alem-i İslamiyetce kat'an arzu olunmaz neticeler husule geleceği…[26]

Seleflerini Şikayet Eden Valiler

Bazen valilerin layihalarında kendilerinden önceki meslektaşlarının yanlışlarından bahsettikleri görülmektedir. Mesela, Yanya Valisi Osman Paşa selefi Hıfzı Paşa'yı yirmi yıldır Yanya'da görev yapan İtalyan konsolosun etkisinde hareket etmekle ve sadakate yakışmayacak tutumlar sergilemekle itham etmiştir. 9 Ağustos 1900 tarihinde bu ithamı kaleme alan Osman Paşa'ya göre selefinin bu tavırlarının arkasında, süren savaşta Rusların başarı kazanması halinde İtalya'nın himayesinden istifade etmek vardır. Osman Paşa, "*selef-i acizî Ahmed Hıfzı Paşa*[nın] *şeyme-i ubudiyet ve sadakate muhalif bazı efkâr u evhama teb'an, buralarda İtalya politikasını gözetmek ve kendi zu'm u i'tikadlarınca muharebede âsâr-ı mağlubiyet zuhurunda İtalya himayesinden istifade etmek üzere bazı müzakerât-ı hafiyede*" bulunduğunu yazmıştır.[27]

Sivas Valisi Reşid Akif Bey, selefleri hakkındaki ithamlarını bir vilayet salnamesinde neşretmeye cüret eden tek örnektir. On iki yıl aradan sonra 1321 tarihinde çıkan on altıncı *Sivas Vilayeti Salname*si, aynı zamanda Reşid Akif Bey'in buradaki valiliğinde yayınlanan ilk almanaktır. Valinin bir yıllık performansını değerlendiren bölümde "*saye-i ma'muriyyetvâye-i hazret-i hilafetpenâhî'de vali-yi vilayet, bende-i hâss-ı şehryarî, atufetlu Reşid Akif Beyefendi hazretlerinin henüz bir seneyi bulan zaman-ı vilayetpenâhîlerinde ifasına muvaffak oldukları teşebbüsât ve icraat-ı umraniye*" başlığı altında yer alan her paragraf önceki dönemler hakkında şikayetler ihtiva etmektedir. Hatta bazen tam tarih verilerek hangi vali zamanı olduğu da ifşa edilmiştir. Mesela, vilayet yolları hakkında şu ifadeler kullanılmıştır: "*Çünki vilayetin hususi yolları değil, umumi ve en işlek şoseleri bile hayli senelerden beri o kadar nazar-ı ehemmiyet ve himmetden dûr tutulmuşdur ki...*"; "*bu bir sene zarfında vücuda gelen i'mârât ve inşaat evvelce beş-altı senede müyesser olamamış idi*"; "*Sivas'a muvâsalat-ı celîlelerinde adeta geçilmez bir halde bulunan vilayetin yolları...*".[28] Sivas'ta yol yapımının "*üç yüz altı* [1306] *tarihinden beri tarîk amele-i mükellefesinin tahakkukatı hiçbir sene suret-i salimede tedkik ve tayin edilmediği için*" durduğu yazılmış,[29] restore edilen bir idadi okulu hakkında "*başka yerlerde bulunan emsâline fâik*" ifadesi kullanılmıştır.[30] Yeni açılan mezbahane için "*buna muadil bir mezbahaya sair vilâyâtda tesadüf olunamayacağı*" şeklinde iddialı bir cümle kullanılabilmiştir.[31] Daha da ilginci, bu mezbahaneyi nasılsa ziyaret etmiş olan Diyarbekir Valisi Nazım Paşa'nın buradan etkilenerek yazdığı şiir salnameye alınmıştır. Güya Reşid Akif Bey'den önce hiçbir vali Sivas'ta bir hastane ihtiyacını fark etmemiş, "*bir hastahanenin vücub-ı vücudu bedihi olduğu halde, vaktiyle her nasılsa bu nokta-i mühimme nazar-ı ehemmiyete alınamadığı*"na dikkat çekilmiştir.[32] Sivas yeni yüzyılın başında vergi tahsilinde vilayetler arasında birinci gelmiştir: "*Üç yüz on sekiz* [1318] *senesinde vilayetimiz umum vilâyât-ı şahaneye nisbetle tahsilatca birincilik şeref-i azimini ihraz etmiş.*"[33] Reşid Akif Bey'den önce caddeler "*târ u intizamsız ve mürûr u ubûra sekte verecek bir hâl-i harabîde*"dir, köprüler "*harâb ve münhedim*"dir,[34] su yolları ve çeşmeler "*harab ve muattal*" durumdadır.[35] Reşid Akif Bey'in kendisini İstanbul'un ve kamuoyunun gözünde büyütmeye çalışması, Türk siyasal dilinde "*devr-i sabık yaratmak*" denilen mefhuma uygun düşmektedir.

Müfettişlerle Yaşanan Sorunlar

Memur-ı mahsus, müfettiş-i vilayet ya da *heyet-i teftişiye* gibi isimler altında merkezden bürokratlar gönderilmesi, valilerin canını sıkan başka bir konudur. Belli bir mesele hakkında tahkikat yapmak üzere gelen

bu merkez memurları geniş yetkilerle donatılmış ve genellikle valilerden daha üst rütbeli oldukları için, valiler bunların vilayeti olabildiğince çabuk terk etmelerini arzulamışlardır.

Bağdat Valisi Ebubekir Hazım Bey İstanbul'a 1907 Aralık ayının ortasında yazdığı ironik mektubunda, *heyet-i ıslahiyye reisi* oradayken Bağdat'ın bir valiye ihtiyaç duymadığını bıkkınlıktan kaynaklanan bir cesaretle dile getirebilmiştir. Görevde bulunduğu on ay süre zarfında ifa ettiği hizmetleri sayan Hazım Bey, Bağdat'ta daha fazla yapacak bir şeyinin kalmadığını, heyet reisi paşanın vilayetteki birimlerle ve merkez organlarıyla doğrudan yazışarak emirler gönderdiğini, her rütbeden memuru azledebildiği gibi, her işe de burnunu soktuğunu yazmıştır. Bütün bunların, doğal olarak, kendisinin vilayetteki itibarını zedelediğini dile getiren Hazım Bey, yapabileceği hizmetler kalmış olsa da, bunları gerçekleştirecek etki ve onuru kalmadığını ve "*burada ayruca bir vali vücuduna hacet kalmayacağı*"nı yazmıştır:

> İki vali vücudu maslahata muzır ve rıza-yı hümayun-ı cenâb-ı padişâhîye muğâyir ahvâl zuhurunu mucib olduğundan ve çâkerlerine bir iş kalmayan bu vilayette mu'attal kalmaktan ise (...) diğer bir vilayete nakl-i memuriyet-i bendegâneme müsaade buyrulmasını (...) istirham eylerim.[36]

Teftiş heyeti reisi ile vali arasındaki çatışma sulhen çözülmemiş ve Hazım Bey beş ay sonra, Mayıs 1908'de Bağdat valiliğinden istifa etmiştir. Yerine valilik koltuğuna oturan *teftiş heyeti* reisi Mustafa Nazım Paşa bu makamı ihtilale kadar, yani ancak iki ay muhafaza edebilmiştir.[37]

Adana Valisi Bahri Paşa, Bâbıâlî'nin uyduruk şikayetleri ciddiye alarak teftiş için memurlar göndermesini şüpheyle karşılamaktadır. Ona göre, hükumet bu memurları haklarında iyi düşünmedikleri valilere göndererek onların itibarıyla oynamakta, vilayet işlerinin yürümesini engellemektedir. Bahri Paşa'nın 15 Temmuz 1907'de yazdığına göre, bizzat padişahın seçip atadığı valilerin, anonim imzalarla gönderilen ihbarlardan dolayı bir takım memurlar tarafından eleştirilmesine ve halkın gözünden düşürülmesine izin verilmemelidir:

> "Muhbir-i sadık" imzasıyla gönderilen evrak-ı müzevvireyi esas tutarak, Bâbıâlîce haklarında hüsn-i niyet beslenilmeyen vulâtın tahkîk-i ahvâlleri içün ikide birde memurîn-i mahsusa i'zamıyla nüfuz-ı memuriyetlerini tezelzüle uğratarak intizam-ı devrân-ı umûrun haleldâr edilmekde (...), bir de, ne gibi bir politika neticesi ise, bizzat taraf-ı eşref-i hazret-i hilafetpenâhî'den intihab ve tayin buyrulan valilerin ef'âl ve harekâtını tenkid ve halka karşu nev'ema ehemmiyetden iskat emeliyle tayin edilüb

> gönderilen bir takım memurîn[in] ahalinin tağdîş-i ezhânı emrindeki tesir-i mahsusalarının gayr-i münker bulunduğu makam-ı istidratda arz vecibe-i musâdakatdan görülmüşdür.[38]

Erzurum Valisi Rauf Paşa, Bayezid mutasarrıfını tahkikata gerek duymadan değiştiren Anadolu Vilayetleri Umum Müfettişi Şakir Paşa hakkında 4 Ekim 1897 tarihli yazısında müşteki olmuştur. Rauf Paşa, kötü şöhreti hakkında bilgi verdiği yeni mutasarrıf Cebbar Bey'i, iki devletle hududu olan böylesine önemli bir livayı yönetmeye ehil görmemektedir. Eğer Cebbar Bey'in yerine başkasının tayini uygun görülmezse, Hamidiye Alayları'nın kalabalık bulunduğu Bayezid'da mutasarrıflık ile kumandanlığı mahalli emirlerden birinin tekelinde birleştirmek faydalı olacaktır. Bayezid'i görmediği gibi oraya bir memur da göndermemiş olan Şakir Paşa'nın dışında, tarafsız bir kişinin tahkikate gelmesi halinde, eski mutasarrıfın mağdur, yenisinin de ehliyetsiz olduğu görülecektir:

> Şakir Paşa hazretlerinin mutasarrıf-ı sâbıkla lâhiki, haklarında ne mahalline gidüb ne de memur gönderüb tahkik-i hakikat etmeksizin Bâbıâlî'ye sebk eden iş'ârı, şaibe-i arzından salim ve hakka makrun olmadığı cihetle (...) efendimizin itimadına mazhar olmuş diğer bî-taraf bir vasıta ile icra-yı tahkikat olunduğu takdirde, lâhikin mahiyeti, sabıkın mağduriyeti tebeyyün edeceğinden, bu babda adalet ve merhamet-i ma-lâ-nihaye-i hazret-i velinimet-i a'zamîye dehaletle, her iki suret içün istid'âyı müsaade-i seniyye-i zillullâhîye ictisar eylerim.[39]

Tevfik Bey, hatıratında, Mayıs 1904'te Konya'ya gönderilen mali teftiş heyetiyle ilgili olarak Konya valiliğinden sadarete yükselen Avlonyalı Ferid Paşa'yı suçlamaktadır. Tevfik Bey'e göre, sadrazam görevden almayı başaramadığı valilerde kusur bularak padişahı ikna etmek istemiş ve bu heyetleri yalnızca hoşlanmadığı valilerin vilayetlerine göndermiştir. Başlangıçta "*her vilayette hem umûr-ı mülkiye, hem de umûr-ı maliye teftiş ettirilecek*" kararı açıklandığı halde, heyetler yalnızca Konya, Aydın ve Beyrut'a gönderilmiş, sonra bu kafileye iki vilayet daha eklenmiştir. Vali heyetin mali değil, yalnızca mülki konularla iştiğal ettiği, heyetin elinde sırf sadrazamla muhabereye mahsus bir şifre anahtarının olduğunu fark etmiştir. Sadrazam sırf şahsi sebeplerden dolayı geçinemediği bu heyeti göndererek isteğine rağmen padişahın azletmediği Aydın (Kamil Paşa) ve Beyrut (Halil Bey) valileri gibi, kendisini de görevden almak üzere bu desiseye başvurmuştur. Tevfik Bey rahatsız olduğu bu teftiş işi uzayınca, bir gece heyet reisi olan *Şura-yı Devlet* azasını aniden trene bindirir,

Mâbeyn'e ve Dahiliye Nezaretine teftiş heyeti reisini, vazifesini suistimal ettiğinden dolayı İstanbul'a iade etmiş olduğunu telgrafla bildirir. Sonuçta Konya Valisi Tevfik Bey, bu duygusal ve yakışıksız hareketi yüzünden iki gün sonra gayet tabii azledilmiştir.[40]

Askeri-Sivil Otoriteler Arasında Yaşanan Sorunlar

Vilayetlerdeki asker varlığının valiler için her zaman sıkıntı yaratan bir tarafı olmuştur. 1901 yılının ilk ayında, Beyrut Valisi Reşid Mümtaz Bey bazı yüksek rütbeli subayların *tebdîl-i hava* bahanesiyle iki yıldır şehirde vakit geçirmekte olmalarından müştekidir. Hepsi süreleri dolduğunda, şehir dışındaki garnizonlarına dönmemek için ikametlerini sahte sağlık raporlarıyla uzatmaktadır. Bu askerleri böyle işsiz-güçsüz biçimde buralarda tutmanın tehlikesine dikkat çeken vali, bunların şüpheli görünen evlerde bir araya geldiklerini hatırlatmaktadır. Bu subaylar ya asli görev yerlerine iade edilmeli ya da başka bir şehre gönderilmelidir.[41]

Halep Valisi Mehmed Raif Paşa *Haleb, Adana ve Havalisi Fevkalade Umumi Kumandanı* Ali Muhsin Paşa ile uzun süren bir çatışma yaşamıştır. Kumandan, Mâbeyn'in talebi üzerine, daha önce bahsettiği vali için yazılan bir şarkının sözlerini Nisan 1899'da İstanbul'a göndermiştir. Ali Muhsin Paşa, valinin bölgede kesbettiği nüfuzdan padişahın rahatsız olacağını hesap etmiştir.[42] Ali Muhsin Paşa daha evvelden, Eylül 1898'de gönderdiği bir yazıda, valinin kendisi hakkında söylediği her şeyin yalan ve iftira olduğunu belirtmiştir: Kendisi emirlere hiçbir zaman itiraz etmemiş ve her zaman itaat etmiştir. Antakya'daki eşkıyanın hakkından gelmesi ifa ettiği hizmetlere örnek olarak yeter. Halep ve Adana'nın her tarafını görmüş ve bazı vukuata yol açan Arap bedeviler hakkında dört layiha göndermiştir. Vali Paşa'nın düşmanlığı, kendisinin bu vukuatın müsebbibleri olarak vergi tahsil memurlarını göstermesinden kaynaklanmıştır.

> Müşarünileyh hiçbir vakitde muhafaza-i asayişe aid olan meselede müzakereye tenezzül etmez ve kendüsinin müstebidâne olan harekâtı urbânı bu hale getürmeye sebebiyet vermişdir. Her sene urbân meşâyihine ihsan buyrulan hileâtın nâm-ı nâmî-i cihanbâniye olarak meşâyihi hükumete bi'l-celb iksa etdirilerek kendülerine lazım gelen nasâyih u tenbihât verildikden sonra mahallerine gönderilmesi adet-i kadîmeden iken, bu sene buna dahi tenezzül etmeyüb hilatleri vedy memuruna vererek teslimen çölde istediğine iksa etdirilmiş[tir].[43]

Vali hakkında birkaç ay sonra kaleme aldığı başka bir yazıda, Ali Muhsin Paşa ağır ifadelerle Raif Paşa'yı vilayeti ihmal ile itham etmektedir:

> Haleb Valisi Raif Paşa hazretleri bir müddetten beri mühâm-ı umûr-ı vilayeti terk ederek hanesinde oturmakta ve şu bir haftadan beri, vücudca hiçbir hastalığı olmadığı halde rahatsızlığını bahane ederek, gündüz harem gece selamlık dairesinde ahbablarıyla vakit geçirmekte ve kâffe-i muamelât ve evrak ve muhaberâtı Mektubcu Şahab Efendi'nin yed-i mel'abesine tevdi' ile imza ettirmekte olduğu ve bu halin avâkıb-ı muzırrasından olmak üzere asayiş ve inzibatı vilayetin gün-be-gün muhtel olmakta bulunduğu berâ-yı malumat arzolunur.[44]

Bu gibi istisnai durumlar dışında, valiler bölgelerinde görevleri gereği kalıcı olarak mevcut bulunan büyük ordu kumandanları ile vilayetteki alaybeyleri yüzünden zaman zaman sıkıntılar çekmişlerdir.

Ordu Kumandanlarıyla Yaşanan Sorunlar

Yedi büyük ordu-yı hümayunun (sırasıyla Hassa, Şam, Rumeli, Anadolu, Arabistan, Irak ve Yemen) sınırları her biri birkaç vilayeti kapsayacak şekilde teşkilatlanmış olduğundan, bunların kumandanlarının, valilerle ilişkilerinde nazik dönemler geçirmemiş olmaları imkansız gibidir. Mesela, Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa, vilayet işlerine tahammül edilemeyecek derecede karışan VII. Ordu Kumandanı Abdullah Paşa yüzünden istifa etmiştir.[45] Yemen'deki sancaklardan Taiz'in mutasarrıfı olan Mehmed Ali Bey, Abdullah Paşa'nın Hilmi Paşa gibi büyük bir idarecinin istifasını sağladıktan sonra vali atanmasını bir talihsizlik olarak görür.[46]

Ordu kumandanlarıyla yaşanan sorunların en önemli sebebi, bunların Sultan II. Abdülhamid nezdinde çok güvenilir adamlar olması ve çoğu zaman bunların görüşlerinin valilerinkine tercih edilmesidir.

Bazı kumandanlar var ki, valilerle geçinememeyi itiyat haline getirmişlerdir. Bunlara en güzel örnekler IV. Ordu (Anadolu) Kumandanı Mehmed Zeki Paşa ile VI. Ordu (Irak) Kumandanı Ahmed Fevzi Paşa'dır.

IV. Ordu (Anadolu) Kumandanı Mehmed Zeki Paşa

Daha önce anlatıldığı gibi, Erzurum'da Mart 1906'dan Kasım 1907'ye kadar aralıklarla süren halk ayaklanması dört valiyi yerinden eden zincirleme bir tayinler ve aziller silsilesine neden olmuştur. Nazım Paşa 1906'da ayaklanmanın ilk aşamasında görevden alınmış ve yerine Diyarbekir Valisi Ata Bey getirilmiştir. Fakat Ata Bey de altı ay sonra ayaklanmanın ikinci

aşamasının kurbanı olmuş, kalabalık tarafından dövülüp hapsedildikten sonra azledilmiştir. Yerine getirilmek istenen IV. Ordu Kumandanı Mehmed Zeki Paşa'nın bu görevi reddetmesi ayrı bir krize neden olmuştur. Birkaç gün sonra Mamuretülaziz Valisi Nuri Bey Erzurum'a gönderilmiştir. Nuri Bey bir yıl dayanabilmiş ve olaylar durulmayınca Bağdat Valisi Abdülvahhab Paşa onun yerine getirilmiştir.[47] Daha önce Erzurum valiliği yapmış olan Selanik Valisi Şerif Mehmed Rauf Paşa yirmi yıl boyunca (Haziran 1888-Ağustos 1908) IV. Ordu Müşiri olarak kalan Mehmed Zeki Paşa hakkında 29 Kasım 1906'da sarayı uyarmıştır:

> IV. Ordu-yı Hümayun müşiri devletlu Paşa hazretlerinin valilerle geçinemedikçe başlarına gaile çıkarmak mu'tâdıdır. Zaman-ı çâkerânemde dahi o yolda teşebbüsâtda bulunmuş olduğundan ahvâlini pek iyi bilirim. Müşarünileyh hazretleri IV. Ordu-yı Hümayun'da kalacak ise icra-yı ıslahata kendisi memur edilerek bizzat Erzurum'a i'zamından başka çare yokdur. Erzurum'a gidip iğtişaşa sebeb ve önayak olan üç-beş kişinin dûçâr-ı mücâzât edilmesi hususunun uhdesine tevdi'i lazımdır. Keyfiyet vali-yi sâbık ve lâhikden lede's-sual cehele-i ahaliyi bu ahvâle teşvik edenlerin kimler olduğu da etrafıyla anlaşılur. Bu suret olmazsa vali-yi lâhikin dahi muvaffakiyetsizliğine hizmet edeceğine şübhe buyrulmasun. Şu hal mizac ve meslekî iktizasındandır.[48]

Aynı Zeki Paşa, tam da aynı tarihte, İstanbul'a Bağdat, Musul ve Basra'daki mali ve idari durumun kötü olduğunu bildirmiştir. Her üç vilayette asker alma işlemleri verimli yapılamadığı gibi, rakip aşiretler arasında çıkan olaylar askeri birliklerin durmadan oradan buraya hareket etmesini gerektirmektedir. Bir taraftan vilayet gelirlerindeki azalma yüzünden askerin kumanyasına para bulunamazken, diğer taraftan artırılan vergiler de gerçekçi bir temele dayanmamaktadır. Nüfuz tahrirleri güncellenmeyen bu vilayetlerde, geniş araziler, karşılığını ödemeyen aşiret reislerine dağıtılmakta ve aşiretler silahlanmaktadır. Bir *heyet-i ıslahiyye*nin gerekliliğini bildiren kumandan, vilayet memurlarının ehliyetsizliklerinden de şikayetçidir:

> Bu üç vilayetin memurîn-i mülkiyye ve maliyyesinin bir kısmı umûr-ı idareye gayr-i vâkıf olub mesâlih-i devleti mecra-yı tabiisine terk etmiş ve kısm-ı âhari menâfi'-i zâtiyyelerinin istihsalinden başka bir şey düşünmeyerek muamelât-ı idareyi sû-i isti'mâlâtla karışdırmış olmalarından dolayı aşâirin tavtîni, zürrâ'ın terfîh ve tatmini, emvâl-i devletin tahsil ve temini, arazinin kâbiliyyet ve isti'dâdı vechile tezri' ve tamiri gibi umûr-ı mühimme vadi-i ihmale düşmüş…[49]

Serasker, VI. Ordu Komutanı'nın bu raporunu sadrazama göndermiş ve "*memurîn-i mülkiyye ve maliyyenin ahvâlleri tahkik ve tedkik edilerek muktedir olmayanlarla ahlâk-ı fâside erbâbından olanların tebdîlleri*"ni arz etmiştir. Sadrazamın bilgi istediği Dahiliye nazırı, vilayet memurları hakkındaki bu suçlamalar karşısında savunmaya geçmiş ve daha önceki teftiş heyetlerinin hazırladıkları raporlara atıfta bulunarak, yeni bir tahkikata gerek olmadığını bildirmiştir. Gerçekten de, Mirliva Veli Paşa başkanlığında bir yıl önce hazırlanan bir raporda, sadece sivil memurların değil, askerlerin de uygunsuz tavırlar sergiledikleri zikredilmiştir. Dahiliye nazırına göre bölgedeki askerlere de bir çekidüzen vermek gerekmektedir:

> Veli Paşa riyasetindeki heyetin netice-i tahkikatı mutazammın verdikleri layihada, oralardaki mülkiyye ve maliyye memurlarının iktidarsızlıklarıyla tekâsül ve müsamahalarından bahsedilmekle beraber, idare-i askeriyye hakkında dahi şâyân-ı nazar-ı tahkikat ve bast-ı mütâla'ât olunarak ordu-yı hümayunun ıslahına ve muhafaza-i nizam ve intizamına tevessül edilmesi vecâibden bulunduğu ityan edilmiş ve bu hakikatin daire-i celîle-i askeriyyece de tebeyyün etdiği mezkur ordu-yı hümayunun hal-i faaliyete getirilmesi esbâbına tevessül delaletiyle anlaşılmışdır.[50]

Dahiliye nazırının önceki raporlara başkaca örnekler vererek dikkat çekmesi sadrazam üzerinde etkili olmuştur. Sadrazam Paşa yeni bir teftiş heyeti göndermeye lüzum görmemiş, bunun yerine, "*ahvâl-i mahalliyyeye vukufları cihetiyle*" Techizat-ı Askeriyye Nazırı Hacı Akif Paşa, Şura-yı Devlet Azası Zühdü ve Talib Beyler ve Maliye Nezaretindeki müdürlerden Rıfat Bey'den müteşekkil bir komisyonun eski raporları ve vilayetteki personelin dosyalarını tekrar incelemesini istemiştir.

Zeki Paşa daha bir yıl geçmeden saraya gönderdiği başka bir yazıda Mamuretülaziz valisi ile Dersim mutasarrıfını şikayet etmiş, "*Kızılbaş eşkiyalar*"ın Kemah, Arabgir, Çemişgezek kazalarına ve köylerine saldırarak buraları tahrip ettiklerini, "*sekene-i mutî'a-i müslimesini maişetsiz ve fevkalade perişan ve bî-zâr bırakmış*" olduklarını yazmıştır. Bölge geniş, saldırganlar vahşi ve üsleri korunaklı olduğundan güvenlik hala sağlanamamıştır. Vali ile mutasarrıf arasındaki ihtilaf ve zıtlık asayişin hala düzelmemiş olmasının başlıca sebebidir. Bu kabiliyetsiz yöneticilerin yerine bir an önce Kürtlerin huyunu suyunu ve yerel sorunları bilen, tedbirli, padişaha bağlı ve çalışkan kimseler getirilmelidir:

> Kıtanın cesameti ve Ekrâdının vahşet ve dalaleti ve mevkilerinin hina'âtı hasebiyle, tamamiyle temin-i asayiş ve inzibat kesb-i müşkilat etmekdedir.

> Bunun da başluca sebebi Mamuretülaziz valisiyle Dersim mutasarrıfının hüsn-i idareye vukuf ve kâbiliyyetleri olmamasıyla beraber miyanelerinde tul müddet ihtilaf ve tezad devam etmesidir. (...) Vilayet-i mezkurece re's-i idarede bulunanların mizac-ı Ekrâda ve ahvâl-i mahalliyyeye vâkıf ve ale'l-husus müdebbir ve sadık ve faal bendegâna tebdîli umûr-ı inzibatiyece matlub olan selamet ve mükemmeliyeti tazayyun ve temine delalet edebileceği...[51]

Neredeyse bütün Erzurum valileri, uzun yıllar IV. Ordu Kumandanlığı'nda bulunan Zeki Paşa ile sorunlar yaşamıştır. Hatta bu kumandan, Vali Nazım Paşa'yı sevmediğinden Erzurum'da 1906'da meydana gelen isyana örtülü destek vermiştir. Vilayetteki İttihat ve Terakki üyeleri kendisine, isyanları bastırma emrine uymayarak serdettiği eylemsizlik için teşekkür etmişlerdir.[52] Diyarbekir valileri de, arkasında padişahın sonsuz güveni bulunan Zeki Paşa'yı komşu aşiretlere saldıran Millî aşireti reisi Mustafa Paşa'yı himaye ettiği için şikayet etmişlerdir.[53] Mülki amirlerle sürekli didişen Zeki Paşa'nın eski bir Erzurum valisi olan Mehmed Atâ Bey'e referans olarak, hakkında övücü sözlerde bulunması istisnai bir ilişkiye işaret etmektedir:

> Erzurum vali-yi sabıkı atufetlu Ata' Beyefendi'nin Erzurum vilayet-i aliyyesinde bulunduğu müddetce emr-i asayiş ve inzibat ve ale'l-husus idare-i askeriyyenin suret-i cereyanı emrinde meşhud olan intizam ve mükemmeliyet dilhâh-ı âlîye muvafık ve vücûhen sitayiş ve takdire layık görülmüş ve ahîren nefs-i merkez-i vilayetde zuhur eden ahvâl-i gayr-i marzıyye mecerrât-ı sâbık neticesi olub müşarünileyhin mağduriyetine sebebiyet vermiş[tir].[54]

VI. Ordu Kumandanı Ahmed Fevzi Paşa

1906 kışında Basra'da yaşanan bir çekişmenin kahramanları Vali Muhlis Paşa ile VI. Ordu Kumandanı Ahmed Fevzi Paşa'dır. Başka bir asker tarafından, Nasıriye mutasarrıfı ve kumandanı namına Redif Kaymakamı Mehmed Ali Bey'den çekilen telgrafnamede

> Altıncı Ordu-yı Hümayun kumandanının vali-yi müşarünileyh ile olan rekabet-i hilafgirânesi sâikasıyla o havalide mefsedetle me'luf bazı ümerâ ve zabitân yedlerine şifre miftahı verdirüb hilaf-ı vâki ihbarât-ı kâzibe ve müzevvere ile makâmâtı tasdi' etmelerine meydan vermesi neticesi olmak üzere, Basra vilayeti dahilindeki aşâir beyninde âsâr-ı şuriş ve iğtişaş hasıl olduğuna ve bu ahvâl emvâl-i emîriyyenin tahsiline mani olarak mil-

> yonlarca hukuk-ı hazinenin bekâyâya kalmasına sebebiyet verildiğine ve kumandan-ı müşarünileyh vilayetin kâffe-i icraatına sedd çekdiği cihetle bu halin devamı ilerüde daha büyük fenalıkları intac edeceğinden tedâbir-i lâzimenin acilen ittihazı icab-ı hal ve maslahatdan bulunduğuna dair câlib-i dikkat bazı tafsilat

vardır. Sadrazam saraya ilettiği bu ifadelerin devamında,

> Ordu-yı Hümayun mezkur kumandanının, her neden ise Basra Valisi'nin muvaffakiyetine mani olmak ve kendisini müşkil mevkide bırakmak maksad-ı rekabetkârânesiyle, Basra vilayetine aid ve cihet-i askeriyyeye müteallik hususâtda mütemadiyen müşkilât îkâ'ından ve beyne'l-aşâir şikak ve nifak husuli esbâbını taharri ve tehyieden hali kalmadığı ve bu yüzden Basra'nın heman her cihetinde hilaf-ı rıza-yı âlî bir takım ahvâl tevâlî etmekde olduğu gibi, tahsilat işi de aynı sebebden naşi oralarda külliyen sektedâr olarak hukuk-ı hazine-i celîlenin zâyi'ât-ı mühimmeye uğramakda bulunduğu tahkikât ve muhaberât-ı cariyeden anlaşılmış ve ahvâl-i mezkureden ahîren buraca bazı tarafdan dahi bahs ve şikayet edilmiş olmağla, devamı kat'iyyen caiz olmayan bu ahvâle bir nihayet verilmesi maslahaten mertebe-i vucubîde bulunduğu belirtilmektedir.[55]

Basra'da bulunan VI. Ordu Kumandanı Müşir (Tatar) Ahmed Fevzi Paşa, İstanbul'a Bağdat Valisi Namık Paşa'nın Fahd Bey'i Anaza şeyhliğinden ve Rezaziye kaymakamlığından azlettiğini yazmıştır. 4 Aralık 1901 tarihli bu yazısında Fevzi Paşa, Fahd Bey gibi Osmanlı hükümranlığına her zaman itaat edip boyun eğmiş etkili bir şahsiyetin Namık Paşa tarafından azlinin bölgedeki Osmanlı politikalarıyla uyuşmadığını belirtir.[56]

Ekim 1905'te de Bağdat valisi kumandandan muzdarip olmuştur. Sadrazam, valinin şikayetini bir açıklama beklediği Harbiye Nezaretine göndermiştir. Fakat nezaret kumandanın masumiyetini ileri sürerek valiyi suçlamıştır. İki tarafın birbirini nakzeden şiddetli yazışmalarının Bağdat'ta sivil ve askeri idareler arasında giderek büyüyen bir çatışmaya işaret ettiğini söyleyen Harbiye nazırı, kumandana tavsiyelerde bulunacağını, aynısının valiye de yapılması gerektiğini belirtir. Sadrazam, Mâbeyn'e gönderdiği açıklamadan anladığımıza göre, Dahiliye nazırından Bağdat Valisi Abdülvahhab Paşa'ya tavsiyelerde bulunmasını istemiştir: "*Umûr ve muamelât-ı hükumetin usul ve kavânîn-i mevzu'a dairesinde temin-i hüsn-i cereyanı içün vilayet-i müşarünileyhâya vasâyâ-yı müessire ve serî'a ifası lüzumu Dahiliye Nezaret-i celîlesine yazılmışdır efendim.*"[57]

Vilayet Kumandanları (Alaybeyleri) ile Yaşanan Sorunlar

Vilayette sivil ve askeri otoriteler arasında çekişmeler sık görülmektedir. İlber Ortaylı, vali ile kumandanı, vilayette görev ve sorumlulukları hakkındaki anlaşmazlıkları bir türlü çözüme kavuşmayan iki rakip güç olarak tasvir eder.[58] Arşiv belgelerinde bu tarz anlaşmazlıklarla ilgili çokça malzeme vardır. Komutanlarla ihtilafa düşen, kavga eden valilerin transfer talebinde bulundukları, hatta azledilmeye razı oldukları vakidir. Alaybeyi aynı zamanda valiye karşı bir kontrol ve denge unsuru olarak da görülmüştür. Valilerle vilayet kumandanlarının birbirleri hakkındaki şikayetlerini bir de bu zaviyeden görmek lazımdır. Van Kumandanı Şemsi Paşa'nın Kasım 1896'da saraya gönderdiği ve üzerine "*mahremane hıfzı*" notu düşülen şifreli telgrafa göre vali yetersizdir; vilayette "*muktedir ve faal bir valiye eşedd-i ihtiyac vardır*".[59]

1898 yılının başlarında Basra Valisi Arif Bey, muhtemelen daha önce vali vekaletinde bulunmuş olan vilayet kumandanı Ferik Muhsin Paşa ile geçinemediğinden kendinin veya onun başka yere tayinini en az iki defa istirham etmiştir:

> Muhsin Paşa tekrar vali olacağını rastgeldiğine işâ'a ile aleyhimde tahrikât ve ifsâdâtda devam edüb umûr-ı mesâlih-i hükumeti işkâle ve nüfuz-ı hükumeti tesirden iskâta çalışmasına nazaran ya onun memur olduğu 12. fırkaya irsaliyle, Basra kumandanlığına asâkir-i şahaneyle Bağdad'dan gelüb burada olan Miralay Şamil Bey'in tayinine ya da benim açık olan Adana valiliğine yahud diğer bir vilayete tahvilime müsaade buyrulmasını (...) tekrar cüret eylerim.[60]

Bundan birkaç yıl sonra, Ağustos 1904'te, Basra'da yaşanan başka bir vali-kumandan kavgası Mustafa Nuri Paşa ile Mirliva Fahri Paşa arasındadır. Valinin ifadesine göre, kumandan Bağdat'taki konsoloslara Basra'da asayişin bozuk olduğunu, her gece sabaha kadar eşkıya gruplarının yabancılara ve konsoloslara ateş ettiğini ve hatta İngilizlerin kendi ticari menfaatlerini korumak üzere bir savaş gemisi gönderip karaya seksen asker çıkardığını iddiaya cüret etmiştir. Konsolosların bu yanlış bilgileri İstanbul'daki sefirlere aktardığına dikkat çeken Mustafa Nuri Paşa, "*Fahri Paşa'nın tefevvühât-ı vâkı'ası sıfat-ı memuriyyet ve askeriyyesi ile gayr-i mütenasib bulunmuş olduğundan, hakkında icab eden muamelenin sür'at-i îfâsını istirham*" etmiştir.[61]

Haziran 1901'de "*zabitânın kısm-ı küllîsi yerli ve aşâir-i mütecâvireden oldukları ve celb-i menfaat içün vazâif-i memuriyetlerini sû-i isti'mâl ile*

oraca servet sırasına geçtikleri"nden bahseden Musul valisinin şikayeti dikkate alınır ve İstanbul'dan durumu araştırmak üzere gönderilen heyet vilayetteki subayları suçlu bulup ordudan uzaklaştırır.[62]

Edirne vilayet kumandanı, Vali Arif Paşa'nın "*vilayet işleri ile kafası fazlasıyla meşgul olduğundan asker sevkiyatında irade-yi seniyyeye mugâyir hareketlerde bulunduğu*"nu yazmıştır.[63]

Ankara Valisi Ahmed Tevfik Paşa'ya karşı düzenlenen bir komplonun arkasında vilayet kumandanının yer alması ilginç bir hikayedir. Önce Ankara ulemasına okutturulmadan bir dilekçe imzalattırılıyor; sonra ulema bu dilekçenin valiyi kötüleyen bir içeriğe sahip olduğunu anlayıp imzalarını geri çekmek üzere dilekçeyi geri istiyorlar. Bunun üzerine yürütülen incelemede, işin arkasında vali olmak isteyen ferik rütbeli vilayet kumandanının olduğu, kendisine polis başkomiseri ile *mektubî mümeyyizi*nin de yardım ettiği anlaşılıyor:

> Ankara ulemasından (...) efendiler dün sabah nezd-i çâkerîye gelerek, cumartesi daire-i hükumetin sandık odasında Sandık Emini İsmail ve biraderi Ağa Baba Efendiler tarafından kendilerine okutdurulmaksızın, "*Vali Paşa Dersaadetce başka hizmete tayin olundu. Acele gidecek. Ferik Paşa'nın vali tayin buyrulması içün hüsn-i haline dair ve postaya yetişdirilecek*" denilerek, bir sür'at-i fevkalade ile bir kıta mahzar temhir etdirdiklerini ve halbuki bu mahzarın böyle dedikleri gibi olmayub Vali aleyhinde hilaf-ı hakikat müfteriyât olduğu, şimdiye kadar azimete dair bir şey zuhur etmemesi delaletiyle anladıklarından, mezkur mahzar elde edilerek mühürlerinin istirdadını taleb ve iddia eylemeleri cihetle, İstinaf müddei-i umumi ile jandarma kumandanı ve müddei-i umumi muavini ve polis ikinci komiseri bi'l-celb mumaileyhimin ve bu babda maznuniyeti anlaşılanların ifadeleri zabt ve temhir etdirilmek suretiyle icra-yı tahkikâta ibtidar olundukda, Ferik-i müşarünileyh öteden beri perverde eylediği fikre ittibâ'en, bu kerre dahi buraya vali olmak sevdasına düşerek, gece-gündüz birlikde kumar oynayub ve işret etdiği eşhâsdan polis serkomiseriyle mektubî mümeyyizi ve Mavi Ağa oğulları vesatet ve delaletine müracaat ve güya Dersaadetce 800 lira rüşvet i'tasıyla Ankara'ya vali olacağına dair i'ta-yı teminat edüb, onlar vasıtasıyla çâkerleri aleyhinde bir mahzar tertib ve tasni' ve İslam ve Hristiyan ahaliden kendülerine peyrev olabilecekleri ulema-yı mumaileyhime bir desîse ile temhir etdirilerek Dersaadet'de bulunan haremi vasıtasıyla takdim edilmek üzere adam-ı mahsusla gönderdiği...[64]

Vilayetlerdeki komutanlardan bazıları mahalli mütegallibeden, şaibeli insanlardır. Mesela, Yakovalı Rıza İşkodra kumandanı iken daha sonra

Halep'e gönderilmiştir. Esad Toptani, Yanya vilayet kumandanıdır. Valiler bu zor insanlarla sorunlar içinde yaşamaya alışmışlardır.[65]

Merkezi idare vilayetlerdeki sivil ve askeri görevlileri kaynaştırmak için ilginç uygulamalar denemiştir. "*Velâdet ve cülûs-ı hümayun-ı hazret-i hilafetpenâhîye şeref-müsâdif eyyâm-ı mes'ûde ile 'îdeynde, erkân ve ümerâ-yı askeriyyenin vuku bulan tebrikâtına mukabil memurîn-i mülkiyenin dahi büyük üniforma ile iade-i ziyaret eylemeleri*" Dahiliye Nezareti tarafından 3 Aralık 1898'de tahrirat-ı umumiyye ile bildirerek[66] padişahın doğum ve tahta çıkış yıldönümleriyle Ramazan ve Kurban bayramlarının karşılıklı ziyaretlerle kaynaşmaya vesile olması düşünülmüştür.

Toplumun ve hatta siyasetin militarizasyonu, bu dönemde sivil otoritenin ordular üzerinde önceliğini ve üstünlüğünü sürdürmesini zorlaştırmıştır. Askeri menfaatler liderlik tarzını belirlemeye ve askeri davranış biçimleri sivil bürokraside hakim olmaya başlamıştır.[67] Başka bir tezahür, bu dönemde valilerin yerlerine muvakkaten bıraktıkları vekillerin çoğunlukla vilayet alaybeyleri olmasıdır.

Mahalli Eşraf ve Ulema ile Yaşanan Sorunlar

Albert Hourani, eşraf siyaseti hakkındaki meşhur makalesinde, bir şehrin ileri gelen yerli saygın zevatının ahali ile merkezi devlet arasında nasıl bir iletişime aracılık ettiklerini gözler önüne sermiştir.[68] Renkli taşra siyasetinin bu bölümde ele alınacak olan yüzü, merkezi hükumetin ya da sarayın, vilayet idarecileriyle yerel eşraf arasındaki sorunlara müdahale ve aracılık etmesidir.

Konya'daki Mevlevi Şeyhi Abdulvahid Efendi valinin kendisine karşı takındığı olumsuz tavırları 24 Mart 1899 tarihinde saraya şikayet etmiştir. Makamda bulunduğu on bir yıldan beri valiler tarafından kötü muamelelere maruz kaldığını belirten şeyh efendi, bu müddet zarfında yalnız Kemali Paşa merhumun zamanında rahat ve huzur görebildiğini yazdıktan sonra, zamane valisinin kendisine maaş verirken zorluk çıkardığını, bir müridini de hapsettiğini belirtmiştir:

> Vali-yi vilayet Ferid Beyefendi kulları öteden beru hanedanımıza ve dâ'îlerine adavet ve husumeti olan bir takım fesedenin sözlerine bi-lâ-tahkik itimad ederek maaşlarımızın ahzi hususunda bir takım su'ûbet göstermekde olduğu gibi dâ'îlerine mensub memurînden bir zatı bugün hapis ile 700 senedir sâye-i saltanat-ı seniyyede mahfuz olan hukuk ve namus-ı dâ'iyanemi ihlal eylemişdir.

Abdulvahid Efendi, padişahı, vali ile kendisi arasında tercih yapmaya zorlayacak son cümlesinde istifa ile tehditte bulunmaktadır:

> Vali Beyefendi'nin burada kalması matlûb-ı âlî ise, infisaline değin me'aaile Eskişehir'de ikamet eylemek üzere azimet-i dâ'iyanem ve bu suret mümkün olamadığı halde Eskişehir'de ikamet eylemek üzere istifa-yı ubeydânemin kabulüne...[69]

Anadolu'da büyük itibarı bulunan ve Mevleviliğin en önemli postunda oturan bir şeyhin II. Abdülhamid devrinde valilerle sorunlar yaşamasının arkasındaki asıl neden, *veliahd* Reşad Efendi'nin bu dergâha bağlı olmasıdır.

Valiler hakkındaki şikayetler beklenenin tam tersi bir tepkimeye neden olabilmektedir. Mesela, Adana eşrafı, Vali Bahri Paşa'nın saray nezdindeki gerçek gücünü hesap edemediği için, sürgüne gönderileceğini tahmin etmemiştir. Bahri Paşa, kendisini şikayet edenlerin aleyhinde yaptığı savunma üzerine elde ettiği müsadeyi hemen kullanmakta tereddüt göstermeyerek, kış ortasında onları Bağdat ve Musul gibi uzak yerlere sürmüştür.[70]

Vekaleten görevi yürütürken asaleti tasdik olunan Diyarbekir Valisi Enis Paşa için saraya teşekkür telgrafı gönderen çeşitli Hristiyan cemaatler, nedense bir müddet sonra bu beyanlarından vazgeçmişlerdir. Telgrafın Rum ve Ermeni piskoposların yokluğunda yazılıp başkalarınca imzalandığı iddiasında bulunan heyet, 9 Ekim 1895'te, cemaatlerinin bu teşekkür ifadesinden rahatsız olduklarını ifade etmiştir:

> Milletlerimizin re'yine müracaat etmediğimizden ve mazbata-i mezkurenin muhteviyâtı vilayetimizin idare ve rahat-ı umumiyyesi noktasınca muğâyir-i hakikat olduğundan, umum milel-i Hristiyaniyye ve ahali tahdis olunarak üç gündür icra-yı ayini men ile hep kiliseleri, mekâtib [ve] dükkanları kapamışlardır. Milel-i mezkurenin erkânı, mazbata-i münkadimenin feshine mütevakkıfdır. İcabının icrası, neticesinin serî'an bildirilmesi müsterhamdır.[71]

Birkaç ay sonra, Viyana'da Fransızca olarak çıkan *Correspondence Politique* gazetesinin, aynı Enis Paşa'nın vilayetteki Hristiyanlara yönelik politikalarını eleştirmesi ve istifasını istemesi dikkat çekicidir:

> Fakat mea't-teessüf bazı vilayet valileri vardır ki, kendi meslek-i mahsusları ve maiyyetleri memurlarına mübhem bir suretde verdikleri emirlerden dolayı ahali-i müslimenin efkârını tehyîc ve yalnız Ermenilerin değil, belki her

> mezhebe mensub Hristiyanların iz'ac ve ızrarına yardım eylemektedirler. Diyarbekir Valisi Enis Paşa bu valiler 'idâdında ma'duddur. Müşarünileyh pek çok defalar mevzu-i bahis olmuş ve azl ve tebdîli defaatle diplomasi tarikiyle taleb edilmişdir. Müşarünileyhin bir an evvel Diyarbekir'den kaldırılması Bâbıâlî'nin menafiine tevafuk edeceği şübhesizdir.[72]

Yıllar sonra, 1901 ila 1908 arasında Diyarbekir, gelip geçen valilerle, komşu aşiretleri yağmalayan Hamidiye Alayları komutanlarından Millî aşireti lideri İbrahim Paşa arasındaki çatışmalara sahne olacaktır.[73]

Antakya kilise meclisinde Arap çoğunluk ile Rum aza arasında 1898 yazında başlayan bir anlaşmazlık, yeni patriğin ancak iki sene sonra seçilebilmesine imkan vermiştir. Bu uzun süreli kavgada Araplar Şam'daki Rus konsolosun ve İstanbul'daki Rus sefirin desteğiyle bir Arabın patrik olmasında ısrar ederken, Rumlar İngiliz ve Fransız sefirlerini bölgedeki Rus etkisi tehdidine karşı uyarmışlardır. Sadrazam ve başmâbeynci dahil, merkezdeki Osmanlı devlet adamları Rum temsilciler tarafından ziyaret edildikten sonra onların görüşlerine taraftar olmuş ve Suriye valisini bu yönde etkilemeye çalışmışlardır. Artık çözümün alacağı mahiyet, büyük oranda Nazım Paşa'nın kişiliğine ve görüşlerine bağlı görünmekteydi:

> [Vali,] Rus sefiri tarafından Arap patrik lehine ikna edilmiş olan sultan ile Bâbıâlî'nin çelişkili talimatları arasında can sıkıcı bir pozisyonda kalmıştır. 28 Nisan 1899'da kapalı kapılar ardında yapılan seçimden sonra, Latakya'nın Arap piskoposu Meletios Dumani'nin patrikliği Şam'daki katedralin önündeki büyük kalabalığa ilan edildi. Ekümenik patrik, Meletios'a tayin beratının teslimini önlemek için derhal saraya bir protesto gönderdi. *Meclis-i Vükelâ* yeni bir seçim yapılmasını kararlaştırdı. Nazım'ın Meletios'un azli yönünde talimat alması üzerine Şam'da halk gösterileri tansiyonu yükseltti. Eylül ortasından önce Meletios'u görevden almak üzere hiçbir şey yapılmadı; Sultan da Nazım da görüşünde sebat etti. Kasımda ikinci bir seçim talebine Antakya kilise meclisi yeniden Meletios'u seçerek cevap verdi. Nazım sadece dört gün sonra hem sultandan, hem de Bâbıâlî'den kararın onayını aldı. Meletios 13 Kasım'da Arap piskoposların ve Rus konsolosun huzurunda patriklik makamına çıktı. Rum kilisesi muhalefetini sürdürdü; Meletios İstanbul, Kudüs ve İskenderiye patrikleri tarafından hiç tanınmadı.[74]

Almanların 1899-1900 yıllarında Kudüs konsolosu olan Friedrich Rosen (1856-1935) Suriye Valisi Nazım Paşa'nın kutsal şehirde de benzer sorunlar yaşadığını hicivli bir dille şöyle anlatır:

> Yeni patriğin seçimi konusunda Türk idaresi ile Rum Katolikler arasında bir sorun yaşanmıştır. Rumların takip ettiği siyaset [süreci] bloke etmek olmuştur. Patriarkal piskoposluk için bir aday seçmeyi reddetmişlerdir. Bu duruma son vermeleri için çağrıldıklarında, Kutsal Ruh tarafından ilham gelmeden resmi kararlarını bildiremeyeceklerini, bunun da henüz gerçekleşmediğini ifade etmişlerdir. Bunun üzerine Kudüs'e giden Nazım Paşa Rum din adamlarını topladı ve eğer Kutsal Ruh kendilerine yirmidört saat içinde ilham vermezse sert tedbirler alacağını söyledi. Kutsal Ruh'un aynı gün Rum ruhbanına ilham vermesi çok talihli bir rastlantı olmuştur.[75]

Bu yıllarda Suriye bütün büyük güçlerin rekabet alanıdır: Şam'da Rusların bir başkonsolosu, Fransız, İngiliz ve Almanların konsolosları, İtalya, Avusturya-Macaristan, Amerika Birleşik Devletleri, Hollanda, İspanya ve Portekiz'in konsolos vekilleri ve İran'ın da bir başşehbenderi mukimdir.[76]

Valiler ve İttihat-Terakki Cemiyeti

1908'de iktidarın el değiştirmesi üzerine sultanın etkinliği azalmış ve gerçek güç Jön-Türk muhalefetinin yıllardır yürüttüğü çabaların sonuçlarını alan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin eline geçmiştir.[77] 1908'den sonra görevlerinde kalan, vilayetlere yeniden tayin olan, hatta terfi eden ve bakan olan birçok Hamidiye valisi vardır. Bu kategorideki valilerin bazıları hakkında, Abdülhamid döneminde de Jön-Türk ve sonra İTC faaliyetlerinde yer aldıklarına ya da onlara bir şekilde destek verdiklerine dair bilgiler mevcuttur.

Valilerden Enis Paşa'nın Jön Türklerle aynı safta olduğu bir İngiliz konsolosluk belgesinde rapor edilmiştir.[78] İTC'nin bazı iç yazışmalarından Musul Valisi Hazım Bey'in cemiyete üye olduğu anlaşılmaktadır. Hazım Bey, zaten daha 1894'te, İTC kurmaylarından Ahmed Rıza Bey'den talimatlar aldığının tespit edilmesi üzerine Dedeağaç kaymakamlığından alınmıştır.[79] Selanik Valisi Rauf Paşa, Selanik Kumandanı Nazım Bey tarafından İTC ile uyum içinde hareket etmekle itham edilmiştir.[80] II. Abdülhamid'in halefi V. Mehmed Reşad'ın Mâbeyn katiplerinden Halid Ziya [Uşaklıgil], hatıratında Halep Valisi Mehmed Raif Paşa'nın Midhat Paşa'nın yetiştirmesi ve hürriyet aşığı olduğunu, mutlakiyet idaresine ve bu idarenin kötülüklerine karşı büyük bir nefret beslediğini yazmıştır.[81] Daha önce de belirtildiği gibi, Suriye Valisi Nazım Paşa'ya ve Adana Valisi Bahri Paşa'ya İngiliz posta idaresi vasıtasıyla Avrupa'dan defalarca gönderilmiş muhalif ve muzır yayınlar ele geçirildiği rapor edilmiştir.[82] Suriye Valisi Hüseyin Nazım Paşa zaten zabtiye nazırı iken Jön Türk faaliyetlerine göz yummakla suçlandığı için bu vilayete gönderilmiştir.[83] Nitekim muha-

lefetle olan bağlantısı, ihtilalden hemen sonra yeniden Suriye'ye vali olarak gönderilmesiyle doğrulanmıştır.[84] İTC ile uyum içinde çalışan Nazım Paşa, daha Ekim ayında resmen üye olarak cemiyete kaydedilmiştir.[85]

Suriye 1895 ila 1897 arasında İTC'nin en kapsamlı örgütlenmesine sahne olmuştur. Mahalli idareciler, subaylar, eşraf ve tarikat mensuplarından oluşan bir ittifak burada mahalli bir *coup d'état* yapmayı bile başarmışlardır.[86] Suriye'deki Jön-Türklerin faaliyetlerini inceleyen Temmuz 1897 tarihli resmi bir tahkikat, Vali Hasan Refik Paşa'nın görevden alınmasıyla sonuçlanmıştır. İngiliz konsolosun izlenimlerine göre Hasan Refik Paşa'nın Şam'a vusulünden sonra burada Jön-Türk faaliyetleri artmış ve o gittikten sonra da azalmıştır. Bu durum valinin bu faaliyetleri teşvik ettiğini, hiç olmazsa bunlara göz yumduğunu düşündürtmektedir.[87] Resmi belgelerde Hasan Refik Paşa muzır yayınların Suriye vilayetine girmesine ve "*cemiyet-i fesadiyye*"nin sahte para basmasına göz yummakla, bu faaliyetlerin suçlularını tespit edip haklarında hukuki işlem yapmayarak Devlet-i Aliyye'nin yüce haklarına tecavüzü hoş görmekle suçlanmıştır.[88]

Jön-Türklerin başka bir *coup d'etat* teşebbüsü 1903 yılında Trablusgarp kumandanı ve sonra valisi olan Recep Paşa'nın yardımıyla planlanmıştır.[89] Recep Paşa'nın İTC sempatizanı olduğu bilinegeldiğinden, vali olarak bulunduğu taleplere İstanbul'da her zaman ihtiyatla yaklaşılmıştır. Mesela, Bingazi sancağına gitmek istediğini yazdığında, buraya gitmesini gerektirecek bir sebep bulunmadığı cevabıyla karşılaşmıştır.[90] Le Gall'e göre, Recep Paşa Hamidiye rejiminin en başından beri liberal eğilimlere sahip olmuş, bu nedenle, 1898 yazında Trablusgarp müşiri olarak atanmadan önceki kariyerini hep Bağdat, Cebel-i Lübnan ve Şam gibi uzak Arap memleketlerinde gerçekleştirmiştir. 1904-1908 arasında deruhde ettiği Trablusgarp valiliği de bu nedenle aynı bağlamda düşünülmelidir.[91] 1908 İhtilali'nden sonra İstanbul'da kurulan ilk Jön-Türk kabinesine Harbiye nazırı olarak çağırılması, popüler bir muhalif olarak Recep Paşa'nın limanda büyük kitleler tarafından görülmemiş bir heyecanla karşılanmasına yol açmıştır. Ancak Recep Paşa daha bakanlık sorumluluklarını tam olarak üstlenemeden, İstanbul'a varışından üç gün sonra vefat etmiştir.[92] Recep Paşa'nın Bağdat'ta süvari zabitlerinden birinin hatıratında kumandanın vilayetteki sürgünlere yardım ettiği, onlarla çalışmaktan çekinmediği ve yurtdışındaki Jön-Türk yapılanmasına para gönderdiği açıklanmıştır.[93] Recep Paşa Trablusgarp'taki görevlerinde de aynı davranışları sergilemiş, vilayetteki sürgünlerin Avrupa'ya kaçmasına yardım etmiştir.[94] Postadan Hamidiye rejimi aleyhtarı Jön-Türk yayınları alan Recep Paşa'nın bunları astları olan asker ve sivillere ulaştırdığı da zikredilmiştir.[95] Yokluğunda Bağdat'taki ihtilalci çevrenin onursal başkanı seçilmesi, Recep Paşa'nın cemiyet nezdindeki derecesini göstermektedir.[96] Bağdat'a

yeni varan bir vali, merkeze, Recep Paşa'nın burada adeta bağımsız bir idare kadar etkin olduğunu bildirmiştir. Padişah kendisini Trablusgarp'a göndermeye niyet ettiğinde, ahali, altında binlerce imza bulunan bir dilekçeyle Recep Paşa'nın Bağdat'ta kalmasını arz etmiştir. Tabii ki bu durum sultanı daha da endişelendirmiş ve Paşa'nın yirmi dört saat içinde Bağdat'tan ayrılmasını emretmiştir.[97]

Konsoloslarla İlişkiler

Valilerin yabancı konsoloslarla ilgili şikayetleri, daha konsolosluk sisteminin Osmanlı topraklarında yaygınlaşmaya yüz tutmasıyla başlamıştır. 1837'de Suriye valisi, konsolosların bölgelerinde müstakil sultanlar gibi olduklarını ifade etmiştir.[98] Meşhur devlet adamı ve aydın Ziya Paşa, 1870'lerde valilik tecrübelerine dayanarak, Osmanlı vilayet memurlarının konsolosların adeta kapıcıları konumuna düştüklerini söyler.[99]

Sorun sadece, vilayetlerin yabancıların ticari ve dini faaliyetlerine açılması karşısında valinin idari enstrümanlarının yetersizliği değildir. Valilerin bizzat kendileri yabancılarla ilişkileri yönetecek eğitim ve tecrübeyle donanmamışlardır. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa valilerin uluslararası ilişkilerle ilgili bilgisizlikleri giderecek malumatın kendilerine merkez tarafından verilmesi gerektiğini padişaha yazmıştır. Valilerin devlet politikasıyla uyuşmayan talepleri ve icraatı onların "esas-ı maslahata" vâkıf olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle her valiye bulunduğu vilayetin durumuna göre hareket etmesini sağlayacak bir talimat gönderilmelidir:

> [Valilerin] nefsü'l-emrde adem-i mutabakatı müntic olacak iş'ârları vuku bulur ise, esas-ı maslahata vukufları olmamasından ilerü gelir. Çünkü memâlik-i mahruse-i hazret-i padişahları gayet vâsi'' ve ahalisi edyân-ı muhtelife ve anâsır-ı mütezaideyi cami' olduğu ve Rumeli kıtasında başka ve mesela Bağdad ve Erzurum taraflarında başka isti'dâddan dolayı politika mevcud bulunduğu mülabesesiyle, ekserce elde olan kavânîn ve nizâmât şu vilâyât halkının temin-i hukukuna kafi ise de, esamisi bâlâda ma'ruz mevâki'de devletin harice karşı politikası neden ibaretdir? Hukuk ve menfaat-i devlet ne yolda muhafaza olunmak lazımdır? Valiler ne yapmak ile mükellefdir? Şimdiye kadar vulâtın ellerine bu mühim vazifeye dair verilmiş hiçbir talimat-ı mahsusa olmadığından, tecrübe mecrasında yürümekde olan mesâilden devlete zaman zaman müşkilat tahaddüs edegeldiği bedihiyâtdandır. Benaberin, mülahaza-i kemterânemce valilere bulundukları mahallerin isti'dâd ve kâbiliyyetine göre birer talimat verilerek hatt-ı hareketleri tayin ve tebyin olunmak vücub menzilesindedir. [100]

Elbette bu zayıflığın istisnaları da vardır: Trabzon valisinin suçluların mübadelesi konusunda Rusların Kafkasya valisiyle özel bir anlaşma yapabilmiş olması güzel bir örnektir. Rus meslektaşı, Vali Kadri Bey'in ilginç teklifini kabul ederek Rus polisler refakatinde on iki kaçağı Batum'dan Trabzon'a göndermiştir. İstanbul'daki Rus sefiri bunu duyduğunda sadrazamdan Trabzon valisinin derhal azlini istemiştir. Sadrazam cevaben gayet sakin bir şekilde, "Siz Kafkasya valinizi görevden alır almaz, biz de valimizi azledeceğiz" der. Bunun imkansız olduğunu her ikisi de bilmektedir, zira Kafkasya valisi Çar'ın akrabası, Romanov hanedanına mensup bir prenstir.[101]

Bir yandan sefaretlerin ve konsoloslukların gezici memurlarına şüpheyle bakmayı ihmal etmeyen Bâbıâlî,[102] diğer yandan yabancı konsolosların, valilerin kötü idaresiyle ilgili şikayetlerini dikkate almaktadır. Hatta Bâbıâlî, konsolosların vilayetlerdeki mevcudiyetlerini valilerin eylemlerini takibe yarayan kontrol noktaları olarak görmeye ve vali seçerken yeni kriterler gözetmeye başlamıştır.

Valilerle konsoloslar arasındaki resmi ilişkiler prosedürü, Dahiliye Nezaretinin yazılı bir talimatıyla temellendirilmiştir. 22 Eylül 1890 tarihli *Vilâyât-ı Şahanede Memurîn-i Mahalliyye ile Ecnebî Memurları Arasında İcra Olunacak Merâsim-i Teşrîfatiyyeye Dair Talimat*,[103] bir vilayete yeni tayin olunmuş olarak ulaşan konsolosa, valinin "*mücerred bir eser-i nezaket olarak resm-i hoşâmedîyi îfâ için*" vilayet tercümanını göndermesini öngürmüştür. Sonra konsolos valiyi ziyaret eder ve üç gün sonra da vali iade-i ziyarette bulunur. Tersine, vilayete yeni bir vali geldiğinde ise, önce konsolosun valiye hoşgeldin ziyaretinde bulunması gerekir, sonra vali iade-i ziyarette bulunur. Padişahın doğum günlerinde ve tahta çıkış yıldönümlerinde konsolosun valiyi tebrik ziyaretinde bulunması gerekmektedir. Buna mukabil vali de, "*her devletin en büyük yevm-i mahsusı kangısı ise*", konsolosun memleketinin en önemli milli gününde onu ziyaret etmesi lazımdır. Konsoloslar bayramlarda tercüman göndererek ya da bir mektup ileterek kutlamada bulunuyor ise, "*milel-i sairenin re's-i sene itibar etdikleri Kanunısani'nin birinci günü konsoloshaneye bir memur veyahud vizite kağıdı gönderilür*". Konsolos ziyaretini vilayet merkezi dışında devir ve teftiş sırasında yapmışsa, onun da iadesi gerekmektedir.

Bu talimatta yer alan ve teamülen uygulanan kuralların herhangi bir şekilde ihlali muhakkak her iki tarafta da telaşa yol açmaktaydı. Beyrut'ta geçen bir vakanın hikaye edilişinden, valinin bu kurallara aykırı bir uygulamasının diğer konsoloslara örnek teşkil etmesinden korkulduğu anlaşılmaktadır. Suriye valisinin İngiltere'nin Bozcaada konsolos vekilini tren istasyonunda bizzat karşılaması böyle bir rahatsızlığa meydan vermiştir:

> İngiliz'in Beyrut ceneral-konsolosu, Suriye Valisi Paşa'nın İngiliz Devleti'nin Bozcaada vis-konsolos-ı cedidini Şam'a muvâsalatında şimendüferden bizzat istikbal etmesi gibi hilaf-ı usul bir muamele etmesinin konsoloslarca numune-i misal addolunabileceğinden bahisle, müşarünileyhin şu hareket-i hiffetkârânesine müteaccib kaldığını ifade etdi...[104]

Musul'un Rus konsolosu, İstanbul'daki sefirine yazdığı bir raporda, Vali Zühdü Bey'in Çariçe Alexandra'nın Çar Nikola ile beraber tahta çıkışının ilk yıldönümünü teamüllere uygun bir şekilde kutlamadığından şikayetçi olmuştur: "*Vali bugün hükumetin sancağını çekmeyerek ve ben üniforma ile mülebbes olduğum halde Tabur ağasını adi urbasıyla göndererek kraliçenin yevm-i mahsusu*[nu] *tahkir etmiştir.*"[105]

Konsolosluklar da vilayetlerde valilerin otoritesini bir şekilde dengeleyen kurumlardır. Zaten merkezi hükumetin zayıflığı devlet sathında hakimiyet bakımından bir dengesizlik doğurmuştur. Konsoloslukların silahlı güvenlik memurları ve diplomatik dokunulmazlığa sahip konsolosluk yetkilileri sadece yerlilere karşı yabancıların hukukunu kollamakla kalmamış, cemaatler arası ilişkilere de karışmışlardır.[106] Bu nedenle, İstanbul'un Avupa devletlerinin müdahalesine yol açabilecek her türlü meseleyi bilme ihtiyacı, vilayetlerin güçlendirilmesini engelleyen en mantıklı açıklama olarak okunabilir. Dış müdahale hayaleti Osmanlı'nın kamu yönetimindeki gayretlerini zora sokmuştur.[107] Bu şartlar valileri adeta diplomat olmaya zorlamıştır.

Sivas Valisi Reşid Akif Paşa Fransız, İngiliz ve Amerikan konsoloslarını Vali Muavini Aristidi ve Tokat Mutasarrıfı Bekir Paşa ile işbirliği yaparak kendisi aleyhinde bir komplo girişiminde bulunduklarından şikayet etmiştir. Bu grup, vilayet eşrafı tarafından saraya gönderilen bir dilekçeyle valinin kimseyi hususi ya da resmi makamına kabul etmediğini, bundan dolayı kendisine arzıhallerini ulaştıramadıklarını iddia etmişlerdir.[108] Yanya Valisi Osman Fevzi Paşa'ya göre ise, mektubî mümeyyizi Safvet Efendi konsoloslarla gizlice görüşmüş ve hükumet aleyhinde çalışmalara girmiştir:

> Konsoloslar ile sair bir takım ecânib tarafından mu'tâd olan hilaf-ı vâki' isnâdât ve tesvîlât vukuuna bile meydan bırakılmadığı halde öteden beru bir tavır ve vaz'-ı mahsus takınarak hükumet-i seniyyenin icraatı aleyhinde zebandrazlıkda ve konsoloslar ile hafiyyen ihtilat ve akd-i ülfet ve münasebet ederek tahrikat ve tesvîlât-ı mesvedetkârânede bulunduğu delâil-i adîde-i vâzıha ile tahakkuk ve teeyyüd ettiğinden, burada bekası kat'iyyen caiz görülemeyen Vilayet Mektubî Mümeyyizi Safvet Efendi'nin haline münasib bir memuriyetle başka bir tarafa nakli[109]

için teşebbüste bulunan Osman Fevzi Paşa sekiz yıldan fazla bulunduğu bu valilikte (Ekim 1897-Şubat 1906) konsoloslarla birçok sorun yaşamıştır. Bir keresinde bir konsolosu, çocuklarını şehirdeki Ulah okuluna göndermekten men etmiştir. "*Dâime-i ihtilaf ile tezâyüd-i müşkilâtı mucib ahvâlden mücânebet etmesinin vali-yi müşarünileyhe ekîden ve kat'iyyen ihtarı lüzumu Dahiliye Nezaret-i celîlesine yazıldığına dair*" [110] tezkireden anlaşıldığına göre, kendisine merkezden emredildiği halde konsolosla görüşmeyi de reddeden vali hakkında Sadaret'ten Dahiliye'ye bir uyarı gitmiştir.

Konsoloslar vilayet idarelerinin güçlendirilmesi için de önerilerde bulunabilmekteydiler. Van'daki Albay Ponsonby bölgedeki Kürtlerin yağmacılık vesair kanunsuzluklarını bastırmak için tavsiyelerini arz ederken "sultanın, her medeni ülkede olduğu gibi, en yakın taburların ihtiyaç duyulan her yere sevki için sivil otoritelere tam bir yetki vermesi gerektiğini" yazmıştır.[111]

Paris'te yaşayan bir grup Arap milliyetçisinin kurduğu *Ligue de la Patrie Arabe* Ocak 1905'te Fransızca ve Arapça olarak bir manifesto yayınlamıştır. Birkaç ay içinde Fransız posta sistemi vasıtasıyla bütün Osmanlı Devleti dahilinde dağıtılan bu beyanname, halka, belirli bir tarihten itibaren Türk vali ve mutasarrıfların yerini alacak olan Arap yöneticilere ve Çerkez subayların yerine geçecek olan Arap askerlere itaat etmelerini tavsiye etmektedir. Manifesto Adana'ya Şubat 1905'te ulaşmış ve vilayetteki yetkililer arasında tedirginliğe neden olmuştur. Birkaç gün içinde Kudüs'e ulaştığında mutasarrıf Fransız postahanesinden bu beyannameyi dağıtmamasını istemiştir. Beyrut'a ulaşan nüshalar büyük bir heyecan dalgasına yol açmış, vilayet otoriteleri mahalli eşraftan birçok kişiyi tutuklamış ve evlerini aramıştır.[112]

Selanik Valisi Tevfik Bey'i düzenli bir şekilde ziyaret eden İngiliz konsolos Bilcotti siyasi çetelerin çıkardığı olaylarla ilgili muhbirlerinden aldığı notları ona aktarırdı. İdarenin bu çeteleri nasıl takip ettiği, bu takipler sırasında ne gibi kusurlar ve yolsuzluklar yapıldığını aktaran Bilcotti, üstlerine vereceği raporların sıhhati açısından valinin görüşlerine de başvurmuştur. Böylece her iki taraf kendi üstlerine gönderdiği raporlarda tutarlı bir anlatım sunmayı başarmıştır. Rus ve Avusturyalı konsolosların da arasıra kendisinden benzer bilgiler istediğini belirten vali, Avusturya başkonsolosunun sözden anlamaz ve *"hükumetle bir ihtilaf çıkarmaya meyyal*" gözüktüğünü yazmıştır.[113]

Basra vali ve kumandanı, Bağdat'taki konsoloslara Basra vilayetindeki asayiş bozukluğunu şikayet eden VI. Ordu komutanından yakınmaktadır. Güya Basra'da olağanüstü olaylar yaşanmaktadır ve güvenlik yoktur. Çeteler yabancılara ve konsoloslara saldırmaktadır ve İngilizler bir savaş

gemisi göndermiştir. Konsoloslar duydukları bu hezeyanları elçiliklerine haber verir. Vali bunları Bağdat'tan misafirleri gelen Basra'daki konsoloslardan öğrenir.[114]

Ali Rıza Paşa'nın Manastır'da Rus konsolosu ile çok iyi ilişkileri olmuştur. Hatta bir kaymakam hatıratında valiyi bu konsolosu şımartmakla suçlamış; Bulgar asiler demiryollarına saldırılar düzenlerken Paşa'nın Rus ve diğer konsoloslarla Bukova mesiresinde eğlendiğinden yakınmıştır.[115] Rus konsolosun kendisine selam durmadığı için tokatladığı -nöbet tutan- bir jandarma, tüfeğini çekip onu vurur. İronik bir şekilde vali bu olaydan dolayı azledilir ve Trablusgarp'a sürülür.[116]

Rus konsolosun bazı şikayetleri üzerine sadrazam, Dahiliye nazırından Abdülvahhab Paşa'yı uyarmasını istemiştir:

> Mahalli Rusya konsolosunun dahi vali-yi müşarünileyhin bazı muamelâtından müştekî idüğü Rusya sefirinin evvel ve âhir vuku bulan ifâdât ve şikâyâtından anlaşılmasına binaen, umûr ve muamelât-ı hükumetin usûl u kavânîn-i mevzu'a dairesinde temin-i hüsn-i cereyanı içün vilayet-i müşarünileyhaya vasâyâ-yı müessire ve serî'an îfası lüzumu Dahiliye Nezaret-i celîlesine yazılmışdır efendim.[117]

Büyük Britanya'nın Diyarbekir konsolos yardımcısı, amirine "*valinin görevden alınmasının çok gerekli bir önlem*" olduğunu yazmıştır.[118]

Hüseyin Hilmi Paşa Adana valisi iken Mersin'deki Avusturya konsolosunun, postasında yasak yayınlar bulunduğu için, ülkesine geri gönderilmesini talep etmiştir. Bu şikayetten sonra bir Avusturya savaş gemisi, konsolosu almak üzere Mersin limanına yaklaşmıştır. Bir karışıklıktan dolayı geminin Avusturya bandırası düştüğü için, Avusturyalılar validen özür dilemesini talep etmişlerdir. Fakat Hilmi Paşa özür dilemeyi reddettiği için az bir zaman sonra görevden alınmıştır.[119]

İstanbul'u konsoloslarla korkutmak, hükumeti herhangi bir konuda eyleme zorlayan emin bir yol olduğu halde, bunlarla ilişkiler her zaman kötü değildir. Bazı valiler konsoloslar üzerinde büyük etki bırakabilmiş, hatta onları kendilerine hayran edebilmiştir. Trabzon'daki İngiliz konsolos Longworth, Kadri Paşa'yı derin bir takdir duygusuyla izlemiştir:

> Ekselanslarının hiç şüphesiz, kendi emrinde çalışanları gütmekten ziyade yönlendiren büyük bir moral nüfuzu var. En yüksek bürokrattan en düşük memura kadar kişiliği fazlasıyla hissedilmekte, bu da -şükür ki- çoğunlukta bulunan dürüstlerin ve tabii ki bunların arkasında olanların kendisine kesin güvenini ve itaatini sağlamaktadır. Ancak, Kadri Bey'in kadir bilmez düşmanları az da olsa etkililer.[120]

Konsolos bu itibarlı valinin ölümünden derin bir hüzün duymuş ve bunu dışa vurmaktan çekinmemiştir:

> 1903 yılı yerli halkın hatırasında uzun bir süre Kadri Bey'in ölümüyle ilişkilendirilecek gibi görünüyor. Böylesine popüler ve etkin bir valinin 23 Ocakta aniden vefatının yası geniş bir çevrede ve içtenlikle tutuldu. Bu kaybın onulmaz olduğu hissediliyor; gerçekten de doldurulması zor bir boşluk bıraktı. Yerine Reşad Bey tayin oldu. Böylece olağanüstü zayıf bir vali, dikkat çekecek derecede güçlü birine halef oldu. Özünde iyilik var, ama cesaret ve gayret yok. Fakat soğukkanlı kayıtsızlığı, gerçek olmaktan ziyade bir varsayım. Sorumluluktan kaytarıyor, fakat göz doldurmaya çok hevesli. Dahası, kamuoyuna değer veriyor; Kadri Bey'den sonra teselli olarak uygun biri diye düşünülebilirse de, en ehil yönetici bile burada ters eleştirilerin ve karşılaştırmaların konusu olurdu.[121]

Longworth'tan birkaç yıl önce Trabzon'da konsolos vekili olarak bulunan Shipley, İstanbul'daki Ermeni terör olaylarından kaynaklanacak paniği beklerken, valinin takdire şayan başarılarını şöyle rapor etmiştir:

> Trabzon'da şimdiye kadar panik olmamasının ardındaki sebepler arasında, hiç şüphesiz Vali Kadri Bey'in bizatihi şahsi etkisini ve dostu-düşmanı bütün Türkler arasında sahip olduğu saygınlığını saymak gerekmektedir. Ekselansları büyük bir sebat ve sağduyu ile hareket etmiştir (…) Ahalinin akıllarını yatıştıracak görüşler içeren Türkçe yazılı ilanların şehrin ana caddelerine asılmasını sağlamıştır (…) Dahası, kendisi sık sık caddelerde bizzat polisi ve devriyeleri teftiş ederken görülmüştür. Tehditkar bir dil kullandığı bildirilen bir molla ve bir askeri derhal hapse gönderdikten sonra, Ermenileri rahatlatmak için şahsi gayretlerini kullanmıştır.[122]

Komşu vilayete bakan konsolos bile, Kadri Bey'in Erzurum'u etkileyen Trabzon'daki başarılı faaliyetlerini övmüştür:

> Vilayetin sadece kuzey-doğu köşesindeki dört kaza Narman, Kiskim, İspir, Tortum (ve bir dereceye kadar Bayburt) kargaşadan görece masun kalmanın zevkini yaşamışlardır. Komşu vilayetteki Kadri Bey'in gayreti, önceleri sınır güvenliğini zorlayan Lazlara düzen getirmeyi başarırken, Kürt baskınları da genellikle buraya ulaşamıyor.[123]

Van Valisi Ali Rıza Bey de, yine bir İngiliz konsolos tarafından bu zor vilayetle ve buradaki isyancı hareketlerle başa çıkabilen sezgisi ve yeteneği için övülmüştür:

> Fransız ve Rus meslektaşlarımın da paylaştığı şahsi görüşüme göre, Vali Ali Rıza Bey işler kendisine bırakıldığında ve saraydan gelen emirlerle müdahale edilmediğinde, meydana gelebilecek her türlü durumu yatıştırıcı bir şekilde fazlasıyla kontrol edebilecek ehliyettedir.

Konsolos, raporunun devamında, valinin vilayetteki asilerle mücadelesindeki becerisini, düşmanının övgüsüyle anlatmaktadır:

> Kendisine yapılabilecek en büyük iltifat "doktor" [lakaplı] "fedai" şefi tarafından yapılmıştır: Söylediğine göre valiyi sevmiyor, çünkü işleri yaparken ki sessiz ve sakin hali "fedai" hareketine zemin kaybettirmektedir.[124]

Hüseyin Nazım Paşa'nın Beyrut'taki kısa valiliğine (Mart-Temmuz 1897) tanık olan İngiliz başkonsolosu kendisi hakkında "çok gayretli" sıfatını kullanmakta, "dini hoşgörü için iyi bir örnek" izhar ettiğini düşünmekte ve polisi yeniden organize ederek Beyrut'taki asayişi geliştirdiğini ifade etmektedir.[125] Hüseyin Nazım Paşa'nın bundan birkaç yıl önce İstanbul'da meydana gelen Ermeni olayları sırasındaki meşhur zabtiye nazırı olduğu unutulmamalıdır.

Tokat sancağındaki Ermeni vukuatı Sivas valisini görevinden etmiştir. Fakat valinin bu görevden alınmasından bir ay sonra Tokat'tan rapor yazan Binbaşı Bulman olaylar dolayısıyla valiyi sorumlu görmemektedir:

> Sivas'ın sabık valisi Halil Bey, [vilayetten] ayrılmadan önce saraydan padişahın kendisinden hiçbir şekilde memnuniyetsizlik duymadığını ve azledilme ihtimalinden dolayı telaşlanmasını gerektiren bir sebep olmadığını bildiren bir mektup almıştır. Bunu göz önünde bulundurarak, terfi ihtimalinden dolayı aşağıdaki bilgileri hazırlamayı uygun buldum. Sivas'ta iken Müslüman dinine karşı kayıtsızlığından dolayı Türklerin husumetine uğradı; her halükarda bir fanatik değil. Liberal düşüncelere sahip bir adam; çoğu zaman sultana sadık olduğu düşünülse de, mevcut yönetim sistemine karşı olduğunu defalarca göstermiş ve bunu sultanın deneyim hevesine hamlederek mazur görmeye çalışmıştır. Şahsen katliamlara karşıdır ve Sivas'taki karışıklıklar öncesinde çok sayıda Çerkezi huzursuzluk ihtimaline karşı toplamıştı (…) Dürüst bir namı vardır ve rüşvet aldığını düşünmemi gerektirecek hiç bir sebep yoktur; fakat diğer herkese bunu yapmaya müsaade ediyor, bu fiillere dikkati çekildiğinde önemsemekten kaçınıyor. Bunun dışında, mümkün olduğunca daha tartışılmaz bir otorite sahibi olmak için bütün dairelere kendi -çoğu en kötü tariflere layık olan- adamlarını dolduruyor. Lakin kendisi ehil bir validir ve çoğu Türk bürokratlarla karşılaştırıldığında bir adalet ve hatta insanlık hissine sahiptir. Kendisi sadrazamın ve de Dahiliye nazırının kişisel düşmanıdır.[126]

Van sabık vali vekili Şemsi Paşa'nın, görevdeyken birçok konuda İngiliz konsolosuyla işbirliği yaptığı rapor edilmiştir. Reformların vilayette tatmin edici bir şekilde uygulanabilmesi gibi konularda vali konsolosun tavsiyelerine başvurmuştur. Bir keresinde, Bâbıâlî'den reformları tamamlamasını emreden bir telgrafname aldığında, konsolos Williams'tan kendisiyle reformların üzerinden geçmesini ve bunlardan mutmain olursa İngiliz sefirine sonuçları rapor etmesini rica etmiştir.[127] Bu yaklaşım konsolos tarafından takdir edilir ve karşılığında sefire, Şemsi Paşa lehinde bilgiler gönderilir. Sonraki konsolos Elliot da Şemsi Paşa hakkında olumlu hisler beslemektedir:

> Şemsi Paşa'nın vilayetteki işleri münasip bir seyre oturtma istek ve kabiliyetine büyük bir güven duyuyorum. Bu ülkede bir adam görevini yaptığında kaçınılmaz olduğu üzere o da düşmanlar edindi ve korkarım ki, Bâbıâlî tarafından desteklenmedikçe, bunların entrikaları, sonunda ona fazla gelecektir.[128]

Konsoloslar vali hakkında sadece güzel sözler söylemekle yetinmemişler, vilayette başka yetkililerle başı belaya girdiğinde onu kurtarmaya da azmetmişlerdir. Mayıs 1897'de Şemsi Paşa ile Erzincan'da mevzilenmiş IV. Ordu Komutanı Müşir Zeki Paşa arasında, Van vilayetindeki kuvvetlere kimin kumanda edeceği konusunda bir kavga çıkmıştır. Vali, Bâbıâlî'den bu taburların komutasını talep etmiş ve bu talebi karşılanmadığında istifayla tehdit etmiş ise de, merkezi hükumet valinin bu isteğini karşılamamıştır. Bunun üzerine vali istifa etmiş, fakat onun tarafını tutan Van'daki Fransız ve İngiliz konsoloslar İstanbul'daki sefirlerinin Bâbıâlî'den Şemsi Paşa lehine karar vermeleri için rica etmelerini sağlamışlardır. Maruz kaldığı bu baskı üzerine Bâbıâlî, Şemsi Paşa'yı Ağustos 1897'de, bu sefer buradaki taburlara komuta yetkileriyle donanmış olarak Van'a tekrar vali tayin etmek zorunda kalmıştır.[129] Van gibi bir vilayeti idare eden bir vali için bu ikiz gücün önemi çok büyüktür, zira vilayet sürekli hem kendi sınırları dahilindeki, hem de Rus ve İran topraklarından giren aşiretlerin ve devrimcilerin tehdidi altındadır.[130]

İngiliz taraftarı duruşuyla bilinen eski sadrazam ve yeni Aydın valisi Kamil Paşa, saray kadar yabancı gözlemcilerin de yakından bildiği ve takip ettiği bir simadır. Konsoloslarla, kendisini şüpheli ve gözetlenen biri yapan iyi ilişkileri vardır. Muavinleri ve emrindeki daha birçok memuru, konsoloslarla yaptığı görüşmeler hakkında sarayı gizlice bilgilendirmektedir. Vali Muavini Hasan Bey Mâbeyn'e "*İngiltere konsolosuna yaranmak maksadına mebni*" olarak Kamil Paşa'nın İngiliz şirketlerine haksız ticaretlerinde yardımcı olduğunu yazmıştır.[131] Hasan Bey valinin İngiliz başkonsolosuyla sohbetini saraya gönderirken, aslında sanıldığının ak-

sine İngilizlerin onu sevmediği yorumunu da ekleyerek, adeta padişahın İngilizleri hoş tutmak için onun varlığına mahkum kalmamasını salık vermektedir. Sultanın Kamil Paşa'ya göstereceği herhangi bir kötü muamele İngilizleri kızdırmayacaktır demeye getiren Hasan Bey şunu yazmıştır: "*Kendi kendisini İngilizler tarafından seviliyor addeyleyen Kamil Paşa aleyhinde İzmir İngilizleri bile adem-i hoşnudî ibrazından hâlî olmayub, halbuki zaten bu muhabbetin de esassız ve yine kendüsünce bir zandan ibaret bulunduğunu ilave eylemişdir.*"[132] Manisa mutasarrıfı saraya valinin Yunanistan konsolosuyla görüştüğünü bildirmiş, konsolosun valiyi çok yorgun gördüğünü ve Kamil Paşa'nın kendisine görevden ayrıldıktan sonra İzmir'de yaşamak istediğini söylediğini iletmiştir:

> Yunan konsolosuyla cereyan eden mukaleme esnasında, mumaileyh geçenlerde Vali Kamil Paşa'nın iştigalât-ı hâzırasının kesretinden bahisle istirahate muhtac olduğu ve İzmir'in havasından istifadesi cihetle memuriyetden çekilmiş olsa da yine İzmir'de ikamet fikrinde bulunduğu yolunda idare-i lisan eylediğini ifade ve bu lisanı refiklerinden bazılarına karşu isti'mal etdiğini ilave eylemekle, bu cihetin de arz ve iblağına mücaseret olunduğu ma'ruzdur.[133]

Buna rağmen kimse, saraydan gönderilen ve Rodos'ta zorunlu ikametini emreden telgrafı okuyacak olan Kamil Paşa'nın derhal İngiliz konsolosluğuna sığınacağını beklememiştir.

Bir Mâbeyn kaynağına göre Sadrazam Mehmed Ferid Paşa'nın İstanbul'daki Alman sefiri ile ilişkileri çok iyidir. Konya valisi iken, 1897 ila 1912 arasında Alman sefiri olan Marschall Adolf Freiherr von Bieberstein (1842-1912) her daim hediyelerle ve iltifatlarla Ferid Paşa'nın gönlünü almıştır. Kendisinden nefret eden Mâbeyn Başkatibi Tahsin Paşa, Ferid Paşa'nın sadarete getirilmesinde bu sefirin etkili olduğu görüşündedir.[134] Sir Edwin Pears, ahalinin, Ferid Paşa'nın Konya'daki hatırasına ne derece saygı duyduğunu aktarmıştır:

> Kendisini şahsen yıllar boyunca tanıdım ve onun sadece onurlu ve güvenilir bir Müslüman değil, aynı zamanda müstesna bir kabiliyete de sahip olduğuna inanıyorum. Buraya onun tayin hikayesini ekleyebilirim. Bir zamanlar valisi olduğu Konya şehrini ihtilalden dört yıl sonra [1912] ziyaret ettiğimde, yerli ve yabancıların onun idaresindeki adaleti ve karakterini yüksek sesle dile getirdiklerine şahit oldum.[135]

Yabancılarla ilişkilerini iyi tutan başka bir vali Rauf Bey'dir. Mamuretülaziz'de sekiz yıl (1895-1903) valilik yapan Rauf Bey'in Alman misyonerlere iyi davrandığı,[136] hatta 1901'de, Harput'taki bir Fransız ka-

tolik misyoner okulunun mezun olan öğrencilerine diplomalarını bizzat verdiği nakledilmiştir.[137] Halep Valisi Osman Kazım Bey ise Gertrude Bell ile tanışırken kendini Anglofil olarak tanımlamış; sohbet sırasında Halep'te nadiren yabancılarla görüşebildiği için konsolosların çok bulunduğu Beyrut'a vali olmak istediğini ifade etmiştir.[138]

Konsoloslar tercümanlarını kendileri seçmekteyse de, bu seçimlerini Bâbıâlî'ye onaylatmak zorundaydılar. Bâbıâlî ise bu kararını vilayetteki Osmanlı otoritelerinin görüşlerine dayanarak vermekteydi.[139]

Valilerin Özel Sorunları

Vilayetlerde lojman yoktur. Valiler yeni tayin oldukları vilayete gelir gelmez ev idaresinin küçük ayrıntılarıyla boğuşarak bir konak bulmak ve onu döşemek zorundadırlar. Özellikle belediye reisleri uygun bir konak bulma konusunda valilere yardımcı olmuşlardır.

1902'de şehir merkezinden bir saat uzakta oturmakta olan Ankara valisi bu mesafeden dolayı devlet işlerinin aksamaması için evine bir telgraf hattı çekmek istemiştir:

> Geceleri mülhakâtla icra edilmekde olan muhaberât-ı mühimmenin tesrî' ve teshîli zımnında, Ankara'ya bir saat mesafedeki ikametgâhına bir tel çekilmesi ve makine ve memur vaz'ı Ankara valisi atufetlu beyefendi hazretleri tarafından te'kiden iş'âr kılınmış olmakla…[140]

Vilayetteki sekizinci yılında Suriye valisi artık kendi yaptırdığı aşağıdaki şehre tepelerdeki varoşlardan bakan yeni bir evde oturmaktadır.[141]

Bir vilayetten diğerine taşınmak vali aileleri için kabus gibidir.[142] Diyarbekir'e atandığını öğrenen Musul Valisi Mustafa Nuri Bey, daha bir ay önce Musul'a getirdiği ailesinden bazılarının yeni bir yolculuğa katlanamayacak derecede hasta olduğunu ileri sürerek bu değişikliğin yapılmamasını arz etmiştir:

> Bir mah akdem buraya getirmiş olduğum ailenin bazılarının mezâhim-i seferiyyeye tahammül edemeyecek derecede olan rahatsızlıklarına mebni, Diyarbekir vilayetinden afv-ı kemterâneme delalet buyrulmasını fart-ı ihtirar ile arz ve istirham ve kabul-i mazeret tebşirâtına telgrafla intizar eylerim.[143]

Uzak Arap vilayetlerinin sert iklim özellikleri, valileri, mevsimden mevsime ev değiştirmeye zorlamıştır. Hicaz valisi kış boyunca Mekke'de ikamet ederken, haccın yaz aylarına denk gelmediği dönemlerde yazı

Taif'te geçirmiştir.[144] Konya valisi yazları, şehre o zamanlar bir buçuk saat mesafede bulunan, bahçeleri ve dereleriyle şehirden çok daha serin olan Meram'da oturmaktadır.[145]

Özellikle sürgün saikiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmış valilerin herhangi bir aile mensubunun vilayete gitmesi sarayın iznine tâbidir. Ancak valiler özellikle uzak Arap vilayetlerine eşlerinden ve çocuklarından ayrı gitmeyi kendileri tercih etmektedirler. Mesela Mehmed Tevfik Bey ailesini Yemen'e götürmemiş, bir yıl süren valiliği (Temmuz 1904-Temmuz 1905) sırasında yakalandığı sıtmadan muzdarip iken "Acaba çoluk çocuğumdan ayrı olarak böyle bir yerde ölecek miyim?" korkusunu dile getirmiştir.[146] Valiler özellikle iklim değişikliklerine bünyelerinin uyum sağlayamamasından dolayı hastalanmaktaydılar. Bir Alman karantina doktoru Konya Valisi Ali Kemali Paşa ile görüşmesinden sonra kendisine bronşit teşhisi koymuştur.[147]

İttihatçı Lütfi Fikri Bey, Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ındaki yaşlı adam ile Ocak 1904'te gördüğü, yarım elle sokakta ahaliyi selamlayan, huzuruna titreyerek çıkılan, yanında kızının ve eşinin bile fikrini rahat ve kolay söyleyemediği vali paşayı karşılaştırırken, ikincisini "daha despotik" bulur.[148] Lütfi Fikri Bey'in sözleri, kendisi de Kosova Valisi Fikri Paşa'nın çocuğu olduğu için, yabana atılmamalıdır.

Bazen oğulları valilerin başını derde sokabilmektedir. Ali Kemali Paşa'nın bir oğlu Osmanlı'daki halihazır idare aleyhinde konuşmakla suçlandığı için Avrupa'ya kaçmış, Sofya'da büyük sıkıntılarla yaşadıktan sonra Rusçuk'a gitmiştir:

> İdare-i hükumet aleyhine söz söylemiş deyu aleyhine ikame edilen davadan dûçâr-ı mücâzât olacağı havfından dolayı dört sene evvel bi-lâ-mezuniyet Avrupa'ya giden ve Sofya'ya geldiğinden beru merhamet ve inayet-i hazret-i şehinşâhî-yi a'zamîye mazhariyetle avdetine müsaade buyrulması selef-i çâkerânem tarafından istirham edilmiş bulunan Konya Valisi merhum Ali Kemali Paşa'nın mahdumu ve Tophane-i Amire'de memur Mirliva Süleyman Paşa'nın ve Bükreş Sefareti Başkatibi Galib Bey'in biraderi Necmeddin Bey'in gurbetinin bugüne kadar devam etmiş olmasından dolayı mahzun ve mükedder olarak Sofya'yı terk ve bir maişet-i diğer aramak üzere Ruscuk'a müteveccihen hareket eylemiş…[149]

Bazı oğulların ise vilayet işlerinde babalarına yardımcı olduğu görülmektedir. Vilayet mühendisi Fransız Charles Chartier, Halep'in ayrıntılı idari haritasını hazırlarken Vali Mehmed Raif Paşa'nın oğlu Ragıb Bey kendisine muavenet etmiştir.[150]

Valiler İstanbul'a gelip buranın hareketli sosyal yaşantısını tatmak için her fırsatı değerlendirmeye çalışmışlar, olabilecek her türlü bahaney-

le Dersaadet'e gelmek için saraydan müsaade istemişlerdir. Sadaret Evrak Müdürü Baki Efendi'nin konağı on yıllar boyunca her çarşamba akşamı, Reşit Mümtaz Paşa, Babanzade Mustafa Reşid Paşa ve Reşid Akif Paşa gibi bu dönem valilerinin de -İstanbul'da oldukları zamanlarda- ağırlandığı yemek ve eğlence mekanı olarak kayıtlara geçmiştir.[151]

Anadolu'da büyük bir kıtlık yaşanmasından ve bütçe açığının 5 milyon Osmanlı lirasına yükselmesinden sonra 1874'te valilerin de maaşlarını 25 bin ve 20 bin kuruşa düşüren bir tenkihat uygulamaya konmuştur.[152] Osmanlı Devleti bu yıllarda, memurlarına maaşlarını düzenli bir şekilde ödeyebilme kabiliyetinde değildir. Kural genellikle 'ne kadar düşük rütbedeysen, maaşını elde etme şansın da o kadar düşüktür' şeklindedir. Memurlar zamanında maaş alabileceklerinden emin olmayarak, güvensiz yaşamaktadırlar. Bâbıâlî'nin harcamaları kısacağı tuttuğunda memurların geçim sıkıntısı daha da artmaktadır. Memurların zaten yetersiz olan maaşları 1879'da yüzde on, 1880'da yüzde otuz raddesinde kesintiye uğramıştır. Sonra da memur maaşlarının yüzde beş kadarı Tekaüd Sandığı'na kesilmeye başlanmıştır. Ardından Bâbıâlî vilayetlerin gelirlerini, ödenmesi gereken bir değer olarak gösteren havale veya tahvil kağıtları çıkarmaya; dolayısıyla da banka temsilcileri, senetlerinin karşılığını vilayet merkezlerinde aramaya başladı.

1880'de yürürlüğe giren yeni maaş sistemi, vilayetleri baz alarak valileri 20 bin, 17 bin ve 15 bin kuruşluk olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır:[153]

Tablo 11: Valiliklerin Maaş Sınıfları

Birinci Derece Valilikler (*Derece-i Ula Valilikleri*) 20.000 Kuruş	**İkinci Derece Valilikler (*Derece-i Saniye Valilikleri*) 17.000 Kuruş**	**Üçüncü Derece Valilikler (*Derece-i Salise Valilikleri*) 15.000 Kuruş**
Suriye	Hüdavendigar	Bitlis
Hicaz	Edirne	Kastamonu
Bağdat	Cezayiribahrisefid	İşkodra
Yemen	Selanik	Bingazi
Halep	Manastır	Trabzon
Aydın	Kosova	Musul
Trablusgarp	Yanya	Mamuretülaziz
Erzurum	Konya	
	Sivas	
	Diyarbekir	
	Adana	
	Basra	
	Van	
	Ankara	

Ancak sonraki yıllarda bazı vilayetlere bu kararnameye uymayacak maaşlar verilmiştir. Sadece bir örnek vermek gerekirse, Ömer Sabri Bey Bitlis vali vekaletine 17.000 kuruş maaşla tayin edilmiş (1312 B), bir yıl sonra asaleti tasdik olunduğunda kendisine bala rütbesiyle beraber zam da verilmiş, aylığı 20.000 kuruş olmuştur (1313 B). Fakat, yine bir yıl sonra yürürlüğe giren tensikatla birlikte maaşı 18.000 kuruşa tenzil edilmiştir (1314 L).[154]

Valiler maaşlarının yetersizliğini saraya sık sık yansıtmaktan çekinmemişlerdir.[155] İskoç asıllı meşhur arkeolog Sir William Mitchell Ramsay (1851-1939) Osmanlı taşra idarecilerinin maaş sıkıntısıyla ilgili gözlemini hatıralarında şöyle aktarmaktadır: "*Memurlara dağıtılan maaşlar gülünç derecede az. Yorkshire kadar geniş bir bölgenin yöneticisinin yıllık 70 Türk lirası aldığını hatırlıyorum. Dahası, bu maaş genellikle ümitsiz bir şekilde tedahüldedir.*"[156]

Memurların ve garnizonlardaki askerlerin ödemelerinde yaşanan problemler valiler için büyük bir can sıkıntısıdır. Asker maaşları bazen yıllarca bakayaya kalabilirken, hazine de boş durumdadır. Valiler astlarına, müteahhitlere, bankacılara ve hazineye ödeme yapabilmek için sürekli bir gelir arayışı içinde çırpınmaktadır. Vergilerin zamanlı zamansız toplanması için talimatlar veriliyor ve gerektiğinde sivil vergi memurları yerine kolluk kuvvetleri kullanılıyordu. Bir İngiliz görevli Van'daki durumu anlatan bir raporunda bu sıkıntıları şöyle dile getirmiştir:

> En yüksek memura bile sekiz ay kadar uzun bir zamandır ödeme yapılmadı. Asker ve zabtiyenin sabrı bu şartlar altında olağanüstü görünüyor. Kurban Bayramı'nı kutlayabilmeleri için erlere (adam başına bir mecidiye kadar) küçük bir miktar dağıtıldı. Bu para ihtiyacından dolayı hükumet bölgelerde düzeni sağlamaya pek muktedir değil.[157]

Hicaz vilayetinin de benzer şartlar içinde olduğu başka bir raporda bildirilmiştir. İngiliz konsolos Alban 1896'da hazinenin boş olduğunu, vali dahil memurların çoğunluğunun maaşlarını epeydir alamadıklarını ve en acil ihtiyaçlar için bile para bulunamadığını yazmıştır. 1901'de askerler yetkilileri, maaşları ödenmediği takdirde şehri yağmalamakla korkutmuşlardır. Bu tartışmalar sonucunda askerlerle ahali arasında çatışma çıkmış, üç asker ve bir sivil hayatını kaybetmiştir.[158] Selanik ve Cezayiribahrisefid'de, Eylül 1899'da tedarikçilere ödeme yapılamaması yüzünden bir süre ekmek sıkıntısı çekilmiştir.[159] İki ay sonra aynı durum Trabzon, Diyarbekir ve Bitlis'te yaşanmıştır.[160] Yaşanan acı kıtlıktan dolayı 1899 yılı vilayetlerin sosyal ve ekonomik refahı açısından en kötü yıldır.[161]

Vilayet gelirlerinin merkeze transferi o raddeye varmıştır ki, *"Rusya tazminat-ı harbiyyesinin tesviyesi içün Konya, Ankara, Kastamonu, Sivas ve Adana vilayetlerinin fazla-i emvâlinin bankaya yatırılması"* talep edilmiş,[162] İstanbul'daki memurların maaşları,[163] Hicaz'a gidecek *surre-i hümayun*un masrafları[164] ve tabii ki Hicaz demiryolu inşaatı için defaten paralar istenmiştir.[165] Tabii bu, fonlarını vilayet ihtiyaçları için tutmaya ve merkeze olabildiğince nazlanarak para göndermeye çalışan valilerin başını ağrıtan bir konudur. 1901 Ağustosunda, Trabzon Valisi Kadri Bey Maliye Nezaretinin merkezdeki memurların maaş ödemeleri için istediği parayı gönderemeyeceğini, "*10.000 liranın kâmilen irsali matlub-ı kati olduğu halde, buraca Ordu-yı Hümayun ve diğer muhassesât-ı askeriyyeye para verilmesi hakikaten kâbil olmayacağı*"nı yazmıştır. Bu cevaptan sonraki yazışma süreci merkez-vilayet pazarlıklarına ilginç bir örnektir. Merkez havale konusunda ısrar edince, bu seferki cevabında Kadri Bey paranın sadece yarısını gönderebileceğini, aksi takdirde Trabzon'da ödenemeyecek maaşlar yüzünden büyük problemler çıkabileceğini iletmiştir:

> 5.000 liradan fazla gönderileceğini tahmin edemiyorum. Eğer mümkün olursa hizmetde tereddüd olunmayacağını arz u izah etmek fazladır. Tamamen bulunub yetişdirilmesi mutlak kaydıyla tekrar buyrulduğu halde, istikraz takviyesi gibi tedâbîrin imkansızlığına göre, Ordu-yı Hümayun ile bazı kıtalarda ve vilayet dahilinde bulunan asakir-i cenâb-ı mülûkâneye ve bi't-tabi sunûf-ı memurîn ve mütekâ'idîn vesaireye verilecek maaşların tenakusundan dolayı olacak şikayatın önü alınmak meşâkîl olacağı gibi, vuku bulacak suallere açıkdan açığa cevab arz olunmak dahi hem vazifesizlik ve hem de bî-edeblik derecesine varacağı…"

Maliye Nezareti valinin cevabi yazılarını saraya gönderir. Artık yeni muhatap saray olduktan sonra Vali Kadri Bey cevaplarındaki üslubu inanılmaz ölçüde değiştirmiş ve "*maaş-ı umumi içün müretteb olan mebâliğe mahsuben -bimennihî teâlâ- birkaç güne değin hazine-i celîleye para irsaline mübaşeret olunacağı*"nı yazmıştır. Takip eden günlerde Trabzon vilayetinden hazineye 7.000 lira gönderilmiştir. Talep edilen miktarın aslında 10.000 lira olduğu ve kendisinin gönderebileceğini söylediği miktar 5.000 lira olduğu düşünüldüğünde, bu pazarlıktan valinin kârlı çıktığı söylenebilir. Kurt vali saraya "*maaş-ı umumi içün buradan müretteb mebaliğe mukâbil havalesi Maliye Nezaret-i celîlesiyle kararlaşdırılan 7.000 lira*"dan bahsederken, Maliye Nezaretine "*enva tedâbire tevessül edilerek yetişdirilebileceği imkanı arz edilen 5.000 liradan başka -bimennihî teâlâ- 2.000 lira bulunub takdim edileceği*"ni yazmıştır.[166]

Sicill-i Ahvâl Defterleri'ndeki personel kayıtlarına bakıldığına bütün valilerin, Hicaz demiryoluna yardımları ya da Ruslarla yapılan 93 Harbi'ndeki gayretleri dolayısıyla olduğu gibi, çeşitli nişan ve madalyalarla ödüllendirildikleri görülür.[167]

Cezayiribahrisefid Valisi Abidin Paşa, 1902'de Rodos'tan yazdığı bir mektupta ecdadının ve kendisinin Devlet-i Aliyye'ye yaptığı hizmetleri sıralamış, "*otuz sekiz seneden beru bi-lâ-infisal bulunduğum en mühim memuriyetlerde umûr-ı nafia ve maarif ve sairece vaki olan icraat-ı acizanem fi'iliyat ve verak-ı resmî ile müsebbet*" olduğunu eklemiş ve maaşının yetersiz olduğunu padişaha şu şekilde anlatmıştır:

> Düşmanlarımın entrikalarından birçok seneden beru enva'-ı ıztırabât çekdigim halde, birkaç lisanlarda mahareti derkâr olan kalem ve fem-i acizanemden ubudiyet ve sadakate muhalif bir harf bile sadır olmamışdır. Vaktiyle maiyyet-i acizanemde bulunmuş birçok zat vardır ki, el'ân murassa Osmanî vesair nişanlar ve altun madalyalarla sineleri müzeyyen iken acizleri yalnız bir gümüş madalya ile kaldım. Hariciye nazırı bulunduğum sırada mutasarrıflıkda bulunub altıbin kuruş maaş alan zat, şimdi valilikde otuzbin kuruşdan ziyade maaşa nail olmuş iken, kesîrü'l-iyâl olan acizleri yalnız onsekizbin kuruş maaş almakdayım.[168]

Başka bir mektubunda adalardaki hayat pahalılığından şikayet etmiş ve maaşının kendisine yetmediğini ifade ederek ya başka bir göreve getirilmesini ya emekli edilmesini yahut da maaşına zam yapılmasını istemiştir:

> Cezayir'de herşey bahalı, ailem kesir olduğundan, maaşım masârif-i acizaneme kifayet etmiyor. Deraliyye'de bulunub kendi işlerimle münhasıran meşgul olacak olsam ayda idareme kafi akça kazanacağım çâkerlerince şübhesizdir. Binaenaleyh, bâ-ma'ruzât-ı sâbıka-i acizanem vechile, *Şurayı Devlet* azalığına tayinimin veya tekaüdlüğümün icrası ve bu iki surete müsaade buyurulmadığı takdirde idare edecek yolda maaşımın tezyîdi hasbe'z-zarure müsterhamdır.[169]

Abidin Paşa bu taleplerini yıllarca tekrarlamıştır. Değişik zamanlarda değişik bahanelerle adalardan alınmasını isteyen yazılarını bulmak mümkündür. Ağustos 1902'de gözlerinden rahatsızlığını ileri sürerek tekaüdünü talep eden[170] Abidin Paşa Şubat 1903'te Selanik valiliğine geçmek istemiş,[171] sonunda İstanbul'u ziyaret etmek için bile izin alamayınca oğlunun bari yanına gelmesi için müsaade arz etmiştir: "*Çâkerleri evlad u ahfadımdan dûr olarak taşrada kaldığımdan, hiç olmazsa mahdum-ı acizanem Rasih Bey kulları bir müddet nezd-i çâkerânemde bulunmak içün,*

ber-mu'tad müşarünileyh Rasih Bey'in mezunen buraya gelmesine müsaade ile kalb-i mahzun-ı acizanemin bu suretle tesririni istirham eylerim."[172]

Bazı valilerin maddi durumları çok iyidir, zengin ailelerden gelmektedirler ve vilayetlerden döndükten sonra İstanbul'da büyük bir hane edinme imkanları vardır. Mesela Mehmed Raif Paşa Çengelköy'deki meşhur Abdullah Paşa Yalısı'nı satın almıştır.[173] Nazım Paşa da aileden zengindir; böyle olunca vilayetlere giderken maaşlarını kendisinin verdiği özel katibi Memduh Bey'i ve kahyasını yanında götürebilmiştir.[174]

Vilayete Veda

Vilayetten ayrılma vakti gelip çattığında valiler araçlarını satarlar.[175] Ahalinin sevilen valilerin ardından ağladığı vakidir.[176]

Bazı valiler ise vilayet topraklarını terk edememiş, valiliklerini canlarını o topraklarda vererek bitirmişlerdir. *Mors certa, hora incerta.* Mesela Diyarbekir Valisi Fehmi Bey 1907 yılının son günlerinde İstanbul'dan aldığı korkunç bir haber üzerine aniden vefat etmiştir. Kitlesel bir karışıklık sırasında İstanbul'da alev alan evinde karısı ve çocuklarını kaybettiğini öğrenen Fehmi Bey bu şoku atlatamamış ve hemen çıktığı İstanbul yolunda, daha Urfa'da iken vefat etmiş, oracıkta gömülmüştür.[177] Trabzon Valisi Kadri Bey de on bir yıla yakın görev yaptığı yerde, 23 Ocak 1903'te irtihal etmiştir.[178] Ali Refik Bey daha sadece bir yıllık valisi iken Kastamonu'da ölmüştür (Temmuz 1897).[179] Mehmed Hafız Paşa Kosova'daki ikinci valiliğinde zatürreden vefat etmiştir (Nisan 1903).[180] Hüseyin Efendi Mayıs 1904'te on beş aydır vali olduğu Trablusgarp'ta hayatını kaybetmiştir.[181] Ömer Sabri Bey Bitlis'te 1899'da öldü.[182] Hacı Hasan Hilmi Paşa dört buçuk yıldır valisi olduğu Sivas'ta, Arif Paşa Musul'da (Aralık 1898), Mehmed Şakir Paşa Adana'da (Mart 1898) ve Hüsnü Bey Bitlis'te (Ocak 1904) görevleri sürerken ölmüştür. Bütün bu valiler son valiliklerini ifa ettikleri topraklarda ruhlarını teslim etmişler ve buralarda gömülmüşlerdir. Cenazelerinin İstanbul'a transferleri hem sıhhi açıdan hem de padişah görüşüne uygun değildi.

Vefatından beş yıl sonra "*Bursa vali-yi sâbıkı müteveffa Münir Paşa kerime ve hareminin sakin bulundukları haneye icra memurları vesaireden mürekkeb bir cemm-i gafir ile cebren suret-i duhulleri*"ni bildiren bir jurnal, valilerin vefatından sonra geride kalanların hayatının kolay olmadığını göstermektedir.[183] 7 Haziran 1897'de vazife başında beyin kanamasından ölen ve Bursa'daki Emir Sultan Türbesi'ne defnedilen Ahmed Münir Paşa'nın mezartaşında şu dörtlük yer almaktadır:

Sümmiye Ahmed-i Mürsel Münir Paşa,
Ki olmuştu iki defa Bursa şehrine vali-yi bî-hemtâ.
İkincide ederken iştigal-i emr-i hükumetle,
Alub, emreyledi azm-i huzuru Hazret-i Mevlâ.

Notlar

1 Enzo Collotti, "Nationalism, Anti-Semitism, Socialism, and Political Catholicism in the Twentieth Century", *Fin de Siécle and its Legacy*, M. Teich ve R. Porter (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 80-97.
2 Donald Quatert, "The Economic Climate of the Young Turk Revolution of 1908", *Journal of Modern History*, Eylül 1979, s. 1151.
3 Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşerilere Armağan*, İstanbul: Ali Şükri Matbaası, 1338, s. 55-71; Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906-1907)*, Ankara: Kültür Bakanlığı,1990, s. 10; Nedim Ulusalkul, *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi Erzurum İhtilali*, Ankara, 1937, s. 9.
4 Bağdat, Basra, Musul ve Yakova'da *hayvanat-ı ehliye* rüsûmunun toplanmasıyla ilgili sorunlar için bkz. BOA, Y.PRK.ASK. 226/57, 21 Z 1322. Kalkandelen ahalisi bu vergiyi ödememek için silahlarla hükumet binasını basmıştır (BOA, Y.MTV. 281/133, 20 L 1323). Aynı sebepten Erzurum'da da halk hükumet konağı önünde toplanmış ve padişaha iki telgraf göndermiştir (BOA, Y.PRK.ASK. 230/2, 5 S 1324).
5 BOA, MV. 111 ve 112, Demirel, *İkinci Meşrutiyet*, s. 11.
6 Erzurum olayları için şu kaynaklar kullanılmıştır: Demirel, *İkinci Meşrutiyet*, s. 21-51. Demirel eserinde, İstanbul'daki BOA evrakı ve Moskova'daki Rus arşivinin yayınlanmış dökümanları yanı sıra isyanların birinci elden tanıklıklarını da kullanmıştır: Mehmed Nusret'in *Tarihçe*si; Vali Nazım Paşa'nın koruması Barutçuzade Şevki Bey'in *1320-1324 Erzurum İsyanı* ve Münip Yıldırgan'ın *1904 Erzurum İsyanı Hatıraları*. Son iki eseri önce Orhan Türkdoğan neşretmiştir: "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I, II, III", *Türk Kültürü* (255, 256 ve 257; Temmuz, Ağustos ve Eylül 1984).
7 BOA, A.MKT.MHM. 676/18, 1313 L 9.
8 BOA, MV 104/18, 1320 S 3.
9 BOA, DH.İD. 10/1/39.
10 BOA,Y.PRK.UM. 78/2, 1323 Za. 22. Kuveyt'te Osmanlı idaresi için bkz. Salwa Alghanem, *The Reign of Mubarak al-Sabah: Sheikh of Kuwait 1896-1915*, Londra: I. B. Tauris, 1998).
11 Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells*, Albany, NY: State University of New York Press, 2000, s. 35.
12 Karal, c. VIII, s. 328.
13 BOA, Y.PRK.ASK. 206/7, 1319 N 28.
14 Aksüt, s. 73-74.
15 Hilmi Bayur, *Kamil Paşa*, s. 206.
16 BOA, Y.PRK.UM. 53/37, 1318 Za 9.
17 BOA, Y.PRK.UM. 60/31, 1320 B 12.
18 BOA, Y.PRK.UM. 48/75, 1317 B 4; "Suriye Valisi Nazım Paşa namına mazrufen vürud eden *Hilafet* namı altındaki evrak-ı muzırranın derdest olduğu ma'ruzdur", BOA, Y.PRK.UM. 49/43, 1317 N 2.
19 BOA, Y.PRK.UM. 57/40, 1319 L 3.
20 BOA, Y.PRK.UM. 45/71, 1316 Z 3.
21 BOA, Y.PRK.UM. 45/71, 1316 Z 3.
22 Engin Deniz Akarlı, "Ottoman Attitudes Towards Lebanese Emigration, 1885-1910", *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*, Albert Hourani ve Nadim Shehadi (ed.), Londra: The Centre for Lebanese Studies and I. B. Tauris & Co. Ltd., 1992, s. 126.

23 *Age.*, s. 127
24 *Age.*, s. 135.
25 BOA, Y.PRK.UM. 53/37, 1318 Za 9
26 BOA, Y.PRK.UM. 69/32, 1322 M 16.
27 BOA, Y.PRK.UM. 51/39, 1318 R 12.
28 *Sivas Vilayeti Salnamesi, 16/1321*, s. 221.
29 *Age.*, s. 221.
30 *Age.*, s. 222.
31 *Age.*, s. 223.
32 *Age.*, s. 224.
33 *Age.*, s. 225.
34 *Age.*, s. 225.
35 *Age.*, s. 226.
36 BOA, Y.PRK.UM. 80/99, 1325 Za 9.
37 Gökhan Çetinsaya, "The Politics of Reform in Iraq under Abdülhamid II, 1878-1908", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy. 3, s. 41-72; Çetinsaya bu makalesinde Bağdat'taki başka teftiş heyetlerine de işaret etmektedir.
38 BOA, Y.PRK.UM. 80/5, 1325 C 4.
39 BOA, Y.PRK.UM. 40/10, 1315 Ca 7.
40 Tevfik Bey, s. 251-260. Aydın ve Beyrut valilerinin aynı aylarda değişmemiş oldukları gerçeği, Tevfik Bey hatıratının kısmen abartılı karakterine delildir.
41 Bahse konu rütbeliler *Hicaz Fırka-yı Askeriyesi* Kumandan Vekili Ferik Şükrü Paşa, VII. Ordu mensubu *Mirliva* Hüsnü Paşa, VI. Ordu Sertabibi Mirliva Aziz Paşa ve Hudeyde Kumandanı Ferik Kamil Paşa'dır, BOA, Y.PRK.UM. 52/97, 1318 N 28.
42 BOA, Y.PRK.ASK. 149/85, 1316 Z 3.
43 BOA, Y.PRK.ASK. 144/36, 1316 R 29, önceki gün gönderilen Mâbeyn yazısına cevaben.
44 BOA, Y.PRK.ASK.155/32, 1317 C 16. Aynı belge için bkz. Demiroğlu, s. 99.
45 Said Paşa, c. II, s. 287; Farah, s. 180-81.
46 Aksüt, s. 101.
47 Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilerime Armağan*, İstanbul: Ali Şükri Matbaası, 1922, s. 55-71; H. Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Ankara: Kaynak, 1984, s. 24-38 ve Demirel, *İkinci Meşrutiyet*, s. 26.
48 BOA, Y.PRK.UM. 79/28, 1324 L 12.
49 BOA, İ.DAH. No. 12 / L 1324, *Musul-Kerkük*, s. 292-300'de yer almakta.
50 BOA, İ.DAH. No. 12 / L 1324, *Musul-Kerkük*, s. 292-300.
51 BOA, Y.PRK.ASK. 250/37, 1325 Ş 11 (19 Eylül 1907).
52 Orhan Türkdoğan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1987, 47, s. 71; Demirel, *İkinci Meşrutiyet*, s. 18-19.
53 Said Paşa, c. II, s. 373.
54 BOA, YA.HUS. 507/151, 1324 L 23.
55 BOA, YA.HUS. 500/73, 1324 M 13.
56 BOA, Y.PRK.ASK. 177/63, 1319 Ş 22.
57 BOA, YA.HUS. 494/87, 1323 Ş 20.
58 İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul: Hil Yayınları, 1985, s. 67.
59 BOA, YEE 132/18, 1314 C 15.

60 BOA, Y.PRK.UM. 40/108, 1315 Ş 22. Arif Paşa ile Muhsin Paşa arasındaki sorunlu ilişki için bkz. Alghanem, s. 57-59
61 BOA, Y.PRK.UM. 70/67, 1322 Ca 24.
62 BOA, Y.PRK.UM. 54/31, 1319 S 23.
63 BOA, Y.PRK.ASK. 202/105, 8 C 1321.
64 BOA, Y.PRK.UM. 51/23, 1318 R 4.
65 Aksüt, s. 78 ve 80.
66 BOA, Y.PRK.UM. 44/58, 1316 B 19.
67 On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından dünya savaşlarına değin süren toplumun ve siyasetin militarizasyonu, dünya tarihçiliğinde yankı bulmuş bir konudur. Almanya örneği için bkz. Bernd Ulrich, Jakob Vogel ve Benjamin Ziemann (ed.), *Untertan in Uniform: Militär und Militarismus im Kaiserreich 1871-1914, Quellen und Dokumente*, Frankfurt/M: Fischer Verlag, 2001. Fransa için bkz. Jacob Vogel, *Nationen im Gleichschritt: Der Kult der "Nation in Waffen" in Deutschland und Frankreich 1871-1914*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997. Çin için bkz. Philip Kuhn, *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970.
68 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 41-68.
69 Mektubun altındaki imza, "Ed-dâi el-kadîm postnişin-i dergâh-ı hazret-i Mevlana kerremallahu sırrahu'l-ulyâ Abdülvahid" şeklindedir, BOA, Y.PRK.AZJ. 38/18, 1316 Za 12.
70 Arıkoğlu, s. 41.
71 Bu telgrafın altında Rum metropolid vekili, Keldani patrik vekili, Ermeni Katolik patriki, Süryani Katolik murahhasası, Süryani kadîm murahhasası, Ermeni patriki, Protestan milleti vekili ve Rum Katolik murahhasasının imzaları vardır. BOA, Y.PRK.PT. 10/20, 1313 R 19.
72 "Anadolu vilayât-ı şahanesi valilerinin intihabı hakkında *Correspondence Politique* gazetesinde münderic yazı leffen irsal kılındığına dair, Hariciye Nezaretine 9 Temmuz 96 tarihi ile Viyana sefaret-i seniyyesinden varid olan tahriratın tercümesi", BOA, HR.SYS. 192/6, 1896.7.9.
73 Selçuk Günay, "II. Abdülhamid Dönemi'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araşırmaları Entitüsü Dergisi*, 1995, sy. 2, s. 103-132; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara: Diyarbakır Belediyesi Yayını, 1990, s. 740-42. Ziya Gökalp'ın *Şaki İbrahim Paşa Destanı* (1908) bu konuyla ilgilidir.
74 Derek Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine 1843-1914: Church and Politics in the Near East*, Oxford: Oxford University Press, 1969, s. 166-171.
75 Friedrich Rosen, *Oriental Memoirs of a German Diplomatist*, Londra, 1930, s. 270. 1921'de beş ay dışişleri bakanlığı da yapmış olan Rosen'in bir Alman oryantalist, diplomat ve politikacı olarak biyografisi için bkz. Herbert Müller-Werth, *Friedrich Rosen: ein staatsmännisch denkender Diplomat; ein Beitrag zur Problematik der deutschen Außenpolitik*, Wiesbaden: Steiner, 1969.
76 "Memurîn-i Ecnebiyye Listesi", *Suriye Vilayeti Salnamesi* 32 / 1318, s. 127-128.
77 1908 Jön-Türk İhtilali için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks*. İttihat ve Terakki dönemi için bkz. Zafer Toprak, *Jön Türkler ve Milli İktisat*, İstanbul, 1983.
78 FO, 424/187, no 26, s. 23-25, Vice-Consul Hallward to Consul Cumberbatch, Diarbekir, March 17, 1896 (*EHIB*, s. 127).

79 Hanioğlu, *The Young Turks*, s. 108 ve 122.
80 Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, *Hâtırat-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkılab-ı Kebîr-i Osmanîden bir Sahife*, İstanbul: Sabah, 1326, s. 38.
81 Halid Ziya, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1936, s. 133-6 ve 201-2.
82 "Bugün dahi Suriye valisi Nazım ve Adana valisi Bahri Paşalar ve Cebel-i Lübnan dahilinde Şuf kaimmakamı Mustafa namlarına Hilafet ve Gökden Sada evrak-ı matbua ve muzırrasından İngiliz postahanesiyle vürud eden nüshalar[ın] heman derdest edildiği", BOA, Y.PRK.UM. 48/75, 1317 B 4; "Suriye valisi Nazım Paşa namına mazrufen vürud eden Hilafet nâmı altındaki evrak-ı muzırranın derdest olduğu", BOA, Y.PRK.UM. 49/43, 1317 N 2. Daha önce de "Takib-i İstikbal nam hezeyanname" ele geçirilmiş. BOA, Y.PRK.UM. 46/109, 1317 S 11.
83 Ziya Şakir, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943, c. II, s. 3.
84 Suriye valiliği Aralık 1908-Ekim 1910 ve Aydın valiliği Ekim 1910-Aralık 1911 ile Ocak-Eylül 1913 (iki defa) tarihlerindedir.
85 Gross, s. 527 dn.
86 Niyazi, s. 105-107.
87 David Dean Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York: Oxford University Press, 1990, s. 94.
88 BOA, Y.PRK.BŞK. 53/1, 1315 S 14.
89 "Recep Paşa Vasıtasile Bir Hal Tasavvuru", Ali Haydar Mithat, s. 170-173.
90 BOA, YA.HUS. 511/55, 22 Ra 1325.
91 Michel F. Le Gall, "Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman administration in Tripoli and Binghazi, 1881-1902", Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1986, s. 61-62
92 İbrahim Alaattin Gövsa, s. 318.
93 Mahmut Nedim Kerkük, *Hatıratım*: *Mazinin Karanlıklarından, İstikbalin Aydınlıklarına Doğru Diyarbakır, 1334 (1918),* Ali Birinci (ed.), Ankara: Altınküre Yayınları, 2002, s. 45. Mevlüt Çelebi, "Selim Sırrı Tarcan'ın Jön Türklüğü", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 2003, sy. 236, s. 13-21 ve Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: TTK, 1979, s. 13
94 Mevlüt Çelebi, "Selim Sırrı Tarcan'ın Jön Türklüğü", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 2003, sy. 236, s. 13-21; Uzer, s. 13.
95 Kerkük, s. 61.
96 *Age.*, s. 72.
97 *Age.*, s. 119. Gökhan Çetinsaya, Bağdat Valisi Hacı Hasan Refik Paşa ile VI. Ordu Müşiri Recep Paşa arasında Eylül 1892'de yaşanan bir ihtilafa işaret eder, "Sultan Abdülhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad, 1888-1896", *Osmanlı Araştırmaları*, 2001, c. XXI, s. 263.
98 Kocabaşoğlu, s. 64.
99 "[M]emurîn-i mahalliyye konsolosların kavasları hükmünde kaldılar", *age.*, s. 210.
100 BOA, Y.PRK.DH. 14/21, 1325 Ş 23.
101 Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, s. 47-48.
102 Hariciye Nezareti Rumeli taşrasında gezerek raporlar hazırlayan Rus memurlar hakkında elçiliği uyarma gereği duymuştur, BOA, Y.PRK.HR. 33/36, 1320 Z 29.
103 *Düstur, Mütemmim*, Dersaadet: Hilal Matbaası, 1335/1917, s. 153-55. *Talimat* bazı salnamelerde de aynen yayınlanmıştır, mesela *Sivas Vilayeti Salnamesi 1325, 17.defa*, s. 269-271.
104 BOA, Y.PRK.UM. 60/31, 1320 B 12.

105 "Konsolos Rusan 24 Mayıs 97", BOA, Y.PRK.EŞA. 27/9, 1314 Z 22.
106 Henry Avelot, *Croquis de Gréce et de Turquie*, Tours: Alfred Mame et fils, 1897, s. 112.
107 Anscombe, *Ottoman Gulf*, s. 171.
108 BOA, Y.PRK.UM. 58/2, 1320 M 1.
109 BOA, Y.PRK.UM. 52/74, 1318 Ş 18.
110 BOA, YEE 5/152, 14 Ra 1323.
111 "The Sultan should grant full authority to the civil authorities for the requisition of the nearest troops in aid of the civil power whenever required, as is done in every civilized country", FO, 424/189, No. 229, s. 278-279, Colonel Ponsonby to Sir S.Currie; Nov. 29, 1896 (*EHİB*, s. 266)
112 Eliezer Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, s. 34-36 ve "Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of 'Abd al-Rahman al-Kawakibi, Najib 'Azuri and Rashid Rida", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1994, c. 21, sy. 2, s. 190-198
113 Tevfik Bey, s. 168.
114 BOA, Y.PRK.UM. 70/67,1322 Ca 24.
115 Uzer, s. 153.
116 BOA, Y.PRK.BŞK. 70/23, 1321 Ca 18.
117 BOA, YA.HUS. 494/87, 1323.8.20.
118 FO, 424/187, no 26, s. 23-25, Vice-Consul Hallward to Consul Cumberbatch, Diarbekir, March 17, 1896 (*EHİB*, s. 129).
119 Aksüt, s. 74-76 ve 78dn.
120 FO, 424/200, No.17, s. 14-17, Consul Longworth to Sir N.O'Conor, on the general condition of the Trabzon Vilayet in 1899, Trabzon, February 1, 1900 (*EHIB*, s. 374-377). Longworth'un Trabzon göreviyle ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, Aralık 2003, c. LXVII, sy. 250, s. 881-910.
121 FO, 424/206, No.10, s. 12-24, Consul Longworth to Sir N.O'Connor, Trabzon, January 18, 1904 (*EHIB*, s. 432).
122 FO, 424/188, No. 221, s. 197-198, Acting Consul Shipley to Mr.Herbert, 5. 9.1896 (*EHIB*, s. 223-225).
123 FO, 424/200, No.127, s. 104-106, Mr. Bunsen to the Marquess of Salisbury, Constantinople, Transmitting the report of the Consul at Erzeroum (Lamb), Oct 15, 1900 (*EHIB*, s. 383-385).
124 FO, 424/214, No.94, s. 207-212, Vice-Consul Dickson to Sir N.O'Connor, Van, February 9, 1908 (*EHİB*, s. 481-83).
125 Max L. Gross, s. 467.
126 FO, 424/191, No 338, s. 267, Major Bulman to Sir S.Currie Tokat, April 27, 1897, (*EHİB*, s. 316-317).
127 FO 195/1944, Williams to Currie, tel., 24 Nov 1896 (*EHİB*, s. 215).
128 FO, 424/192, No 32, s. 38-39, Captain Elliot to Sir S.Currie, Van, July 6, 1897 (*EHIB*, s. 321).
129 FO 195/1985, Elliot to Currie, tels., 24-29 August, 1897 ve FO 195/1985, Graves to Currie, no 18, 12 May 1897 (*EHIB*, s. 215). Bu olaylar sırasında merkezle vali arasında geçen yazışmalar için bkz. BOA, YEE 132/5.
130 *EHIB*, s. 216.
131 BOA, Y.PRK.UM. 49/51, 1317 N 15. İngiliz işadamlarının valiyle ilişkilerini aktaran Gertrude Bell'in günlüğü bu suçlamayı teyit etmektedir: "Edward W.[hittall] was the most intimate friend of the last Vali, Kiamil Pasha. I believe he consulted him in everything. They have all sorts of people under their pro-

tection, even the brigands turn to them for their intercession when it comes to settling up scores with the goverment and they know the country and the people as Englishmen could scarcely know it, for indeed they are half orientals themselves," [4 Nisan 1907] http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters /l768.html. İzmir'deki Whittall ailesi hakkında bkz. Edmund Giraud, *Family Records: A Record of the origin and history of the Giraud and Whittall families of Turkey*, Londra: Adams Bros. and Sharlow Ltd., 1934.

132 BOA, Y.PRK.UM 74/127, 1323 M 11.

133 BOA, Y.PRK.UM 75/71, 1323 Ra 10.

134 Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıratı*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931, s. 68. Sadrazam iken Ferid Paşa'nın sefirle ilişkileri için bkz. Ziya Şakir, s. 152-155.

135 Pears, s. 230.

136 "Der Vali Rauf Bey wurde nach anfaenglicher Obstruktionspolitik ein guter Freund der deutschen Arbeit", Johannes Ehmann, *25 Jahre im Orient, Deutscher Hilfsbund, 1896-1921*, Frankfurt, 1921, s. 12.

137 "Cette année pour la premiére fois, quatre eléves [du Collége] ont reçu le diplome des mains de S.E. Reouf Bey, gouvernor général du Vilayet, a la distribution des prix...", Hans-Lukas Kieser, *Der Verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Zürih: Chronos, s. 208.

138 http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries/d1393.htm

139 Ruth Kark, *American Consuls in the Holy Land, 1832-1914*, Kudüs: Magnes Press, 1994, s. 176-177.

140 BOA, Y.MTV 230/92, 1320 S 17.

141 Bell, [3 March 1905], http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters/l692.htm.

142 Bu konuda ve başka birçok bilgi için Mehmed Tevfik Bey'in eşi Naciye Neyyal Biren'in hatıratı değerli bilgiler sunmaktadır: Fatma Rezan Hürmen (haz.), *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

143 BOA, Y.PRK.UM. 80/95, 1325 L 26.

144 David George Hogarth, *Hejaz before World War I*, 2. baskı, 1917, R. L. Bidwell (ed.), New York: Oleander Press, 1978.

145 1895'te Konya'ya giden Dr. Lamec Saad, *Sechzehn Jahre als Quarantaenearzt in der Türkei*, Berlin, 1913, s. 310.

146 Mehmed Tevfik, s. 266 ve 347.

147 Lamec Saad, s. 310.

148 Yücel Demirel (haz.), *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet"*, İstanbul: Arba Yayınları, 1991, s. 25.

149 BOA, Y.MTV. 269/170, 1322 L 21. Konuyla ilgili ayrıntılar BOA, Y.MTV. 236/141, 1320 Ş 23 ve BOA, Y.MTV. 261/129, 1322 R 24 belgelerinde bulunmaktadır.

150 Ayntabî, s. 232.

151 Semih Mümtaz, *Evvel Zaman İçinde: Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, s. 226. Bu akşam oturmalarında beylikçi, teşrifatçı, sadaret müsteşarı gibi merkez bürokrasisinden önemli simaların bulunması, vilayetlerdeki idarecilerin bağlantılarını görmek açısından ilginçtir.

152 "Vilayetler iki sınıfa taksim ile birincisine yirmi beş bin, ikincisinin yirmi bine (...) muvakkaten tenzili", *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. XV, s. 47.

153 "Ma'âşât Kararnamesi" (17 Cemaziyelevvel 1297 / 27 Nisan 1880), *Zeyl-i Düstur*, c. I, s. 44-45.

154 BOA, SA 18/417.

155 "Selef-i çâkerânemden kalan otuz bin kuruş maaşdan Dahiliye nezaretince bazı memurlara tevzî' olunmak üzere bir hayli mebaliğin tenzil olunacağı ve abd-i memluklerine mazuliyet maaş-ı kemterânem derecesinde bir şey bırakılacağı mahsus olub, halbuki kullarının Selanik'de iken almakda olduğum maaş dahi selef-i çâkerânemden kalan maaş raddelerinde bulunmasına nazaran bunun tenzil edilmeyüb abd-ı memluklerine dahi i'tâsı hususunun Bâbıâlî'ye ferman buyrulması müsterhamdır." BOA, Y.PRK.UM. 68/120, (1321).
156 W[illiam] M[itchell] Ramsay, *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*, Londra: Hodder and Stoughton, 1897, s. 164.
157 FO, 424/191, No. 369, s. 293-295, Captain Elliot to Sir S.Currie, Van, May 10, 1897 (*EHİB*, s. 316).
158 Saleh Muhammad Al-Amr, *The Hijaz Under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyad: Riyad University Publications, 1974, s. 69'da aktarılan FO 195/1943, 3 Aug 1896, Consul Alban to M.Herbert.
159 BOA, Y.PRK.ASK. 154/85, 1317 Ca 7.
160 BOA, Y.PRK.UM. 49/21, 1317 Ş 17.
161 BOA, Y.PRK.ASK. 156/71, 1317 Ş 6.
162 Ankara ve Konya için BOA, Y.PRK.BŞK. 58/96, 1316 Za 3; BOA, Y.PRK.UM. 49/30, 1317 Ş 21, Konya, Adana ve Kastamonu için Y.PRK.ML 28/57, 1324 Ca 22.
163 BOA, Y.PRK.ML. 15/22 (1319 Ca 15), 21/68 (1319 R 15) ve 21/75 (1319 R 18).
164 Suriye ve Beyrut için BOA, Y.PRK.HH. 35/83, 1322 L 27.
165 Basra ve Bağdat için BOA, Y.PRK.ASK. 240/11, 1324 Ca 22. Hicaz demiryolu projesi için bkz., William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1980; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yayınları, 1994; Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
166 BOA, Y.PRK.UM. 55/45, 1319 Ca 7.
167 Padişah öncülüğündeki para toplama kampanyaları için bkz. Nadir Özbek, "Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876-1909", *International Journal of Middle East Studies* 37, 2005, sy. 1, s. 59-81.
168 BOA, Y.PRK.UM. 49/45, 1317 N 3.
169 BOA, Y.PRK.UM. 57/48, 1319 C 25.
170 BOA, Y.PRK.UM. 59/64, 1320 Ca 9.
171 BOA, Y.PRK.UM.62/2 , 1320 Za 20.
172 BOA, Y.PRK.UM. 70/117, 1322 C 28.
173 Murat Belge, *Boğaziçi'nde Yalılar, İnsanlar*, İstanbul: 1997, s. 257-58.
174 Demircioğlu, s. 94.
175 Fuat Carım, "İmparator'un bir Valisi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Eylül 1957.
176 *Agm.*
177 Beysanoğlu, *Diyarbakır Tarihi*, c. 2, s. 742. Abdurrahman Fehmi Bey'in adı bu kaynakta yanlışlıkla Hasan Fehmi Bey olarak zikredilmiştir.
178 BOA, SA 1/822.
179 BOA, SA 2/554.
180 *Meşhur Valiler*, Ankara, 1969, s. 99-104
181 Bilgi, s. 88.
182 SA 18/417, Çankaya, c. III, s. 25.
183 BOA, Y.PRK.AZJ. 50/40, 1322 L 15

Sonsöz

On dokuzuncu yüzyıl siyasetinin doğası, devlet işlerinde merkezileşmeyi ve dolayısıyla vilayet idaresinin merkezin müdahalesine daha açık hale gelmesini gerektirmiştir. Osmanlı vilayetlerinin idari durumlarındaki farklılıklar giderek azaltılmış, 1864 Nizamnamesi ile yeniden düzenlenen vilayet idaresi 1871 Nizamnamesi'yle bütün vilayetlere teşmil edilmiştir. Nihayet 1876'da ilan edilen *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Hakkında Talimat* ile valilerin görevleri kesinkes tarif edilmiş, vilayet idaresinin tekdüzeleştirilmesi süreci tamamlanmıştır.

İdaredeki merkezileşme ve tekbiçimleştirme sürecinde ortaya çıkan personel ihtiyacı için merkezde istihdam edilecek ve vilayetlere gönderilecek anonim memurlar yetiştirmek üzere modern okullar açılmıştır. Bürokratik kadroların yetişme ihtiyacına paralel olarak yaygınlaştırılan modern seküler eğitim sistemi, *Mekteb-i Hukuk*, *Mekteb-i Maliye* ve *Mekteb-i Mülkiye* gibi okulların kurulması ve yeniden düzenlenmesiyle geleceğin idarecilerini yetiştirmiştir. Taşra idaresindeki boşlukların doldurulmasında özellikle bu okulların mezunlarına öncelik verilmeye başlanmıştır.

Bütün bir vilayeti idare edecek mevzuatın uygulanmasından sorumlu olarak bizzat padişah tarafından atanan ve taşrada onu temsil eden valiler, merkezi hükumetin sürekli müdahaleleri yüzünden inisiyatif almaktan çekinecek ve idari kararları mekanizmanın tepesindeki odaklara sormadan alamayacak hale gelmişlerdir. Yerinden yönetim enstrümanlarının merkezileşmesi, Tanzimat'la deri değiştiren Osmanlı Devleti'nin Hamidiye döneminde de devam etmiştir.

Osmanlı valisi vilayetin siyasi, idari ve mali işlerini yürüttüğü gibi, kolluk güçlerinden ve mahkemece verilen hukuki kararların uygulanmasından da sorumludur. Fakat yetki alanının bütün bu genişliğiyle orantılı

bir karar alma gücünden bahsetmek zordur. Bunun tek sebebi, idarecilerin üzerindeki gölgesini her zamankinden daha fazla hissettiren güçlü bir padişahın olması değildir. Maliyesi iflas etmiş, hazinesi tamtakır bir imparatorluk ve dünya ahvalini öğretmeye yetmeyen eğitim şartlarında yetişmiş yöneticiler söz konusudur. Le Gall vilayetlerin mali durumlarıyla ilgili şöyle bir yorum yapmıştır:

> Osmanlı idaresinin yüz yüze geldiği mali yükler, vilayetleri İstanbul'un yörüngesine daha da fazla oturtma gayretlerini etkilemiştir. İmparatorluğun 1875'de iflas etmesinden dolayı, vilayet idareleri merkezi idarenin dikte ettiği reform önlemlerinin finansmanı için daha fazla sorumluluk üstlenmişlerdir. Bu paraları tedarik için vilayet idareleri, yeni vergiler planlamak ve vergi imtiyazlarını kaldırmak gibi bir dizi vergi reformuna gitmiştir. İlaveten, vergileri zor kullanarak toplamışlardır. Bu reformlardan elde edilen gelirler, -çoğu savunma harcamalarına ya da İstanbul'daki hazineye gitmiş olsa da- yerel iletişimi geliştirmek ve modern okullar ve hastaneler kurmak için kaynak teşkil etmişlerdir.[1]

Müflis devletin vilayetlerini yöneten valilerin en çetin vazifeleri mali işlerle ilgili olanlardır. Böylece, Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersi alarak yetişen valilerin yanında, vilayetlerde maliye kökenli devlet adamlarının varlığı daha bir anlam kazanmaktadır.

Valiler muhtelif toplumsal kesimlerden ve eğitim geleneklerinden gelen devlet adamlarıdır. Dahiliye Nezareti, taşra teşkilatının insan kaynakları konusunda henüz tekel olmamıştır. Taşra idarecilerinin kariyer çizgileri henüz monolitik değildir; valiliğe giden yola birçok patikadan çıkılabilmektedir, hiçbir bürokratik silkin önünde bu yola çıkmasını engelleyecek bir barikat yoktur. İlmiye mensuplarından bile mülkiye mesleğine valilikle geçiş yapılabildiği örneklerde görülmüştür. Belirli bir sorunla ilgili bir meslek ve tecrübeye sahip olmak, üst düzey bir memuru valiliğe sürükleyebilmektedir.

Valilikte olağanüstü bir başarı ve sadakat ispatı, kişiyi nazırlığa, hatta sadrazamlığa götürebilen en kestirme basamaktır. Osmanlı Devleti'nde ehliyet ve sadakatin kazandırabileceği en yüksek mevki olan sadarete yükselen Konya Valisi Mehmed Ferid Paşa bu yakın basamağı çıkabilmiş örneklerden sadece birisidir. Bu örnek bize sadrazam olmak için padişahla tanışmak gerekmediğini de göstermiştir. Muhalif örgüt mensup ve sempatizanlarının vali olarak tayin edilebilmiş olmaları, bizleri padişahın toleransı ve jurnal sisteminin sınırları konusunda yeniden düşünmeye sevk etmelidir. 1908 sonrasında yazılan hatırat literatürüne dikkatle yaklaşmak ve ölen arslanın bıyıklarını yolmanın (*barbam vellere mortuo*

leoni) yeni devre ne kadar kolaycı bir uyum sağlama yolu olduğunu iyi görmek lazımdır.

Vilayetten nezarete, yani valilikten bakanlığa geçişin diğer görevlerden geçişe göre daha kolay olması, taşra memuriyetinin, merkezi bürokrasinin yüksek tepelerine tırmanmak için bir dezavantaj teşkil etmediğini gösterir. Memduh Paşa Konya, Sivas ve Ankara (1887-1895) valiliklerinden sonra Dahiliye nazırı (1895-1908) olmuştur. Anadolu vilayetlerindeki tecrübesi, Ermeni olaylarının ayyuka çıktığı bir dönemin sonunda kendisini bu kritik bakanlığa taşımıştır.

Sınır vilayetleri yönetenler ilaveten uluslararası sorunlarla muhatap olduklarından, Askeriye ya da Hariciye kökenli valiler buralarda daha sık görülmektedir. Hudutta yer almamalarına rağmen Anadolu vilayetleri, Ermeni ve Rum nüfusun yoğunluğu, Hristiyan misyonerlerlerin faaliyetleri ve bu kategorilerin hamiliğine teşne devletlerin konsolosları sayesinde uluslar arası siyasete gündem olmuşlardır. Padişah vilayetlere askeriye kökenli adamlar göndermeye meyyal olmasa da olağanüstü koşullar taşıyan durumlar -ki bunlar nadir değildir- kendisini bu tayinleri yapmaya zorlamıştır.

1895 yılı Osmanlı idare tarihi açısından önemli bir kilometre taşıdır. Son aylarında Anadolu'nun ve İstanbul'un Ermeni vukuatıyla kaynadığı bu yıldan itibaren Yıldız merkeziyet siyasetinin bütün köşetaşları yerine oturmuştur. Daha güvenilir ve -hükumetten ziyade saraya- sadık bürokrat ihtiyacı, valilerin olaylar sırasındaki hatalı kararları ve kriz yönetimindeki başarısızlıkları üzerine daha da su yüzüne çıkmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in en büyük korkusu iç meselelerin uluslararasılaşması ve böylece vilayet idaresinin güçlü Avrupa devletlerinin müdahalesine açık bir hale gelmesidir. Bu korku vilayet idaresinin aşırı merkezileşmesinin arkasındaki esas saiktir. Yıldız Sarayı'nın artık bütün taşra muhaberatının nihai mercii haline geldiği 1895 yılı, düvel-i muazzamaya Ermeni olaylarından sonra vilayet idaresinde reform sözlerinin verildiği, etkili bir çevresi bulunan Sadrazam Kamil Paşa'nın Aydın valiliğine gönderildiği, Tahsin Paşa'nın saray bürokrasisine merkez figür olarak atandığı, Ankara Valisi Memduh Paşa'nın Dahiliye nazırı olduğu, birçok valinin azledildiği, değiştirildiği ve yeni görevlere tayin olduğu, bürokratların uzun zamanlar işgal edecekleri tayinlere getirildikleri yıldır.

Yıldız Sarayı'nda güç temerküzünün tamamlandığı 1895'le, muhalif İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin idareyi ele geçirdiği 1908 arasındaki dönemin kendine özgü problemleri vardır. Valilerin, otoriteryen düzenin sadık muhafızı rolünü oynama zeminini daha rahat buldukları bu dönemde padişahı doğrudan iletişim kurarak yanlış bilgilendirme ve yönlendirme

yoluna saptıkları variddir. Yaygınlaşan ihbar/jurnal sistemi sadece padişah tarafından değil, bu mekanizmadan istifade etmeye ve doğrudan devletin en tepesindeki insanla muhabere ederek nemalanmaya çalışan bürokratlar tarafından teşvik edilmiştir. Bu oyuna dahil olmak, bütün memurların can attığı bir durumdur. Valiler nezaretleri atlamaktan zevk alarak sarayı bizzat kendileri oyunun merkezi haline getirmişlerdir. Hükumetten, sadaretten ve nezaretlerden gelen talimatlara direnmek için bizzat padişaha başvuran ve onu aracı edenler kendileridir. Sarayın merkeziyet politikasının sınırları vardır ve kendiliğindenliği abartılmamalıdır. Fail ve meful ilişkisinden ziyade, bilinçli ve istekli bir teslimiyet söz konusudur. Sultanı kandırma, oyalama ve yönlendirme yolları sonuna kadar açıktır ve muhaberatı manipüle eden memurlara maddi-manevi menfaatler sağlayabilmektedir. Sultanın inisiyatif kabiliyeti, gücü ve hevesi konusundaki ön kabulleri bir yana bırakıp, ona memleket ahvalini kendi zaviyelerinden sunan etkili bürokratların müdahale potansiyeli üzerinde yeniden durmak lazımdır. 1908 sonrası hatırat literatürünün, yazarını temize çıkarmaya matuf taraflı mahiyetini göz ününde bulundurarak dönemin olayları tekrar değerlendirilmelidir. Devletin özellikle asayiş konusundaki iç yazışmalarına, kaleme alanların pozisyonları dikkate alınarak her zaman şüpheyle yaklaşılmalıdır.

Fin de Siécle denilen asır dönümünde, saray-merkezli politika güdümü sadece bir Osmanlı vakıası değildir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda memurların *Fürstendiener*'den *Staatsdiener*'e dönüşümü daha 1880'lerde ve bu da kanun zoruyla tamamlanmıştır. Asıl sorun monarşinin kendisini özdeşleştirebileceği bir ulus-devlete dönüşememiş olmasıdır. Bundan dolayı bürokratların duygusal itaat noktaları, lütfuyla kendilerini tayinlere mazhar kılan *Kaiser* olmuştur.[2]

Valilerin otoriteleri de şahsiyetleri kadar sınırlıdır. Ahaliyle, eşrafla, muhaliflerle, rejim düşmanlarıyla, kendi memurlarıyla, başka valilerle, kumandanlarla, konsoloslarla ve tabii ki sağlıklarıyla yaşadıkları sorunlar görevden alınmalarına, vilayet değiştirmelerine ya da istifa etmelerine neden olabilmiştir. Anscombe, iletişimde kuralsızlığı, taşra sorunlarının ihmalini, para sıkıntısını, askeri kuvvetlerin yetersizliğini, memur kalitesindeki karmaşayı, memurların hızlı değişmesini ve sabit bir karar alma mekanizmasının yokluğunu bütün imparatorluğa şamil sorunlar olarak zikretmiştir.[3] Personel eksikliği ve niteliksizliği valileri sertleştiren ve kızdıran sorunlardır; fakat bu konudaki talepler hazineye ilave yük getirmedikçe merkez tarafından karşılanmaya çalışılmıştır.

Padişah güvenmediği adamları da, bazen sırf politikalarına müdahil olabileceği merkezden uzaklaştırmak için vali olarak atamıştır. Aydın va-

liliğine gönderilen sabık sadrazam Kamil Paşa, bu şekilde İstanbul'daki güç ilişkilerinden uzakta kalmış ve etrafını her hareketini saraya bildiren memurlarla sarılı bulmuştur. Sultan II. Abdülhamid güvenmediği devlet adamlarını tamamen silip atmamış, faydalı olabileceği vilayet görevlerine uzaklaştırmıştır. Padişahın sürgün politikası, Osmanlı tarihinin önceki dönemlerinde başvurulan idam ve müsadere yöntemlerinin yerine etkinleştirilen bir araçtır.

Hamidiye siyasası ve müesseseleri, çağdaş Türkiye'nin idare felsefesini anlamak ve yakın tarih hakkında daha net bir görüntü elde etmek için birçok başka monografik çalışmayla aydınlatılmak zorundadır. Yüz yıl önce, 1908 Temmuzunun son haftasında valilerin gönderdikleri ve

> tesis-i celil-i cenâb-ı hilafetpenâhî olan Kanun-ı Esasî'de teşkili beyan olunan *Meclis-i Mebusan*'ın ictima'a daveti hakkında şerefsudur buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i melikdârî hükm-i münîfinin tebliği üzerine bilcümle memurîn ve ümera ve zabitân ve sunûf-ı muhtelife-i ahali canibinden ed'iye-i mefruze-i cenâb-ı hilafetpenâhînin tekrarıyla tezyîn-i elsine-i mesâdakat kılındığını

belirten telgraflarla[4] sona eren mutlakiyet dönemi üzerinde yapılacak araştırmalar, bugünkü Türkiye'nin siyasi, idari ve toplumsal iklimini anlamanın alfabesini oluşturacaktır.

Notlar

1 Le Gall, s. 252.
2 Waltraud Heindl, *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*, Viyana, 1990, s. 60.
3 Anscombe, s. 7.
4 BOA, YA.HUS. 523/178, 1326.6.27 ve YA.HUS. 523/188, 1326.6.29.

1895-1908 Yıllarında Valilik Yapan Devlet Adamları

Vali	d.- ö.	Babası	Doğ. yeri
Abdulhalik Nasuhi Bey	1837-1912	Tahran sefaretinde ölen Hayrullah Efendi, Hekimbaşızade	İstanbul
Abdullah Paşa (Kölemen)	1852-1937	Mısır Ordusu Süvari Miralayı,Türk kölemenlerden Rüstem Bey	Trabzon
Abdullah Reşid Paşa (Çerkez)	1837-1910		
Abdulvahhab Paşa	1843-	Yanya Vilayeti Çamlık Hanedanından Hacı Osman Dino	Çamlık
Abdurrahman Fehmi Efendi	1852-	Müderrisinden Talip Faiki Efendi	Manastır
Abdurrahman Hasan Bey	1849-1927	Vüzera ve Heyet-i Ayân azasından Moralı Şeyh Ahmed Necib Efendizade Abdurrahman Sami Paşa	Kahire
Abdülkerim Paşa	1839-1912	Said	Bursa
Abidin Paşa	1843-1906	Ahmet Dino	Preveze
Ahmed Fevzi Paşa	1858-1915	Trablusgarp Vilayeti Kumandanı Müşir Aydınoğlu Arif Paşa	İstanbul
Ahmed Hıfzı Paşa	1832-1900		
Ahmed Münir Paşa	1825-1897	Yeniçeri zabitlerinden Hacı Ahmed Ağa	İstanbul
Ahmed Nazım Paşa	1835-1917	Mustafa Nazif Efendi	Erzurum
Ahmed Rasim Paşa	1826-1897	Tüccardan Mustafa Ağa	İstanbul
Ahmed Ratip Paşa	1846-1913	Topçubaşızade Kaptan-ı Derya Mahmud Paşa	
Ahmed Reşid Bey	1870-1955	Kengırı Sancağı esbak mutasarrıfı Şevki Efendi	İstanbul
Ahmed Tevfik Paşa	-1929		
Âli Bey	-1907		
Ali Kemali Paşa	1819-1898	Söylemezzade Mehmed Timur Fenni Efendi	Erzurum
Ali Refik Bey	1846-1897	Bez Fabrikası Başkatibi Ahmet Naili Efendi	İstanbul
Ali Rıza Bey	1875-1928		
Ali Rıza Paşa	1860-1932	Jandarma Binbaşı Tahir Bey (b. Tacir İbrailli Ahmed Ağa)	İstanbul
Ebubekir Hazım Bey	1863-1947	Niğde Sancağı Tahrirat Müdürü Bekirbeyzade Hasan Efendi	Niğde
Enis Paşa	-1906		

Vali	d.-ö.	Babası	Doğ. yeri
Ferid Paşa	1832-1919	Hastane-yi Askeri başkitabetinden mütekaid Lofçalı İmamzade Hasan Efendi	Trablusgarp
Halil Halid Bey	1840-1902	Baban familyasından, vüzeradan Adana Valisi Ahmet Paşa	Süleymaniye
Hasan Edîb Paşa	1834-1904		
Hasan Fehmi Paşa	1836-1910	Hacıoğlu Şerif Molla	Batum
Hasan Hilmi Paşa, Hacı	-1902		
Hasan Refik Paşa	1834-1901	Süvari, Nizamiye Mirlivası İsmail İsmet Paşa	İstanbul
Haydar Paşa			
Hıfzı Paşa	1846-	Vüzera-yı izamdan Eğribozi Ömer Paşa	Selanik
Hilmi Paşa			
Hüseyin Efendi			
Hüseyin Hilmi Paşa	1855-1923	Tüccardan Kütahyalızade Mustafa Efendi	Midilli
Hüseyin Nazım Paşa	1854-1927	Harbiye Nezareti Nüfus Kalemi ketebesinden Hasan Tahsin Ef.	İstanbul
Hüseyin Rıza Paşa	1838-1904	Ramazanoğlu Necibbeyzade Vali İsmet Paşa	Yakova
Hüsnü Bey			
İbrahim Faik Bey	1852-1941	Bahriye Yoklama Reisi Mahmut Efendi	İstanbul
İbrahim Şükrü Paşa	1857-1918	Mirliva Süleyman Paşa	İstanbul
İsmail Fuad Bey	1859-	Burdur Sancağı Mutasarrıfı Katipzade Ahmet Sabit Paşa	İstanbul
Kazım Paşa	1839-1936	Sadrazam Esad Paşa'nın kardeşi Süleyman Bey	Sakız
Mahmud Arif Paşa	1857-	Bayezidzade Ahmed Paşa	Maraş
Mahmut Hamdi Paşa			
Mahmut Şevket Paşa	1856-1913	Müntefik Mutasarrıfı Kethüdaoğlu Süleyman	Bağdat

Vali	d.-ö.	Babası	Doğ. yeri
Mecid Efendi			
Mehmed Arif Paşa	-1898		
Mehmed Arif Paşa	1849-1919		
Mehmed Ata Bey	1856-1919	Mahrec mevalisinden Beyrut Naibi Mehmed Galib Bey	
Mehmed Ataullah Paşa	1835-1900	Südurdan Kevakibizade Elhac Mehmed Said Efendi	İstanbul
Mehmed Cevad Bey	1865-	Tuna dahilinde Servi kazası eşrafından Ahmet Necati Bey	Servi
Mehmed Enis Paşa	1860-1909	İzmir tüccar ve eşrafından Giritli Rıdvan Abidin Efendi	İzmir
Mehmed Faik Paşa			
Mehmed Ferid Paşa	1852-1914	Tepedelenli Ali sülalesinden Avlonyalı Mustafa Paşa	Yanya
Mehmed Hafız Paşa	1847-1903	Tüccardan Yusuf Ağa	Erzurum-Pasinler
Mehmed Halid Bey	1852-	Hacı Mustafa Necati Efendi	Lefkoşe
Mehmed Kadri Bey	1843-1903	Şeyhü'l-Harem-i Hazret-i Nebevi Hacı Ethem Paşa	İstanbul
Mehmed Kamil Paşa	1832-1913	Topçu Yüzbaşı Salih Bey	Lefkoşe
Mehmed Nazım Paşa	1840-1926	Mülkiye kaymakamlarından Ahmed Şakir Efendi	İstanbul
Mehmed Raif Paşa	1846-1913	Tüccar ve bir müddet Girit meclis reisi İbrahim Ethem Efendi	Girit
Mehmed Reşad Bey	1846-	Musul Mutasarrıfı Mustafa Necib Paşa	İstanbul
Mehmed Şakir Paşa			
Mehmed Şemseddin Bey	1855-1921	Çerkez kabailinden Rebki kabilesinden Hacızade Osman	Ubıh Kıtası
Mehmed Tevfik Bey	1867-1956	Meclis-i Maarif Azası Ahmet Efendi	İstanbul
Muhsin Paşa			
Mustafa Yümni Bey		İzzet Holo Paşa'nın ağabeyi	
Mustafa Faik Paşa			
Mustafa Haşim Paşa	1852-	Koca Yusuf Paşa torunu Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi	İstanbul
Mustafa Nazım Paşa	1862-1909	Yenişehir-i Fenar eşrafından Haremeyn Payeli Ali Tayfur Bey	Yenişehir

Vali	d.-ö.	Babası	Doğ. yeri
Mustafa Nuri Bey	1851-1923	Kandiye ahalisinden Helvacızade Salih Tosun Ağa	Kandiye
Mustafa Nuri Paşa		Mehmed	
Mustafa Zihni Paşa	1838-1912	Muhassıllık hizmetlerinde bulunmuş olan Ahmed Efendi	İstanbul
Mustafa Ziver Bey	1844-	Dergâh-ı Ali kapıcıbaşılarından Süleyman Ağa	İstanbul
Necmettin Bey Molla	1875-1949	Koca Yusuf Paşa torunu Şeyhulislam Ahmed Muhtar Beyefendi	
Osman Fevzi Paşa	-1924		
Osman Kazım Bey		Çerkez	
Osman Nuri Paşa	1840-1898	Miralay Ahmed Şükrü Bey	İstanbul
Ömer Sabri Bey	1843-1899	Leskovikli Mehmed Ragıb Bey	Mora/Yenişehr
Rauf Bey			
Recep Paşa	1842-1908	Arnavut Hasan Efendi	Debre
Reşit Akif Paşa	1863-1920	Şura-yı Devlet Reisi Kalkandelenli Akif Paşa	Yanya
Reşit Mümtaz Paşa	1856-1928		
Salih Paşa	1836-1912	Civanmerd Hüseyin Ağa	Kerkük
Salih Hamdi Paşa	-1911		
Salih Zeki Paşa	1848-1908		
Seyfullah Paşa	1852-1909	Dağıstan beylerinden Mehmed Hasib Han	Dağıstan
Süleyman Bahri Paşa	1846-1917	Muş umerasından Alaaddin Paşa sülalesinden Hacı Hurşit Bey	Muş
Süleyman Namık Paşa	1843-	Mülga Divan-ı Muhakemat-ı Maliye mümeyyizlerinden İstanbullu Emin Fazıl Efendi	İstanbul
Şakir Paşa			
Şerif Ahmed Reşid Paşa	1853-1918	Konya Vilayeti Defterdarı Numan Fikri Efendi	İstanbul
Şerif Mehmed Rauf Paşa	1838-1923	İzmir köylüsü Hacı Şerif Ağa oğlu Bosna Valisi Şerif Osman Paşa	İstanbul
Tahir Paşa	1849-1925	Podgoriçe Hakimi Hacı Ali Efendi	İşkodra
Zühtü Bey	1843-		

Ek II

Konya Valisi Ferid Paşa'nın Valilerin Vazifelerine Dair Layihası

6 Şubat 1899 tarihli 8 sayfalık layihanın valilerle ilgili kısmı,
BOA, YEE 80/19, 1316 N 25.

Valilerin Vazâifi

Valilerin vazâifine dair olan İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 5. maddesinde, "*Vali, evvela kavânîn ve nizâmât-ı müessesenin icraatına nezaret, sâniyen bir kanun ve nizam-ı hususî ile veya merkez-i devletin emir veya kararnamesiyle mukarrer olan mevâddı icra, sâlisen birinci derecede mutasarrıflar ile memurîn-i merkeziyye-i vilayetin ve ikinci derecede onlar vasıtasıyla bi'l-cümle idare şubeleri memurlarının derece-i hareket ve muamelelerini teftiş ederek idarece muzır olacak hatiyyât veya nekâyısa muttali olduğu ve bu misillû ahvâl faillerinin memuriyetlerinden teb'îdini müstelzim bulunduğu halde memur-ı muhtînin azli tedâbîrini ittihaz, râbian memur-ı mazulün sebeb-i azli bir cinayet veya cünhâya mebni ise Memurîn Muhakemesi Nizamnamesi'ne tatbiken kendisinin taht-ı muhakemeye alınması hakkında emir i'tâ, hâmisen 'inde't-teftiş müşahede edeceği hata veya noksan failinin azlini mucib derecede değil ise, vaki olan hata veya noksanı idare-i dahiliyesinde tashih ve idare-i hariciyesinde tashihini mutasarrıflara havale eyler ve memurîn-i mülkiyyeden intihab u nasbları vilâyâta muhavvel olanları nizamname-i mahsusuna tevfîkan intihab eder. Ve mecâlis-i nevâhînin ictima'larını tayin ile bunların kararlarından liva mutasarrıfları vasıtasıyla kendisine istîzan olunan mevâddan nizâmât-ı umumiyye ile vilâyâtın kuvve-i icraiyyesine müteallik olanlara mezuniyet i'ta edip, Bâbıâlî'den muhtac-ı istîzan olan mevâdda alacağı ruhsata göre tebliğât-ı lâzimeyi icra eyler*" diye muharrer ve işbu madde iktizasınca vulâta vâsi' bir iktidar-ı murakabe verildiği anlaşılmakda olup, fakat muahharan ittihaz edilen mukarrerât bu maddenin ekser cihâtını ta'tîl ve tağyîr eylemişdir.

Evvelâ, İdare-i Vilayet Nizamnamesi'nin 2. maddesinin her memura derece-i ibtidâiyyede raci' olan mesuliyetin müteselsilen vali-yi vilayete kadar müntehî olacağı ve kavânîn ve nizâmât-ı müessesenin icraatına vali-yi vilayetin nezaret edeceği de başkaca 5. maddede gösterildiği halde **adliye, maarif, maliye ve defter-i hakanî ve ziraat bankaları memurları ile idareleri birer idare-i müstakille şeklini almışdır**.

Şöyle ki, bunlardan **adliye memurları** müstakil bir idareye mensub olduklarından bahisle vulâtın hakk-ı murakabesini tanımayıp Adliye Nezaret-i celîlesi dahi her gün birer suretle bunların iddiasını takviye ederek hutût-ı ğayr-i mahdûde üzerine hareket etmek isteyen memurîn-i adliyenin muamelâtı karşısında vulâtı müşkil bir mevkide bırakmışdır.

Vâkıa, mehâkimin hüküm ve kararına karşı bir tarafdan müdahale olunmak caiz olamayacağı cây-ı inkar değilse de, hükkâmdan ma'dûd olmayan adliye müfettişlerinin [s. 5] bir hakk-ı murakabe ve teftişi haiz olmalarına kıyasen vulâtın ya onlar vasıtasıyla veyahud doğrudan doğruya memurîn-i adliyenin tedkîk-i muamelât ve harekâta müsâra'atları zann olunduğu derece fenalık değil, bilakis hüsn-i idareye ve temin-i adalete hizmet edebilir. Gerçi Adliye Nezaret-i celîlesinin her dürlü müdahalenin vukuuna mani olmak üzere yazdığı 29 Eylül 1314 [11 Ekim 1898] tarihli tahrirâtının bir fıkrasında memurîn-i adliyeden sû-i halde bulunacak olanların vulât tarafından nezarete bildirilebileceği gösterilmiş ise de, teftiş ve tedkik-i muamelât olunmaksızın vuku bulacak o kabil iş'ârât müfettişlere havale olunmakda olmasına nazaran bilahare vulâtın kesr-i nüfuzuna hizmet edecek bir netice ile hitam bulduğu derkârdır.

Kezâlik, İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 8. maddesiyle balada muharrer 5. madde iktizasınca, valiler vilayetin kâffe-i varidât ve tekâlîfinin tahsiline ve emvâl-i müstahsilesinin idare-i umumiyyesine ve bunlardan neş'et edecek kâffe-i münâzaât ve ihtilâfâta ve umûr-ı tahsiliyye memurlarının mu'amelât ve harekâtına nezaret vazâifiyle mükellef oldukları halde, usul-i ahîre icabınca bunlardan varidât ve tekalîfin tahsilatı meselesindeki hakk-ı nezaret baki kalıp, emvâlin idaresi müstakillen ve umûr-ı tahsiliyye memurlarının harekât ve muamelât-ı umumiyyesinin tedkiki kısmen mal memurlarına ve münâzaât ve ihtilafât mehâkime bırakılmış olduğu halde, valiler balada muharrer olduğu üzere muamelât-ı maliyeden mesul gösterilmektedir.

İşte bazı **mal memurları**nın sarfiyatca mühimmi ehemme tercih etmekte ve tediyâtca nisbet-i âdile gözetmemek suretiyle vuku bulan mu'âmelâtı bir takım sızıltıyı davet etmekte ve tahaddî eden müşkilâtın ref'i yine mülkiye memurlarını işğal etmekte olduğundan, memurîn-i maliyeye dair olan fıkra muhtac-ı izah u tadil bir hale gelmiştir.

İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 29. ve 30. maddelerinde vilayet merkezlerinde bir **Defter-i Hakanî müdürü** bulunacağı ve şu'ubât-ı idare memurlarının azl u nasbında vulâta müracaat ve sene nihayetinde icraat-ı vâkıalarının bir fezlekelerini ita edecekleri muharrer ise de, ekser-i vilâyâtda Defter-i Hakanî müdürü olmadığı cihetle, her sancak memuru doğrudan doğruya nezarete merbut ve bu sebeble muamelâtı nazar-ı vilayetden mestûr ve mezkur maddelerde vilayete verilen hakk-ı intihab ve tebdîl münselib olmakla beraber, arazi müdürlerine nüfus ve vergi dairelerinin teftişine dair verilen salahiyet dahi nizâmât-ı ahîre ile merfû 'dur.

Maliye ve devâir-i saire memurları hakkında yukarıda zikrolunan muamelât **arazi memurları** içinde tatbik olunduğundan emr-i azl ve nasbda ve sû-i hareketlerinden dolayı tedibde bunlara karşı icraat mahdud kalmaktadır. Ma'ahâzâ, tapu ketebesi namıyla her kazada birer katip olup, bunlar da mahsus maaşları olmadığı ve âidât-ı nizamiyeleri tevdi olunan vazâif-i müteaddide ve mühimmeye mukâbil şehrî kırk-elli kuruştan ibaret kalarak bi't-tabi erbab-ı iktidar ve iffet rağbet etmediği cihetle ne yolda geçindikleri ve kendilerinden ne raddeye kadar iş beklenileceği cây-ı teemmül olduğundan, devâir-i mezkurenin ıslahı ve tapu ketebesinin tavzîfi ve vulâtın kanunen haiz oldukları salahiyetin temin-i mer'iyyeti lâzimeden görülmüşdür.

Mezkur nizamnamenin 31. maddesi **emlak ve nüfus memurları** vazâifine dair olup, mezkur madde ve nizâmât-ı ahîre hükmünce bir vilayeti teşkil eden müteaddid kaza ve liva ve idare-i merkeziyyenin muhaberâtı ve binlerce nüfusun münakehâtı ve tevellüdât ve vefeyât ve nakl-i mekan mu'âmelâtıyla cihet-i askerî hususâtı ve istatistik tanzimi kendilerine müfavvaz olan bu daire, mülhakatı teftiş vazifesiyle de mükellef bir nazırla maaşları hadd-i kifayede olmayan iki katibe münhasır olması tayin olunan vazâif-i mühimmenin ne dereceye kadar rü'yet olunabileceğine mikyas olup, gerçi Sicill-i Nüfus [s. 6] Nizamnamesi'nin 15. ve 23. ve 27. maddelerinde muharrer vukuatı nüfus dairelerine haber ermek vazifesiyle muhtârân mükellef ise de, bunlar bir maaşla muvazzaf olmadıklarına ve ekser kurânın merkezlere bu a'idiyeti sebebiyle vakt u zamanıyla ihbar külfetini ihtiyar etmediklerine binaen, mevâdd-ı mezkurede beyan olunan vukuatı haber vermek ve nevâhî mu'âmelâtıla meşgul olmak vazifesiyle mükellef nevâhîye birer vukuat katibi ilavesinden bed' ile bu dairelerin kazadan vilayete kadar intizam ve ihtiyacının temini ve mezkur nizamnamenin 32. ve 33. maddelerinde Evkaf müdürlerine tevdi' olunan vazifeye nisbetle memurîn-i müstahdemesi aynıyla nüfus ve tapu memurları gibi olup, ale'l-'ıtlak bunlar da doğrudan Evkaf Nezaretinden mansub ve muameleleri şayan-ı sualdir.

Buraya kadar ta'dâd olunan mal memurlarının bir müddetden beri istihsal eyledikleri istiklalin derecâtı mukabeleten **vulâtın kasr edilen iktidarı** hakkında bir fikir olabileceği gibi, nizâmâtın muhtac-ı tefsîr ve ta'dîl olan cihâtı dahi tezahür etmiş ise de, istitrâd tarîkiyle birkaç maddenin arz ve tafsili lâzımeden görülmüşdür.

Şöyle ki: **Arabsun vergi katibi** bir seneden beri taht-ı muhakemede bulunduğundan ve muhakemede olan bir memurun vazifesi vekaleten idare edilerek muamelât-ı kuyudiyye bir hâl-i tezebzüb-iştimâlde olduğu bizzat görüldüğünden, Arabsun eşrafından ve meclis-i kaza azasından Mehmed Efendi'nin iktidarı cihetiyle bu memuriyete tayin olunmuş ve memur-ı sâbıkın teşvîş eylediği kuyûdun intizamına hasr-ı nazar edilmiş olduğu gibi, keyfiyet Maliye Nezaretine yazıldı. Fakat memur-ı sâbıkın vergi idare-i umumiyyesinde bir hâmîsi zuhur etmekle iş'âr-ı vâkî tervîc olunmayarak, netice-i muhakemeye kadar bu küçük hizmetin açık bırakılması yolunda beyan-ı efkâr ve sonra Mehmed Efendi'nin vergi işlerinde bulunmadığı ser-rişte-i itiraz edildiği görülerek, tebeddülün vukuu gününden beri Mehmed Efendi'nin menâfi'-i hazineye gösterdiği sureti melfuf tahriratla yazıldığı halde *müdiriyet-i umumiyye memuriyeti*nin tasdikine dair cevab yazmamıştır. Kezâlik, Konya Defter-i Hakanî memuru Hilmi Efendi'nin birçok sû-i isti'mâlâtı tebeyyün etmiş ve işden el çekdirilmiş olması üzerine, kendisi Dersaadet'e gitmiş ve yüz kadar kıtadan ibaret olan tahkikat-ı ibtidaiyye evrakı makam-ı vilayetten Defter-i Hakanî Nezaret-i celîlesine gönderilmiş olmakla beraber, mumaileyh hakkında muamele-i kanuniyyenin icrası lüzumu taleb ve iş'âr edilmiş iken, altı mah intizardan sonra takib-i maslahata nezaretce lüzum gösterilmeyerek, memur-ı medhûl ve maznûn-ı mumaileyh Sivas vilayeti Defter-i Hakanî memurluğuna tayin edilmiş ve vilayetin teşebbüsâtı meskût kalmıştır.

Vilayet Nizamnamesi'nin 12. ve İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi'nin 23 ve 4. maddeleri mucibince vilâyâtta birer **Ziraat müdürü** bulunacağı ve bunların terakki-i ziraata ve ticarete müteallik tedâbîri ittihaz eyleyecekleri muharrer ise de, bu maddelerin hükmü daire-i meriyyete idhal olunmayarak, mezkur vazâifle mükellef olmak üzere, erbab-ı ziraat ve ticaretten mürekkeb ve fahriyyen ifa-yı vazife ile mükellef birer heyete tefvîz olunduğu cihetle, gerek bu maddenin işbu fıkrası ve gerek ziraat odasıyla her türlü teftişden vareste kalmak isteyen ziraat bankalarına karşı memurîn-i mülkiyenin mevkii tayin ve tadil edilmek icab eder.

Vilayet Nizamnamesi'nin umûr-ı nafiaya dair olan 11. ve İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi'nin 27. maddelerinin mütalaa ve tedkiki lazım gelerek, işbu maddelerde vilayetlerde bir **umûr-ı nafia memuru** bulunacağı muharrer olup, fakat usul-i müttehaze-i ahîre mucibince

umûr-ı nafia mülkiye memurlarının riyaseti tahtında bir komisyona ve kısmen başmühendislere tevdi kılınmış ve sonra da bedelât-ı nakdiyenin suret-i tahsili ve sair umûr-ı nafia içün [s. 7] vulâta bir takım vazâif verilmiş olmakla mevâdd-ı mezkure ile vulâtın vazâifi şayan-ı tadildir.

Ve İdare-i Vilayet Nizamnamesi'nin 15. ve 16. maddeleri iktizasınca merkez-i vilayetde **mehâkim**in umûr-ı cezaiyye ve hukukiyyeye dair olan i'lamâtının valiler ve 35. ve 43. maddeleri ahkâmınca elviye ile kazalarda mutasarrıf ve kaymakamlar tarafından icra olunacağı muharrer ise de, Usul-i Muhakemât Kanunu'nun icra faslı bu vazâifi memurîn-i âidesine tevdi eylemesi, işbu mevâdd-ı nizamiyyenin bi't-tabi ahkâmını fesh eylemişdir. Ve mezkur nizamnamenin 26. maddesi icabınca **Maarif müdürleri** mu'âmelâtından makam-ı vilayeti haberdar etmeleri muktezî iken, Maarif Nezareti maarif müdürlerini doğrudan idaresi altına aldığından bu maddenin hükmü de şayan-ı izah bulunmuşdur.

Vilayet Nizamnamesi'nin 15. ve İdare-i Vilayet Nizamnamesi'nin 12, 13 ve 14. maddeleri mucibince vilayetin **umûr-ı zabıta**sı umumen valiler emri altında olarak gösterilip, vali ve mutasarrıf ve kaymakamların inzibat-ı umumiyyeden dolayı mesuliyetleri tayin edilmiş ise de, mukarrerât-ı ahîre iktizasınca zabıtanın vazifesi itibariyle mesuliyet ve irtibatları dahi üçe inkisam edip mülkiyeden ve adliye ile askeriyyeden başka başka mesul oldukları cihetle, vulâtın bunlara karşı olan hakk-ı murakabesi muhtac-ı izah bir hale gelmiştir.

Zaten zabıtaların ve polisin bugün ellerinde mükemmel bir nizamname dahi mevcud olmadığından memurîn-i mülkiyenin bundan dolayı dahi mütemadiyen müşkilata uğramaları tabiidir.

İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 7. maddesinde valilerin daire-i vilayeti her defası üç ayı tecavüz etmemek üzere senede bir kere devr u teftiş eylemesi lazım geleceği muharrer olup, halbuki bazı vulâtın bu müddeti bir-iki kazada geçirmekle iktifa ettiği ve bundan ise mülhakâtın cihât-ı sâiresi müstefîd olamamakta olduğu cihetle, şu mecburiyetin vazıh bir surette tayini elzemdir zannederim.

Mezkur nizamnamenin 5. maddesinin üçüncü fıkrası memurînin teftiş ve tahkîk-i mu'âmelâtına ve muhakemeleri esbâbının istihzârıyla icra-yı îcâbâtına dairdir. Bu muamelâtın temini için mülhakâta i'zamı lazım gelen **tahkîk memurları** memurîn-i muvazzafadan oldukları halde, Harcırah Kararnamesi'ne tevfîkan harcırah almaları ve memurîn-i ğayr-i muvazzafadan olur ise 20 kuruştan 50 kuruşa kadar yevmiye i'tâsı tabii ise de, memurîn-i muvazzafanın maaşları nisbetinde alacakları harcırah masârif-i zaruriyyelerini bile temin etmemekte olduğundan, bi't-tabi

tahkikata rağbet etmeyerek i'zamları kâbil olamamakta ve memurîn-i gayr-i muvazzafa meyanında da erbab-ı iktidar pek nadir görülmekte olmakla, hem tasarruf hem de temin-i maslahat nokta-i nazarından ve Maliye Nezaret-i aliyyesinin merbut li 10 Teşrinievvel 1310 [22 Ekim 1894] tahrirâtına kıyasen, memurîn-i gayr-i muvazzafadan tahkikat ve teftişât memur edilecek zevâta maaşları nisbetinde alacakları mebâliğden maada, münasib mikdarda yevmiye tahsisi maslahatan münasib mütalaa olunmuştur. Muhakemesi icab eden memurîn için Muhakeme-i Memurîn Nizamnamesi'ne tevfîkan muamele icrasında görülen müşkilattan dahi bahs edeceğim.

Şöyle ki, esasen **memurînin muhakemesine dair olan usul** külliyyen muhtac-ı tağayyür olmakla beraber, el-hâletühazihi mer'î olan memurîn muhakemesi vulâtın [s. 8] vazifesine dair maddenin ahkâmıyla kâbil-i telif olmadığı ve nizamnamenin birinci, ikinci ve üçüncü maddeleriyle olbabdaki izahname ahkâmınca muhakemesi lazım gelen memurîn hakkındaki evrak bi't-tabi memur-ı muhtînin mensub olduğu daire veya nezaretin bir kere tahkikat-ı evveliyyesine ve icra-yı muhakemesi için fezleke ve mezuniyetle bırakılmakta olup, bu hal ya o memurun muhakemesi icab etmeyeceği yolunda himayesini veyahud o memur işi başında ise hitam-ı mu'âmelâta kadar uygunsuzluğunun devamını ve işten el çektirilmiş ise sürünmesini mucib olduğu ve esasen tahkikat-ı evveliyye evrak ve fezlekesi şöyle dursun, mustantıklar tahkikat ve kararnameleri dahi medar-ı hüküm olmayıp, ancak muhakemeyi istilzam eylemekte bulunduğu cihetle şu hal evrakı ve işi süründürmekten ve muhakemesine mezuniyet almak üzere memur-ı medhulun mensub olduğu nezaret ve idareye yazılarak maslahatı duçar-ı ta'vîk etmekten ibaret bulunmuştur.

Zaten tabakât-ı mehâkim mekşûf olduğundan irade-i seniyye ile mansub olmayan memurînden maadasının azl ve muhakemesinde vilayetlere mezuniyet itası inzibatı mucib görülmekle **kendilerini ayrıca bir idareye mensub zannetmekte olan ziraat bank ve telgraf ve posta ve orman memurları** misillû memurîn hakkında bu muamelenin tevsî 'i ve teşmîli lâzımeden sayılmıştır.

İşte İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesi'nin 2. maddesi vilâyâtın şu'ûât-ı idaresinden vulâta müteselsilen tevcih-i mesuliyet etmekte ve 5. maddesinin fıkra-i ulâsını dahi kavânîn ve nizâmât-ı müessesenin icraatına bir hakk-ı murakabe bahş eylemekte olup**, işbu mevâdd-ı nizamiyyenin vulâta tevcih eylediği mesuliyet ve hakk-ı murakabe ile ahvâl ve mu'âmelât-ı ma'ruza hiçbir suretle tevâzün hâsıl etmemekte** olduğu gibi, zat-ı akdes-i hazret-i padişâhînin intizar ve ferman buyurdukları inzibatın istihsalinde dahi müşkilat görünmekte idüğünden, mezkur 5.

maddenin bahş eylediği hakkı murakabenin tayin ve tavzîh-i derecâtına vücûh-ı adîde ile mecburiyet-i mutlaka görülmekte bulunmuştur.

İşbu Vilayet Nizamnamesi Fransa nizamâtına tevfîkan tertib olunmuş ve Fransa'da "Prefe" tabir olunan mutasarrıfların ve "suprefe" denilen kaymakamaların vazâifine dair olan talimat ve nizâmât Vilayet Nizamnamesi'nde gösterilen esaslara tamamiyle muvafık bulunmuş ise de, kaymakam ve mutasarrıfların haiz olmaları lazım gelen evsâf u şerâit ve ifa edecekleri mu'âmelât Fransa Nizamnamesi'nde daha vazıh bir surette tayin ve tebyîn ve vazâif-i mülkiye ta'dâd ve tafsîl olunmuş olduğu halde yine sonradan bazı tadilat icrasına mecburiyet görünmüştür.

Hatta ahvâl-i mevkîası itibariyle Cezayir'e mahsus olmak üzere 1871 ve 1876'da bir teşkilat-ı mahsusa ile vali-yi eyaletin devâir-i müteferri'a üzerine hakk-ı teftişi tevsî' olunmuş olduğu gibi, 1872 ve 1876'da neşrolunan kavânîn iktizasınca yalnız umûr-ı askeriyye ile bahriyye valinin teftişi haricinde tutularak devâir-i saire kamilen idaresine tevdi olunmakla beraber mehâkim üzerine dahi bir hakk-ı teftiş verilmiştir.

İşbu teşkilat memâlik-i mahruse-i şahanenin ahvâl-i hazırasıyla kâbil-i kıyas olamazsa da, bundan sekiz sene evvel *Şura-yı Devlet Tanzimat dairesi*nde bulunduğum avânda müdür, kaymakam, mutasarrıflar vazâifine dair olan nizâmât-ı mevcude derece-i kifayede addedilmeyerek bazı mütala'ât havi bir mazbata tanzim ve takdim kılındığı varid-i hâtır-ı çâkerî idüğünden, gerek mazbata-i ma'rûzaya ve gerek tafsilat-ı mebsûte-i acizaneme nazaran, herhalde ihtiyâcât-ı hazıra ile mütenasib bazı tadilat vaz' ve icrası faide- mutlakayı havi ise de, yine icra-yı icabı vâyeste-i re'y-i âlîdir, olbabda li 25 Kanunisani 1314 [6 Şubat 1899].

Ek III

Vilayetlerde Kaçakçılar Yüzünden Tütün Gelirlerinin Düştüğünü Belirten Bir Muhtıra

Sultan II. Abdülhamid, bu muhtırada Anadolu vilayetlerinde tütün inhisar (reji) gelirlerinin silahlı çetelerin kaçakçılık faaliyetlerinden dolayı gerilediğinden bahsederek hükumete önlem almasını emretmektedir, BOA, Y.PRK.DH. 14/35, 1325 Z 30.

Dahiliye Nezaret-i Celîlesine

Muhtıra

Çende seneden beru İdare-i İnhisariyye fazla-i temettuâtından Hazine-i celîle ile Duyun-ı Umumiyye'ye mahsus temettu'iyye tevzî' edilegelmekde olduğundan, bu suretle varidât-ı sâfiyesinin sülüsânı, yani yüzde altmışbeşi Hazine-i Devlet'e râci' olan hasılat-ı inhisariyye hükumet-i seniyye içün daha ziyade iktisab-ı ehemmiyet eylemiş demekdir. Maamafih, son sinîn-i muamelât zarfında, memâlik-i mahrûse-i şahanenin kâffe-i cihâtında umumiyyet üzere aynı derece ve nisbetde devam eylemekde olan **varidât-ı inhisariyye Anadolu-i şahanenin bazı vilâyâtında derecât-ı mühimmede tedennî eylemekde**dir. Cedvel-i âtî bu babda bir fikr-i vâzıh istihsâline kafidir:

Canik sancağı dahil olmadığı halde Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerini şamil olan Trabzon Reji Nezareti varidâtı:

Sene-i maliye	**Lira-i Osmanî**
1318	102, 600
1319	81,700
1320	69,700
1321	66,600
1322	56,800'e

tedennî eylemiş olduğundan, Nezaret-i mezbure varidâtı dört sene zarfında kırk beş bin lira-yı Osmanî raddesinde bir noksan-ı senevî irâe eylemişdir.

Yalnız Hüdavendigar vilayetini şamil olan Bursa Reji Nezareti varidatı dahi 1321 senesine nisbeten 1322 sene-i maliyesinde 12,200 liralık bir tedennî göstermişdir. Şu halde bu yüzden hasıl olan zarar son sene-i maliyede yüzkırkbeşbin lira-yı Osmanî'ye baliğ olub, halbuki masârif-i idariyye vesaire nasıl olsa aynı derece ve nisbetde kalmış olmasına ve bu ziyan yalnız temettüât-ı safiyeyi eksiltmiş bulunmasına nazaran, tedennînin önünü almak üzere memurîn-i idare tarafından masruf olan ikdâmât ve mesaiden başka tahakkuk eden zarar-ı nakdiyyenin en büyük kısmı doğrudan doğruya Hazine-i celîleye aid ve râci demekdir. Bu vechile hasıl olan zarar vukua gelmiş olsaydı, Hazine-i celîle ile Duyun-ı Umumiyye'ye tevzî' ve i'ta olunan fazla-i temettu daha ziyade kesb-i ehemmiyet eyleyerek, bu meblağın % 65'i nef'-i Hazine'ye tahsis edilmiş olacakdı. Bu hale çaresâz olacak tedâbir ve vesaite müracaat edilmeyecek olursa, zararın temadîsi ve belki iştidâdı tabi olduğundan mesele hükumet-i seniyyenin rikkat-i ciddiyesine şâyestedir. **Memâlik-i mahruse-i şahanenin aksâm-ı sairesinde, Rumili-i şahane ile Suriye'de ve Trablusgarp'ta, Bağdad, Musul ve Basra vilayetlerinde varidât günden güne artmakda olduğundan**, hasılât-ı inhisâriyyenin dûçar-ı inhitat olduğu yerlerde, işbu tedennînin esbâbını Anadolu'nun ahvâl-i maliyesinde taharrî eylemek muvafık-ı hakikat olamaz. **Anadolu-i şahane vilayatında hasılât-ı inhisâriyenin esbâb-ı tedennîsi** herkesce malum olduğu üzere bir takım işsiz güçsüz ve yersiz yurtsuz serserilerin martini tüfenklerini ve derece-i kifayede mevâdd-ı nâriyyeyi hâmilen **çeteler teşkiliyle Bahr-i Siyah sevahilinden başlayarak dahil-i vilayete doğru silah barut dinamit kabîlinden eşya-yı memnu'a ile kaçak tütün nakl ve ticaretini kendilerine bir maişet-i ğayr-i meşrua ittihaz etmeleri**nden ibaretdir. Filhakika ale'l-ekser 40-50 ve hatta bazen iki yüz kişiden müteşekkil çeteler bervech-i ma'ruz icra eşya-yı memnu'a naklederek, nereden geçseler efrâd-ı ahaliyi cebr ve ihafe ile ticaret-i mekruhalarına serbestane devam etmekdedirler. **Trabzon vali-yi esbakı Kadri Bey**'in vefatını müteakib vilayet-i mezbure ile Erzurum'da ibtida eden işbu ahvâl-i asayiş-şikenâne mütecasirlerinin bir güna cezaya hedef olmamaları ve bilakis kaçakcılık yüzünden pek ziyade müteneffi' olmaları sayesinde yevmen-fe-yevmen izdiyad ve iştidad eylemişdir. Ahvâl-i ma'ruzanın nefsü'l-emrde mutabakatı **bu babda hükumet-i merkeziyye ile vilayet arasında cereyan eden muhâberât ile de mütezâhir** olub, işbu eşhâs-ı müsellehanın cevelanına karşu **jandarma efradının acz ve adem-i kifayeti** ise mahallî jandarma kumandanlığının cümle-i beyânât-ı resmiyyesindendir. Ahvâl-i ma'ruza hakkında idare-i inhisariyye tarafından lazım gelen ma'ruzât ve tahsilatın arz u inbâsından bir vecihle geru durulmamış ise de, **menâfi'i Hazine-i celîle ile müşterek olan bir idare-i maliye umûrunda efrâd-ı askeriyyenin tavsîti caiz**

olub olmayacağı meselesine dair vilayetle hükumet-i merkeziyye arasında vadi-i muhâberâta girilmiş olub, halbuki idare-i inhisariyyece vukua gelen istirham, uhdesine bir takım hukuk ve imtiyâzâtın idaresi bahşedilmiş olan ve dahil-i memleketde müstahdem memurîni umumiyyetle teba'a-i sâdıka-i şahaneden müterekkeb bulunan bir müessesenin kâffe-i zîr-i dastan-ı cenâb-ı şehryar-ı azamînin bi-hakkin mütena'im olmağa salahiyetdâr bulundukları nimet-i emn u asayişin teminiyle bir takım eşirrâ-yı müsellehanın münferiden ve mücteme'an cevelân-ı serbestânelerine mümâna'at olunması temennisinden ibaret bulunmakla, hadd-i zatında bir mesele renk ve suretini kesb eylemek isti'dâdında olmadığı azade-i ittiyandır. Ahali-i memleketin umûr ve hususu içün **bir mahalden diğer mahalle resmen murur tezkiresini veya bir müsaade-i mahsusayı haiz olmaksızın geşt u güzar memnu' iken**, asayiş-i memleket içün bir tehlike-i mahsusa hükmünde olan ve husûl-i huzur ve selamet içün tevkif ve tenkilleri ve ellerinde hâmil oldukları silahların toplanılarak kendilerinin de layıkıyla te'dibleri vâcibeden bulunan **bir takım eşhâs-ı müsellehanın diledikleri vechile dolaşmalarına cevaz verilmek nezd-i hükumet-i seniyyede elbette şayan-ı kabul olamaz**. Hususiyle, eşhâs-ı merkume bir takım eşya-yı memnu'ayı da hâmil bulunacak olurlarsa, bu hal müsellehan cevelânlarına karşu bir mazeret değil, ahkâm-ı mer'iyye-i kanuniyyeye mütezâ'ifen [=kat kat] muhalefet demek olmakla, bilakis esbâb-ı müşeddededen addedilmek lazım gelir. Mikdar-ı kâfi efrâd-ı askeriyyenin yalnız bir görünmesiyle, hiçbir müsâdemeye veya sair vukuât-ı müessifeye imkan kalmaksızın çetelerin kendiliğinden dağılarak silahlarını terk u teslim eyleyecekleri aşikar ise de, icab-ı maslahatla daha ziyade mütevâkıf tedâbir-i sâire ittihaz ve ihtiyarına lüzum görülecek olursa, bunun tezekkür ve tekarruru yalnız isabet-fikr-i dekâik-perver-i hükumet-i seniyyeye mütevakkıf olub, ancak jandarma efradına karşu tağlîllerine iğtiraren, bî-mehâba **dâhil-i memleketde cevelân eden müsellah serserilerin vücudu gayr-i kâbil-i tecvîz bir hal olduğundan**, bu yolda ahvâl her nerede meşhûd olursa heman te'dib ve tenkillerini temin edecek esbâb ve vesâilin istihzar buyrulması hükumet-i seniyyenin icraat-ı hikmet-ğâyât-ı asayiş-perverânesinden me'mul ve müsterhamdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA, A.MKT.MHM.
BOA, DH.İD.
BOA, DH.MUI.
BOA, DH.TMIK.S.
BOA, HR.SYS.
BOA, İ.AS.
BOA, İ.DAH.
BOA, İ.HUS.
BOA, MV
BOA, SA
BOA, YA.HUS.
BOA, YA.RES.
BOA, YEE
BOA, Y.MTV.
BOA, Y.PRK.A.
BOA, Y.PRK.ASK.
BOA, Y.PRK.AZJ.
BOA, Y.PRK.AZN.
BOA, Y.PRK.BŞK.
BOA, Y.PRK.EŞA.
BOA, Y.PRK.HH.
BOA, Y.PRK.ML.
BOA, Y.PRK.UM.
BOA, Tevcihat Defteri, No. 2
BOA, TFR.1.MKM.

Yayınlanmış Belgeler

EHİB, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918), haz. Muammer Demirel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993.

Osmanlı Arşivi Yıldız Tasnifi: Ermeni Meselesi, İstanbul: Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, 1989.

Bell, Gertrude, *Gertrude Bell Project, Diaries and Letters.*

http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries/d1393.htm.

http://www.gerty.ncl.ac.uk/diaries/d1459.htm.

http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters/l768.htm.

http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters/l692.htm.

Salnameler

Devlet Salnameleri

Salname-i Devlet, 52/1314, 53/1315, 55/1317, 56/1318, 57/1319, 58/1320, 59/1321, 60/1322, 61/1323, 63/1325, 64/1326, 65/1327.

Salname-i Nezaret-i Hariciye, 1302.

Vilayet Salnameleri

Ankara 15/1325; Aydın 19/1316, 20/1317, 22/1320, 25/1326; Bağdad 21/1325; Basra 1/1314, 4/1318; Beyrut 6/1324, 7/1326; Bitlis 2/1316; Cezayiribahrisefid 18/1318, 20/1321; Diyarbekir 15/1316, 20/1323; Edirne 26/1316; Erzurum 15/1318, Haleb 25/1315, 30/1320, 34/1324; Hüdavendigar 33/1324, 34/1325; Kastamonu 20/1317, 21/1321; Konya 28/1317, 29/1322; Kosova 7/1314; Musul 4/1325; Selanik 15/1315, 17/1320, 19/1324, 20/1325; Sivas 16/1321, 17/1325; Suriye 29/1315, 30/1316, 32/1318.

Nizamname, Kararname ve Talimatlar

"Defterdar ve Mal Memurlarının Vazifelerine Dair Talimat", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. III, s. 271-276,

"Evkaf Müdirlerine Dair Talimat", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. II, s. 146-169.

"Girit Vilayet Nizamnamesi", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. I, s. 652-687.

"Harcırah Hakkında [Kararname]", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. III, s. 9-16.

"İdare-i Umumiyye-i Vilayet Nizamnamesidir", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. I, s. 625-651.

"Ma'âşât Kararnamesi", *Zeyl-i Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1298, c. I, s. 36-58.

"Taşra Meclisleri Azalarının Yekdiğere Takaddümleri Hakkında Nizam", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. I, s. 719-20.

"Tuna Vilayeti Namıyla Bu Kerre Teşkil Olunan Dairenin İdare-i Umumiyye ve Hususiyyesine ve Tayin Olunacak Memurlarının Suver-i İntihâbiyyeleriyle Vazâif-i Daimesine Dair Nizamnamedir", *Düstur, Def'a-i Saniye,* İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282, c. I, 517-536.

"Vilâyât-ı Şahanede Memurîn-i Mahalliyye ile Ecnebî Memurları Arasında İcra Olunacak Merasim-i Teşrîfatiyyeye Dair Talimat", *Düstur, Mütemmim,* Dersaadet: Hilal Matbaası, 1335, s. 153-55.

"Vilayet Nizamnamesi", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. I, s. 608-624.

"Vilâyâtın Masârif-i Umumiyyesi Hakkında Talimat", *Düstur*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, c. 2, s. 74-78.

"Vulât-ı Izam ve Mutasarrıfîn-i Kiram ile Kaymakamların ve Müdirlerin Vazâifine Şamil Talimat", *Düstur, Def'a-i Saniye,* İstanbul: Matbaa-i Amire, 1282, c. I, s. 559-572.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 31-58.

Abidin Paşa, "Şarih ve Mütercim-i Kitab Abidin Paşa'nın Muhtasar Tercüme-i Hali", *Tercüme ve Şerh-i Mesnevi-i Şerif*, İstanbul: Kütüphane-i İrfan,1324.

Abraham, A. J., *Lebanon at Mid-Century: Maronite-Druze Relations in Lebanon 1840-1860: A Prelude to Arab Nationalism*, Lanham, MD University Press of America, 1981.

Abu-Manneh, Butrus, "The Establishment and Dismantling of the Province of Syria, 1865-1888", *Problems of the Modern Middle East in the Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, John Spagnolo (ed.), Beyrut: Ithaca Press, 1992, s. 7-26.

Adanır, Fikret, *Die Makedonische Frage: Ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1979.

Adıyeke, Ayşe Nükhet, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Ahmed Cevdet, *Maruzat*, Yusuf Halaçoğlu (haz.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Ahmed Lütfi, *Mir'at-ı Adalet Yahut Tarihçe-i Adliye-i Devlet-i Aliyye*, İstanbul: Nişan Berberyan Matbaası, 1306.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılab, Kırım Muharebesinden Cülûs-i Hümayuna Kadar*, İstanbul: Takvimhane-i Amire, 1294 [1878].

Ahmed Reşid Paşa, *Tasavvuf: Tarikatler Silsilesi ve İslam Ahlakı*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965.

Akar, Metin, *Veled Çelebi İzbudak*, Ankara: Türk Dil Kurumu,1999.

Akarlı, Engin Deniz, The *Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876- 1909): Origins and Solutions*, Doktora Tezi, Princeton University, 1976.

_____"Ottoman Attitudes Towards Lebanese Emigration, 1885- 1910", *The Lebanese in the World: A Century of Emigration*, Albert Hourani & Nadim Shehadi (ed.), Londra: The Centre for Lebanese Studies and I.B. Tauries & Co Ltd, 1992.

_____*The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920*, Berkeley: University of California Press, 1993.

Akbal, Fazıla, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdari Taksimat ve Nüfus", *Belleten* 1951, c. XV, sy. 60, s. 617-28.

Aksüt, Ali Kemali, *Profesör Mehmed Ali Ayni Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944.

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

_____*Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

Al-Amr, Saleh Muhammad, *The Hijaz Under Ottoman Rule 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*, Riyad: Riyad University Publications, 1974.

Alghanem, Salwa, *The Reign of Mubarak al-Sabah: Sheikh of Kuwait 1896-1915*, Londra: I.B. Tauris, 1998.

Alexander, Catherine, *Personal States: Making Connections between People and Bureaucracy in Turkey*, New York: Oxford University Press, 2002.

Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, Faik Reşit Unat (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.

Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, Metin Kayahan Özgül (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.

Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyyesi*, Kayseri, 1992.

Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul: Güler Basımevi, 1946.

Anderson J. G., *A Journey of Exploration in Pontus*, Brüksel: Studia Pontica, 1903.

Anscombe, Frederick F., *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia and Qatar, 1870-1914*, New York: Columbia University Press, 1997.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Gazetesi Matbaası, 1961.

Armstrong, John A., "Tsarist and Soviet Elite Administrators," *Slavic Review* Mart 1972, c. 31, sy. 1, s.1-28.

Avcı, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Ankara: Phoenix, 2004.

Avelot, Henry, *Croquis de Gréce et de Turquie*, Tours: Alfred Mame et fils, 1897.

Awwad, Abd Al-Aziz Muhammad, *Al-Idara al-Uthmaniyya fi Wilayet Suriyya 1864-1914*, Kahire: Dar al-Maarif, 1969.

Ay, Meyyade, *Ahmet Reşit Bey, Nazariyât-i Edebiye*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 1992.

Ayntabî, Mehmed Fuad ve Necvî Osman, *Haleb fî miete 'âm, 1850-1950, el-cüz'ül-evvel, 1850-1900*, Halep, 1993.

Barker, Rodney, *Legitimating Identities: The Self-Presentations of Rulers and Subjects*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Başar, Fahameddin, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı, 1717-1730*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Bayur, Hilmi Kamil, *Sadrazam Kamil Paşa: Siyasi Hayatı*, Ankara: Sanat Basımevi, 1954.

Beaugé, Gilbert, Engin Çizgen, "Images de l'Empire et Empire des images: 1876-1909", *Images d'Empire, aux origines de la photographie en Turquie*, İstanbul: Institut d'Etudes Françaises d'lstanbul, 1992.

Behcetî, İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merakid-i Mu'tebere-i Üsküdar: Ünlülerin Mezarları*, İstanbul, 1976.

Bektaş, Yakup, "The Sultan's Messenger: Cultural Constructions of Ottoman Telegraphy, 1847-1880", *Technology and Culture*, 2000, 41/4, s. 669-696.

Belge, Murat, *Boğaziçi'nde Yalılar, İnsanlar*, İstanbul, 1997.

Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Londra: Hurst & Company, 1998.

Beyhan, Mehmet Ali, "II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilatı ve Jurnaller", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XII, s. 939-950.

Beysanoğlu, Şevket, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara: Diyarbakır Belediyesi Yayını, 1990.

Bilgi, Nejdet, "Trablusgarb'a Dair Bir Layiha", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1999, c. III, s. 81-112.

Birinci, Ali, "Leskovikli Mehmed Rauf", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1992, sy. 100, s. 57-60.

_____"Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *TALİD*, 2006, c. 4, sy. 7, s. 291-349.

Birken, Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orient Reihe B Nr. 13, Wiesbaden: Reichert, 1976.

Blumi, Isa,"All was not quiet on the Southern Front: Yemen's Social Hierarchies and the Role of the Ottoman State, 1911-1918", *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878-1918*, İstanbul: Isis, 2003.

Bowen, H., "A'yan", *Encyclopedia of Islam* (2), c. I, sy. 778.

Boyar, Ebru, "Concepts, Constructs and Confusion: Modern Historians and the Late Ottoman Empire", *Eurasian Studies*, 2004, c. III, sy. 1.

Braude, Benjamin & Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire, the Functioning of a Plural Society*, 2 cilt, New York: Holmes, 1982.

Buhari, Muhammed bin İsmail al-, *As-Sahih*, Mustafa Dib al-Buga (haz.), Beyrut: Dar al- Mekteb al-İlmiyye, 1990.

Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen (haz.), İstanbul 1972-1975.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, İstanbul: Gelişim Yayınları, 1986.

Carım, Fuat, "İmparator'un bir Valisi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 13 Eylül 1957.

Chambers, Richard L., "Civil Bureaucracy", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Robert E. Ward, Dankward A. Rustow (ed.), Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966.

Cohen, Anthony, *The Symbolic Construction of Community*, Londra: Routledge, 1998.

Collotti, Enzo, "Nationalism, Anti-Semitism, Socialism, and Political Catholicism in the Twentieth Century", *Fin de Siécle and its Legacy*, M. Teich & R. Porter (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1990: 80-97.

Commins, David Dean, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York: Oxford University Press, 1990.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.

Çağdaş, Haluk, "Şair ve Nüktedan Vali Raşit Akif Paşa", *Tarih ve Toplum*, sy. 159, s. 163-64.

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2001.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

Çelebi, Mevlüt, "Selim Sırrı Tarcan'ın Jön Türklüğü", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 2003, sy. 236, s. 13-21.

Çetinsaya, Gökhan, "The Politics of Reform in Iraq under Abdülhamid II, 1878-1908", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 1999, sy 3, s. 41-72.

_____"Hamidiye, Nakşibendiye ve Mülkiye: II. Abdülhamid Döneminde Musul Vilayetinden Bir Kesit (1897-1901)", *Kebikeç*, 2000, sy. 10, s. 131-139.

_____"Sultan Abdülhamid II's Officials: The Case of Nusret Paşa at Baghdad, 1888-1896", *Osmanlı Araştırmaları*, 2001, c. XXI, s. 257-267.

_____"II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Dîvân*, 1999, c. 4, sy. 7, s. 153-168.

Headrick, Daniel R., *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the 19th Century*, New York: Oxford University Press, 1981.

Davison, Roderic H., "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review*, 1954, 59 (4): 844-864.

_____*Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press, 1963.

_____"The Advent of the Principle of Representation in the Government of Ottoman Empire", W. R. Polk & R.Chambers (ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East*, Chicago: University of Chicago Press, 1968, s. 93-108.

Demircioğlu, Ziya, *Kastamonu Valileri*, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973.

Demirel, Fatmagül, *Adliye Nezareti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2003.

Demirel, Muammer, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri (1906-1907)*, Ankara: Kültür Bakanlığı,1990.

Demiroğlu, Faiz, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955.

Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, New York: I. B. Tauris, 1998.

Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1963.

Doumani, Beshara, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700-1900*, Berkeley: University of California Press, 1995.

Dural, Halil, *Bize Derler Çakırca: 19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Efeler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1999.

Dursun, M. Kamil, *İzmir Hatıraları*, Ünal Şenel (haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.

Ehmann, Johannes, *25 Jahre im Orient, Deutscher Hilfsbund, 1896-1921*, Frankfurt, 1921.

Emil, Birol, *Mizancı Murad Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1979.

Engelhardt, Ed[ouard Philippe], *Türkiye ve Tanzimat: Devlet-i Osmaniyyenin tarih-i ıslâhâtı, 1826-1882*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328 [1912].

Engin, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

Ercan, Mehmet, *Sadrazam Ahmed Cevad Paşa*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 cilt, İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939-43.

Eski, Mustafa, *Kastamonu Valileri 1838-2000*, Ankara: Önder Matbaası, 2000.

Farah, Caesar, *The Politics of Interventionism in Ottoman Lebanon 1830-1861*, Oxford & Londra: Centre for Lebanese Studies and IB Tauris & Co Ltd, 2000.

_____*The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*, Londra: I. B. Tauris, 2002.

Fawaz, Leila, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus, 1860*, Berkeley: University of California Press, 1995

Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton: Princeton University Press, 1980.

_____"The Evolution of the System of Provincial Administration as Viewed from the Center", *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, David Kushner (ed.), Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 3-29.

_____*Ottoman Civil Officialdom: A Social History*, Princeton: Princeton University Press, 1989.

Fortna, Benjamin, *Imperial Classroom: Islam, The State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2002.

Gavin, C. E. S. & Harvard Semitic Museum, *Imperial Self Portrait. The Ottoman Empire as Revealed in Sultan Abdul Hamid's Photographic Albums*, Harvard University: Office of University Publications, 1989.

Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktay, İstanbul: Homer Yayınları, 2006.

Giraud, Edmund, *Family Records: A Record of the origin and history of the Giraud and Whittall families of Turkey*, Londra: Adams Bros.& Sharlow Ltd., 1934.

Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Ankara, 1975.

Gould, Andrew Gordon, *Pashas and Brigands: Ottoman Provincial Reform and its Impact on the Nomadic Tribes of Southern Anatolia, 1840-1885*, Doktora Tezi, California Üniversitesi, L. A.,1973.

Gökbilgin, Tayyib, "1840'dan 1861'e Kadar Cebel-i Lübnan Meselesi ve Dürziler", *Belleten*, Ankara 1946, c. X, s. 641-703.

Gökçe, Turan, "Vüzera Kanunnamesi", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1993, sy. 8.

Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları, 1983.

Göreli, İsmail Hakkı, *İl İdaresi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1952.

Gövsa, İbrahim Alaattin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyatı, 1946.

Griffiths, M. Albert, *The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II, 1880-1897*, Doktora Tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1966.

Gross, Max L., *Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909*, Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979.

Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Eren Yayınları, 1994.

Günay, Selçuk, "II. Abdülhamid Dönemi'nin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araşırmaları Entitüsü Dergisi*, 1995, sy. 2, s. 103-132.

Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1997.

Gürlek, Dursun, "Sivas Valisi Reşid Akif Paşa", *Türk Edebiyatı*, Nisan 2002, sy. 342, s. 34-35.

Gürsoy, Ülkü, "Ahmet Reşit Rey'in Dil Ve Edebiyat Hakkındaki Görüşleri", *Türk Yurdu, Türkçe'ye Saygı Özel Sayısı*, Şubat-Mart 2001, c. 21, s. 177-180 , s. 162-163.

Hacısalihoglu, Mehmet, *Die Jungtürken und die Mazedonische Frage, 1890–1918*, Munich: R. Oldenbourg, 2003.

Halaçoğlu, Ahmet, "İngiliz Konsolosu Longworth'a göre Trabzon Vilayeti (1892-1898), *Belleten*, Aralık 2003, c. LXVII, sy. 250, s. 881-910.

Halid Ziya, *Kırk Yıl*, İstanbul, 1936.

Hanioğlu M. Şükrü, *The Young Turks in Opposition*, Oxford: Oxford University Press, 1995.

_____*Preparation for a revolution: the Young Turks, 1902-1908*, New York: Oxford University Press, 2001.

Hanssen, Jens, Thomas Philipp, Stefan Weber (ed.), *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Beiruter Texte und Studien. Würzburg: Ergon in Kommission, 2002.

Haydaroğlu, İlknur,"II. Abdülhamit'in Hafiye Teşkilatı Hakkında Bir Risale", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 1996, c. XVII, sy. 28.

Hayreddin, *Vesaik-i Tarihiyye ve Siyasiyye*, İstanbul: Ahmet İhsan ve Şurekası, 1326.

Heindl, Waltraud, *Gehorsame Rebellen: Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*, Viyana: Böhlau, 1990.

Heper, Metin, "Ataturk and the Civil Bureaucracy", *Ataturk and the Modernization of Turkey*, M. Jacob Landau (ed.), Leiden: Brill, 1984.

Hogarth, David George, *Hejaz before World War I*, Cambridge: 1917, 2. baskı, R. L. Bidwell (ed.), Newyork: Oleander Press, 1978.

Hopwood, Derek, *The Russian Presence in Syria and Palestine1843-1914: Church and Politics in the Near East*, Oxford: Oxford University Press, 1969.

Horthy, Admiral Miklos, *Memoirs.* http://www.fortunecity.com/victorian/wooton/34/horthy/02.html

Hourani, Albert, "Ottoman Reform and the Politics of Notables,", (ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East,* W. R. Polk & R.Chambers (ed.), Chicago: University of Chicago Press, 1968, s. 41-68.

Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East,* Princeton: D.Van Nostrand Company, 1956.

Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, İsmail Kara (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının İçyüzü,* İstanbul: Selis Yayınları, 2003.

Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya*, 2 cilt, İstanbul: Seha Yayınları, 1999.

Husnî, Muhammed Adîb, *Kitab Muntakhabat al-Tawarikh li-Dimashq*, 3 cilt, Şam: Al-Matbuat al-Hadîtha, 1346/1927.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif, 1965.

İnalcik, Halil, "The Ottoman Decline and its Effect Upon the Reaya", *Aspects of the Balkans: Continuity and Change,* Henrik Birnbaum, Speros Vryonis, Jr. (ed.), The Hague: Mouton, 1972.

_____"Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas Naff & Roger Owen (ed.), Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977: 27-52.

_____*Tanzimat ve Bulgar Meselesi (Doktora Tezinin 50. Yılı)*, 2. Baskı, İstanbul: Eren Yayınları, 1992.

_____"Kanunname", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 333–337.

_____ "Adaletnameler", Belgeler, 1967, c. 11, sy. 34.

İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.

_____"Balkanlar, Girit ve Kafkaslar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskan Birimlerinin Kuruluşu (1879-1912)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1995, sy. 1, s. 197-221.

İrtem, Süleyman Kani, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), İstanbul: Temel Yayınları, 1999.

_____*Bilinmeyen Abdülhamid*, İstanbul: Temel Yayınları, 2003.

Kamil Paşa, *Hatırât-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa, Cild-i Evvel*, İstanbul: Matbaa-i Ebuzziya, 1329.

Kansu, Aykut, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden: Brill, 1997.

Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara: TTK, 1977.

_____ *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807*, Ankara: TTK, 1988.

Karateke, Hakan T., *Padişahım Çok Yaşa: Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler,* İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Kark, Ruth, *American Consuls in the Holy Land, 1832-1914*, Kudüs: Magnes Press, 1994.

Kars, H. Zafer, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, Ankara: Kaynak Yayınları, 1984.

Kazamias, Andreas M., *Education and the Quest for Modernity in Turkey,* Londra: George Allen & Unwin, 1966.

Kerkük, Mahmut Nedim, *Hatıratım*: *Mazinin Karanlıklarından, İstikbalin Aydınlıklarına Doğru Diyarbakır, 1334 (1918),* Ali Birinci (haz.), Ankara: Altınküre Yayınları, 2002.

Kılıç, Orhan, "Klasik Dönem Osmanlı Taşra Teşkilatı: Beylerbeyilikler/Eyaletler, Kaptanlıklar, Voyvodalıklar, Meliklikler (1362-1799)", *Türkler,* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. IX, s. 887-898.

Kırmızı, Abdulhamit, "Die Sicill-i Ahvâl Hefte", Istanbuler Almanach, 2000, sy. 4, s. 104–105.

_____ "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler", Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997.

_____ "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", *Divan*, 2002, c. 2, sy. 13, s. 295-306.

_____"Son Dönem Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2003, sy. 6, s. 137-152.

Kieser, Hans-Lukas, *Der Verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei 1839-1938*, Zürich: Chronos.

Kocabaşoğlu, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları: İngiliz Belgelerinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konosoloslukları, 1580-1900,* İstanbul: İletişim, 2004.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.

Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkılab-ı Kebîr-i Osmanî'den bir Sahife*, İstanbul: Sabah, 1326.

Koloğlu, Orhan, *Avrupa Kıskacında Abdülhamit*, İstanbul: İletişim, 1998.

Konrapa, M. Zekai, *Bolu Tarihi*, Bolu: Vilayet Matbaası, 1960.

Kornrumpf, Hans-Jürgen, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europaeischen Türkei vom Erlass der Vilayetsordnung (1864) bis zum Berliner Kongress (1878) nach amtlichen osmanischen Veröffentlichungen*, Freiburg: Klaus Schwarz Verlag, 1976.

Kuhn, Philip, *Rebellion and Its Enemies in Late Imperial China: Militarization and Social Structure, 1796-1864*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali (1839-1922): Prosopografik Rehber,* İstanbul: Isis, 1999.

Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul: Boğaziçi Universitesi Yayınları,1978.

Kurşun, Zekeriya, *Küçük Said Paşa,* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1991.

Kühn, Thomas "Ordering the Past of Ottoman Yemen, 1872-1914," *Turcica*, 2002, sy. 34, s. 189-220.

Kütükoğlu, Mübahat "Osmanlı Buhar Gemi İşletmeleri ve İzmir Körfezi Hamidiye Şirketi", *Çağını Yakalayan Osmanlı : Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (ed.), İstanbul: IRCICA,1995.

Le Gall, Michel F., *Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Binghazi, 1881-1902*, Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1986.

Lütfi Fikri Bey, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet"*, Yücel Demirel (haz.), İstanbul: Arba Yayınları, 1991.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,* İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338 [1922].

Ma'oz, Moshe, *Ottoman reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The impact of the Tanzimat on the politics and society*, Oxford, Londra: Clarendon, 1968.

_____"The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period", *Beginnings of Modernization in the Middle East*, W. R. Polk, R.Chambers (ed.), Chicago: University of Chicago Press, 1968.

Maqdisi, Ussama, *The Culture of Sectarianism: Community, History, and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon,* Berkeley: University of California Press, 2000.

Marquet, Yves, "Ikhwan al-Safa", *The Encyclopaedia of Islam,* Leiden 1986, c. III, s. 1071-1076.

Masters, Bruce, *Christians and Jews in the Ottoman Arab World: the Birth of Sectarianism,* Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Mayakon, İsmail Müştak, *Yıldızda Neler Gördüm?* İstanbul: Sertel Matbaası, 1940.

Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudûr*, İzmir: Vilayet Matbaası, 1328.

_____*Tanzimattan Meşrutiyete,* A. N. Galıtekin (haz.), İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.

Mehmed Nusret, *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilerime Armağan,* İstanbul: Ali Şükri Matbaası, 1338 [1922].

Mehmet Tevfik Bey'in II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, F. Rezan Hürmen (haz.), 2 cilt, İstanbul: Arma Yayınları, 1993.

Meşhur Valiler (50 Ünlü Vali), haz. Hayri Orhun, Celal Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kazım Atakul (haz.), Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları, 1969.

"Musahib-i Sani-i Hazret-i Şehriyârî Nadir Ağa'nın Hatıratı I", Hasan Ferit Ertuğ (haz.), *Toplumsal Tarih,* Ocak 1998, sy. 49.

Mümtaz, Semih, *Evvel Zaman İçinde: Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler*, İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1948.

Nagata, Yuzo, *Tarihte Ayanlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Nazım Hikmet'in Büyük Babası Nazım Paşa'nın Anıları, İstanbul: Arba, 1992.

Neccar, Cemil Musa, *El-İdaratu'l-Osmaniyya fî vilayet-i Bağdad: min ahdi'l-vâli Midhat Başa ilâ nihayeti'l-hükm'il- Osmanî, 1879-1917*, Kahire, 1991.

Necib Asım, "Veled Çelebi Hazretleri", *Türk Yurdu*, c. VII, sy. 15, s. 2471-2476

Ochsenwald, William, *The Hijaz Railroad*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1980.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukuku*, İstanbul: Tan, 1942.

Orhan Kılıç, *18. Yüzylılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ, 1997.

Orlovsky, Daniel, *The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia, 1801-1881*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1983.

_____*Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983.

_____*Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul: Hil Yayınları, 1985.

_____"II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri, 27-29 Mayıs 1992*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1994, s. 163-171.

_____*Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Osborne, Thomas, "Bureaucracy as a Vocation: Governmentality and administration in nineteenth-century Britain", *Journal of Historical Sociology*, Eylül 1994, c. 7, sy. 3, s. 289-313.

Öke, Mim Kemal, *II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi*, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981.

Özbek, Nadir, "Modernite, Tarih ve İdeoloji: İkinci Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2004, sy. 3, s. 71-90.

_____"Philanthropic Activity, Ottoman Patriotism and the Hamidian Regime, 1876-1909", *International Journal of Middle East Studies*, 2005, 37/1, s. 59-81.

Özcan, Abdülkadir, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991, s. 361-79.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*. Ankara: TTK, 1994.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar, II: Turkiye (1074-1990)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1969.

Özyüksel, Murat, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurumu Yayını, 1977.

Pala, İskender, "Abidin Paşa", *DİA*, *c.* I, s. 310.

Peker, A. Uğur, *Osmanlı İmparatorluğu İdari Taksimat ve Posta Şubeleri Hicri 1306, Miladi 1890*, İstanbul: Berkmen Philatelics, 1984.

Pellew, Jill, *The Home Office 1848-1914: from Clerks to Bureaucrats*, Londra: Heinemann, 1982.

Pınar, İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir, 1608-1918*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2001.

Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları, haz. Nezahat Nurettin Ege (haz.), İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1977.

Quatert, Donald, The Economic Climate of the Young Turk Revolution of 1908, *Journal of Modern History*, Eylül 1979, 51/3, s. 1147-1161.

Ramsaur, Jr Ernest E., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Beyrut: Khayats, 1965, s. 30-34.

Ramsay, W[illiam] M[itchell]. *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*, Londra: Hodder and Stoughton, 1897.

Rasin [Racine], Jan, *Tiyatro Külliyatından*, çev. Ahmet [H. Nazım] Reşit, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı, 1934.

Redhouse Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Sözlük, 7. baskı, İstanbul: Sev Matbaacılık, 1999.

Reid, Donald M., *Lawyers and Politics in the Arab World, 1880-1960*, Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1981.

Reinhard, Wolfgang, "Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Class and the Growth of State Power", *Power Elites and State Building*, Reinhard W. (ed.), New York: Oxford University Press, 1996.

Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet, Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları, Fatma Rezan Hürmen (haz.), İstanbul: Pınar Yayınları, 2000.

Rey, Ahmed Reşid, *Gördüklerim Yaptıklarım*, İstanbul: Yeni Türkiye Basımevi, 1945-47.

_____*Şiirler*, Mehmet Törenek (haz.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 2000.

Roded, Ruth, "Social Patterns among the Urban Elite of Syria during the Late Ottoman Period," *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, D. Kushner (ed.), Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1986, s. 146-71.

Rogan, Eugene, "Introduction," *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921*, New York: Cambridge University Press, 1999, s. 1-20.

Rosen, Friedrich, *Oriental Memoirs of a German Diplomatist*, Londra: Methuen and Co., 1930.

Saad, Dr. Lamec, *Sechzehn Jahre als Quarantaenearzt in der Türkei*, Berlin: Reimer Vohsen, 1913.

Said Paşa'nın Hâtırâtı, 3 cilt, İstanbul: Sabah Matbaası, 1328 [1912].

Saliba, Najib Elias, *Wilayat Suriyya, 1876-1909*, Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 1971.

Schilcher, Linda, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1985.

Seyitdanlıoğlu, Mehmed, "Tanzimatın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu 1838-1840", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989, Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi,1990, s. 107-112.

_____*Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

Shaw, Stanford J., "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876", *Near Eastern Round Table, 1967-68*, R. Bayly Winder (ed.), New York: New York University, 1968, s. 53-142.

_____"The Central Legislative Councils in the nineteenth century Ottoman Reform Movement before 1876", *International Journal of Middle East Studies* (*IJMES*), 1970, sy. 1, s. 51-84.

_____"Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, Ankara: TTK 1991, s. 179-197.

_____"Local Administrations in the Tanzimat", *150.Yılında Tanzimat*, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Ankara: TTK, 1993, s. 33-49.

Shaw, Stanford J. & Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II, Reform, Revolution and Republic, 1808-1975*, Londra: Cambridge University Press, 1977.

Shields, Sarah D., *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells,* Albany, NY: State University of New York Press, 2000.

Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden: Brill Academic Publishers, 2001.

Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, İstanbul, 1958.

Sykes, Mark, *Through Five Turkish Provinces*, Londra: Bickers, 1900.

Szyliowicz, Joseph S., "Elite Recruitment in Turkey: The Role of the Mulkiye", *World Politics*, 1971, 23/3, s. 371-398.

Şakir Ziya, *Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943.

Şaşmaz, Musa, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia, 1877-1897*, TTK: Ankara, 2000.

Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hâtırâtı*, İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.

Tansel, Fevziye Abdullah, "Bir Mevlevi Nasir ve Şairi Mehmed Nazım Paşa", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1966, c. XIV, s. 155-174.

Tauber, Eliezer, *The Emergence of the Arab Movements.* Londra: Frank Cass Publications, 1993.

_____"Three Approaches, One Idea: Religion and State in the Thought of 'Abd al-Rahman al-Kawakibi, Najib 'Azuri and Rashid Rida", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1994, c. 21, sy. 2, s. 90-198.

Telci, Cahit, "İsmail Kemal Bey Hakkında Avusturya Devlet Arşivi'nde Bulunan Bir Mektup", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 1996, sy. 1, s. 185-191.

Tepeyran, Ebubekir Hazım, *Hatıralar*, İstanbul: Pera Turizm, 1998.

The Memoirs of Ismail Kemal Bey, Sommerville Story (ed.), Londra: Constable, 1920.

Thompson, Elizabeth, "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle East Studies*, 1993, 25/3, s. 457-475.

Toprak, Zafer, *Jön Türkler ve Milli İktisat*, İstanbul, 1983.

Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnumâsı*, Edirne, 1336/1920.

Tönük, Vecihi, *Türkiye'de İdari Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve bugünkü Durumu*, Ankara: İçişleri Bakanlığı, 1945.

Tugay, Asaf, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, 2 cilt. İstanbul, 1962-64.

Turan, Şerafettin, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı*, Ankara, 1963.

Türkdoğan, Orhan, "1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması I, II, II", *Türk Kültürü*, 255, 256, 257; Temmuz, Ağustos, Eylül 1984.

_____"1906-1907 Erzurum Hürriyet Ayaklanması ile İlgili Yeni Belgeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Nisan 1987, sy. 47.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İştittiklerim*, Ankara: TTK, 1949.

Ubicini, Abdolnyme (-P. de Courteille), *Etat present de l'Empire Ottoman*, Paris: Librairie Militaire, 1876.

Ulrich, Bernd, Jakob Vogel, Benjamin Ziemann (ed.), *Untertan in Uniform: Militär und Militarismus im Kaiserreich 1871-1914, Quellen und Dokumente*, Frankfurt/M: Fischer Verlag, 2001.

Uluengin, Mehmet Bengü, Ömer Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", *TALİD* , Türk Şehir Tarihi Sayısı, Güz 2005, sy. 6, s. 353-436.

Ulusalkul, Nedim, *İstibdat Aleyhinde Türk Ulusunun İlk Hareketi Erzurum İhtilali*, Ankara, 1937.

Ursinus, Michael, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat: Reformen der Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II (1808-39)*, Berlin: Klaus-Schwarz-Verlag, 1982.

Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: TTK, 1979.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi IX, M. Münir Aktepe (haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1984.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi X, M. Münir Aktepe (haz.), Ankara: TTK, 1988.

Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi XIV, M. Münir Aktepe (haz.), Ankara: TTK, 1991.

Vakanuvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi XV, M. Münir Aktepe (haz.), Ankara: TTK, 1993.

Virgile, *L'eneide*, çev. Maurice Rat, Ahmed Reşit, İstanbul: Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı, 1935.

Vogel, Jacob, *Nationen im Gleichschritt: Der Kult der "Nation in Waffen" in Deutschland und Frankreich 1871-1914*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997.

Vore, R. Marvin de, *British Military Consuls in Asia Minor 1878-1882*, Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 1973.

Wallach, Janet, *Desert Queen: the Extraordinary Life of Gertrude Bell*, New York: Anchor Books, 1996.

Ward, Robert E. & Dankward A. Rustow (ed.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, N.J.: Princeton University Press 1966.

Weber, Max, *Economy and Society*, 2 cilt, New York: Bedminster Press, 1968.

Wickwar, W. Hardy, *The Modernization of Administration in the Near East*, Beyrut/Londra: Khayats, 1963.

Yavuz, Kemal, "Mesnevi-i Şerif ile Alakalı Olarak Cevdet Paşa'nın Abidin Paşa'ya Yazdığı Mektup", *TDED*, c. XXIV-XXV, s. 441-454.

Zürcher, Erik Jan, *The Unionist Factor: the Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden: Brill, 1984.

LÜGATÇE

(Bazı Çoğul Kelimelere Mahsus)

Ahvâl: Haller, durumlar.
Âsâr: Eserler, izler.
Aşâir/Aşâyir: Aşiretler
Bendegân: Bendeler, köleler.
Cihât: Cihetler, yönler.
Desâyis: Desiseler, tuzaklar.
Devâir: Devlet daireleri.
Ecnâs: Cinsler, türler.
Efkâr: Fikirler.
Elsine: Lisanlar, diller.
Emvâl: Mallar.
Envâ': Çeşitli.
Esdikâ: Sadıklar, bağlılar.
Etıbbâ: Tabibler, doktorlar.
Evâmir: Emirler.
Eyyâm: Günler.
Ezhân: Zihinler, akıllar.
Hidemât: Hizmetler.
Himemât: Himmetler.
Hutût: Hatlar.
Hükkâm: Hakimler.
Kavânîn: Kanunlar.
Kurâ: Karyeler, köyler.
Makâmât: Makamlar
Masârif: Masraflar, giderler.
Mecâlis: Meclisler.
Mehâkim: Mahkemeler.
Memâlik: Memleketler.
Memurîn: Memurlar.
Mesâvî: Kötülükler.
Meşâyih: Şeyhler.

Mevâd: Maddeler
Mevâki: Mevkiiler.
Muhâberât: Haberleşmeler.
Müftereyât: İftiralar.
Mülhakât: İlhak edilmiş yerler; vilayete dahil livalar, kazalar, köyler.
Netâyic: Neticeler, sonuçlar.
Nevâhî: Nahiyeler.
Nizâmât: Nizamlar, kanunlar.
Nüvvâb: Naibler, kadı vekilleri.
Nüzzar: Nazırlar, bakanlar.
Ricâl: Devlet adamları.
Seyyiât: Kötülükler.
Sinîn: Seneler.
Süferâ: Sefirler, elçiler.
Şu'ubât: Şubeler.
Tedâbir: Tedbirler.
Teşebbüsât: Teşebbüsler, girişimler.
Tevârîh: Tarihler.
Turuk: Tarikler, yollar.
Vesâyik: Vesikalar, belgeler.
Vilâyât: Vilayetler.
Vulât: Valiler.
Vecâib: Vecîbeler, gereklilikler.
Vükelâ: Vekiller, bakanlar

ŞAHIS ADLARI DİZİNİ

II. Abdülhamid 2-5, 8, 11, 12, 14-16, 20, 22, 34, 39, 45-47, 53, 55, 58-60, 62, 66, 67, 77, 79, 82, 87, 88, 92, 93, 97, 99, 100, 103-105, 118, 121, 140, 141, 155, 162, 165, 168, 169, 186, 194, 196, 216, 223, 225, 238

II. Mahmud 1, 2, 17, 21-23, 40, 155, 169

II. Wilhelm 36, 162

III. Selim 16, 66

V. Mehmed Reşad 196

V. Murad 34

Abdulbasit Fahuri Efendi 138

Abdullah Paşa 59, 69, 72, 89, 117, 186, 213, 227

Abdullah Reşid Paşa 72, 227

Abdulvahhab Paşa 72, 89, 90, 227

Abdulvahid Efendi (Mevlevi şeyhi) 193, 194

Abdurrahman Efendi (Naib) 133

Abdurrahman Fehmi Efendi 69, 82, 227

Abdurrahman Hasan Paşa/Hasan Bey 55, 62, 69, 90, 112, 122, 143, 145, 205, 206, 227

Abdurrahman Hut Efendi 138, 139

Abdurrahman Nureddin Paşa 12

Abdurrahman Sami Paşa 69, 143, 227

Abdülaziz 2, 26, 59, 100, 126

Abdülhalik Nasuhi Bey 69, 71, 72, 76, 81, 89, 98

Abdülkerim Paşa 59, 72, 89

Abdüllatif Subhi Paşa 143

Abdülmecid 2, 22, 155, 169

Abidin Paşa 12, 58, 68, 70, 72, 76, 78, 79, 84, 89, 96, 111-113, 121, 143, 145-148, 150, 212, 227

Ahmed Abbas Efendi 138, 139

Ahmed Arifî Paşa 12

Ahmed Cevdet Paşa 12, 60, 98

Ahmed Fevzi Paşa 69, 76, 89, 90, 186, 189, 190, 227

Ahmed Feyzi Paşa 72, 90, 125

Ahmed Hıfzı Paşa 72, 89, 181, 227

Ahmed İzzet Paşa 95

Ahmed Midhat Efendi 22, 33, 100, 126, 140

Ahmed Muhtar Beyefendi (Şeyhülislam) 69, 77, 84, 229, 230

Ahmed Muhtar Efendi (Giritli, Serasker Müsteşarı) 117

Ahmed Münir Paşa 69, 72, 89, 213, 227

Ahmed Nazım Paşa 48, 56, 57, 72, 83, 89, 227

Ahmed Necib Paşa (Damad) 143

Ahmed Paşa (Edirne Mirlivası) 51

Ahmed Rasim Paşa 51, 69, 71, 72, 76, 81, 87, 89, 227

Ahmed Ratib Paşa 12, 68, 69, 72, 89, 105

Ahmed Reşid Bey 70, 72, 78, 82, 90, 227

Ahmed Rıza Bey 196

Ahmed Şefik Paşa 12

Ahmed Tevfik Paşa 72, 78, 89, 192, 227

Akif Paşa, Hacı 91, 188

Akif Paşa, Kalkandelenli 69, 230

Âli Bey 72, 90, 227

Ali Cevad Bey 10, 19

Ali Ekrem Bey 106

Ali Kemali Paşa 66, 69, 72, 89, 208, 227

Ali Muhsin Paşa 185, 186

Âli Paşa 2, 63

Ali Paşa, Hacı 12

Ali Raşid Bey 133

Ali Refik Bey 70, 72, 89, 103, 213, 227

Ali Rıza Bey 72, 90, 203, 204, 227

Ali Rıza Paşa 69, 72, 90, 91, 202, 227

Ali Saib Paşa 67

Anderson, J. G. 163, 170
Arap İzzet Paşa 62, 107, 123
Arıkoğlu, Damar 163, 169
Arif Bey (Mabeynci) 134
Aristidi Efendi 134
Ataç, Galip 78
Ataç, Nurullah 78

Babanzade 69, 70, 209
Bahri Paşa 12, 65, 94, 125, 160, 162, 163, 179, 183, 194, 196, 217
Baki Efendi 209
Bekir Paşa (Tokat Mutasarrıfı) 122, 134, 200
Bell, Gertrude 103, 112, 120, 122, 207, 218
Bieberstein, Marschall Adolf Freiherr von 206
Bilcotti (Konsolos) 201
Bulman (Konsolos) 204
Bunsen (Konsolos) 169, 218

Canetto (Dr.) 115
Canning, Stratford 63
Cebbar Bey (Mutasarrıf) 184
Celal Bey (Mutasarrıf) 115, 116
Cemil Paşa (Mutasarrıf) 131
Cevad Paşa 35, 36, 43, 119, 180
Chartier, Charles 208
Cumberbatch (Konsolos) 94, 216, 218
Currie, Sir Philip 64

Çar Nikola 200
Çariçe Alexandra 200

Debidour, Antonin 123
Dickson (Konsolos Vekili) 119, 218
Disraeli 8

Ebubekir Hazım Bey 63, 70, 72, 76, 90, 155, 183, 227
Ebulhüda 112
Edhem Paşa 12
Edib Paşa (Ferik) 87
Elliot (Konsolos) 205
Enis Paşa 12, 47, 55, 64-66, 69, 72, 89, 135, 165, 194-196, 227

Esad Toptani 136, 193
Eyub Sabri Bey 108, 136

Fahd Bey 190
Fahri Paşa 191
Faik Paşa (Kamil Paşa damadı) 49
Fazlı Necib Bey 61
Ferid Paşa 11, 38, 39, 46, 67, 70, 73, 78, 90, 115, 133, 156, 157, 160, 166, 179, 184, 219, 228, 229, 231
Feyzullah Efendi (Adliye Müfettişi) 130
Fikri Paşa 208
Fuad Paşa 32

Galib Bey 155, 208, 229
George (Yunan Prensi) 14
Giraud 218, 219
Gladstone 5
Goluchowski, Graf 36
Graves (Konsolos) 157, 158, 169

Hacı Bektaş-ı Veli 61
Hacı Edhem Paşa 69
Hafız Ahmed Ziya Efendi (Adliye Müfettişi) 130
Halid Ziya (Uşaklıgil) 196, 216
Halil Halid Bey 69, 70, 73, 76, 89, 98, 228
Halil Rifat Paşa 13, 67, 80
Hallward (Konsolos Vekili) 94, 216, 218
Hamdi Bey (Adliye Müfettişi) 130
Hammer, Joseph von 78
Hasan Edib Paşa 73, 89, 228
Hasan Fehmi Paşa 50, 57, 73, 79, 90, 228
Hasan Hilmi Paşa 73, 89, 120, 165, 213, 228
Hasan Refik Paşa 55, 73, 89, 197, 217, 228
Haydar Paşa 73, 90, 228
Hayri Paşa (Adana Alaybeyi) 133
Hepworth (Dr.) 105
Herbert 216, 218, 220
Hıfzı Paşa 11, 69, 72, 73, 81, 89, 90, 181, 227, 228
Hilmi Paşa 73
Hüseyin Avni Paşa 59
Hüseyin Daim Bey 133
Hüseyin Efendi 73, 213, 228, 229
Hüseyin Hasib Efendi 12

Hüseyin Hilmi Paşa 11, 14, 37, 73, 76, 89, 133, 159, 186, 202, 228
Hüseyin Hüsnü Paşa 67
Hüseyin Nazım Paşa 10, 19, 62, 68, 70, 73, 89, 90, 94, 95, 162, 196, 204, 228
Hüseyin Rıza Paşa 69, 70, 73, 76, 89, 228
Hüsnü Bey 11, 57, 73, 89, 104, 173, 228

İbrahim Faik Bey 68, 70, 73, 90, 228
İbrahim Halil Paşa 62, 69, 73, 89, 90, 138, 228
İbrahim Selim Susa 134
İbrahim Şükrü Paşa 69, 73, 90, 228
İlyas Bey (Esvabcıbaşı) 117
İsmail Fuad Bey 70, 73, 76, 90, 228
İsmail Hakkı Paşa 12
İsmail Kemal Bey 57, 63-65, 92, 94, 95, 166
İsmail Müştak Bey 103
İsmet Paşa 69, 70, 76, 228
İstefan Melik 134
İzzet Bey (Seccadecibaşı) 59
İzzet Paşa (Holo) 69, 229

Kadı Beyzavi 79
Kanuni Sultan Süleyman 13
Kazım Paşa 62, 69, 73, 89, 228
Kemal Bey (Mutasarrıf) 135

Lindau, Rudolf von 163
Longworth (Konsolos) 202, 203, 218
Lütfi Fikri Bey 161, 170, 208, 219

Mahmud Arif Paşa 73, 90, 228
Mahmud Esad Paşa 12
Mahmud Hamdi Paşa 73, 89
Mahmud Nedim Paşa 33, 43, 100
Mahmud Şevket Paşa 73, 76, 90
Mecid Efendi 55, 73, 229
Mehmed Ali Bey (Mutasarrıf) 117, 186
Mehmed Arif Paşa 73, 89, 165, 229
Mehmed Ata Bey 69, 74, 76, 78, 90, 96, 229
Mehmed Ataullah Paşa 69, 74, 89, 229
Mehmed Cemaleddin Efendi 12
Mehmed Cevad Bey 69, 74, 82, 90, 229
Mehmed Enis Paşa 69, 70, 74, 81, 89, 116, 229
Mehmed Faik Paşa 69, 74, 90, 229
Mehmed Ferid Paşa 13, 55, 69, 74, 76, 80, 89, 206, 222, 229
Mehmed Hafız Paşa 69, 74, 89, 178, 213, 229
Mehmed Halid Bey 74, 229
Mehmed Kadri Bey 74, 229
Mehmed Kamil Paşa 71, 74, 89, 143, 145, 229
Mehmed Mustafa Efendi (Priştine Müftüsü) 65
Mehmed Nazım Paşa 70, 74, 79, 80, 90, 97, 229
Mehmed Nuri Efendi (Beyzade) 145
Mehmed Paşa (Kıbrıslı) 32
Mehmed Raif Paşa 69, 74, 80-89, 104, 185, 196, 208, 213, 229
Mehmed Reşad Bey 51, 70, 74, 81, 229
Mehmed Said Efendi, Kevâkibîzâde el-Hâc 69, 229
Mehmed Said Paşa 12, 80, 100
Mehmed Şakir Efendi (Adliye Müfettişi) 130
Mehmed Şakir Paşa 71, 74, 213, 229
Mehmed Şemseddin Bey 74, 76, 78, 84, 229
Mehmed Tevfik Bey 15, 61, 62, 74, 82, 90, 103, 107, 208, 219, 229
Meletios Dumani 195
Memduh Paşa 11, 12, 16, 20, 67, 79, 80, 97, 100, 106, 120, 156, 198, 223
Mevlana Celaleddin Rumi 78
Midhat Paşa 25, 26, 32, 33, 43, 63, 80, 112, 127, 196
Mizancı Murad Bey 100, 119
Muhlis Paşa 70, 74, 89, 189
Muhsin Paşa 74, 185, 186, 191, 215, 229
Mustafa Faik Paşa 74, 89, 229
Mustafa Haşim Paşa 74, 77, 85, 229
Mustafa Nazım Paşa 71, 74, 85, 89, 183, 229
Mustafa Nuri Bey 62, 70, 74, 79, 90, 207, 230
Mustafa Nuri Paşa 74, 80, 114, 191, 230
Mustafa Reşid Paşa 2, 209
Mustafa Yümni Bey 74, 229
Mustafa Zihni Paşa 70, 74, 89, 230
Mustafa Ziver Bey 69, 75, 86, 230
Muzaffer Paşa 180
Münir Paşa 62, 69, 72, 89, 165, 213, 227
Nadir Ağa 10, 19
Nakipzade 69
Namık Kemal 106

Napolyon 8, 25, 32
Necib Azuri 135, 167
Necmeddin Bey, Molla 69, 75, 85
Nuri Bey 134
Nuri Bey (Abaza, Kaymakam) 133

O'Connor, N. 119, 218
Ohannesyan 138
Osman Fevzi Paşa 75, 89, 131, 200, 201, 230
Osman Kazım Bey 75, 90, 135, 207, 230
Osman Nuri Paşa 69, 71, 75, 89, 230

Ömer Paşa, Eğribozi 69, 228
Ömer Sabri Bey 58, 71, 75, 76, 86, 89, 210, 213, 230
Pears, Sir Edwin 206
Ponsonby 40, 43, 201, 218
Prens Sabahaddin 40

Ragıb Paşa 117
Raif Paşa 49, 50, 80, 91, 93, 186
Ramsay, Sir William Mitchell 210, 220
Rasih Bey (Abidin Paşa oğlu) 112
Rauf Bey 12, 75, 89, 136, 206, 219, 230
Receb Paşa 56, 75
Redif Paşa 147
Reşid Akif Paşa 63, 66, 69, 75, 89, 90, 93, 97, 106, 134, 135, 200, 209
Reşid Mümtaz Paşa 62, 75, 90
Rıdvan Paşa (Şehremini) 12, 124
Rıza Paşa 11, 67
Rükneddin Bey 151
Rüstem Paşa 12

Sadık El-Müeyyed Paşa 162
Safvet Efendi (Mektubi Mümeyyizi) 131, 200
Safvet Paşa 12
Said Paşa (Kamil Paşa oğlu) 49, 112
Salih Hamdi Paşa 75, 89, 230
Salih Paşa 75, 81, 230
Salih Zeki Paşa 75, 90, 230
Salisbury, the Marquess of 218
Samipaşazade Sezai Bey 143
Selim Melhame Paşa 12
Selim Sırrı Paşa 12, 79
Seyfullah Paşa 53, 54, 59, 60, 69, 71, 75, 90, 230
Shipley (Konsolos Vekili) 203, 218
Söylemezzade 227
Sururi Bey 108, 112, 143, 145-147, 150, 161
Süleyman Ağa (Dergah-ı Ali Kapıcıbaşısı) 69, 230
Süleyman Bahri Paşa 69, 75, 76, 89, 230
Süleyman Namık Paşa 75, 89, 230
Süleyman Nazif 136
Süleyman Paşa (Mirliva) 69, 208, 228
Sykes, Mark 163

Şakir Paşa (Anadolu Vilayetleri Müfettişi) 9, 37, 38, 132, 134, 156, 177, 184
Şakir Paşa (Mirliva, İzmir Kumandanı) 112, 159
Şemsi Paşa 10, 89, 191, 205
Şerif Ahmed Reşid Paşa 70, 75, 77, 230
Şerif Mehmed Rauf Paşa 70, 75, 84, 89, 187, 230

Tahir Paşa 12, 61, 70, 75, 76, 90, 101, 105, 132, 230
Tahsin Bey (Uzer) 61
Tahsin Paşa 10, 12, 49, 100, 106, 119, 165, 206, 219, 223
Talib Bey (Şura-yı Devlet Azası) 188
Tolstoy 208

Vagdari 138
Weber, Max 4, 5, 17
Whittall 218, 219
Williams (Konsolos) 205
Wilson (Yarbay) 64

Yakovalı Rıza 136, 192
Yusuf Rıza Paşa 12

Zeki Paşa 12, 67, 173, 178, 188, 189, 205
Ziya Bey (Mutasarrıf) 61, 132
Ziya Gökalp 78, 216
Ziya Paşa 198
Zühdü Bey 75, 200
Adana 11-13, 19, 24, 63, 68-70, 77, 80-84, 89, 90, 94, 132, 133, 160, 162, 163, 179, 183,

185, 191, 194, 196, 201, 202, 209, 211, 213, 217, 220, 228
Ahlat 159
Akdeniz Adaları 13, 48, 58, 145, 169
Akra 14
Aksaray 158, 159
Akşehir 158, 159
Almanya/Alman 4, 8, 36, 76, 79, 83, 119, 161-163, 195, 196, 206, 208, 216
Amerika 140, 196
Anadolu 9, 13, 14, 18, 19, 28, 35-38, 40, 64, 85, 92, 110, 121, 127, 131, 132, 134, 156, 166, 177, 184, 186, 194, 209, 215, 216, 223, 238, 239
Anaza 190
Ankara 11, 13, 17, 19, 20, 24, 40-43, 48, 56, 61, 63, 66, 68, 77, 78, 80, 82-84, 89-98, 100, 119-122, 124, 128, 130, 138, 166, 169, 192, 207, 209, 211, 214-217, 220, 223
Arabistan 22, 28, 186
Avusturya-Macaristan 36, 196, 224
Aydın 10, 13, 48, 49, 58, 63, 67, 68, 79-82, 86, 89-91, 101, 104, 112, 114, 143-145, 151, 159, 163, 165, 178, 184, 205, 209, 215, 217, 223, 224
Aziziye 160

Bağdat 13, 19, 69-71, 80, 81, 83, 85, 89, 90, 98, 103, 105, 123-125, 127, 129, 130, 135, 166, 172, 176, 183, 187, 190, 191, 194, 197, 198, 201, 202, 209, 214, 217, 220, 228, 239
Basra 13, 19, 55, 65, 68, 89, 90, 114, 129, 130, 143, 172, 177, 187, 189-191, 201, 202, 209, 214, 220, 239
Batum 199, 228
Bayezid 114, 184, 228
Berat 12, 109, 110, 113, 115, 116, 127, 133, 163
Berlin 35, 36, 40, 219
Beyrut 10, 13, 14, 18, 25, 41, 42, 51, 56, 62, 63, 68, 69, 71, 80, 81, 89, 90, 94, 110, 127, 129-131, 138, 139, 165, 170, 179, 180, 184, 185, 199-201, 204, 207, 215, 220, 229
Bingazi 197, 209
Bitlis 13, 52, 55, 57-59, 68, 80, 81, 86, 89, 90, 104, 105, 108, 110, 118, 119, 121, 132, 159, 163, 165, 209, 210, 213, 238
Bolu 116, 122
Bosna 19, 28, 56, 70, 77, 230
Bulanık 159
Bulgaristan 93
Bursa 13, 25, 50, 54, 58, 61, 76, 78, 83, 96, 97, 120, 124, 128, 136, 162, 163, 179-181, 213, 227, 239

Canik 53, 80, 81, 238
Cebel-i Lübnan 13, 25, 32, 41, 94, 179, 180, 197, 217
Cezayiribahrisefid 12, 13, 19, 24, 48, 49, 68, 70, 84, 91, 108, 111-113, 121, 134, 143, 145, 148, 151, 162, 165, 209, 210, 212

Çekmece-i Kebir 85
Çemişgezek 108, 188
Çengelköy 213
Çorum 35
Çubuk/Çubukabad 56, 92
Çüngüş 110

Dersaadet 50, 57, 61, 77, 84, 86, 119, 123, 131, 132, 136, 137, 192, 209, 217, 234
Dersim 88, 108, 136, 161, 170, 188, 189, 219
Diyarbekir 13, 19, 47, 52, 57, 58, 64, 65, 68, 77-81, 84, 86, 87, 89, 90, 94, 108, 110, 125, 132, 134, 136, 141, 165, 166, 173, 182, 186, 189, 194, 195, 202, 207, 209, 210, 213
Draç 81, 133
Drama 81
Edirne 12-14, 24, 25, 27, 35, 51, 54, 67-69, 71, 81, 83, 86, 89, 90, 92, 107, 125, 151, 165, 192, 209
Eflak ve Boğdan 28
Eğirdir 158
Elbistan 133
Erbaa 84
Ereğli 116
Erzincan 178, 205
Erzurum 11, 13, 19, 28, 35, 38, 50, 68, 69, 70, 77, 80, 81, 86, 89-91, 93, 96, 103, 105, 108, 110, 114, 121, 131, 132, 134, 136, 157, 158, 163, 165, 169, 172-174, 176, 177, 184, 186, 187, 189, 198, 203, 209, 214, 215, 227, 229, 238, 239

Fransa/Fransız 9, 14, 23, 25, 32, 33, 36, 64, 108, 135, 138, 147, 150, 195, 201, 204-206, 208, 216, 237

Gelibolu 80
Girit 12-14, 19, 29, 80, 86, 92, 93, 117, 150, 229
Görice 81
Gümülcine 85

Haçin 81, 160
Halep 13, 19, 55, 57, 67, 68, 77, 79-81, 83, 85, 89, 90, 93, 95, 104, 110, 115, 120, 122, 136, 150, 161, 163, 165, 181, 185, 186, 193, 196, 207-209
Hama 81, 83
Harput 25, 64, 206
Hayfa 14, 131, 170
Hicaz 11-14, 47, 68, 77, 89, 90, 105, 181, 207, 209-212, 215, 220
Hollanda 196
Hudeyde 81, 215
Hüdavendigar (Bursa) 13, 50, 58, 62, 67, 68, 80-82, 84, 89, 90, 127, 128, 136, 161, 162, 166, 179, 181, 209, 239
Ilgın 159
Irak 124, 141, 186, 216
Isparta 71, 158, 160

İçel 81
İngiltere/İngiliz 5, 6, 8, 9, 12, 14, 15, 23, 25, 36, 56, 60, 63-65, 94, 100, 101, 103, 105, 108, 109, 112, 122, 134, 150, 157, 158, 191, 195-197, 199-206, 210, 217, 218
İran 78, 84, 101, 113, 114, 196, 205
İslimye 85
İspanya 196
İstanbul 10, 11, 16-20, 24, 31, 33, 35, 38-43, 49, 56-58, 61-65, 67, 71, 77-85, 88, 91, 94-101, 108-112, 117, 119, 121, 122, 124-126, 131, 135, 136, 138-140, 144, 145, 147, 148, 152, 155, 159, 162-165, 167-170, 172-174, 176-179, 181-183, 185, 187, 190-192, 195, 197, 199, 200, 202-206, 208, 209, 211-217, 219, 220, 222, 223, 225, 227-230
İşkodra 13, 60, 62, 67, 68, 76, 80, 81, 89, 90, 136, 172, 176, 192, 209, 230
İtalya 14, 54, 150, 181, 196

İzmir 10, 20, 48, 49, 58, 62, 63, 70, 81, 92, 97, 110, 112, 119, 159, 161, 163, 164, 170, 172, 206, 218, 229, 230
İzmit 110, 179, 180, 181, 229

Kafkasya 69, 71, 199, 229
Kala-i Sultaniye 81
Karadağ 28
Kastamonu 11-13, 65, 67, 68, 70, 81, 86, 89, 90, 95, 98, 103, 116, 117, 120, 122, 128, 130, 134, 165, 166, 167, 172, 209, 211, 213, 220
Kayseri 35, 80, 85, 98
Kerkük 58, 79, 81, 93, 121, 142, 167, 168, 215, 217, 230
Kırşehri 61
Kiskim 158, 203
Konya 11, 13, 38, 46, 56, 66, 68, 70, 78-83, 89, 90, 97, 103, 105, 115, 123, 124, 130, 133, 137, 139, 141, 156, 158, 160, 165, 169, 179-181, 184, 185, 193, 206, 208, 209, 211, 219, 220, 222, 223, 230, 231, 233-235, 237
Kosova 13, 14, 37, 54, 65, 68, 81, 89-91, 93, 114, 125, 131-133, 178, 208, 209, 213
Kudüs 13, 40, 42, 50, 51, 62, 77, 82, 83, 97, 100, 135, 162, 170, 195, 196, 201, 219
Kumkapı 35
Kürdistan 131

Latakya 14, 195
Lazistan 81, 85, 112
Limni 148
Londra 17, 18, 20, 41, 42, 92, 95, 119, 167, 170, 214, 216, 219, 220

Maden 110, 116, 127, 128, 152
Mamuretülaziz 70, 77, 79-82, 84, 108, 110, 134, 136, 141, 143
Manastır 10, 11, 13, 14, 37, 67, 68, 71, 77, 78, 81-83, 89, 90, 91, 165, 166, 202, 209, 227
Manisa 65, 112, 155, 159, 206
Mardin 110, 125, 165
Mekke 13, 20, 65, 77, 181, 207
Mersin 77, 80, 202
Merzifon 35, 134
Mısır 13, 19, 24, 28, 69, 78, 135, 139, 150, 179, 227

Midilli 48, 49, 81, 148, 228
Midyat 110
Moskova 214
Muntefik 70, 177
Musul 13, 19, 48, 53, 56, 58, 59, 62, 68, 70, 77, 79-81, 83, 86, 89, 90, 93, 110, 121, 129, 130, 142, 156, 166-168, 172, 187, 192, 194, 196, 200, 207, 209, 213-215, 229, 239
Muş 55, 69, 76, 173, 230

Nablus 14, 140, 167
Nasıra 14
Necid 81, 172
Nevşehir 169
Niğde 70, 71, 81, 159, 160, 227
Niş 25, 26, 32

Paris 43, 71, 72, 100, 132, 135, 146, 201
Portekiz 196
Preveze 84, 227
Prizren 53, 80, 81, 83
Prusya 6, 8, 25
Rezaziye 190
Rodos 80, 146, 148, 150, 206, 212
Rumeli 11, 13, 14, 19, 20, 28, 65, 76, 81, 85, 92, 93, 111, 114, 116, 125, 133, 166, 186, 198, 217
Rusya 8, 9, 14, 23, 25, 36, 135, 202, 211

Sakız 80, 81, 113, 148, 228
Salmas 114
Sason 9, 35, 55, 60
Selanik 11, 13, 14, 37, 49, 50-52, 56, 61, 62, 68, 71, 78-84, 89, 90, 97, 103, 114, 123, 142, 164, 187, 196, 201, 209, 210, 212, 219, 228
Sırbistan 13, 22, 28
Silistre 19, 26
Sinop 81, 181
Siroz 80
Sisam 14, 28, 86
Sivas 11, 13, 19, 24, 38, 64, 68, 79, 80, 84, 85, 89, 90, 93, 95, 97, 104, 106, 107, 110, 111, 120, 121, 127, 128, 130, 132, 134, 160, 161-163, 165, 166, 168, 182, 200, 204, 209, 211, 213, 215, 217, 223, 234
Suriye 10-14, 55, 56, 62, 63, 68, 83, 89, 90, 94, 99, 115, 122, 134, 143, 162, 179, 180, 195-200, 207, 209, 214, 216, 217, 220, 239

Şam 19, 25, 28, 62, 70, 81, 94, 131, 163, 170, 179, 186, 195-197, 200
Şuf 94, 179, 217

Tahran 69, 83, 84, 98, 227
Taiz 117, 186
Talori 35
Teke 81, 160
Tekfurdağı 71, 84
Tenos 165
Tiberya 14
Tokat 83, 115, 134, 200, 202, 204, 218
Tortum 157, 158, 203
Trablusgarp 11, 13, 19, 56, 57, 60, 63-65, 68, 69, 71, 77, 83, 85, 89, 90, 104, 108, 197, 198, 202, 209, 213, 227, 228, 239
Trablusşam 14, 19
Trabzon 11-13, 19, 47, 54, 68, 69, 70, 71, 77, 81, 85, 86, 89-91, 93, 95, 98, 100, 105, 110, 112, 119, 130, 133, 158, 164, 167, 199, 202, 203, 209, 210, 211, 213, 218, 227, 228, 238, 239
Tuna 15, 16, 26-28, 42, 45, 80, 81, 96, 229
Tunus 19, 28

Urfa 150, 213

Ürgüp 159

Van 12, 13, 19, 35, 40, 48, 60, 61, 81, 83, 84, 98, 101, 105, 132, 134, 165, 191, 201, 203, 205, 209, 210, 238
Varna 13, 84
Vidin 26
Viyana 64, 94, 194, 216, 225
Yanya 12, 13, 53, 54, 59, 60, 68, 69, 71, 81, 89, 90, 115, 131, 136, 181, 193, 200, 209, 227, 229, 230
Yemen 6, 13, 18, 56, 68, 78, 82-84, 89-92, 117, 124, 159, 180, 186, 208, 209
Yozgat 35
Yunanistan 14, 22, 60, 71, 72, 206

Zağferanbolu 77, 85
Zeytun 35, 81
Zonguldak 116, 117